

ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2024. № 27 (1)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Аяған Бүркітбай Фелманұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Астана, Қазақстан) Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Қушқұмбаев Айболат Қайырсымұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Археология докторы, профессор, "Биоархеология" ғылыми орталығының жетекшісі, Вильнюс университеті. Вильнюс қ., Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИҚҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропологи (Токио, Жапония);

Отепова Гульфира Елубаевна, Тарих ғылымдарының докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры Павлодар қ., Қазақстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Саидов Ильхомжон Мухиддинович, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Самарқан, Өзбекстан); ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Әбікей Арман Мұратұлы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Копеева Сания Жуматайқызы

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендерович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57298107912; ORCID

Аяган Буркитбай Гелманович, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Астана, Казахстан); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы) Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкумбаев Айболат Кайрсылович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузайте-Матузевичюте, Гидре, Доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, г. Вильнюс, Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муктар Абиљеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Нурсан Алимбай, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Отепова Гульфира Елубаевна, Доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. г. Павлодар, Казахстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Уяма Томахио, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Абикей Арман Муратович

Мурзаходжаев Куаныш

Технический секретарь

Копеева Сания Жуматаевна

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Ayagan G. Burkitbay, Professor of History, Deputy Director of the Institute of State History Institute of Republic of Kazakhstan, (Astana, Kazakhstan); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Motuzaitė-Matuzevičiute, Giedre, Professor (Archaeology), Full Professor, a head of Bioarchaeology Research Centre at Vilniaus Universitetas, Vilnius, Lithuania; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve “Saraishyq” - Doctor of Historical Sciences, Professor; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Otepova Gulmira Elubayevna, Doctor of Historical Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilllemenot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Abikey Arman

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Kopeyeva Saniya

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 5-23, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 18.31.09.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_5-20

THE RENAISSANCE AND THE IMAGE OF THE QUEEN TOMYRIS

*Malika Saidiakhralovna Tukhtaeva*¹

¹National Center of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
(81, Mirza Ulugbek Str., 100170, Tashkent, Uzbekistan)

PhD, Senior Researcher, Head of the Department of Interdisciplinary Research.

<https://orcid.org/0000-0003-1456-1573>. E-mail: malikatukhtaeva1@gmail.com;
artgirl83@list.ru

Abstract. *Introduction.* The article examines the issue of representing the image of the Central Asian queen Tomyris in the fine arts of the Renaissance. *Goal and tasks.* First, a historiographical review of scientific literature on this topic is given to identify the characteristics of the nature of the culture of the Renaissance, which included its secularism, humanism and interest in the Antiquity. Next, an art historical analysis of paintings by Renaissance artists depicting Tomyris is carried out. *Results.* Subjects associated with Tomyris in the paintings of European artists were not so much illustrations of the events of ancient history, but rather conveyed certain socio-political and moral ideals, which were given paramount importance during the Renaissance. The image of Tomyris was a secular allegory of fair power and the best qualities of a monarch, as well as an example of a noble woman. *Conclusions.* An analysis of visual material and written sources shows that Tomyris was not viewed as the embodiment of cruel revenge; rather, she was perceived positively, as a symbol of fair retribution and as a heroine. It was thanks to positive associations that in the 14th century the image of Tomyris became part of the “nine worthy women”.

Key words: Tomyris, Massagetae, Central Asia, the Antiquity, Herodotus, Western Europe, Renaissance, “nine worthies”

For citation: Tukhtaeva M.S. The renaissance and the image of the queen Tomyris // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 5-20. (In Rus.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_5-20

ҚАЙТА ӨРЛЕУ ДӘУІРІ ЖӘНЕ ТОМИРИС ПАТШАЙЫМНЫҢ БЕЙНЕСІ

*Малика Сайдиахралқызы Тухтаева*¹

¹Ўзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Ұлттық археология орталығы
(81-үй, Мирза Улугбек көш., 100170 Ташкент, Ўзбекстан)

PhD, аға ғылыми қызметкер, Пәнаралық зерттеулер бөлімінің меңгерушісі.

<https://orcid.org/0000-0003-1456-1573>. E-mail: malikatukhtaeva1@gmail.com;
artgirl83@list.ru

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада қайта өрлеу дәуірінің бейнелеу өнеріндегі ортазиялық патшайым Томирис бейнесін сипаттау мәселесі қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Ең алдымен, қайта өрлеу дәуірі мәдениетінің ерекшеліктерін, оның зайырлылығын, гуманизмі мен ежелгі дәуірге деген қызығушылығын анықтау үшін осы тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерге тарихнамалық шолу беріледі. Келесі кезекте Ренессанс суретшілерінің Томирис бейнеленген картиналарына өнертанулық тұрғыдан тарихи және көркемдік талдау жүргізіледі. *Нәтижелер.* Томириске байланысты еуропалық суретшілердің картиналарындағы сюжеттер ежелгі тарихтағы оқиғаларға иллюстрация емес, қайта өрлеу дәуірінде бірінші орынға қойылған белгілі бір әлеуметтік-саяси және моральдық идеяларды жеткізді. Томирис бейнесі әділ билік пен билеушінің ең көркем қасиеттерінің зайырлы аллегориясы, сондай-ақ қайырымды әрі бекзада әйелдің үлгісі болды. Қорытындылар. Бейнелеу материалы мен жазбаша дереккөздерді талдау Томирисінің қатыгез кек алудың көрінісі ретінде қарастырылмағанын, керісінше оны әділетті жазаның символы және қаһарман ретінде қабылдағанын көрсетеді. XIV ғасырдағы оң пікірдегі көзқарастар нәтижесінде Томирисінің бейнесі «тоғыз ержүрек әйелдің» құрамына кірді.

Түйінді сөздер: Томирис, массагеттер, Орталық Азия, ежелгі дәуір, Геродот, Батыс Еуропа, Ренессанс, "тоғыз лайықты"

Дәйексөз үшін: Тухтаева М.С. Қайта өрлеу дәуірі және Томирис патшайымның бейнесі // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Б. 5-20. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2024_27_5-20

РЕНЕССАНС И ОБРАЗ ЦАРИЦЫ ТОМИРИС

Малика Сайдиахрловна Тухтаева¹

¹Национальный центр археологии Академии наук Республики Узбекистан (д. 81, ул. Мирза Улугбека, 100170, Ташкент, Узбекистан)

PhD, старший научный сотрудник, заведующий отделом междисциплинарных исследований.

<https://orcid.org/0000-0003-1456-1573> E-mail: malikatukhtaeva1@gmail.com
artgirl83@list.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Тухтаева М.С., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается вопрос репрезентации образа центральноазиатской царицы Томирис в изобразительном искусстве эпохи Возрождения. *Цель и задачи.* Прежде всего, дается историографический обзор научной литературы по данной тематике для выявления особенностей характера культуры эпохи Возрождения, включавший ее светскость, гуманизм и интерес к античности. Далее, проводится искусствоведческий анализ картин художников эпохи Возрождения, изображавших Томирис. *Результаты.* Связанные с Томирис сюжеты в картинах европейских художников не столько являлись иллюстрациями к событиям древней истории, сколько передавали определённые социально-политические и моральные идеалы, которым придавалось первостепенное значение в эпоху Возрождения. Образ Томирис являлся светской аллегорией справедливой власти и лучших качеств монарха, а также примером благородной женщины. *Выводы.* Анализ изобразительного материала и письменных источников показывает, что Томирис не рассматривалась, как воплощение жестокой мести, скорее, она воспринималась положительно, как символ справедливого возмездия и как героиня. Именно благодаря положительным ассоциациям в XIV веке образ Томирис вошел в состав «девяти доблестных женщин».

Ключевые слова: Томирис, массагеты, Центральная Азия, античность, Геродот, Западная Европа, Ренессанс, «девять достойных»

Для цитирования: Тухтаева М.С. Ренессанс и образ царицы Томирис // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. С. 5-20. (На Русс.). 10.51943/2788-9718_2024_27_5-20

Введение. В истории изобразительного искусства эпохи европейского Возрождения особо выделяется феномен «девяяти достойных мужей» и «девяяти достойных женщин», который сформировался в условиях, когда общество Западной Европы было в поисках образцов для подражания, мифологических героев и реальных исторических личностей из древних письменных источников, особенно, античных авторов. Деятели искусства того времени уделяя большое внимание различным чертам характера, физической внешности, поведению и деяниям «своих» героев, пристально изучали их историю. К примеру, в список девяти «мужей» попали такие известные личности, как Гектор, Александр Македонский, Гай Юлий Цезарь, Иисус Навин, Давид, Иуда Маккавей, Король Артур, Карл Великий и Готфрид Бульонский.

Также, эпоха Возрождения отличалась новым отношением к женщине, что являлось одной из ярких особенностей этого социально-культурного феномена. В связи с этим, после формирования списка девяти «мужей» в среде ранних художников эпохи Возрождения появляется список девяти «доблестных жен». В список были включены такие выдающиеся женщины древнего мира, как Пентесилея, Синопа, Ипполита, Меналиппа, Лампетто, Семирамида, Тевка, Деифила, а также единственная представительница Центральной Азии – царица массагетов Томирис, образ которой стал популярным в многочисленных произведениях изобразительного искусства данной эпохи.

В процессе строительства национальных государств, усилившимся после обретения независимости странами Центральной Азии, вместе с трансформацией политической, социально-экономической и культурной жизни, начался интенсивный поиск «исторических национальных героев». В этом отношении, не только письменные источники о царице массагетов Томирис, но также и обращение к ее образу как к ценностному ориентиру уже в эпоху Возрождения повышают ее значение как предмет исследования по истории Центральной Азии. Таким образом, целью данного исследования являлось рассмотрение вопросов репрезентации образа центральноазиатской царицы Томирис в изобразительном искусстве эпохи Возрождения.

Материалы и методы. В статье использовались опубликованные материалы, письменные и визуальные источники. Выявлено десять картин европейских художников эпохи Возрождения, семь из которых привлечены к искусствоведческому анализу:

- «Царица Томирис» Андрео дель Кастаньо, 1450 г.;
- «Томирис» Джованни Боккаччо, 1361–1362 гг.;
- «Томирис с головой Кира» Маттиа Прети, 1680 г.;
- «Царица Томирис погружает голову Кира, царя Персии» Маттиа Прети, 1670-1672 гг.;
- «Миниатюра Томирис» «Малый гербовник Ордена Золотого Руна», 1435–1440 гг.;
- «Томирис с головой Кира» Петера Рубенса, 1622–1623 гг.;
- «Месть Томирис» Робера Кампена, 1375–1444 гг.

Иконографический анализ послужил инструментом считывания и последовательной интерпретации сюжетов образной системы картин, выявлению смыслов произведений в историческом контексте. Стержневым методом здесь является

принцип историзма, позволивший выяснить причину, по которой царица Томирис вошла в число «Девятки достойных женщин», а также показал предпосылки появления ее образа в западно-европейской культуре и искусстве.

Царица Томирис впервые нашла отражение в рассказах Геродота в период ранней античности, в работах Страбона, Полиэна, Кассиодора и Иордана в позднюю античность. Позже, а именно в эпоху Возрождения Томирис вошла в девятку выдающихся женщин всех времен и наций, и как положительный образ появилась в «Книге радости» Жана Лефевра (Fèvre, 1905: 95–96), где её имя стоит в одном ряду с такими именами как Пентесилея, Ипполита, Меналиппа, Лампетто, Семирамида. Как видно из набора имен, все они выдающиеся женщины античности. В своем сочинении Жан Лефевр, характеризует их, как «хорошие» («bonnes») и «добродетельные» («vertueuses»). Продолжил его тему Эташ Дешан (1346–1406) («Время заключать перемирие», «Если бы герои вернулись на землю, они были бы удивлены»).

Обсуждение. Томирис в «Истории» Геродота. Согласно древним письменным источникам, Томирис была царицей массагетов – кочевого племени Центральной Азии, которая смогла одолеть войско могущественной персидской державы Ахеменидов во главе с царём Киром Великим. Самое раннее описание Томирис приводит древнегреческий историк Геродот в своем многотомном труде по истории сохранившемся до наших дней.

При анализе повествования Геродота о Томирис, раскрываются характерные особенности личностей Кира и Томирис, а также и отношение к этим героям самого автора. В частности, Кир предстает хитрым, самовластным и искусным в военном деле стратегом. Уверенный в том, что он был избранным богами сверхчеловеком и опираясь на свою удачливость, которая, как он считал, сопутствовала ему на протяжении всей его жизни, Кир поставил главной целью своей жизни завоевание всего мира. На пути к этой цели был захват западных стран, однако сначала надо было обезопасить Персидскую державу с востока, где на обширных равнинах к востоку от Каспийского моря кочевали массагеты.

Прежде чем открыто пойти в поход на массагетов, Кир посватался к царице массагетов Томирис, желая с легкостью присоединить ее земли к своему царству. Томирис отказала ему, заподозрив коварный план Кира, главной целью которого было покорение массагетов. Тогда Кир приказал построить мосты для переправы войска через реку, чтобы напасть на массагетов. Томирис, желая остановить Кира и прекратить строительство моста, передает ему послание, где предлагает сохранить мир и царствовать «каждому в своих владениях». В то же время, уверенная в том, что Кир отвергнет перемирие, она сообщает, что готова и к сражению.

Кир вступает с войском в земли массагетов. Далее, по хитроумному плану Креза, персы оставляют слабую часть войска и лагерь с большим количеством пищи и вина, а с лучшей частью войска отходят назад к реке. Легко одолев небоеспособный отряд персов, массагеты начинают пировать, не ведая об основной армии врага. Персы, внезапно напав на массагетов, перебивают их и берут в плен молодого Спаргаписа – сына Томирис.

Царица Томирис, узнав об участии своего войска и сына, велела отправить вестника к Киру с такими словами: «Кровожадный Кир! Не кичись этим своим подвигом. Плодом виноградной лозы, которая и вас также лишает рассудка... вот этим зельем ты коварно одолел моего сына, а не силой оружия в честном бою». Она потребовала отдать ей её сына и уйти, в противном случае царица поклялась напоить кровожадного царя кровью. Согласно Геродоту, пленённый Спаргапис уговаривает Кира снять с себя оковы, а когда же был освобождён лишил себя жизни чтобы искупить свой позор. Как только Томирис узнает о смерти своего сына, она

вступает в бой с войсками Кира. Персы терпят поражение от массагетов, а Кир погибает во время сражения. Когда Томирис находит его тело, она приказывает опустить его голову в кожаный мешок, наполненный человеческой кровью, и тем самым, исполняя свой грозный посул: «Хотя я вижу и победила тебя в сражении, но ты причинил мне тяжкое горе, коварством отняв у меня сына, и я насыщу тебя кровью, как угрожала» (Геродот, 1: 205–215).

В повествовании древних авторов Томирис предстает как многострадальная женщина, потерявшая сына и мужа, погибших от рук Кира. Поэтому она была вынуждена встать во главе войска своего племени для борьбы против захватчиков. Благодаря своей силе воле, храбрости и уму, войско массагетов одержало победу над сильнейшей армией древности. Рассказы, повествующие о завоевательных походах Кира, жаждущего покорить мир, о Томирис и её победе над персидским царем, были хорошо известны в античном мире и позже отражены в работах и других античных авторов вплоть до периода поздней античности (Страбон, Полиэн, Кассиодор, Иордан).

Тема «девяти доблестных» в искусстве эпохи Возрождения. В искусстве позднего средневековья тема «Девяти достойных мужей» заняла заметное место. Под этим названием были объединены сюжеты с персонажами древности, славные деяния которых олицетворяли собой понятия о мужестве, долге, доблести и чести. Они стали образцом рыцарской добродетели для представителей знати и аристократии. Тема доблестных использовалась в двух наиболее важных контекстах: первый – для прославления личности, второй – как назидательный пример (Salamon, 2008: 38–52).

Позже, по аналогии с мужской возникла и женская «девятка достойных». Появление по аналогии с мужской женской «девятки достойных», исследователь Кассань-Бруке связывает с кризисом рыцарства и мужского начала в средневековье (Cassagnes-Brouquet, 2004: 169–179). Исторические и социальные обстоятельства XIV века, долговременное отсутствие мужской части населения в военных походах привели к изменению представлений о сущности и статусе женщины. Теперь она вошла в те сферы жизни, которые ранее были для нее недоступны. Начиная с последней трети XIV века, женская девятка получила весьма широкое распространение в изобразительном искусстве.

Начиная с последней трети XIV века, женская девятка достойных получила весьма широкое распространение в изобразительном искусстве. Среди её персонажей фигурировали амазонки и древние царицы, и в появлении в их числе царицы массагетов Томирис, на самом деле, нет ничего удивительного. Образ среднеазиатской героини был хорошо известен европейцам по трудам Геродота. Появление образа Томирис в европейском искусстве эпохи Ренессанса даёт нам представление о ценностных ориентирах средневековой аристократии.

Царица массагетов Томирис и ее легендарные подвиги получают широкую известность в средневековой Европе в эпоху раннего Ренессанса, когда наблюдаются обращение к истории для переосмысления сущности человека, его личности и общества. Так, герои древнего мира становятся излюбленным сюжетом изобразительного искусства.

Несмотря на широкое распространение образа царицы Томирис в изобразительном искусстве XIV–XVI вв., эта тема до сих пор остается недостаточно изученной историками искусства, хотя объём изобразительных материалов с этим образом очень широк. Отметим, что и в отечественной искусствоведческой историографии, эта тема до сих пор так не становилась предметом отдельного исследования. Поэтому, на сегодняшний день она нуждается в дополнительном исследовании и осмыслении. Иконографический анализ изобразительного материала, связанного с Томирис, а также прояснение генезиса темы, несомненно, обогатит наши

представления о том, каким являлся идеал женщины в средневековой культуре, и поможет понять, как образ древней массагетской царицы воспринимался в западной культуре в эпоху Ренессанса.

Образ Томирис как ценностный ориентир. Образ Томирис в искусстве эпохи Ренессанса в исследованиях западных историков XX века тесно связывался с амазонками.

В зарубежной историографии XX–XXI века накопился большой пласт литературы, где исследуется искусство эпохи Ренессанса. При этом, авторы как правило упоминают Томирис в числе женщин-амазонок. В частности, здесь можно выделить две группы исследовательских работ:

Исследования историков искусства, упоминающие Томирис в контексте темы женщин-амазонок в древнегреческом изобразительном искусстве на примере древней керамики и скульптуры Д.Ботмер (Bothmer, 1957), Джо Уолли (Whalley, 2010), В. Ворошень (Ворошень, 2014) и др.;

Исследования литературоведов, рассматривающих Томирис в контексте темы женщин-амазонок в древнегреческих письменных источниках А.Д. Дерксон (Derksen, 1996), Дж. Блок (Blok, 2002), М.В. Хейзвиндус (Hazewindus, 2004), Т.Харрисон (Harrison, 1997) и др.

Тэмми Джо Экхарт в своей докторской диссертации рассмотрев описания амазонок в трудах Геродота (V в. до н.э.), Диодора Сицилийского (I в. до н.э.), Страбона (I в. до н.э. – I в. н.э.) и Плутарха (I – II вв.), делает следующие выводы: «амазонки обладают четырьмя устойчивыми характеристиками, которые определяют их как амазонок: они – женщины, они – воины, они – часть группы, и они – варвары (Eckhart 2007, 40)». Амазонки символизировали варварство, что упоминается и в трудах Евсевия Кесарийского (IV в.) и Орозия (V в.), который описывал воинственный характер амазонок и их суровые обычаи. Эти женщины-воительницы встречаются во всех видах памятников древнегреческого изобразительного искусства и литературы, определяемые характеристиками, которые отличали их от «обычных» женщин: героические способности и навыки в бою; необычный образ жизни, отмеченный традициями, часто прямо противоположными традициям греков, включая жестокие матриархальные обычаи; и значительную независимость от мужчин, в том числе, систему гинекократии или тотального исключения мужчин из их общества.

Исследователь Джо Вэллей в своем исследовании дает широкий обзор того, как амазонка рассматривалась, изображалась и воспринималась как в литературе, так и в искусстве во всем греческом и римском мирах. Она отмечает, что «несмотря на их репутацию жестоких и умелых бойцов, амазонки постоянно терпели поражение от своих противников-мужчин и либо погибали в бою, либо похищались для вступления в брак» т.е., всякий раз, когда они сражались с греками-героями мужчинами, они проигрывали. Определяющей чертой амазонок в эпоху Ренессанса было их негреческое происхождение и вызов, который они бросили общепринятым нормам.

В своих исследованиях историки искусства Джо Уолли и В.А. Ворошень, упоминая имя Томирис в числе амазонок, считают наиболее уместным использование термина «вираго» для обозначения таких женщин как Томирис и Артемисия (Whalley, 2010: 321). Используя данный термин по отношению к Томирис и Артемисии, историк выделяет их из общей группы амазонок для обозначения как женщин-героинь, которые в физическом аспекте и особенно в мышлении и действии, имели выраженные мужские черты, а в мифологическом контексте несли положительный посыл.

Впервые Томирис как положительный образ появилась в «Книге радости» Жана Лефевра (Fèvre, 1905: 95–96), где её имя стоит в одном ряду с такими именами как Пентесилея, Ипполита, Меналиппа, Лампетто, Семирамида. Как видно из набора имен,

все они выдающиеся женщины античности. В своем сочинении Жан Лефевр, характеризует их, как «хорошие» («bonnes») и «добродетельные» («vertueuses»). Продолжил его тему Эсташ Дешан (1346–1406) («Время заключать перемирие», «Если бы герои вернулись на землю, они были бы удивлены»).

Тэмми Джо Экхард отмечает, что Геродот первым отошел от традиционного для легенд сюжета о героях-убийцах амазонок. В своей «Истории» он, касаясь темы амазонок, в первую очередь заинтересован в том, чтобы передать историческую действительность о женщинах-воительницах у савроматов¹ и скифов. Важным моментом, который остался вне поля зрения современных зарубежных исследователей является то, что, когда Геродот говорит о Томирис, он передаёт этот сюжет в контексте военного конфликта, существовавшего между греками и персами. Там, где Геродот описывает подвиг Томирис и её роль в военном конфликте с персами, он демонстрирует свою симпатию к героине. Он выделяет Томирис, как за ее тактику, т.е. попытку решения конфликта дипломатическими средствами, так и за ее образцовую преданность, которая основывается на оправданности ее войны.

Результаты. Рассмотренные нами работы зарубежных авторов, посвященные теме амазонок, и в которых в список амазонок включена Томирис, наводят нас на вывод, что представленный в этих работах стереотипный образ амазонок, противоречит характеру и образу Томирис в легендах. Сам Геродот не называл Томирис амазонкой. В целом, это показывает формирование некоего стереотипного образа Томирис у современных европейских авторов. Более того, амазонки в изобразительном искусстве представляются воинственными и brutальными женщинами, властительницами дум и завоевательницами мира.

Важный вопрос, возникающий в ходе рассмотрения картин и скульптур эпохи Возрождения: как образ среднеазиатской царицы массагетов смог утвердиться в западноевропейском искусстве?

Первое, что следует отметить, это то, что отличительной чертой эпохи Возрождения являлся возросший интерес к античности. Ключевую роль в появлении в искусстве эпохи Возрождения образа Томирис, сыграл отец истории Геродот, который оставил после себя последовательные исторические рассказы о греко-персидских войнах и уделил особое внимание женским персонажам в своих историях.

Так, исследователь Ники Карапанаджиоти, из Государственного Университета Рединга (Великобритания, Лондон), в своей статье «Female Revenge Stories in Herodotus' Histories» («Рассказы о женской мести в историях Геродота») утверждает, что понятие женщины в историях Геродота часто связано с номосом, т.е. в нашем случае, образ Томирис и принимаемые ею решения и действия неразрывно связаны с её социальной средой и ролью царицы и матери. Детально рассмотрев структуру описания Геродотом мести Томирис и реакцию царицы на намерения Кира, автор делает вывод о том, что Геродот подчеркивает не столько женское насилие, сколько вполне оправданную женскую месть, следующую морали: «Она делает ему два предупреждения, из которых второе показывает, что она потеряла терпение. Позже Геродот делает очевидным, что она прибегает к насилию только тогда, когда ей не остаётся других вариантов. Когда она находит труп своего мертвого врага, она говорит Киру, что, хотя она все еще жива и хотя она победила его, он уничтожил ее, убив её сына обманом. Она не оставляет сомнений в том, что в конце концов, главным является не её сила, поскольку она была уничтожена из-за смерти своего сына». Царица

¹Согласно Геродоту, амазонки являются праматерями савроматов. Женщины-амазонки, вступив в брачный союз со скифскими мужчинами, переселяются на новую землю за рекой Танаис, которая станет землей савроматов. Геродот немного рассказывает нам об обычаях савроматов. Женщины сражаются и охотятся, с мужчинами или без них и они носят ту же одежду, что и мужчины.

преуменьшает значение своей власти, но не забывает подчеркнуть свою месть: «Я залью тебя кровью, как угрожала тебе». Правомерность её мести и следование царицы этому своему моральному долгу, и вызывает восхищение зрителей.

Другим фактором, вызывающим симпатию европейского художника и зрителя к образу Томирис предполагается появление в эпоху Ренессанса гуманизма – общественно-философского движения, рассматривавшего человека, его личность, его свободу, его активную, созидательную деятельность как высшую ценность. В силу сложившихся обстоятельств, эпизод гибели Кира (представленного деспотом и агрессором) в сражении с Томирис, стал рассматриваться как символический акт правосудия, и картины с его изображением часто заказывали для вывешивания в судах общей юрисдикции.

Более того, средневековая типология сделала Томирис аналогом христианской Девы, торжествующей над Сатаной (сразила дьявольского Кира деспотом Киром) и включила её в средневековый список «Девяти достойных жен». Деяния героев прошлого («Девять достойных жен») призывали выполнять вполне конкретную задачу – служить примером для подражания. И художники стремились использовать в своих произведениях разнообразные истории, которые в то же время соответствовали бы реальным событиям (Ворошень, 2014).

Образ царицы Томирис в произведениях мастеров изобразительного искусства XIV–XVI вв. лишен всякого гендерного накала и скорее лирический, заставляющий любоваться женским портретом, самой личностью, что так же говорит о влиянии гуманизма. Примером служат картины Петера Рубенса «Томирис погружает голову мертвого Кира в сосуд с кровью», Джованни Боккаччо и Андреа дель Кастаньо «Царица Томирис» (рис. 1, рис. 2).

Рис 1. Царица Томирис. Андрео дель Кастаньо. 1450 г.
[Fig. 1. Queen Tomiris. Andrea del Castagno. 1450]

Рис. 2. Томирис. Джованни Боккаччо. 1361–1362 гг.
[Fig. 2. Tomiris. Giovanni Boccaccio. 1361–1362]

Впервые царица Томирис изображается в 1420-х гг. на фресках в замке Ла Манта (северная Италия), среди «Достойных мужей и Достойных жен», где героини и герои древности располагаются в большом зале как идеальные воплощения качеств благородного хозяина замка Томазо Салуццо и его жены. В цикле Ла Манта изображение Томирис стоящей с гребнем в руках, расчесывающей золотые пряди волос царица предстаёт в неповествовательном формате.

Андреа дель Кастаньо стал исполнителем знаменитого цикла серии фресок прославленных «мужчин и женщин» для виллы Филиппо Кардуччи в Ленье 1450 г. В этой серии изображений он одновременно отображает несколько фундаментальных принципов гуманизма. Главная идея Андреа дель Кастаньо, дать представление о человеке, обладающим моральными добродетелями, физической силой и острым умом – наиболее ценными качествами для человека эпохи Возрождения. Цикл состоит из девяти портретов: трех флорентийских военачальников – Филиппо Спано, Фарината дельи Уберти и Никколо Аччайоли, трех знаменитых женщин – Сивилла Кумская, королева Эстер (Эсфирь), королева Томирис, и трех тосканских поэтов, – размещенных в монументальных мраморных нишах, разделенных пилястрами. Томирис предстаёт здесь как одиноко стоящая фигура с копьем. Надпись под ней гласит: *«Томирис отомстила за своего сына и освободила свою страну»*. В этом цикле Томирис объединена не с «доблестными», а с двумя «великими» женщинами – светилами древности: царицей Эстер и Сивиллой Кумской. Данная группировка указывает на максимально позитивное отношение к ней в позднесредневековой и ренессансной мысли. (рис. 1)

Искусствовед Яэль Ивен (Yael Even) утверждает, что само по себе появление женщин героев является аномалией для искусства итальянского Возрождения. Лишь единицам из женщин выпала честь быть отображенными в искусстве итальянского Возрождения, культура которого отдавала дань классическим идеалам и прославляла в первую очередь подвиги мужчин. Он также отмечает, что женщины во фресках Кастаньо – это не только отклонение от нормы, но и полная копия всех черт героев-мужчин: они независимы, самодостаточны, уверены в себе и сильны, лишены приписываемой им женственности, десексуализированы и маскулинизированы (Yael Even, 1993: 37–42).

Томирис одна из трех известных женщин, представленных в этом цикле. Художник не пошел по пути нарративного изложения деяний царицы, а представил только её портрет. На «воинствующий» аспект доблестной царицы указывает лишь её копье и уверенность, с которой она держит его в руке. Чтобы сделать акцент на воинственности и физической силе доблестной Томирис, художник также намеренно гипертрофировал её руки, и облачил их в характерную для того времени железную броню. В тоже время, подчеркивается её женственность длинным платьем-хитомом² без рукавов и изящным жестом левой руки, аккуратно придерживающей платье. В видении Андреа дель Кастаньо, в Томирис гармонируют в равной степени идеальные качества, присущие мужской и женской натуре. Вложив копье в правую руку царицы, художник с одной стороны, скорее сопоставляет её с мужским прототипом выдающего полководца или правителя, а жестом левой руки, приподнимающей длинное платье, указывает на её женственность.

²Мужская и женская одежда древних греков без рукавов. Его длина зависела от возраста и социального положения человека. Чаще всего он доходил до колен, но жрецы и должностные лица при исполнении обязанностей, а также трагические актёры во время представлений носили длинные (до лодыжек) хитоны.

Следует отметить, что художники не придавали отличительные этнические особенности портрету Томирис, дабы показать её происхождение, а напротив, внешний облик среднеазиатской царицы походил на европейский.

На примере картин Маттия Прети, Петера Рубенса, Александра Зика, Жана Мойя, Кампен Робера мы видим, что художники выбрали путь нарративного изложения деяний царицы. Сюжет обезглавливания царя Кира идеально выражал общеисторические идеи и прокламировал вневременные человеческие ценности, а также придавал положительную смысловую окраску поступку Томирис, презентуя её как мать и жену, отмстившую за убийство сына и мужа.

Художник Маттия Прети посвятил Томирис две картины. Одна из них небольшого размера, приписываемая искусствоведами мастерской Претти в Музее Лувра в Париже (холст, масло, 174x213 см). Вторая его картина в частной коллекции оценивается искусствоведами как важное открытие в творчестве художника, свидетельствующее о мастерстве Маттия Прети в создании монументальных и театральных сцен. Это мощная композиция, уравновешенная контрастами света и тени. Внушительность её размеров, а также энергичность работы усиливает её драматическое воздействие. На картине М. Прети, Томирис располагается не в центре композиции, а в правой её части, но важность её роли в композиции художник подчёркивает приподняв её над остальными фигурами. Смотря как бы свысока, она показывает указательным пальцем на голову обезглавленного Кира, приказывая погрузить её в таз с человеческой кровью. Этот поступок – месть царицы Скифии за смерть своего сына (рис. 3).

Рис. 3. Томирис с головой Кира. Маттия Прети. 1680 г.
[Fig. 3. Tomyris with the head of Cyrus. Mattia Preti. 1680]

Рис. 4. Царица Томирис погружает голову Кира, царя Персии. Маттия Прети. 1670–1672 гг.
[Fig. 4. Queen Tomyris plunges the head of Cyrus, the king of Persia. Mattia Preti. 1670-1672]

На другой картине Прети, Томирис сама погружает голову Кира в медный таз наполненный кровью, преподнесенный ей рыцарем (рис. 4.) Первое, что хочется сделать, это сравнить обе картины, вышедшие из-под руки одного мастера. Удивительно, но в них почти нет ничего общего! Во-первых, существенно разнятся костюмы героев, во-вторых, в техника исполнения не наблюдается даже стилистического родства двух картин. Если присмотреться внимательно к первой картине с Томирис, приказывающей погрузить голову Кира в кожаный мешок, наполненный кровью, то мы видим на заднем фоне за фигурами затягивающее серыми тучами небо, сливающееся со свинцовыми горными скалами. Художник нарочно хотел отметить Томирис сенью смерти (как вестника смерти) придав её лицу и рукам землистый оттенок. Таким образом, художник создаёт атмосферу скорби, угнетенного состояния Томирис, переполненной болью. Отсутствие нарядных костюмов, лишают картину аристократической подоплёки. Таким образом, зритель узнает, насколько суровой может быть королева.

Во второй картине, где царица своими руками погружает голову Кира в кровь, в иконографии на первый план выходит желание обозначить социальную значимость героини благодаря свету, который как будто исходит от нее. Нарядные костюмы, победоносная красная драпировка на заднем фоне, придаёт куртуазный шарм картине. Изобразительный язык более совершенен, особенно в реалистично переданных деталях: голова Кира, золотой таз наполненный кровью и пр.

Образ Томирис не ограничивался репрезентацией её мести за мужа и сына. В Национальной библиотеке Франции хранится «Малый гербовник Ордена Золотого Руна»³ (Petit armorial questre de la Toison d'or), созданный в Лилле около 1435-1440 гг., где на великолепных красочных миниатюрах, написанных на пергаменте, можно увидеть «дам-рыцарей» (рис. 5).

Рис. 5. Томирис. Малый гербовник Ордена Золотого Руна. 1435-1440 гг. Франция.
[Fig. 5. Tomyris. Small Coat of Arms of the Order of the Golden Fleece. 1435-1440 France]

Царица Томирис вошла и в этот список – Ордена Золотого Руна. Рыцарский дух дамам-рыцарям придают тяжелые доспехи с оружием, гербовыми штандартами и щитами в руках. Они изображены верхом на конях, восседающими в специальных женских седлах, облаченные в роскошные длинные наряды и сложные головные уборы. Томирис легко идентифицировать по надписи в правом углу листа: «Thomyris».

³Малый гербовник Ордена Золотого Руна создан между 1460-1470гг. Явился продолжением Большого гербовника рыцарей Золотого Руна («Le grand armoria lé questredela Toison d'or») созданы по заказу основателя ордена – Филиппа Доброго герцога Бургундского. Включает в себя 79 портретных изображений членов ордена, среди которых 45 являлись мощнейшими фигурами того времени – короли, герцоги, графы и архиепископы Европы. См: <https://www.liveinternet.ru/users/karinalin/post241579935/>

Томирис на миниатюрах, расчесывая гребнем длинные пряди своих золотистых волос, – это занятие не соответствует традиционному образу доблестных жен-воительниц. На голове у неё корона с навершием в форме цветка лилии, указывающая на её царственное происхождение. В её левую руку вложен шарообразный скипетр, флаг и герб. Примечательным является то, что Томирис единственная среди «дам-рыцарей» изображена без оружия. Физические черты царицы не приувеличены и не гипертрофированы, как это было в полотнах Андреа дель Кастаньо, П. Рубенса.

Взаимосвязь между Томирис, Сивиллой, Пентесилеей и другими героинями показана схожестью их длинных струящихся платьев, сшитых из одной и той же ткани, покрытой одинаковым орнаментом из разных цветов, и «королевской» боковой посадкой в седле. Некоторые из «дам-рыцарей» запечатлены в динамичных ракурсах, хотя такое положение в седле не могло дать возможность женщинам ни самостоятельно управлять лошадью, ни скакать с большой скоростью. Вероятно, художнику было важно показать высокий моральный облик героинь и именно по этой причине он выбрал «седло королев», так как до XIX века это считалось правильным для дамской езды, а леди в мужских седлах осуждались за недостаток нравственности.

Кроме того, они выделяются роскошью своих одежд, элегантностью и царскими атрибутами (корона, скипетр). Патриция Гатеркоул, сделавшая искусствоведческий анализ Большого и Малого гербовника отмечает, что несмотря на их различное происхождение, все они кажутся француженками по одежде, и передают скорее описание современной сцены и демонстрируют дополнительные элементы контраста в обществе того времени (Gathercole 1978, 104–111).

Следует отметить, что если бы не сохранившиеся надписи, то при идентификации дам-рыцарей можно было бы прийти в замешательство. Но в надписях над их головами сомневаться не приходится – они были созданы в то же время, что и сами фигуры. Лица неясные и невыразительные, как у некоторых итальянских мадонн. Черты лица, щеки и губы одинаково подчеркнуты оттенками красного вместе с остроконечными носами.

Патриция Гатеркоул наблюдает в миниатюрах гербовника ярко выраженные аллегорические элементы – «аллегориями, подчеркиваются качества, характерные для героев»; «аллегорические фигуры рыцарей Золотого руна, еще одно побуждение к духовной жизни теологической добродетели: Справедливость, Сила, Благоразумие, Милосердие, Слабость, Надежда и Доброта... – Великодушные» (Gathercole 1978: 104–111).

Таким образом, Томирис в средневековой европейской традиции воплощала гражданские и политические идеалы с их определенным набором этических норм, гуманистические теории и представления о совершенном монархе, но и была непосредственно связана с рыцарским кодексом чести.

К образу царицы Томирис обращались известные художники, когда речь шла о необходимости прославить личность заказчика, его династии и т.п. Так, по заказу эрцгерцогини Изабеллы, правительницы Южных Нидерландов, Петер Пауль Рубенс создает монументальное полотно «Томирис с головой Кира» 1622–1623 гг. (рис. 6)

Картина представляет театрализованную сцену прославлявшую Изабеллу, аллегорично представленную художником в образе Томирис, что символизировало справедливость и силу добродетельного монарха. Изабелла иногда ассоциировалась в публичных изображениях с сильными женщинами древности.

Роббер Бергер (Rober Berger) утверждает, что картина «Томирис с головой Кира» Рубенса, это не просто визуализация древней истории или религиозной аллегии победы Девы над Сатаной, а «изначально картина задумывалась как светская аллегория власти Инфанты» (Berger 1979, 4–35). Р. Бергер обосновывает своё предположение историческими событиями тех лет: «Рубенс написал Томирис в первые годы сразу

после окончания 12-летнего перемирия с голландцами, которое истекло в апреле 1621 года, и во время начала 30-летней войны в Пфальце» (Berger 1979: 22–23).

Бергер проводит параллель между историческими событиями и созданием картины «Томирис с головой Кира». Кроме того, он отмечает, что Изабелла могла ассоциировать себя с Томирис, поскольку 13 июля 1621 года её супруг эрцгерцог Альбрехт VII умер, оставив её вдовой (Berger 1979, 22). На вдовство указывает черная драпировка на картине, которая висит над Томирис и её слугами, и черная шаль, покрывающая голову и плечи королевы.

Многие исследователи сравнивают картину Рубенса (рис.6) с ранее написанной работой Робера Кампена «Месть Томирис» (рис.7), считая их близкими по композиционному решению (Facos 1987: 39–55).

Рис. 6. «Томирис с головой Кира». 1622-1623 гг. Петер Пауль Рубенс.
[Fig. 6. "Tomyris with the head of Cyrus". 1622-1623. Peter Paul Rubens]

Рис. 7. Месть Томирис. Кампен Робер. 1375–1444 гг.
[Fig. 7. Revenge of Tomiris. Campin Robert. 1375–1444]

На картине Рубенс изобразил королеву в роскошном наряде, в окружении придворных наблюдающей за тем, как слуга опускает голову Кира в чашу, наполненную человеческой кровью. В отличие от Кампена, Рубенс расширил архитектурное пространство и изменил расположение фигур. Например, он поставил Томирис и её служанок на видном месте на небольшой платформе над мужчинами и солдатами.

В картине Кампена палач слева вкладывает свой меч в ножны, в то время как Томирис расположена в центре сцены, наступает на распростертое тело своего врага и кладет его голову в вазу, которую держит служанка. Между этой картиной и картиной Рубенса есть важные точки соприкосновения. В обеих картинах фигуры изображены в полный рост, в отличие от картин итальянских художников, изображавших эту сцену

в XVI - XVII веках в $\frac{3}{4}$. На обеих работах изображена фрейлина, прижимающая к груди маленькую собачку, а в противоположных углах картин изображены собаки, одна из которых слизывает кровь Кира, другая (на картине Рубенса) стоит так, как будто нюхает кровавый след.

На изображениях делается акцент на мечи: у Кампена палач вкладывает свой меч в ножны, в то время как большое изогнутое оружие демонстративно свисает с пояса рубенсовского «воина в красном». Кроме того, на заднем фоне обеих картин появляются столбчатые колонны. Однако одним из основных различий в иконографии между двумя версиями является изображение Рубенсом коленопреклоненного слуги, который собирается окунуть голову Кира в кровь по приказу королевы. Несмотря на то, что искусствоведы находят много общего в этих двух картинах, предполагая, что Рубенс был знаком с работой Кампена, написанной за долго до него, посыл этих двух картин разнится.

Картину Робера Кампена «Мечь Томирис» они рассматривали как религиозную аллгорию победы Девы Марии над сатаной. Источником вдохновения для этой картины стала знаменитая рукопись, написанная в 1324 году неким доминиканским монахом в Страсбурге – «Зеркало спасения человека». Автор построил типологическую последовательность, в которой новозаветному или христианскому событию параллельны три эпизода из Ветхого Завета или древней истории, либо и то, и другое. В «Зеркале» история Томирис и Кира впервые была включена в христианский контекст. В рукописи XIV века, победы Томирис над Киром, Юдифь над Олоферном, Джаэль (Иаиль) над Сисерой, являются прообразом победы Девы Марии над Сатаной, через смерть её сына Иисуса. Так, мечь Томирис вошла в Западное искусство как тема, имеющая религиозный смысл, в которой Томирис была прообразом Девы Марии, а Кир – дьявола.

Заклучение. Таким образом, образ царицы Томирис, побеждающей ахеменидского царя Кира, проник в европейское изобразительное искусство эпохи Ренессанса из работ античных авторов. Связанные с Томирис сюжеты в картинах европейских художников не столько являлись иллюстрациями к событиям древней истории, сколько передавали определённые социально-политические и моральные идеалы, которым придавалось первостепенное значение в эпоху Ренессанса. Образ Томирис являлся светской аллгорией справедливой власти и лучших качеств монарха, а также примером благородной женщины. В то же время, складывается явная ассоциация Томирис с Девой Марией, побеждающей Дьявола – Кира.

Анализ изобразительного материала и письменных источников показывает, что Томирис не рассматривалась, как воплощение жестокой мести, скорее, она воспринималась положительно, как символ справедливого возмездия и как героиня. Именно благодаря положительным ассоциациям в XIV веке образ Томирис вошел в состав «девяи доблестных женщин». Обращение к образу среднеазиатской царицы Томирис в эпоху позднего Средневековья, как достойного примера для подражания, в целом, явление яркое и характерное тому времени.

Рассмотрев образ Томирис в картинах художников эпохи Возрождения, мы можем говорить о том, что царица массагетов была, безусловно, фаворитом в изобразительном искусстве, независимо от того, в каком облики она представала. Кроме того, это был новый для средневековой Европы образ женщины – мужественной царицы, который противостоял традиции восприятия женщины как послушной и запертой, невооруженной и покорной.

Её решительный характер, сила воли и ум успешно сочетаются с благочестием, что радикально переворачивает гендерные нормы Европы XIV – XVI веков, когда роль женщины в обществе и в политической жизни сильно ограничивалась. Обращение

художников эпохи Возрождения к истории Томирис иллюстрирует тот факт, что мир может быть жестоким местом, где женщины могут быть преданы или стать жертвами, но что для женщин важно постоять за себя и обратиться, при необходимости, оружие угнетения против угнетателей, как это сделала наша героиня.

Образ Томирис в изобразительном искусстве эпохи Ренессанса предстаёт в двух ипостасях:

- женщина-воительница, жаждущая отмщения и справедливости, на картинах, где художник фокусируется на историческом сюжете, а именно на драматическом эпизоде её победы над Киром;

- женщина прекрасного облика, где царица представлялась как эталон красоты (златовласая дева с тонкими чертами лица и белоснежной кожей), с акцентом на её чувственную природу, с косвенным указанием на её храбрость и силу. Репрезентация героини в данном случае всегда противоречила динамичному характеру из текстов античных писателей.

Литература

Ворошень, 2011 — Ворошень В.А. Девять героев (Neuf Preux) в Европейском изобразительном искусстве // *Вестник Московского университета*, 2011. № 3 (8). С. 117–128.

Ворошень, 2014 — Ворошень В.А. «Девять доблестных мужей» и «девять доблестных жен» в западноевропейском изобразительном искусстве XIV–XVI веков. Автореф.диссер. кандидата искусствоведения. Москва, 2014. 30 с.

Геродот. История. Книга I. Клио. <https://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1269002000>

Berger, 1979 — Berger R. Rubens's "Queen Tomyris with the head of Cyrus". *Museum of Fine Arts Bulletin*, 1979. Vol. 77. Pp. 4–35.

Blok, 2002 — Blok J. Women in Herodotus' Histories. In Bakker E.J. et.al. (Eds.). *Brill's Companion to Herodotus*. Brill, 2002. 652 p.

Bothmer, 1957 — Bothmer D. Amazons in Greek Art, Oxford, 1957. 252 p.

Cassagnes-Brouquet, 2004 — Cassagnes-Brouquet S. Penthésilée, reine des amazon set Preuse, une image de la femme guerrière à la Fin du Moyen Âge. *Clio*, 2004. No. 20. Pp. 169–179.

Derksen, 1996 — Derksen L. D. Dialogs on Women: Images of women in the History of Philosophy. Amsterdam, 1996. 183 p.

Eckhart, 2007 — Eckhart T. J. An author – centered approach to understanding amazons in the ancient world. Department of History of Indiana University. PhD thesis. 2007. 350 p.

Even, 1993 — Even Y. Andrea Del Castagno's Eve: Female Heroes as Anomalies in Italian Renaissance Art // *Woman's Art Journal*, 1993. No. 2 (14). Pp. 29–33

Facos, 1987 — Facos M. Rubens's The Head of Cyrus Brought to Queen Tomyris: An Alternative Interpretation // *The Rytgers art review*. 1987. Vol. VIII. Pp. 39–54.

Gathercole, 1978 — Gathercole P. M. Struggle and contrast in medieval manuscript illumination: manuscripts of the golden fleece at the Bibliothèque Nationale // *Romance Notes*. 1978. No. 1 (19). Pp. 104–111.

Harrison, 1997 — Harrison, T. Herodotus and the Ancient Greek Idea of Rape, In S. Deacy and K. Pierce. (Eds.). *In Rape in Antiquity*. Wales, 1997. Pp. 185–208.

Hazewindus, 2004 — Hazewindus M. W. When Women Interfere. *Studies in the Role of Women in Herodotus' Histories*. Amsterdam, 2004. 256 p.

Le Fèvre, 1905 — Le Fèvre J. Les lamentations de Matheolus et Lelivre de Leesce. Edition critique, accompagne del'original latin des Lamentations, d'après l'unique manuscrit d'Utrecht, d'une Introduction de Notes et de deux glossaires, par A.-G. Van Hamel. T. 2. Paris, 1905. 364 p.

Salamon, 2008 — Salamon, A. Les Neuf Preux: entredification et glorification. *Queste*, 1905. No. 13. Pp. 40–48.

Whalley, 2010 — Whalley, J. On the bravery of women: the ancient amazon and her modern counterparts. Victoria University of Wellington. 2010. 321 p.

References

- Berger, 1979 — *Berger R.* Rubens's "Queen Tomyris with the head of Cyrus" // *Museum of Fine Arts Bulletin*. 1979. Vol. 77. Pp. 4–35.
- Blok, 2002 — *Blok J.* Women in Herodotus' Histories. In Bakker E.J. et.al. (Eds.). *Brill's Companion to Herodotus*. Brill. 2002. 652 p.
- Bothmer, 1957 — *Bothmer D.* "Amazons in Greek Art", Clarendon Press, 1957. Oxford. 252 p.
- Cassagnes-Brouquet, 2004 - Cassagnes-Brouquet S. Penthsile, reine des amazon set Preuse, une image de la femme guerrière à la Fin du Moyen Âge // *Clio*. 2004. № 20. Pp. 169-179. (In French).
- Derksen, 1996 — *Derksen L.D.* Dialogs on Women: Images of women in the History of Philosophy. Amsterdam, 1996, 183 p.
- Eckhart, 2007 — *Eckhart, Tammy Jo.* An author – centered approach to understanding amazons in the ancient world. Department of History of Indiana University. PhD thesis. 2007. 217 p.
- Even, 1993 — *Even Y.* Andrea Del Castagno's Eve: Female Heroes as Anomalies in Italian Renaissance Art // *Woman's Art Journal*. (Autumn, 1993) №.2 (14). Pp. 29–33
- Facos, 1987 — *Facos M.* Rubens's The Head of Cyrus Brought to Queen Tomyris: An Alternative Interpretation // *The Rytgers art review*. 1987. Vol. VIII. Pp. 39–54.
- Gathercole, 1978 — *Gathercole P. M.* Struggle and contrast in medieval manuscript illumination: manuscripts of the golden fleece at the Bibliothèque Nationale // *Romance Notes*. 1978. №1. (19). P.104–111.
- Gerodot — *Gerodot.* Istoriya. Kniga I. Klio. <https://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1269002000>
- Harrison, 1997 — *Harrison, T.* Herodotus and the Ancient Greek Idea of Rape, In S. Deacy and K. Pierce. (Eds.). In *Rape in Antiquity*. Wales, 1997. Pp. 185–208.
- Hazewindus, 2004 — *Hazewindus M.W.* When Women Interfere. Studies in the Role of Women in Herodotus' Histories. Amsterdam, 2004. 256 p.
- Le Fèvre, 1905 — *Le Fèvre J.* Les lamentations de Matheolus et Lelivre de Leesce. Edition critique, accompagne del'original latin des Lamentations, d'arès l'unique manuscrit d'Utrecht, d'une Introduction de Notes et de deux glossaires, par A.-G. Van Hamel. T. 2. Paris, 1905. 364 p.
- Salamon, 2008 — *Salamon A.* Les Neuf Preux: entredification et glorification // *Questes*. 1905. № 13. Pp. 40–48.
- Voroshen, 2011 — *Voroshen V.A.* Devyat geroev (Neuf Preux) v Evropeyskorm izobrazitel'nom iskusstve // *Vestnik Moskovskogo universiteta*. 2011. No. 3 (8). Pp. 117–128. (In Russ.).
- Voroshen, 2014 — *Voroshen V.A.* «Devyat doblestnyih mujey» i «devyat doblestnyih jen» v zapadnoevropeyskom izobrazitel'nom iskusstve XIV–XVI vekov. Avtoref.disser. kandidata iskusstvovedeniya. Spetsialnost 17.00.04. Moskva, 2014. 30 p. (In Russ.).
- Whalley, 2010 — *Whalley J.* On the bravery of women: the ancient amazon and her modern counterparts. Victoria University of Wellington. 2010. 321 p.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhly

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 21-33, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.09.31.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_21-33

ҚАЙЫП МҰХАММЕД ХАННЫҢ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНА ЖАЗҒАН ХАТТАРЫНА ОСМАНЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ (XVIII ғ.)

Ақмарал Кенжеахметқызы Оспанова¹

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

(54-үй, Тәуелсіздік көш., 010000 Астана, Қазақстан)

PhD доктор, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>. E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Оспанова А.К., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* XVIII ғасырдағы түрік тарихында Осман империясы мен қазақ хандығы арасындағы саяси қарым-қатынастардың маңызы зор. Қазақ ханы Қайып Мұхаммед қалмақ пен Ресей ықпалынан құтылу үшін сол кезеңдегі ислам әлемінің басшысы болған Османлы сұлтаны III Ахметке жазған хаты екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың басталуына негіз болды. *Зерттудің мақсаты* – XVIII ғасыр басындағы қазақ хандығы мен Осман империясы арасындағы саяси-дипломатиялық қарым-қатынастарға тарихи негізде талдау жасау. *Материалдар мен әдістер.* Мақаланы жазу барысында Османлы мемлекеттік мұрағатынан алынған деректер мен түрік тарихшы ғалымдардың ғылыми еңбектері басшылыққа алынып, ғылыми тұжырымдар жасалынды. *Нәтижелер.* XVIII ғасырдағы саяси қиындықтар мен тасымалдау жүйесінің жеткіліксіздігі екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастың жоғары деңгейде дамуына мүмкіндік бермегенін көрсетеді. Сондай-ақ, бұл ресми байланыс Османлы мемлекеті мен қазақ хандығы арасындағы алғашқы және соңғы ресми дипломатиялық хат болды. Зерттеуде қазақ хандары мен Османлы түріктері арасында орын алған мемлекетаралық байланыстардың сипатын айқындап, нақты деректер арқылы ғылыми ортаға шығаруға тырыстық.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Осман империясы, Ресей, Қайып Мұхаммед, III Ахмет, Түркістан

Дәйексөз үшін: Оспанова А.К. Қайып Мұхаммед ханның Осман империясына жазған хаттарына Османлы архив деректері негізінде талдау (XVIII ғ.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Б. 21-33.(Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_21-33

ANALYSIS OF LETTERS OF KAYYP MUHAMMED KHAN TO THE OTTOMAN EMPIRE BASED ON MATERIALS OF THE OSMANLI ARCHIVE (THE 18TH CENTURY)

Akmaral K. Ospanova¹

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan

(54, Tauelsizdik str., 010000, Astana, Kazakhstan)

PhD doctor, Researcher

<https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>. E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

Abstract. *Introduction.* This article elucidates diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Ottoman Empire in the XVIII century through historical assessment of the letters of the Kazakh khan Gaib Muhammad Khan to the Sultan of Ottoman Empire Ahmet III as well as letters of Sultan Ahmet III to the Kazakh khan dating back to 1713. *Goals.* In the article, we attempt to shed a light on the nature of unstudied interstate relations between Kazakh khans and Ottoman Turks during the historical period and to bring them into the scientific circulation through the study of empirical data. *Materials and methods.* The article is based on the data from the Ottoman State Archives and the scientific works of Turkish historians. *Results.* The research shows that the political relations between the Ottoman Empire and the Kazakh Khanate were close at high levels.

Key words: the Kazakh Khanate, the Ottoman Empire, Russia, Gaib Mohammed, Ahmet III, Turkestan

For citation: Ospanova A.K. Analysis of letters of Gaib Muhammed Khan to the Ottoman Empire based on materials of the Osmanlı archive (the 18th century // Otan tarikh. 2024 Vol. 27. No.1. Pp. 21-33. (in Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_21-33

АНАЛИЗ ПИСЕМ КАЙЫП МУХАММЕД ХАНА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ НА ОСНОВЕ ДАННЫХ АРХИВА ОСМАНЫ (XVIII В.)

Акмарал Кенжеахметовна Оспанова¹

¹Национальный музей Республики Казахстан

(д. 54, ул. Тауелсиздик, 010000, Астана, Казахстан)

<https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>. E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

Аннотация: *Введение.* В статье описываются дипломатические связи между Казахским ханством и Османской империей в XVIII веке. Исследованы письма, написанные 1713 году Казахским ханом Кайып Мухаммедом султану Османской империи Ахмеду III и султана Османской империи Ахмета III Казахскому хану. *Цели и задачи.* В статье посредством анализа и сопоставления конкретных фактов поставлена цель показать характер межгосударственных связей между Казахским ханством и Османскими турками, которые не исследованы в полной мере в контексте исторической эпохи. *Материалы и методы.* При написании были исследованы документы из Османского государственного архива Турции и труды турецких историков. *Результаты.* Научные исследования показывают, что политические связи между Османской империей и Казахским ханством не были тесными.

Ключевые слова: Казахское ханство, Османская империя, Россия, Каип Мухаммед, Ахмет III, Туркестан

Для цитирования: Оспанова А.К. Анализ писем Кайып Мухаммед хана Османской империи на основе данных архива Османлы (XVIII в) // Отан тарихы. 2024 Т. 27. № 1. С. 21-33. (На Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_21-33

Кіріспе. XVIII ғасырдың I жартысы Осман империясы мен Түркістан хандықтары⁴ арасындағы дипломатиялық байланыстардың жиілей түскен кезеңі ретінде сипатталады. Ресей тарапынан басып алынған Бұхар, Хиуа, Қоқан, Қашқар және Қазақ хандары Осман империясынан көмек сұрап хат жазып, елшілер жібергендігін мұрағат құжаттары дәлелдеп отыр. Осман империясы мен қазақ хандары арасындағы алғашқы ресми қатынастарда осы кезеңде басталған болатын.

Екі мемлекет арасындағы алғашқы дипломатиялық байланыс XVIII ғасырларда қазақ ханы Қайып Мұхаммед хан тарапынан бастау алғанын көруімізге болады. Ресей империясының алғашқы отарлық саясатының басталуы қарсаңында, саяси қысымнан құтылу мақсатында алғаш рет Қайып хан Осман Сұлтаны III Ахметке ресми хат жолдаған болатын.

Зерттеудің басты объектісі Қайып ханның Түрік сұлтаны III Ахметке жазған хаты туралы баяндалғандықтан, қазақ тарихында аты көп атала бермейтін хандардың бірі Қайып ханның жеке тұлғасы туралы ақпарат берсек:

Қайып Мұхаммед хан (Ғайып хан) (1650–1719) Тәуке ханнан кейін хандыққа келген, қазақ хандығының 15-ші ханы. Хандықты 1715–1718 жылдары басқарған. Шығу тегі жағынан: Есім ханның ұрпағы, Сартақ сұлтанның немересі, Құсрау сұлтанның ұлы. XVII ғасырдың 90-шы жылдары Кіші жүз руларының бір бөлігі мен Қарнақ қаласын⁵ басқарған. 1704/1709 жылдардан бастап Кіші жүздің құрамындағы негізгі рулық бірлестіктердің ханы. 1715 жылдың ортасынан бастап қазақтың бас ханы болған (Казахстан, 2005). Сол кездегі орыс құжаттарында қазақ сұлтандарының арасындағы ең беделді, әрі ең танымал тұлға ретінде сипатталады. Қайып ханның билік еткен алғашқы жылдары жоңғарлармен және Еділ қалмақтарымен үздіксіз шайқастарға толы болғандығын көруімізге болады. Осы саяси қиындықтан шығу мақсатында, өзіне саяси одақтас, әрі қолдау іздеуге тырысқан Қайып хан сол кезеңдегі мұсылман әлемінің қолбасшысы саналған, Османлы сұлтаны III Ахметке 1711 және 1714 жылдары екі рет хат жолдаған болатын. Қайып хан қазақ хандары арасында дипломатиялық қарым-қатынасты нығайтуға күш салған хандардың бірі.

Материалдар мен әдістер. Тақырыпты дерекнамалық тұрғыдан зерттеуге негіз болған басты дереккөз: Османлы мұрағатынан алынған құжаттар болып табылады. Осман империясының Қазақ хандығымен қарым-қатынасын түсіндіретін құжаттардың маңызды бөлігі Түркия Республикасының мемлекеттік мұрағатындағы: BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri⁶, 6, 351, Nâme-i Hümâyûn Defterleri: 6, 352, BOA, Name-i Hümayun Defteri, 6,185, BOA, Nâme-i Hümâyûn Defterleri, 6, 184) алынған құжаттары зерттеу барысында қолданылды. Бұл құжаттарда Османлы мен қазақ хандығы арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарына негіз болған қазақ хандығының Османлы сұлтанына жіберген хаттары жайлы деректер сақталған.

Зерттеуге қолданылған тағы бір маңызды еңбектің бірі: Мемлекеттік мұрағаттар Бас басқармасының жетекшілігімен 2005 жылы жарық көрген [Belgelerle

⁴Орта Азия территориясында орналасқан саяси хандықтар (Қазақ хандығы, Бұхара хандығы, Хиуа, Қоқан хандығы) Османлы архив деректерінде және Түркиялық ғалымдардың еңбектерінде Түркістан хандықтары деген атаумен берілген.

⁵Қарнақ – қазіргі Түркістан облысы аймағында орналасқан тарихи қала.

⁶«Nâme-i Hümâyûn Defterleri» – Осман империясының иелігіндегі және шет мемлекеттерден келген елшілік хаттардың көшірмелері ешқандай өзгертусіз, осы құжатқа тіркеліп отырған. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, (Yayına Haz: İskender Türe – Salim Kaynar), BaşbakanlıkDevlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yay., İstanbul, 2017, 52 p.

Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI–XX. Yüzyıllar] «Османлы-Түркістан қарым-қатынастарының құжаттары (XVI–XX ғасырлар)» атты мұрағат жинағындағы «Осман империясының Орта Азиядағы түркі тілдес хандықтарымен төрт жүз жылдық қарым-қатынастары туралы ресми құжаттардың транскрипциясы мен түпнұсқасының көшірмелері. Мемлекеттік архив басқармасының басшылығымен зерттеу жұмысында қолданылған тағы бір еңбек «82 Numaralı Mühimme Defteri (1026–1027/1617–1618) (Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım), Devlet Arşiv Genel Müdürlüğü» бұл жинақтан Осман империясының Түркістан хандықтарына, оның ішінде Хиуа, Бұқар хандықтарымен ресми байланысы сипатталады.

Зерттеуіміздің аясын кеңейтіп, Орта Азиялық түрік хандықтарының XVIII ғасырдағы саяси өмірінен мол мағұлмат берген тағы бір еңбек «Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2000; “History of Central Asia in Ottoman Documents” Volume I. Political and diplomatic relations”. Аталмыш жинақта Орта Азия хандықтарына қатысты құжаттардың түпнұсқалары мен транскрипциясы қатар көрсетілген. Бұл зерттеулерді талдау барысы, Османлы сұлтандығының Бұхара хандығымен тығыз саяси байланыс орнатқанын көрсетті.

Түркістан тарихын зерттеуде маңызды құнды еңбек қалдырған тарихшы ғалымдар: Зеки Велиди Тоған «Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi», Баймырза Хайит «Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi», «Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri», Ахат Андижан «Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya» т.б. ғылыми еңбектері басшылыққа алынды.

Түркістан тарихына қатысты көптеген еңбектер жазған, шығу тегі башқұрт Зеки Велиди Тоғанның «Бүгінгі түркі Түркістан тарихы» атты еңбегі мен өзбек текті тарихшы Баймырза Хайиттің «Түркістан мемлекеттерінің ұлттық күрестерінің тарихы» және «Кеңестердегі түркілік пен исламның кейбір мәселелері» атты еңбектерінде зерттеу тақырыбына қатысты өзекті мәселелер қамтылған. Маңызды ақпарат беретін бұл дереккөздерді тақырып бойынша сирек зерттеулер қатарына жатқызуымызға болады.

Түрік дереккөздерінің ішінде біз ең көп жүгінетін еңбек зерттеуші А.Ахат Андижанның «Осман империясынан қазіргі уақытқа дейінгі Түркия және Орталық Азия» атты еңбегі. Бұл еңбекте Осман империясы мен Түркістан хандықтары арасындағы қарым-қатынастар қарастырылады. Тақырыбымызға қатысты бөлімде қазақ хандығы мен Осман империясы арасындағы қарым-қатынастар және кеңес дәуіріндегі Османлы-Түркістан қатынастары туралы ақпарат берілген.

Зерттеу барысында жиі жүгінетін дереккөздердің бірі, Түркістан хандықтары туралы маңызды мәліметтер берген тарихшы Мехмет Сарайдың «Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi munasebetler» атты еңбегінде XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырға дейінгі кезеңдегі Осман империясы мен Түркістан хандықтары арасындағы алғашқы саяси қарым-қатынастарды жан-жақты талдап, мұрағат деректеріне сүйене отырып, нақты ақпарат бергенін көруімізге болады. Аталған ғылыми еңбектер тақырыпты терең меңгеруге мүмкіндік берді.

Қазіргі теориялық және әдістемелік тәсілдер мұрағат жүйесінен алған тарихи деректерді сыни тұрғыдан зерттеп, оған объективті талдау жасауға мүмкіндік берді. Анықталған құжатты зерделеу жүйелілік және тарихи деректерді салыстыру әдістері негізінде жүргізілді. Мұрағат қорынан анықталған құжаттарға талдау жасалып, электронды форматқа көшірілді және транскрипция әдісі қолданылды, ескі Осман тілінде жазылған XVIII ғасырдағы мәтіннің мағынасын ашу мақсатында аударма жұмысы жасалынды. Мақаланы жазу барысында ғылыми монографиялардан, мақалалардан т.б. алынған әртүрлі ақпарат көздері тексеріліп, салыстырмалы талдау жасайтын негізгі әдіс – кросс-валидация әдісі қолданылды. Аталмыш әдіс арқылы,

зерттеу тақырыбына байланысты оқиғалар мен оның негізгі салдары туралы ақпаратты нақтырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Ғылыми мақаланы жазу барысында тарихи зерттеулердің негізгі ережелері, принциптері мен әдістері басшылыққа алынды, олардың бастысы объективтілік, толыққандылық және нақты-тарихи зерттеу болып табылады. Жалпы ғылыми зерттеу әдістері кеңінен қолданылды: аналитикалық талдау, тарихи ұқсастық әдісі, сондай-ақ материалды ұсыну, кезеңдерге бөлу, дипломатиялық құжаттарды сипаттау және салыстыру үшін тарихи және салыстырмалы әдісі қолданылды.

Талқылау. XVIII ғасыр саяси қарым-қатынастардың күрделене түскен кезеңі ретінде сипатталады. Бір жағынан мұсылман өркениеті тоқырауға ұшыраса, екінші жағынан басқыншылық саясаты күшейіп Европа пен Ресей шығысқа қарай кеңейіп, әлемге үстемдік ете бастаған болатын. Мұсылман әлеміндегі көптеген мемлекеттер, соның ішінде Азияның орталығындағы Түркістан хандықтарының да Ресейге тәуелді болу қаупі артқан болатын (History, 2011: 11). Сондай-ақ, Қазақ хандығының өз тәуелсіздігінен айырылу шегіне жеткен кезеңі болды. Бұл кезеңде қазақ хандығын солтүстікте патшалық Ресейдің отарлауы, оңтүстік-шығысында Қытайдың қолдауымен күшейген қалмақтардың бірнеше шабуыл жасауы, экономикалық және саяси құлдырауына алып келген болатын.

Қалмақтар XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап, өзбек хандықтарына шабуыл жасап, қазақ даласын бір бөлігін басып алып, Каспийдің солтүстігіндегі Ембі мен Еділ өзендерінің аралығындағы аймақтарды да өз иелігіне қаратады. (Andican, 2009: 191). Қалмақтардың қазақ хандығына жиі шабуыл жасауы Әйюге (Аюке) хан (1670–1724) тұсында жиілей түсті. Әйюге өзі ұстанған жан-жақты саясатымен қазақ жеріне жасаған бірнеше тоқтаусыз шабуылы нәтижесінде Жетісу, Түркістан мен Ташкентті бақылауына алып өз иелігін жүргізе бастайды. Алайда, қалмақ ханы Әйюге бұл территория да аздық етіп, экономикалық тұрғыдан әлсірей бастаған қазақ хандығына шабуылдарын жиілеті түседі. Экономикалық тұрғыда әлсіреген қазақтар үлкен шығынға ұшырағандықтан, қазақ халқы ыдырап, жойылып кету қаупіне тап болды (Saray, 1993: 22). Бұл кезеңде қалмақтардың әр саяси әрекеті Қытай мен Ресей тарапынан бақыланып отырғаны байқалады. Ресейдің Зеленовский кәсіпкерінің көмегімен қару-жарағын жаңартып, жақсы қаруланған қалмақтар қарулы әскермен қазақ елінде бірнеше рет жорықтар ұйымдастырып (1687–1694, 1711–1712, 1714–1717 жж.) үлкен шығынға ұшыратты. Бұл шабуылдар қазаққа ғасырлар бойы өшпестей болып қалатын ауыр шығындар әкелген болатын. (Қасымбаев, 1993: 26). Қазақ ханы Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін (1710/15) қазақ хандығына жасалған шабуыл жиілегені байқалады (Nahide, 2008: 124). Бұл қазақ хандығының әлсіреуіне, ұлт ретінде жойылып кетуіне қауіп төндірген болатын. Қазақтың үш жүзін басын қосқан Тәуке ханның өлімінен кейін, Қайып (Ғайып) Мұхаммед ханның (1715–1718) билікке келгендігі айтылады. Алайда, Қайып хан тұсында хандықтың орталық билігі қайтадан әлсіреп, қалмақтардың шабуылдары жалғаса берді. Бұл күрес 86 жылға созылып, талай адамның өмірін қиды және олардың күнкөріс көзі болған көптеген мал жайылымдарының жойылуына әкелді. Қазақ әскері қалмақтарға қарсы шығып, жеңіске жете алмады. Бұл үздіксіз соғыс қазақтардың шет мемлекеттен дипломатиялық байланыс орнатып, шешім іздеуге мәжбүр етті (Hayit, 1995: 27).

Қалмақтар, XVIII. ғасырдың басында саяси билігін сақтап қалу мақсатында Ресей патшалдығына да, Осман сұлтанына да қатар елшілер жіберіп, екі жақты тату дипломатиялық байланыс орнатуға тырысты. (Donnelly, 1968: 47, Saray, 2017: 13) Қалмақ ханы Әйюге (Аюке) хан 1690 жылы Ыстамбұлға Мұхаммед Салих атты екі елшісін жіберіп, Османлы сұлтанына бағынатындығын білдіріп ресми хат жолдайды. (Silahar, 1947:707; Saray, 2017:13). Османлы сұлтаны Аюке ханның елшілеріне берген

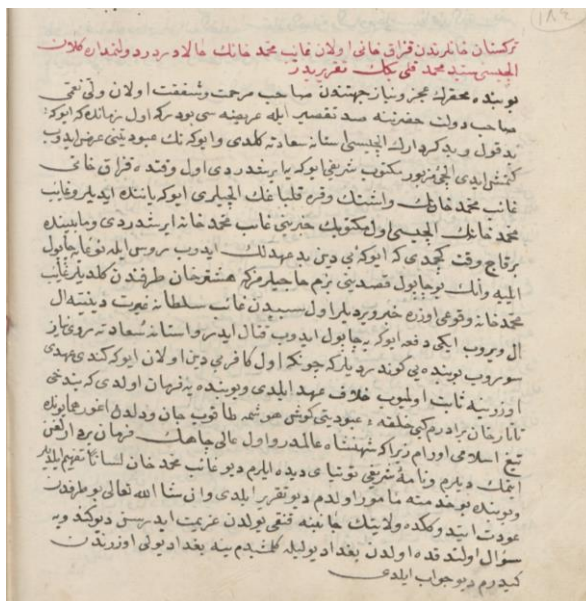

жауабында қалмақ басшысын Қырым ханымен жақсы қарым-қатынаста болған жағдайда бұл ұсынысын қабылдайтындығын баяндайды. (Nâme-i Hümayûn Defteri, nr. 6, s. 520). 1710 жылы қалмақ ханы Эйюге (Аюке) Пехливван-Кулу деген жаңа елшіні жіберіп, Сұлтанның өзіне білдірген құрметіне алғыс айтып, Ресей патшалығының шабуылына ұшыраған Аштеке (башқұрт) тайпасымен одақ құрғанын және бұдан былай Мәскеуліктерге қарсы соғыс ашатындығын мәлімдейді. (Nâme-i Hümayûn Defteri, nr. 6, 201–202). Қалмақ елшісі Османлы сұлтаны III. Ахмет тарапынан құрмет көрсетіліп, жолға шыққандығы айтылады.

Нәтижелер. Қазақ хандығының басты қарсыласы болған қалмақ ханының Османлы мемлекетімен саяси, дипломатиялық байланыс орнатуы қазақ хандарына үлкен алаңдатушылық тудырады. Қазақ ханы Қайып Мұхаммед қалмақ ханы Аюке ханның Осман империясымен бірге Ресейдің де тәуелділігін білдіріп отырғандығын хабарлап, Ыстамбұлға Сейіт Мұхаммед-құлу бек деген елші жібереді. Бұл байланыс, екі мемлекет арасындағы алғашқы дипломатиялық қарым-қатынас болып саналады. Османлы мұрағатындағы құжаттарын алынған деректерде қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің Османлы сұлтаны III Ахметке жолдаған ресми жазбасында Эйюге (Аюка хан) Ресеймен одақтасып, Османлы сұлтанына елшісін жіберіп, жалған мәлімдеме жасағанын, қазіргі таңда Мәскеу (Ресей) патшалығымен бірігіп, түрік тілдес мұсылман мемлекеттеріне қарсы соғыс ашқандың және қалмақ ханына осы саяси ойыны үшін екі мәрте шапқыншылық жасауға мәжбүр болғандығын ресми хатында баяндаған: (BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, 6/184) (Сур.1)

Ресми хатпен бірге Қайып Мұхаммед хан Османлы сұлтаны III Ахметке қымбат маталар мен жылқылар сыйға тартқандығы туралы архив деректерінде сақталған (BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, 6/186). (Сур.2)

Османлы сұлтаны III Ахмет қазақ елшісін өте құрметпен қабылдағандығы және елшінің қажетті сый-сияпатпен «Бағдат» бағыты бойынша еліне қайтарылғандығы туралы дерек келтірілген. (BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, 6/185). (Сур.3)

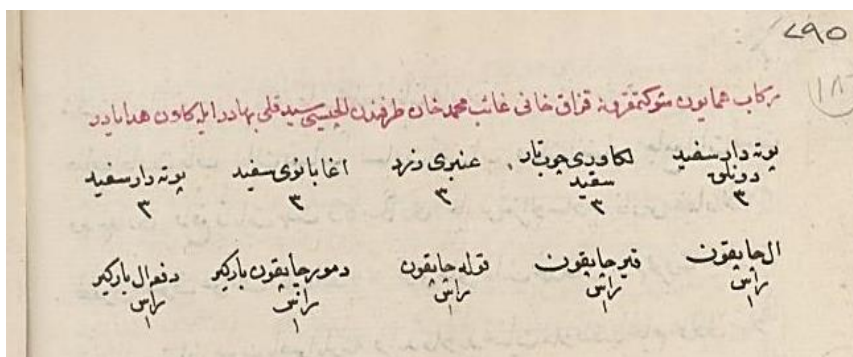
Сур.1. Қазақ ханы Қайып Мұхаммед хан Ресей патшалығымен бірге ноғайға шабуыл жасап жатқан қалмақ ханы Эйюгеге (Аюка хан) қандай да бір шара қолдануын сұраған Сейіт Мұхаммед Құлдың жазбасы, баяндамасы. Дереккөз: BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, 6. 184.

[Fig. 1. Report of Sayid Muhammad-Kul, in which the Kazakh khan Khayip-Muhammad Khan asked to take some measures against the Kalmyk khan Eyuge (Ayuk Khan), who attacked Nogai with the Russian kingdom. BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, 6. 184]

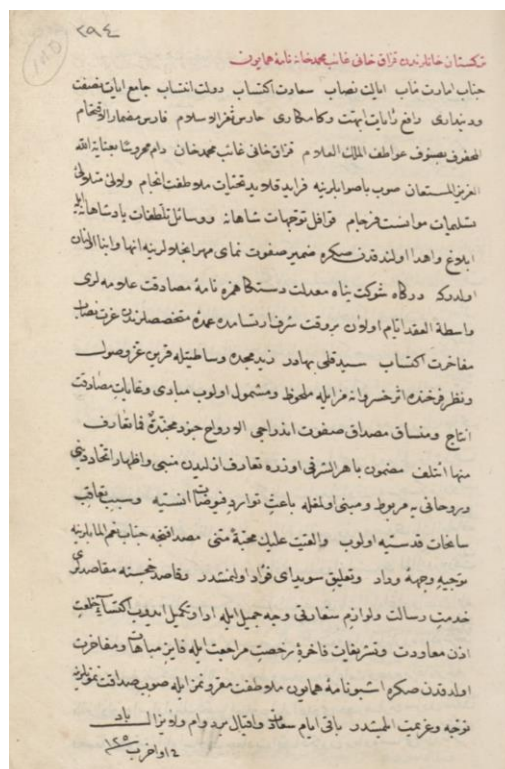

Putar dar sefid donluk	Likavri çob dar sefid	Anberî zerd	Ağabânû-yı sefid	Putar dar sefid
3	3	3	3	3
Al çapkun re's	Kır çapkun re's	Kula çapkun re's	Demür çapkun bârgîr re's	Def'a al bârgîr re's
1	1	1	1	1

Кесте 1. Қазақ ханы Ғайып Мұхаммед ханның Сұлтанға сыйға тартқан маталар мен жылқылардың тізімі. (Сур. 2. Архив құжатының түпнұсқасы берілген) Дереккөз: BOA, Nâme-i Hümâyün Defteri, 6/186
[Table 1. List of fabrics and horses gifted to the Sultan by the Kazakh Khan Gaib Muhammed Khan. BOA, Nâme-i Hümâyün Defteri, 6/186]

Сур. 2. Қазақ ханы Қайып Мұхаммед хан тарапынан Османлы сұлтаны III Ахметке сыйға берілген маталар мен жылқының тізімі. Дереккөз: BOA, Nâme-i Hümâyün Defteri, 6/186.
[Fig. 2. List of fabrics and horses gifted to the Sultan by the Kazakh Khan Gaib Muhammed Khan. BOA, Nâme-i Hümâyün Defteri, 6/186]

Сур. 3. Қазақ ханы Қайып Мұхаммед ханның елшісі Сейіт Құлу Баһадыр ханның әкелген сыйлықтары қабылданып, тиісті түрде табыс етілгендігін, елшіге қажетті сый-сияпаттың жасалып, қонақ болғаннан кейін қайтып оралуына рұқсат етілгендігі туралы ресми жазба. Дереккөз: BOA, Name-I Hümâyün Defteri, 6/185.

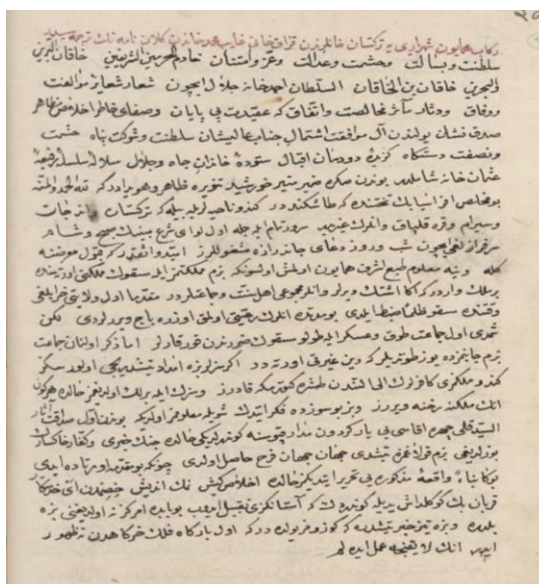
[Fig. 3. An official note that the gifts brought by Seyit Kulu Bahadır Khan, the ambassador of the Kazakh Khan Khayip Muhammed Khan, were received and duly presented, and that the ambassador was given the necessary gifts and was allowed to return after being a guest. BOA, Name-I Hümâyün Defteri, 6/185]

XVIII. ғасырдың бірінші жартысында Ресей патшалығы Башқұрт түріктері мекендеген аймақтарды басып алып, қазақ хандығының шекарасына дейінгі аралықта орныққан болатын. 1711 жылы «Прут» шайқасында Осман империясының жеңіске жетуі қазақ хандарының Османлы сұлтандарына деген құрметін арттырып, Ресей патшалығының отарлық саясатына кедергі келтіріп, Түркістан хандықтарын өз қамқорлығына алады деген үлкен сенімдері пайда болғандығын көруімізге болады. (Andican, 2009: 191-192).

1715 жылы Қайып Мұхаммед хан Ресей патшалығының басқыншылығынан қорғану үшін Құрбан бей деген жаңа елші жібереді. Қайып Мұхаммед хан Османлы сұлтанына жазған екінші расми хатында Ресейдің отарлық саясатын түсіндіріп, Башқұрт түріктерінің Ресей тарапынан жаулап алынғанын, олардың тіл мен дініне Ресей тарапынан қатты қысым жасалып жатқандығын баяндайды. Осман империясынан көмек сұрап, Ресейдің отарлық саясатын тоқтатуға көмек беруін және Ресей патшалығына Осман сұлтанының көмегімен қарсы шығуға болатындығын баяндайды: (BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, Nr. 6, p. 351) Қазақ ханының хатын төмендегі жолдар арқылы көруімізге болады:

Bu havâlide cereyan etmekte olan şu hususları da bilgilerinize arz etmek istedik. Bizim memleketimiz ile Moskov'un memleketi ortasında bir mülk vardır ki, ona Aşteke (Başkurt) derler. Onların tamamı ehl-i sünnet'dendir. Bir müddet evvel bu ülkenin perişanlığından istifade eden Moskovlu, onları zulm ederek zaptettiler. Ondan sonra bu ahâli Moskovlu'ya tâbi olarak vergi vermeğe başladı. Şimdi bu ahâli, daha çok askerle gelmiş olan Moskovlu'dan korkmaktadır. Yüzünü bizlere çeviren bu cemaate yardım etmenin dinî vecibelerimiz arasında olduğu ortadadır. Eğer sizler bize yardım ederseniz kendi mülkümüzü kâfirin tasallutundan korumaya kâdir oluruz. Bu arada 'küffar-ı hâksârın bozulduğu' haberi bizlere yetiştirdi ve her tarafa ferahlık hâsıl oldu. Buna rağmen, yakınlarımızdan Kurban Bey'i sizlere gönderdik. Bu hususta emriniz ne ise, o bunları tez elden bize yetiştiresin ki ona hareket edelim. (BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 6, 351) (Сур.4. архив құжатының түпнұсқасы берілген)

Сур. 4. Қазақ ханы Қайып Мұхаммед ханнан келген ресми хаттың аудармасы. Дереккөз: BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 6, s. 351.

[Fig. 4. Translation of the official letter from the Kazakh Khan Khayip Muhammed Khan. BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 6, s. 351.]

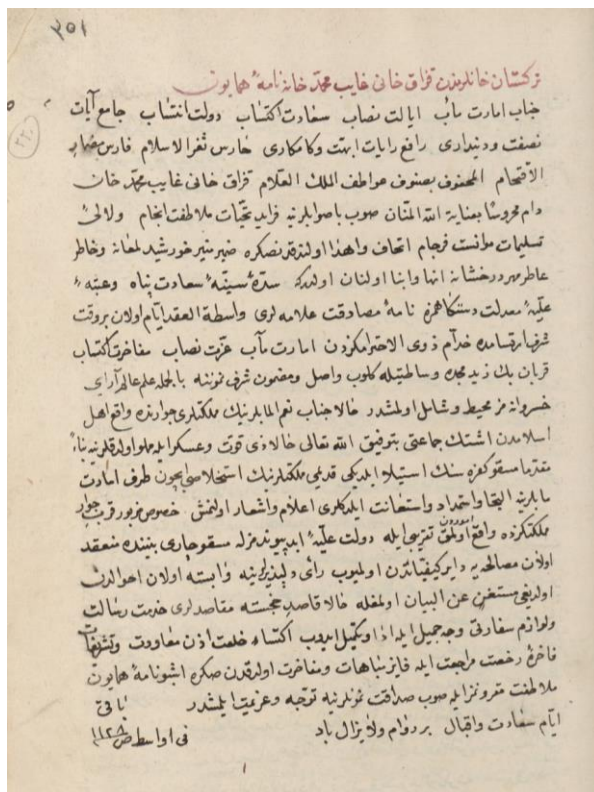
Османлы Сұлтаны III Ахмет Қайып Мұхаммед ханға жіберген ресми хатында: Осман империясының 1711 жылы Прут өзеніндегі шайқастан кейін Османлылар мен

Патшалық Ресей арасында жасалған шарт негізінде Осман империясы мен Ресей патшалығы арасында бейбіт келісімге қол қойылғандығын және бұл келісім негізінде Ресейге (Мәскеу) қарсы соғыс жариялай алмайтындығын баяндайды. Алайда, Қазақ ханы өз қалауынша әрекет жасай алатындығын және Ресей (Мәскеу) патшалығына қарсы соғыс жарияласа, ол оған өз разышылығын білдіретіндігін жеткізген (BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, Nr. 6/ 352) (Сур. 5 архив құжатының түпнұсқасы берілген). Бұл кезеңдерде қазақтар башқұрттарды құтқару өз алдына, қазақ хандығының тәуелсіздігіне қауіп төнген болатын. Бір тараптан Ресей, екінші бір тараптан Қалмақ хандарының үздіксіз шабуылы халықтың әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан әлсіреуіне себеп болған болатын.

Османлы сұлтаны III Ахмет Қайып Мұхаммед ханға жолдаған хаты:

[...]Kurban Beg vasıtasıyla tarafımıza bağlılığınızı bildiren nâmeniz gelmiştir. Sizin memleketiniz civarında vâki ehl-i İslâmdan Aşteke (Başkird) cemaatı halen zî-kuvvet ve asker ile memlu olduklarına binaen mukaddema Moskov keferesinin istilâ eylediği kadimmî memleketlerinin istihlâsı için taraf-ı emaret meablarına iltica, istimdad ve istianet eyledikleri îlam ve iş'âr olunmuş. Husus-ı mezbur kurb-i civar-ı memleketenizde vaki umurdan olmak takribi ile devlet-i aliyye-i ebed-peyvendimizle Moskov Çar'ı beyninde münakid alan müsaiâhaya dair keyfiyâtdan olmayıp gönüllerinin istedikleri şekilde hareket etmeleri hususunda serbest bırakılmışlardır. (BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 6, 352; M. Saray, 2017: 14) (Сур. 5 архив құжатының түпнұсқасы берілген)

Сур. 5. III Ахмет Османлы сұлтанының Түркістан хандықтарынан, Қазақ ханы Қайып Мұхаммед ханға жазған ресми жазбасы. Дереккөз: BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 6, s. 352.

[Fig.5. An official letter written by Sultan Ahmet III of Osmanli to Kazakh Khan Kayip Muhammad Khan from Turkestan Khanate. BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 6, 352 p.]

Қазақ және башқұрттар Ресейге қарсы бірігіп әрекет жасауға тырысқанымен, орыс үкіметіне қарсы ортақ жоспар жасалмауы және үш жүз хандары арасындағы өзара келіспеушілік, хандықтың бір орталықтан басқарылмауы Ресейдің жыл өткен сайын өз

территориясын кеңейтуге мүмкіндік туғызды. Орыс патшалығы өз билігін нығайту мақсатында үш жүзді және түрік тілдес халықтарды бір-біріне қарсы пайдаланды. XVIII ғасыр басында Петербургтан Ресей шекара қолбасшыларына жіберілген келесі бұйрықтан көруімізге болады:

... Қалмақтар бізге қарсылық танытса Қырғыздарды оларға қарсы пайдалан, Қырғыз-қазақтар бізге қарсылық танытса, қалмақ пен башқұрттарды оларға қарсы пайдалан. Осылайша, орыс солдаттарын қажет етпей-ақ, Ресей патшалығының билігін соғыссыз мойындайтын болады. Бір-біріне жау болған қалмақтарды, башқұрттарды, қырғыз-қазақтарды осылай басқару керек. (Olcott, 2002, Kesici, 2003: 77–78).

Осы саясат негізінде Ресей патшалығы Түркістан хандықтары арасындағы келіспеушілікті арттыруға барынша күш салып, қалмақтарды қазақтарға, қазақтарды өзбек хандықтарына шабуыл жасату арқылы бір-бірін әлсірету әдістерін қолданды. Қалмақтардың үздіксіз шабуылы хандықтардың экономикалық тұрғыдан әлсіреуіне жол ашты. Бұл әлсіздік Башқұрт және де басқа да Орта Азия территориясындағы Түркістан хандықтарының Ресей билігін өз еркімен мойындауына себеп болды.

1718 жылы қазақ ханы Қайып хан соғыста қаза тапты. Тәуке ханның ұлы Болат Қайып ханның орнына хан болып сайланды. Алайда оның хандығы іс жүзінде іске аспады, қазақ сұлтандары оның хандығын қабылдамады, әрі бағынбады. Нәтижесінде Қазақ хандығы үш хандыққа бөлініп, күші жүздің басы болған Әбілқайыр хан – Ресей патшалығынан, қазақтардың тәуелсіздігін қорғамақ болуға әрекет жасап, сол жылдары Осман империясына жақындай түсуге әрекет жасады. Бұл жөнінде тарихшы З.В. Тоған былай баяндайды: 1741 жылы Әбілхайыр ханның Петербургке келген елшілері түрік елшісін көріп, кіші жүз қазақтарын Ресей патшалығының басқыншылығынан құтқаруын сұрап, Османлы сұлтандығының билігін қабылдауға дайын екенін жеткізіп, Әбілхайыр ханның атынан өтініш жасаған болатын. (Тоған 1981: 175). Алайда, бұл тілектер орындалмады. Осы кезеңнен бастап, Осман империясы мен қазақ хандары арасында ресми байланыстың болғанындығын көрсететін ресми құжат жоқ. Қарым-қатынас болған күнде де, оларға қатысты мәселелер Хиуа мен Бұхара хандары арқылы шешілген болуы мүмкін. Осман империясы Түркістан хандықтарына Ресей қаупі төнген күннен бастап қолдау көрсету саясатын ұстанды, территориялық алшақтық пен Ресейдің қысымы бұған мүмкіндік бермеді. Қазақ хандарының Ресей билігіне мойынсұну құжатында Ресей патшалығының рұқсатынсыз сыртқы саясатта қандай да бір әрекет жасауға ресми түрде тыйым салынды. Осы негізде, Осман империясымен қарым-қатынас жасау патшалық Ресей мүддесіне қарсы әрекет деп бағаланған болатын.

XVIII ғасырда Осман империясы Орта Азия аймағындағы түрік тілдес хандықтарға Ресей патшалығы татапынан келетін қауіп-қатерді қажетінше ескермеді. Хиуа, Бұхар хандықтары да Осман империясынан талай мәрте көмек көрсетуін сұрап, ресми хат жібергендігін мұрағат құжаттары дәлел бола алады. Османлының бұл хандықтарға берген жауабы Орта Азиядағы Түркістан хандықтарының бірлесіп қимылдап, үлкен күш болып бірігуіне кеңес берумен ғана шектелгенін көруімізге болады. Османлы сұлтанының бұлай жауап беруге де бірнеше саяси себебі бар болатын. Бұл кезеңде Осман империясы дамудың жаңа сатысына көшкен Батыс елдерімен қарым-қатынасы қиындап, негізгі саясаты Жерорта теңізі мен Европа елдеріне бағытталған болатын. Бұл саяси кезеңде бірнеше мәрте қалмақ шабулдарынан әлсіреген, бір орталықтан басқарылмаған қазақ хандықтарының экономикалық жағынан дамыған, қару-жарақ тұрғысынан күшейген Ресейдің билігін өз еркімен мойындауға мәжбүр болды.

Бұл жағдайды Орта Азиядағы түрік тарихын зерттеуші Түркиялық ғалым, тарихшы Мехмет Сарай өзінің “*Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875)*” (Орыс басқыншылығы

дәуіріндегі Османлы мемлекеті мен Түркістан хандықтары арасындағы қарым-қатынастар 1775–1875 жж.) атты еңбегінде төмендегідей баяндайды: «XVIII. Ғ. Түркістанда құрылған хандықтардың экономикалық және мәдени жағдайы өте төмен деңгейде болды. Оның ең үлкен себебі, XVI ғ. бастап, Еуропамен Азияны, Батыспен Шығысты байланыстырып жатқан сауда жолының жабылуы үлкен ықпал етті. Қытай мен Үндістан тауарларын Қара теңіз бен Жерорта теңізі порттарына тасымалдаудан үлкен қаржылық пайдаға қол жеткізіп, әр түрлі мәдениетпен байланыстырып тұрған сауда жолының жабылуы, халықтың кедейленуіне, Түркістан хандықтарының мәдениет пен өркениет дамуынан тыс қалуына кері әсерін тигізген болатын. Бұл саяси жағдай тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, көп ұзамай Түркістанның әскери, қару-жарақ құралдарының жеткіліксіздігіне де әсер етіп, әсіресе сол заманға сай батыстық жаңа технологиямен жасалған соғыс қаруы жағынан артта қалуына себеп болды. Сондай-ақ, Түркістан хандықтары Осман империясының өзара бірігіп, Ресейге қарсы тұрындар деген ескертулеріне қарамастан, қазақ және өзбек хандықтары өз арасындағы келіспеушілік, хандық пен жерге талас одан сайын әлсіреулеріне жол ашты. Түркістан хандықтарының осы саяси жағдайы экономикалық және әскери жағынан өте жоғары деңгейде дамыған Ресей патшалығының билігін оңай мойындауына алып келген болатын (Saraу, 2017: 2)

Қорытынды. Зерттеу барысында XVIII ғасырдағы қазақ хандығының тарихы жаңа деректермен толықтырылды. Осман империясы мен қазақ хандығы арасындағы ресми қарым-қатынастың болғандығын айқындайтын бұл құжат қазақ хандығы тарихын терең зерттеуге және халықаралық тарихқа жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Тарихи құжатта XVIII ғасырдағы қазақ хандығына көрші мемлекеттер арасындағы саяси мәселелер туралы жан-жақты ақпарат берілген. Ресми хаттың мазмұнында қазақ хандықтары мен Осман империясы арасындағы қарым-қатынас қалмақ-қазақ шапқыншылығына байланысты басталып, Ресей басқыншылығына қарсы жалғасын тапқанын көруімізге болады. Қалмақ басшыларының Османлы империясы мен патшалық Ресей билігін қатар мойындауы арқылы, өз территориясын кеңейтуге күш салғандығы және қазақтар мен қалмақтар арасындағы қақтығыстар туралы анықтама берілген. Сондай-ақ, Ресейдің отарлық саясатына қарсы күш біріктіріді сұраған Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің Османлы сұлтанына жасаған ұсыныстары туралы да мәлімет алуға болады.

Зерттеу деректері көрсеткендей, бұл кезеңде қазақ және Осман империясы арасында белсенді саяси және дипломатиялық қарым-қатынастың орнамағанын және бұған әсер еткен бірнеше тарихи себептер бар екендігін көруімізге болады. Бірінші себеп, екі мемлекеттің аумақтық шекарасының алшақтығы мен сол кезеңдегі саяси оқиғаларға байланысты көлік құралдарының жеткіліксіздігі болса, екінші себеп: Османлы сұлтанының Иран мен Ресей арасындағы саяси келісімдері мен Ресей патшалығының отаршыл саясаты өз ықпалын тигізбей қоймады. Бұл мемлекеттердің Осман империясымен жасаған келісім шарттары арасындағы қайшылық қазақ хандығының Османлы сұлтандығымен саяси, әскери, сауда және мәдени қарым-қатынастардың жоғары деңгейде орнамауына себеп болды. Сонымен қатар, Түркістан хандықтары арасындағы өзара билік пен жерге таластың бар екенін хабардар болған Османлы сұлтанының Түркістан хандықтарына деген сенімі азаяды. Архив деректерінде Осман сұлтанының қазақ ханына берген жауабында Орта Азиядағы түркі тілдес хандықтардың өзара бірігуін, Ресей патшалығына қарсы күш біріктіруін ұсынғанын көруімізге болады. Осман сұлтанының бұл ұсынысы орындалмады, хандықтар арасындағы өзара келіспеушілік бірігуге мүмкіндік бермеді. Бұл тарихи оқиға да, Осман империясының көмек көрсетуге деген ниетінің төмендеуіне себеп болды.

Қазақ хандығының, жалпы Түркістан хандықтарының патшалық орыс шапқыншылығынан қорғана алмауының көптеген себептері бар. Солардың ішіндегі ең маңыздысы хандықтың бір орталықтан басқарылмауы, Өзбек хандықтарын ескепке алмағанда, қазақ хандығының өзі үш хандыққа бөліп басқарылған болатын. Түрік хандықтарының тақ үшін болған үздіксіз күресінің салдарынан Орта Азия жеріндегі хандықтар күн өткен сайын әлсіреп, Ресей билігін өз еріктерімен қабылдауға шешім қабылдаған болатын.

Бұл тарихи құжат Осман империясы мен қазақ хандығы арасындағы алғашқы және соңғы ресми байланыс құжаты болғандығын көрсетеді. XVIII ғасырдың II жартысы мен XIX жылдың басында қазақ территориясының Ресей патшалығының құрамына өтуімен бұл байланыстар ресми түрде қатаң бақылауға алынып, қазақ хандығының барлық сыртқы және ішкі саяси қарым-қатынастары орыс әкімшілігінің назарында болғанын аңғаруға болады. Ресейдің Орта Азиядағы Түркістан хандықтарын жаулап алуы, Осман империясы арасындағы дәстүрлі байланыстардың толықтай тоқтауына негіз болды.

Дереккөздер

- Османлы мұрағаттары - Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Nâme-i Hümayûn Defteri, 6, 520
BOA. Nâme-i Hümayûn Defteri, 6, 201-202
BOA, Name-i Hümayun Defteri, 6, 185
BOA, Nâme-i Hümayun Defteri, 6, 184
BOA. Nâme-i Hümayûn Defteri, 6, 351
BOA. Nâme-i Hümayun Defteri, 6, 352
BAO. Nâme-i Hümayûn Defteri, nr. 6, 520

Әдебиеттер

- Казахстан, 2005 — Кайып // Казахстан. Национальная энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2005. Т. III.
- Қасымбаев, 1993 — Қасымбаев. С. Жоңғар-Қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер. Қазақ тарихы журналы. № 2, 1993.
- Andican, 2009 — Andican. A Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık. I. Baskı. 2009.
- Belgelerle, 2005 — Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70. 2005.
- Donnelly, 1968 — Donnelly, A.S. The Russian Conquest of Bashkiria (1552-1740), Londra, 1968.
- Hayit, 1995 — Hayit. B. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995
- History, 2011 — History of Central Asia in Ottoman Documents. Volume I. Political and diplomatic relations 2011. Samarkand: IICAS, STA. Hizmetli, S. 2011.
- Kesici, 2003 — Kesici. K. Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan, I. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık. 2003
- Nahide, 2008 — Nahide Ş. Kazak (Tarihi ve Araştırmaları). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Olcott, 2002 — Olcott M. B. Kazakhstan: Unfulfilled Promise. Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.S., 2002
- Saray, 1990 — Saray M. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), İstanbul, 1990.
- Saray, 1993 — Saray M. Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş. 1993
- Saray, 2017 — Saray M. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875). 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Silahdar, 1947 — Silahdar M. Silahdar Harihi – On Yedinci Asır Saray Hayatı. Ankara: Akba Kitabevi. 1947

Saray, 2014 — Saray M. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 3. Baskı. 2014

Togan, 1981 — Togan Z. V. Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. 2. Baskı. İstanbul, 1981.

References

Andican, 2009 — Andican. A Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya [Turkey and Central Asia from the Ottoman Empire to the Present]. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık. I. Baskı., 2009. (In Turk.).

Belgelerle, 2005 — Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI–XX. Yüzyıllar) [Ottoman-Turkestan Relations with Documents (XVI–XX. Centuries)]. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70. 2005. (In Turk.).

Donnelly, 1968 — Donnelly, A.S. The Russian Conquest of Bashkiria (1552–1740). Londra, 1968.

Hayit, 1995 — Hayit B. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi [History of National Struggles of Turkestan States]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. (In Turk.).

History, 2011 — History of Central Asia in Ottoman Documents. Volume I. Political and diplomatic relations 2011. Samarkand: IICAS, STA. Hizmetli, 2011 p.

Kasymbayev, 1993 — Kasymbayev S. Jongar-Kazak tartışındagy sayasi zane askeri meseleler [Political and military issues in the Dzungar-Kazakh conflict]. *Journal of the history of Kazakhstan*. №2, 1993. (In Kaz.).

Kazakhstan, 2005 — Kazakhstan. National Encyclopedia. Almaty: Kazak Enssiklopediyasi. Vol. III. 2005. (In Russ.).

Kesiki, 2003 — Kesici K. Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan [Yesterday, Today and Target in Kazakhstan]. I. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık. 2003. (In Turk.).

Nahide, 2008 — Nahide S. Kazak (Tarihi ve Araştırmaları) [Kazakh (History and Research)]. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008. (In Turk.).

Olcott, 2002 — Olcott M. B. Kazakhstan: Unfulfilled Promise. Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.S. 2002.

Saray, 1990 — Saray. M. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875) [Political Relations Between the Ottoman Empire and the Turkestan Khanates], İstanbul, 1990. (In Turk.).

Saray, 1993 — Saray M. Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı” [History of Kazakh Turks "Awakening of Kazakhs"]. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş. 1993. (In Turk.).

Saray, 2017 — Saray M. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875) [Political Relations Between the Ottoman Empire and the Turkestan Khanates]. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017. (In Turk.).

Silahdar, 1947 — Silahdar M. Harihi – On Yedinci Asır Saray Hayatı [Weapons History – Seventeenth Century Palace Life]. Ankara: Akba Kitabevi. 1947. (In Turk.).

Saray, 2014 — Saray M. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi [History of New Turkish Republics]. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 3. Baskı. 2014. (In Turk.).

Togan, 1981 — Togan Z. V. Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi [Turkili (Turkistan) and Its Recent History]. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. 2. Baskı. İstanbul, 1981. (In Turk.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhıy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 34-47, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.81.37.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_34-47

ҚАЗАҚ БИЛЕУШІЛЕРІ ТӘУЕКЕЛ МЕН ТҮРСЫН МҰХАММЕД ЖАРЛЫҚТАРЫН ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Зәуре Кеңесқызы Қартова¹, Болат Ешмұхамбетұлы Көмеков²,
Ерлан Ақылжанұлы Әлібай³

¹М. Қозыбаев атындағы СҚУ

(114-үй, М. Жұмабаев көш., 150000 Петропавл қ., Қазақстан)

«Рухани жаңғыру» әлеуметтік-гуманитарлық институтының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0001-5702-8838>. E-mail: kartov_m@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы қ., Қазақстан)

Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0003-2832-6072>. E-mail: bkumek@mail.ru

³М. Қозыбаев атындағы СҚУ

(114-үй, М. Жұмабаев көш., 150000 Петропавл қ., Қазақстан)

Тарих және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, саясаттану магистрі,

 <https://orcid.org/0000-0002-3060-3502>. E-mail: alibai_88@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024.

© Қартова З.К., Көмеков Б.Е., Әлібай Е.А., 2024.

Андатпа. *Kipicne.* XV–XVIII ғасырлардағы ортағасырлық мемлекеттердің жазба құжаттарын зерттеу өте өзект. Мұндай құжаттар ортағасырлық қоғамға тән көптеген құбылыстарды анықтауға, әртүрлі феодалдық институттардың пайда болуын зерттеуге көмектеседі. Себебі құжаттардың мәтіндерінде Қазақстан мен Орта Азиядағы әлеуметтік-экономикалық үдерістерді зерттеуге арналған материалдар көптеп сақталған. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты Орта Азия мемлекеттерінің хандары мен сұлтандарына тиесілі дереккөздерді анықтау болып табылады. Ұсынылып отырған ғылыми зерттеу жұмысының міндеттері – XV–XVIII ғасырлардағы қазақ билеушілері мен сұлтандары шығарған жарлықтар мен хаттарды жүйелеу, Ташкент және Түркістан қалаларының актілік дереккөздерді жеке қарастыру. Сондай-ақ, аталған құжаттардағы ұсынылған бірегей дереккөздердің формуляр бөліктерінің өзгертілуі мен олардың түпнұсқасына дипломатиялық талдау жасау арқылы анықталып, әр түрлі тілдерде жазылған XV–XVIII ғасырлардағы күрделі құжаттардың алуан түрлілігі талданады. Қазақстанның ортағасырлық оңтүстік қалаларда шығарылған тархандық жарлықтар, сойюргалдық және вакуфтік жарлықтар ғылыми-сыни тұрғыдан зерттелінеді,

жарлықтардың деректанулық маңызы белгіленеді. Зерттеудің дереккөздік базасын Орталық Азия мен Қазақстан хандықтарының актілік деректері, құжаттар мен материалдар жинақтары, зерттелуі жоспарланып отырған кезеңге жататын мұрағаттық материалдар құрайды. *Зерттеу деңгейі* көбінесе дереккөз базасы, ұсынылып отырған ақпараттық материалдың толықтығына байланысты.

Түйінді сөздер: Жарлықтар, жазбаша ортағасырлық дереккөздер, нишан, формуляр, Орта Азия билеушілері, деректанулық талдау

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XV–XVIII ғасырлар кезеңіндегі Қазақ хандығы билеушілерінің баяндау құжаттарын текстологиялық зерттеу және деректанулық талдау» (тіркеу нөмірі AP19676930) гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Қартова З.К., Көмеков Б.Е., Әлібай Е.А. Қазақ билеушілері Тәуекел мен Тұрсын Мұхаммед жарлықтарын деректанулық зерттеу // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Бб. 34-47. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_34-47

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯРЛЫКОВ КАЗАХСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ ТАВАКУЛА И ТУРСЫН МУХАММЕДА

*Зауре Кенесовна Картова¹, Болат Ешмухамбетұлы Комаков²,
Ерлан Ақылжанұлы Әлібай³*

¹СКУ им. М. Козыбаева

(д. 114, ул.М.Жумабаева, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Директор Социально-гуманитарного института «Рухани жаңғыру», кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0001-5702-8838>. E-mail: kartov_m@mail.ru

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Директор Международного института кыпчаковедения, доктор исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-2832-6072>. E-mail: bkumek@mail.ru

³СКУ им. М. Козыбаева

(д. 114, ул.М.Жумабаева, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Старший преподаватель кафедры истории и социальных наук, магистр политологии

 <https://orcid.org/0000-0002-3060-3502>. E-mail: alibai_88@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Изучение письменных документов средневековых государств XV–XVIII веков *актуально*, такие документы помогают выявить многие явления, характерные для средневекового общества, изучить возникновение различных феодальных институтов, так как в текстах документов сохранилось большое количество материалов для изучения социально-экономических процессов в Казахстане и Средней Азии. Основной *целью* исследовательской работы является выявление источников, принадлежащих ханам и султанам государств Средней Азии. *Задачи* предлагаемой научно-исследовательской работы – систематизация указов и писем, изданных казахскими правителями и султанами XV–XVIII вв., отдельное рассмотрение актов источников городов Ташкента и Туркестана. Также анализируется большое разнообразие сложных документов XV–XVIII веков, написанных на разных языках, определяемых путем дипломатического анализа изменений формуляровых частей представленных уникальных источников в данных

документах и их оригиналов. Критическому анализу подвергаются тарханские указы, сююргальные и вакуфические указы, изданные в средневековых южных городах Казахстана, дается источниковедческий анализ указов. *Источниковую базу* исследования составляют акты ханств Центральной Азии и Казахстана, сборники документов и материалов, архивные материалы, относящиеся к планируемому периоду изучения. Уровень исследования во многом зависит от достоверности исходной базы, полноты представляемого информационного материала.

Ключевые слова: указы, письменные средневековые источники, нишан, формуляр, правители Средней Азии, источниковедческий анализ.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Текстологическое исследование и источниковедческий анализ повествовательных документов правителей Казахского ханства периода XV–XVIII веков» (регистрационный номер AP19676930).

Для цитирования: Картова З.К., Комеков Б.Е., Әлібай Е.А. Г.Н. Источниковедческий анализ ярлыков казахских правителей Тавакула и Турсын Мухаммеда // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 34-47. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_34-47

SOURCE ANALYSIS OF LABELS OF KAZAKH RULERS TAVAKKUL AND TURSUN MUHAMMAD

Zaure Kenesovna Kartova¹, Bolat Eshmukhambetuly Komekov², Erlan Akylzhanuly Alibai³

¹M. Kozybayev SKU

(114, 150000, M. Zhumabayev Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)

Director of the Social and Humanitarian Institute “Rukhani Zhangyru”, candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0001-5702-8838>. E-mail: kartov_m@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University

(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Kazakhstan)

Director of the International Institute of Kipchak Studies, Doctor of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0003-2832-6072>. E-mail: bkumek@mail.ru

³M. Kozybayev SKU

(114, 150000, M. Zhumabayev Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)

Senior Lecturer of the Department of History and Social Sciences, master of Political Science

 <https://orcid.org/0000-0002-3060-3502>. E-mail: alibai_88@mail.ru

Abstract. Introduction. The study of written documents of medieval states of the XV–XVIII centuries is very relevant, such documents help to identify many phenomena characteristic of medieval society, to study the emergence of various feudal institutions, since a large number of materials for studying socio-economic processes in Kazakhstan and Central Asia have been preserved in the texts of documents. The main *purpose* of the research work is to identify sources belonging to the khans and sultans of the Central Asian states. The *objectives* of the proposed research work are the systematization of decrees and letters issued by Kazakh rulers and sultans of the XV–XVIII centuries, separate assessment of body of sources of Tashkent and Turkestan cities. It also analyzes a wide range of complex documents of the XV–XVIII centuries, written in different languages, determined by a diplomatic analysis of changes in the formulary parts of the unique sources presented in

these documents and their originals. The Tarkhan decrees, union and wakuf decrees issued in medieval southern cities of Kazakhstan are critically assessed, the significance of the decrees is established. The study is based on the act data of the khanates of Central Asia and Kazakhstan, collections of documents and materials, archival materials related to the period under research. The research quality depends on the reliability of the source base, the completeness of the information material presented.

Keywords: decrees, written medieval sources, nishan, formulary, rulers of Central Asia, source analysis.

Gratitude. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Textual research and source analysis of narrative documents of the rulers of the Kazakh Khanate of the XV-XVIII centuries» (registration number AP19676930).

For citation: Kartova Z.K., Komekov B.E., Alibai E.A. Source analysis of labels of kazakh rulers Tavakkul and Tursun Muhammad // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 34-47. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_34-47

Кіріспе. Қазіргі таңда отандық тарихнамада XV–XVIII ғасырлар кезеңінде жазылған ресми құжаттарды зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Қазақстан мен Орта Азия елдерінде Алтын Ордадан кейін пайда болған мемлекеттердің іс жүргізу тәжірибесінде Алтын Орданың құжаттамасымен сабақтастығы бар грамоталар, дипломатиялық хаттар, актілік деректері шығарылып тұрды. Оларды деректану және тарихнамалық тұрғыдан зерттеу бүгінгінің негізгі міндеті мен түркология ғылымдарын дамытудың маңызды алғышарттарының бірі.

Жазбаша автохтонды және түпнұсқалық құжаттар XV–XVIII ғасырлардағы ортағасырлық мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуде маңызды рөл атқарып, тарихнаманың негізгі дерегі болып табылады. Дереккөздер көшпелі қоғамның этносаяси тарихы, экономикасы мен рухани мәдениеті және Орта Азия мен Қазақстанның ортағасырлық мемлекеттерінің құрылымы туралы маңызды мәліметтер береді. XV–XVIII ғасырлар кезеңіндегі актілік және нарративті (баяндау) дереккөздері ортағасырлық мемлекеттердің дамуының экономикалық, мәдени, дипломатиялық және басқа аспектілерін зерттеуде ерекше құнды. Олар ортағасырлық қоғамға тән көптеген құбылыстарды ашады, әр түрлі феодалдық институттардың пайда болуынан бастап жойылып кетуге дейінгі тарихын зерттеуге көмектеседі. Құжаттарда Орта Азия мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық процестерінің заңдылықтарын зерттеуге арналған бірқатар құнды материалдар сақталған.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы жазу барысында архив құжаттарына, жарияланған жазба деректеріне, баспасөз мәліметтеріне сүйендік. Деректердің негізін Мәскеудің орталық қалалық мұрағатынан, Ташкент қаласының орталық мұрағатынан алынған материалдар құрайды. Бұл ресми хаттамалар, баяндаулардан және тағы басқа құнды деректерден тұрады. Сонымен қатар, Жүнісбаев Ұлықбектің қазақ тіліне аударған «Әбулмұзаффар ғази Тәуекел Мұхаммед Баһадүр ханның шейх Ахмадқа шейх әл-Исламға бір күн-түн суын сыйға беруі туралы ең жоғарғы үкімі» құжаты, «Әбілғазы Мұхаммед Тәуекел Баһадүр хан Сұлтан Хожа Ахмет мазарына мутәуалли мен шайхлық қызметіне белгілі бір адамды (аты көрсетілмейді) тағайындау туралы жарлық» құжаты, «Әбулфатх Тәуекел Мұхаммед Баһадүр сұлтан Түркістан уәлайатының шайхул-ислам (деген мәртебесін) және қазылығына тағайындау туралы жарлық» құжаты, «Әбулғазы Тұрсын Мұхаммед Баһадүр хан Төлек шайхқа Сүйрі кентінің жартысын «дәрубаст» ретінде сыйға тартып, тәуелсіз тұрғыда Ортақ арығына қамқоршылық жасау туралы нышан (жарлық)» құжаты негізге алынып отыр. Аталған деректерді зерттеу барысында жинақтау, салыстыру,

талдау және қорыту сияқты жалпы ғылыми әдістер, сондай-ақ мәселелік-хронологиялық, тарихи-жүйелік секілді арнайы тарихи әдістер кешені қолданылған.

Талқылау. Деректану ғылымында «актілік дереккөздер», «нарративті құжаттар» деп аталатын дереккөздер ғылыми қызығушылық тудырады. XIX–XX ғасырлардағы тарихнамада актілерді сол уақыттағы тарихи оқиғалардың түпнұсқалығы мен қазіргі заманғы белгілері бар құжаттар ретінде қабылдайды. Белгілі деректанушы С.М. Каштановмұндай актілерді «тарихи түпнұсқалар» болып табылатын құжаттар, ал нарративті құжаттар «тарихи дәстүрлер» деп атап өткен (Каштанов, 1969: 136). «Акт» термині «аго» етістігінен бастау алады деп есептеген. Сондықтан автор «акт» ұғымын мәміле-шарттық сипаттағы және мазмұндағы дереккөздерге қолданады. С.М. Каштанов этимологиялық тұрғыдан құжат «акт» ұғымына қарағанда кеңірек екенін көрсетеді және актілерді «тарихи түпнұсқалар» мағынасында қолдануды ұсынады (Каштанов, 1969: 138).

Ал ғалым М.А. Усманов, «актілер» терминін «ресми актілік дереккөздері» анықтамасында қолданып, хан жарлықтары мен хаттарына қатысты пайдалануды ұсынады (Усманов, 1973: 18). Социологиялық тұрғыдан алғанда, құжаттардың қатарынан шарттық сипаттағы дереккөздерді бөлу қажеттілігі «құқықтық мәмілелер мен шарттар түрінде ресімделетін қатынастардың осындай топтарының қоғамдық және саяси байланыстар жүйесінде болу фактісіне» байланысты (Каштанов, 1962: 58). Шарттық құжаттарда, қандай белгілер болса да, негізгі мазмұны «дайын формулалардың жиынтығы, олардың әрқайсысы шарттың белгілі бір талабын білдіреді және құжаттан құжатқа қайталаанады (мысалы, тархандар босатылатын салықтар тізімі)» (Каштанов, 1962: 65–66). Қоғамдық өмірдің белгілі бір салаларында актілердің пайда болу себебі әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымның ерекшелігімен байланысты болды.

XX ғасырда ғана қалыптасқан келісім-шарттық құжат ретіндегі актінің неғұрлым салалы тұжырымдамасымен қатар, XVIII–XIX ғасырларда актілер барлық дереккөздер (заңнамалық, іс қағаздары және т.б. құжаттар) деп аталды, олар өз белгілері бойынша баяндау (нарративті) дереккөздерінен (шежірелер, жазбалар және т.б.) ерекшеленді.

Деректану ғылымында «актілік дереккөздері» термині заңнамалық құжаттардың кең аясына қатысты қолданылады. Көбінесе бұл белгілі бір құқықтық нормалар түрінде экономикалық немесе саяси мәмілелер, жеке немесе заңды тұлғалар мен мемлекет арасындағы, мемлекет және шіркеу, жеке тұлғалар арасындағы шарттар және т.б. мемлекеттік іс жүргізу материалдары басқару салалары бойынша және басқарушы мекемелердің иерархиясындағы құжаттар қозғалысының бағыты бойынша бөлінеді (жоғарыдан төмен; төменнен жоғары және көлденең жазықтықта). С.М. Каштанов атап өткендей, актілердің тарихи дереккөздердің ерекше түрі ретінде пайда болуының қажетті шарты келісімге келуші тараптардың болуы. Сонымен қатар, келісімшарттың өзі келісімшарт контрагенттерінің құқықтары тең болмаса, кез-келген жағдайда салыстыруға болатындығын көрсетеді (Каштанов, 1962: 70).

Осылайша, тарихнамада актілік дереккөздер ұғымы – бір жағынан, ол қандай да бір құқықтар беретін және осындай құқықтардың бар екендігінің дәлелі ретінде қызмет ететін құжаттарды білдірсе, екінші жағынан, бұл белгілі бір оқиға немесе процесс, жағдай және т.б. туралы ақпарат беретін іскерлік және қызметтік жазбалар болып табылады. Басқаша айтқанда, актілер қатарына заңнамалық құжаттардың міндеттерін орындайтын барлық мәтіндер жатады.

Құжаттардың жиынтығы уақыт өте келе өзгертіндіктен, бұл терминнің бірыңғай анықтамасын жасау одан да қиын. Бұл жағдайда актілер жалпылама ұғымға айналады, олардың функциялары бойынша әр түрлі деректердің көптеген түрлерін біріктіреді. Сондықтан, қазіргі деректануда салалық мағынада актілер әдетте гетерогенді

құжаттардың бүкіл кешенін білдірмейді, тек мәміленің контрагенттері арасында, немесе автор мен адресат арасында белгілі бір құқықтық қатынастар орнататындарды ғана білдіреді. Актілерді заңдардан ажырату өте маңызды, әсіресе соңғылары көбінесе заң актілері деп аталады. Құқықтық нормаларды белгілейтін, тұжырымдайтын заңдардан айырмашылығы, актілер оларды ғана пайдаланады, актілермен бекітілген қатынастар қабылданған заңнамалық нормаларды бұзбауы керек (ескеретін жайт, заңдарда әдеттегі құқық нормалары белгіленбейді).

Зерттелетін кезеңге жер иеліктері бойынша даулар туралы, белгілі бір артықшылықтарды растау туралы мәліметтер, асыл тектердің шежіресі мен шығу тегі туралы мәліметтер бар мұрағат материалдары да жатады. Бұл материалдарға хан жарлықтары мен сұлтандық фирмандар кіреді, олардың бір бөлігі түпнұсқада, бір бөлігі жақын шет елдердің мұрағат қорларындағы көшірмелерде сақталған (Aksanov, 2017: 146).

А.Л. Кунның мұрағатындағы Шайбанидтер, Джанидтер, Маңғыттар мен Мингтер әулетінің билеушілері тарапынан немесе олардың атынан берілген ресми құжаттардың көшірмелерінің жалпы саны 10 бірлікті құрайды (Султонов, 2016: 90). Осы тарихи көшірмелердің мысалында қазақ хандарының жарлықтарына алдын ала талдау жүргізуге болады. Олардың қатарында Тәуекел ханның (1583–1598 жж.) және Тұрсын Мұхаммед ханның (1616–1628 жж.) жарияланған ресми хаттары жатады.

Осылайша, Тәуекел хан тұсында шығарылған құжаттар:

1. Әбілғазы Мұхаммед Тәуекел Баһадүр хан Сұлтан Хожа Ахмет мазарына мутәуалли мен шайхлық қызметіне белгілі бір адамды (аты көрсетілмейді) тағайындау туралы жарлығы. Құрбан 1006/1598 жылы шілде-тамыз айларында Ташкентте шығарылды. Бұл тарихи құжатта «(1) Ол (Алла) – бай. (2) Абулғазы Мұххаммед Тәуекел Баһадүр хан сөзіміз {Мұххаммед Тәуекел Баһадүр хан}. (3) Құрметті қамқор інілер мен қарындастарға (4) жоғары лауазымды бектер тақуасұңғыла кеңесші жақын уәзірлерге, жақсы (5) пікірлі топтар мен ұлық өнерлі ағаларға, хан сарайының патша іспетті орынбасарлары мен бақытқа бөленген (6) сарайдың сақшыларына, әсіресе Түркістан уәлаятының сейіт қожалары, машайықтар, әділ қазы мырзалар, ақсүйектер, (7) және жүз бегі он бегі, жолаушылар, әулиенің мазарының жанында тұратындар, үлкен-кіші түрік, тәжік қожайындары мен ру басылары, (8) қожаның диқаншылары мен шеттен көшіп келгендерге! Сеніміміз бен ықыласымыз әзірет тура жолға бастаушы әулиелердің темірқазығы, уәлайат тақуалығының айғағы 9) ... жоғары жоғары мәртебелі әзірет Әліден тарайтын сейіт қожалардың мақтанышы, міллет пен дінге және дүниеге тәртіп орнатуда 10) жоғары дәреже мен мәртебеге ие болғаны үшін әрқашан біздің көңіліміз, ойымыз мазардың жұмыстарының 11) жүруіне, гүлденуіне бұрылады. Сол себепті ғинаят, қамқорлық қылып Сұлтан Хожа Ахмет қаддаса сираһудың (Алла оның қәбірін жарық қылсын) 12) шайхлығымен мутәуалли (әулиенің қәбірінің қараушысы, шырақшысы) мен шайхлық кілемге отыру әділдігін даусыз бұл шайхқа лайық деп біліп 13) не нәрсе мазардың жұмыстарын жүргізу үшін нәзірден, саудадан қолға түссе жер, су баршасын парпарлап (теңестіріп) бөліп оның отбасына 14) берсін. Өз күн көрісіне жұмсап дұға қылсын. Және бір қандай да жұмыстар жиналып қалған болса келісіп 15) бірге жасассын. Одан (жұмыстардан) хабарсыз болып қалмасын. Имам, шырақшы, тазалықшы және азаншы етіп тағайындау мен 16) босату жоғарыда айтылған шайхтың ықтиярында екенін білсін. Қарсылық білдіріп бағынбастық қылмасын. Бұл бапта 17) сылтау айтпасын. Үкімге қарсы шығушылық болмасын деп құрбан айында Ташкентте мөрмен белгі қойылды. 1006 жыл. 18) Үшбу хатты мақұлдап, растап мөрімізді бастық.» – деп жазылған. Аталған құжат Ташкент қаласында жарияланған. Сақтау орны: А.Л. Кун, 33 қор, ор. 1, 175 іс, 92 б. Түркі-шағатай тілінде жазылған көшірме, қазақ тіліне аударған Ұлықбек Жүнісбаев.

2. Әбулмұзаффар ғази Тәуекел Мұхаммед Баһадүр ханның шейх Ахмадқа шейх әл-Исламға бір күн-түн суын сыйға беруі туралы ең жоғарғы үкімі (нишан). Шығарылған жылы 1014/1605 ж., шығарылған жері: Ясы (Түркістан) қаласы.

3. Әбулфатх Тәуекел Мұхаммед Баһадүр сұлтан Түркістан уәлайатының шайхул-ислам (деген мәртебесін) және қазылығына тағайындау туралы жарлығы. Шығарылған күні мен орны көрсетілмеген (Муминов, 2017:216).

Сонымен қатар, тағы екі жарлық қазақ билеушісі Тұрсын Мұхаммед ханға тиесілі. Тұрсын ханның шығу тегі қазіргі тарих ғылымында әлі толық қарастырылмаған. Орыс деректерінде оны Есім ханның ағасы деп атайды. «Бахр ал асрар» дереккөзінде ол Жәлім сұлтанның үшінші ұлы деп аталады, оның екі ұлы 1580 жылы Баба сұлтанның қолынан қаза тапты (Қазақ хандары, 2015:48).

Оның билік еткен кезеңіне қатысты екі нишан (жарлық) бар:

1. Әбілғазиз сұлтан Тұрсын Мұхаммед Баһадүр хан Төлек шайхқа Сүйрі ауылының (кентінің) жартысын «дәрубаст» ретінде сыйға тартып, тәуелсіз тұрғыда Ортақ арығына қамқоршылық жасау туралы нишаны (жарлық). Бұл тарихи құжатта «1) Ол (Алла) – бай. 2) Әбулғазиз Тұрсын Мұхаммед Баһадүр хан сөзіміз: {Тұрсын Мұхаммед Баһадүр хан} 3) Құрметті жеңіс туын көтерген інілер мен ақ сауытты бақытты перзенттерге, 4) мемлекеттің мызғымас, берікөзегі мен жетік, терең ойлы парасатты уәзірлерге, 5) әсіресе Түркістан уәлайатының мәртебелі мырзалары мен исламның қазылары, құрметті машайықтары, тұрғындар арасындағы ғалымдар мен билеушілер 6) усул мен мырзалар, ақсүйектер, қожайындар, жүз бегі, он бегілер мен барша үлкен-кіші диқандар мен шеттен көшіп келгендерге! 7) Әрқашан біздің ойымыз бұрыннан дұғағөй, ертеңгі тілекші оларға құрмет қылуға және тәрбиесіне 8) мойынсұнуға бағытталған. Сол себепті ұлы, құрметті машайықтардың нәтижесі, қасиетті әулиелердің тұқымы Төлек шайх ата атасынан 9) бұл мәртебелі, текті әулет дұғағөй болып, өзі тақи тілек-дұғалары қабыл болып, 10) чубин (1.ағаш; 2. тырна) таптырғаны үшін біз тақи инаят және ілтипат дәрежесінде көріп, Сүйрі кентінің 11) жартысын уәләяттың панасы Асад шайх пен марқұм дүниеден өткен Момын шайхтың нұсқауы бойынша «дәрубаст» ретінде сыйға 12) тартып, тәуелсіз тұрғыда Ортақ арығына қамқоршылық етуін мақұлдадық. Бұл нышан (етілген жарлық) 13) жоғарыда айтылған кентті жоғарыда айтылған Төлек шайхқа жартысын «дәрубаст» етілгенін біліп, соның серіктерінен, диханшыларынан өзге 14) шайхтар кіріспесін, араласып қиындық тудырмасын, кедергі келтірмесін. Ол кенттің барша егіншілері мен диханшылары 15) белгілі бір бекітілген малдарының жартысының кіріс-шығысы, барлық мақсат, амал-әрекеттері не болып не қойып жатқаны жөнінде оған 16) жауап берсін. Бүгіп, жасырып қалмасын. Ортақ арығында бұрын диқаншылық қылған 17) шайхтар қазір де егіншілік қылып жүрген болса, түскен өнімдері турасында жоғарыда айтылған шайқа баяндап отыруды міндет деп білсін. 18) Үкімге қарсы келмесін. Жылда жаңа нышан, жаңадан бұйрық, жарлық талап етпесін деп мөр қойылды. 19) 1033 жылы Жумаду әс-сәни айында жазылды. 20) Үшбу хатты растау үшін салыстырдық. Мөрімізді бастық. {Әбулғазиз Тұрсын Мұхаммед Баһадүр хан} {Оның (Алланың) құлы Мұхаммед. Қайтыс болған жылы (?) Мөр: 1) Молла ШерМұхаммед мың басы бин Моллабай Мұхаммед, 1288. 2) Құл Ахмет Қожа ағлам ибн ХалМұхаммед шайх азиздер, 1282.» – деп жазылған. Шығарылған күні 1034/1624-1625 жыл. Сақтау орны: А.Л. Кун, 33 қор, ор. 1, 175 іс, 86 б. Түркі-шағатай тілінде жазылған көшірме, қазақ тіліне аударған Ұлықбек Жүнісбаев.

2. Әбілғазиз сұлтан Тұрсын Мұхаммед Баһадүр хан Камал ад-дин Асад шейх пен Мумин шейхті шейх әл-Ислам және Ахмед Ясауи мазарының сенімді өкілі қызметіне тағайындау туралы нишаны. Шығарылған күні: 1033 жылғы сафар айы,

1623 жылғы қараша-желтоқсан. Шығарылған жері: Ясы (Түркістан) қаласы (Муминов, 2017: 216).

Сонымен, XVI–XVII ғасырлардағы қазақ хандарының іс жүргізу жүйесі мен заңнамалық актілерді рәсімдеу дәстүрлері Орта Азия хандарының кеңсесіне өте жақын болды. У.А. Султоновтың айтуынша, тарихи фактілердің аздығына байланысты алғашқы Керей хан, Бұрындық хан және басқа хандардың кеңсесінің шығарылған жазбаша дереккөздері әлі белгісіз. Егер XVI–XVII ғасырлардың соңы туралы айтатын болсақ, онда Шайбанидтер мен Қазақ хандығы арасында өте ұқсас, тіпті бірдей дәстүрлер мен заң актілерін рәсімдеу бар екенін айтуға болады (Султонов, 2016: 91–92).

Оңтүстік Қазақстан қалаларына берілген грамоталардың түпнұсқалары мен көшірмелері Ташкент, Түркістан, Қазан және Санкт-Петербургтің жеке және мемлекеттік архивтерінде сақтаулы. Бұл құжаттар тарих ғылымына белгісіз болғандықтан, жазбаша дереккөздерді анықтау, тіркеу, жинақтау жұмыстары ерекше өзекті болып отыр. Қазақ билеушілерінің ресми құжаттарының түпнұсқалығы мен автохтондылығын анықтау – әлемдік мәдени мұраны сақтау аясында да ерекше маңызға ие болмақ (Nasan, 2014: 439). Осылайша, ғылымға белгілі және ғылыми айналымға енгізілген, сондай-ақ әлі табылмаған, бірақ таяу шет мемлекеттердің мұрағаттарында сақталған құжаттарды біртұтас топқа жүйелеу қажет.

Зерттелетін дереккөздер кешеніне «эпистолярлық мұра» анықтамасы қолданылады. М.А. Усманов, Р.Ю. Почекаев жазбаларында акт көздері латыннан аударылғанда *actum est* – «жасалды», «мәмілелік немесе шарттық сипаттағы құжаттар» деп аударылған (Почекаев, 2019). Сонымен бірге, келтірілген дереккөздер кешені шартты түрде «нарративті құжаттар» ұғымына біріктірілуі керек, ол латын тілінен «*pagare*» – «айту», «әңгімелеу» деп аударылады.

Құжаттардың жаңа дереккөздік базасын анықтау іс жүргізудің ерекшеліктері мен сипатын ашып, ортағасырлық кезеңдегі қалалар мен билеушілер арасындағы қатынастардың тарихи көрінісін толықтыра алады. Бұл құжаттар ғылыми айналымға енгізіле бастағанымен, олардың формулярдың құрамдас бөліктерін зерттеуі мен әдіснамалық деңгейде жүйелеу жүргізілмеген. Алдағы уақытта Қазақ хандығының және көршілес ортағасырлық мемлекеттердің билеушілерінің дереккөздер жинағын анықтау және толықтыру бойынша жүйелі жұмыс жоспарланып отыр. Сондай-ақ, тарихи дереккөздердің мәтіндік сипаттамасы және осы құжаттардың авторлары туралы тарихи-өмірбаяндық зерттеулер жүргізілуі керек (Karibaev, 2019:30).

XV–XVIII ғасырлардағы қазақ хандары жазған ресми құжаттар құрамының алуан түрлілігі мен күрделілігі терең ғылыми-сыни және кешенді зерттеуді талап етеді. Жаңа тарих тұрғысынан процестер мен жаңа оқиғалар ашылатын зерттеулер қажет. Бұл арқылы бізге белгілі фактілер басқа тұрғыдан көрінеді, жаңа қырлармен ашылады, бұрын байқалмаған аспектілер анықталады, тарих жаңаша жазылады.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта тарих ғылымында қазақ хандарына тиесілі құжаттарды бірыңғай деректану кешеніне келтіру бойынша жалпылама еңбектер жоқ. Мәтіндердегі материалдарға және формулярлардың бөліктерінің өзгеруіне негізделген осы бірегей көздердің құрылымын ашатын (дипломатиялық талдау) жұмыстар да жеткіліксіз. Осыған байланысты барлық қолда бар құжаттарды алға тарта отырып, тарихи-деректанулық зерттеу жүргізу және тарих ғылымында «нарративті құжаттар» және «эпистолярлық мұра» деп аталатын орта ғасырлардағы дереккөздерді зерттеуге және деректанулық талдауға байланысты бірқатар мәселелерді шешуге ықпал ету қажеттілігі туындады.

Актілік және баяндау құжаттарының ғылыми дамуы XV–XVIII ғасырлардағы ғылыми айналымға енгізілген дереккөздердің салыстырмалы түрде аздығымен, олардың дұрыс сақталмауымен, теориялық және практикалық мәселелердің

дамымауымен, дереккөздердің жеткілікті түрде бағаланбауымен байланысты. Олар автохтонды және шынайы сипатқа ие болса да, дереккөздер әлі де толық зерттелмеген. Бұл жазба құжаттардың маңыздылығын бағалау қиын, себебі олар зерттелген дәуірдің тарихи фактілерін жандандырады және белгілі бір оқиғаларды шынайы түрде баяндайды.

Әр дәуірде сол уақыттың әлеуметтік ерекшеліктерін көрсететін жазбаша құжаттары болады. Қазіргі заманғы деректану ғылымында XV–XVIII ғасырлардағы жазбаша түркі тілдес түпнұсқалық дереккөздер бойынша көптеген түрлерін бөліп көрсететін кешенді тарихи деректанулық зерттеулер жоқ. Көшпелі қоғамның әлеуметтік және экономикалық үдерістерін тарихи реконструкциялау мақсатында бір ғана баяндау құжаттарын пайдалану жеткіліксіз, өйткені көбінесе дереккөздер жазбаша мәдениеттің объектілері ретінде текстология мен палеография тұрғысынан ғана зерттелді. Осыған орай, Орта Азия билеушілері мен сұлтандарының жазба дереккөздері іс жүзінде толық зерттелмеген, сондай-ақ ортағасырлық тарихтың әртүрлі аспектілерін көрсететін мәселелерді анықтау үшін толық пайдаланбаған екені анық (Почукаев, 2019).

Қазақстанда осы мәселе бойынша арнайы мамандандырылған жалғыз зерттеу жұмысы белгілі ғалым И.В. Ерофееваның ғылыми монографиясы болып табылады. Автор жариялаған материалдар жинағы 811 аудармадан және қазақ хандары мен сұлтандарының Ресей империясы мен көршілес Шығыс мемлекеттерінің монархтары мен шенеуніктеріне жазған хаттарының 250 факсимилерінен тұрады. Хаттар – 1675 жылдан 1821 жылға дейінгі хронологиялық кезеңді қамтиды және де барлық дереккөздер «хаттар» деп аталып, эпистолярлық жанрға жатқызылған (Ерофеева, 2014: 6).

И.В. Ерофееваның айтуынша, эпистолярлық мұра дегеніміз – белгілі бір ресми немесе жеке тұлғалар арасында белгілі бір құқықтық, саяси, іскерлік және басқа қатынастарды орнату міндетін атқарған ресми және жеке тектегі сыртқы нысаны мен шартты формулярына ұқсас құжаттар кешені (Ерофеева, 2014: 15).

Жинақта XV–XVIII ғасыр кезеңіне жататын көптеген құжаттар бар. Олардың ішінде қазақ ханы Тәуекелдің інісі Сұлтан Ораз Мұхаммедтің (1583–1598 жж.) орыс патшасы Федор Иоанновичке 1594 және 1595 жылдарға жазған екі ресми жолдауын атауға болады. Екінші Тәуке ханның (1672–1715 жылдары шамамен) II Петр мен V-ші Иванға жазған жеті дипломатиялық хаттары, сондай-ақ оның Тобольск воеводасы А.Ф. Нарышкинге 1687 және 1691–1693 жж. жазған хаттары. Қайып сұлтан мен Абылай сұлтанның А.Ф. Нарышкинге 1692 жылғы 20 қарашадағы жеті хаты, Қайып сұлтанның (кейінірек хан болған) Петр I-ге, Сібір губернаторы М.П. Гагарин мен Қазан губернаторы П.С. Салтыковқа 1712 жылы, 1715–1718 жылдары жазылған жеті хаты жарияланған. Әбілқайыр ханның 1715 және 1718 жылдардағы орыс патшасы мен Сібір губернаторына жазған үш хаты жинақта жарық көрген. Сұлтан Булхаирдің інісі (1730 жылдың аяғында қайтыс болған) Петр I-ге жазған хаты мен 1718 жылдың 10 қазанында Тобольск қаласынан алынған тағы бір хаты XV–XVIII ғасыр кезеңіне жататын құжаттар қатарын толықтырады (Ерофеева, 2014: 16–17). Осы 21 құжаттың барлығы дипломатиялық хаттар – «битиктер» түріне жатады және олар Ресей Федерациясының мұрағаттарында сақталған. Олар Ресей империясының құрамына кіргенге дейін Орталық Азия мемлекеттері мен Ресейдің дипломатиялық қатынастары туралы бірегей тарихи мәліметтерді қамтиды.

И.В. Ерофеева осы жазбаша дереккөздерді жинақтағанымен, жүйелеу міндетін алға қоймаған. Сонымен қатар, неғұрлым егжей-тегжейлі және сапалы талдау үшін дереккөздерді жіктеу, оларды саралап, түрлеріне қарай бөлу бойынша зерттеу

жұмыстарын жүргізу қажет. Бұл шынайы ақпарат алуға және осы бірегей дереккөздерді одан әрі тарихи зерттеулерде толық пайдалануға жол ашады.

Айта кету керек, Орта Азиялық билеушілер мен қазақ хандарының нарративті (баяндау) құжаттарының ішінде дипломатиялық хаттар мен жарлықтар жақсы сақталған және деректанулық тұрғыдан жақсы зерттелінген. Мәселен, Н. Базылхан мен Ө. Тұяқбаевтың «Далалық мемлекеттік дипломатияның ресми құжаттары: жарлықтар, хаттар, елшілік белгілері» (XIII–XVIII ғғ.) (мәтін транскрипциясы, ғылыми аудармалар мен түсініктемелер, көрсеткіштері) атты монографиясында дипломатиялық хаттарды арнайы текстологиялық зерттеуі, олардың лингвистикалық талдауы жасалған (Базылхан, Тұяқбаев, 2016). Ғұндар империясынан бастап көшпелі мемлекеттер билеушілерінің дипломатиялық хат-хабарларының құжаттары ғана зерттелгендіктен, өкінішке орай монографияда барлық баяндау және актілік құжаттарының толық жүйесі көрсетілмеген.

XVIII–XIX ғасырларда билік құрған Қазақ хандарының, сұлтандар мен старшиналардың дипломатиялық хат алмасуы бойынша құжаттардың үлкен кешенін К.Ш. Хафизова да ашты (Хафизова, 2019: 5). Автордың дереккөздерінде жазбаша мәдениет пен іс жүргізу дәстүрлері туралы маңызды мәліметтер көп. Қазіргі уақытта отандық тарихнамада бұл қарастырылып отырған құжаттар кешені бойынша деректанулық зерттеулердің бірі болып отыр.

Жазбаша ресми дереккөздер кешенін (грамоталар, жарлықтар, дипломатиялық хаттар) талдау XV ғасырдан бастап ерте кезеңдегі қазақ билеушілеріне тиесілі құжаттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Ғылыми басылымдарда осы дереккөздер туралы нақты ақпарат бар (Абусеитова, Баранова, 2001: 426). Мәселен, жоғарғы билеушінің атынан Сығанақ билеушісі Есенкелдің 1587 жылғы құжатының факсимилесі жарияланды (Қазақстан тарихы, 1998: 58). В.В. Бартольд зерттеген, кейінірек В.П. Юдин егжей-тегжейлі зерттеген «1543–1544 жылдары берілген Сығанақ қаласына қазі лауазымына тағайындау туралы» жарлық та қазақ хандарына тиелісі деген тұжырым бар. Сондай-ақ, В.П. Юдин 1634 жылы Убайдаллах ханның атынан шыққан «Сығанақ грамоталарының» төртінші жарлығы жергілікті қазақ билеушісіне де қатысты деп болжады (МИКХ, 1969: 308).

Жоғарыда аталғандай, 1872 жылы Түркістандағы патша әкімшілігінің жергілікті шенеунігі А.Л. Кун жеке мұрағатындағы Шайбанидтер, Джанидтер, Маңғыттар мен Мингтер әулетінің билеушілері тарапынан немесе олардың атынан берілген түпнұсқаларынан алынған дереккөздердің көшірмелері жарияланды. Бұл құжаттардың көшірмелерінің жалпы саны 10 бірлікті құрайды (Султонов, 2016: 90). Осы тарихи көшірмелердің мысалында қазақ хандарының жарлықтарына алдын ала талдау жүргізуге болады. Олардың қатарында жарияланған Тәуекел ханның (1583–1598 жж.) және Тұрсын Мұхаммед ханның (1616–1628 жж.) ресми хаттары да қызығушылық тудырады. У.А. Султоновтың айтуынша, бұл көшірмелердің түпнұсқалары Сырдария аумағындағы қорларда Ахмет Ясауи ұрпағы Насраллах қажының қолындағы жеке коллекцияда сақталған (Султонов, 2016: 92). Ол отаршыл билікке оның ата-бабаларын Түркістан қаласының Шайх әл-Ислам қызметіне тағайындау туралы жолданған 18 хат ұсынды. Олардың арасында Тәуекел ханның 1006/1597–1598 және 1014/1605–1606 жылдардағы грамоталары болды. Тәуекел хан мен Тұрсын-Мұхаммед ханның бұл құжаттарын алғашқы зерттеу жұмыстары А.К. Муминов, Б.Е. Көмеков, У.А. Султоновтың «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің тарихи құжаттар кешенін зерттеу» кезінде іске асырылды (Муминов және т.б. 2017: 9).

Қорытынды. Қазақ хандары мен сұлтандары шығарған автохтонды және шынайы түпнұсқалы дереккөздері мұқият және толық зерделеу қажет. Бастапқы кезеңде деректану және ғылыми зерттеу жұмыстары аталған зерттеуді толыққанды

ашпауы мүмкін, тіпті ақпараттың жинақталуына ықпал етіп, сапалы жаңа тарихи зерттеулердің алғышарттарын құрайтыны анық. Бұл құжаттар кешені дипломатия, шежіре, просопография, сфрагистика, топонимика және ономастика салалары бойынша құнды дереккөз болып табылады. Табылған бұл құжаттар қолжазбалар мен тарихи құжаттардың коллекциясын толықтырып, анықтамалықтарға енгізіледі. Бұл кезеңдегі қолда бар мұрағатты жүйелеу, құжаттарды сыртқы және ішкі (мәтіндік) белгілері бойынша жіктеу және топтастыру қажет.

Жоғарыда айтылған құжаттарды жүйелеу мен жіктеу, біріншіден, көлемді мұрағатты жинақтауға мүмкіндік береді, екіншіден, барлық тарихи мәліметтерді түпнұсқалық құжаттар арқылы білу үшін маңызды. Сондықтан да теориялық классификация формальды-типологиялық белгілерге сәйкес тұтастай алғанда деректану жұмыстары үшін өте маңызды болмақ.

Қазақ билеушілері шығарған жарлықтарын деректанулық талдау нәтижесінде мынадай қорытындылар жасалды:

1. Жазба деректерді археографиялық тұрғыдан зерттеп төмендегідей қорытынды жасауға болады: 5 жарлық (нишан) актілік дереккөздер қатарына жатады, XVI–XVII ғасырлардағы Қазақ хандығының тарихымен тікелей байланысты;

2. Қазақ хандары Тәуекел мен Тұрсын Мұхаммед шығарған барлық жарлықтар (нишандар) көшірме түрінде берілген, өкінішке орай түпнұсқалары сақталмаған;

3. 4 ресми құжат қазақ тіліне алғаш рет аударылды, 1 ресми құжат түрік-шағатай тілінде ұсынылды;

4. Белгілі жарлықтар шығарылған қалалары бойынша бөлінеді және Түркістан (Ясы) қаласына қатысты – 3 жарлық, 1 жарлықтың шығарылған қаласы белгісіз, Ташкент қаласында – 1 жарлық шығарылған;

5. Олардың орындалу уақыты бойынша – 1 жарлықтың шығарылған күні мен орны туралы мәліметтер жоқ, 1 жарлық XVI ғасырда, 3 жарлық XVII ғасырда жазылған;

6. XVI–XVII ғасырлар кезеңіндегі жазылған актілік деректерді типтік жіктелуі бойынша: шығарылған 5 жарлықтың – біреуі меншікті жарлықтарының сойырғал түріне, біреуі жеңілдік түріне (күнделікті суды беру туралы) және үшеуі қызметіне байланысты жеңілдіктер беру (льготные) жарлықтар түріне жатады. Бір жарлық күнделікті суды пайдалану құқығын қамтамасыз етеді және негізінен жеңілдіктер беретін құжат болып табылады. Бірақ олардың мазмұнында тархандық белгілердің аралас элементтерін байқауға болады: салықтар мен алымдардан босату, жерді сыйлыққа беру т.б.

7. Бұл кезеңдегі қазақ хандарының заң актілері «жарлық», «нишан», «парванча» терминдерімен белгіленді. Нишан мұндай құжаттардың кең тараған атауы ретінде екі түрге бөлінді: «ең үлкен нишан» (нишан-и али) және «қарапайым нишан». Нишан заң шығару актісі ретінде Алтын Орда, Шейбанид және Қырым хандықтарында да кең тараған (Муминов және т.б. 2017: 216).

Мәселен, Алтын Орда және Алтын Ордан кейінгі мемлекеттердің кеңселерінде нишанның әртүрлі дәрежелері енгізілген, алтун нишан (алтын нишан), ал нишан (қызыл, қызыл нишан), көк нишан (көк нишан) қолданылған. Шейбанидтер мен қазақ хандарының сарайында түрлі-түсті, негізінен қызыл және көк түсті мөрлер мен таңбалардың қолданылғанын байқауға болады. Кейде жарлықтарды қара сиямен жасалған тухра болатын.

Бұрынғы зерттеулерде жарлықтардың жіктелуі аймақтық контексте жүргізілсе, енді жаңадан ашылған құжаттардың топтамаларын анықтау және олардың ұқсас белгілермен ұқсастығын дәлелдеу, көшпелілер өркениетіне байланысты жазба құжаттарды анықтау қажет.

Түпнұсқа және автохтонды дереккөздерді зерделеудің жаңа тәсілі қазақ халқының қалыптасу кезеңіне жататын әлеуметтік-экономикалық процестер мен оқиғалардың біртұтас тарихи суретін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеу жұмысының нәтижелері шетелдік және отандық тарихнаманы жаңа да фактілермен толықтырады. Қазақ хандығы мен Орта Азия мемлекеттерінің ортағасырлық тарихының зерттелмеген беттерін ашуға мұрындық болады. Жаңа дереккөз қорын анықтау орта ғасырлардағы іс жүргізудің ерекшеліктері мен сипатын аша алады, сонымен қатар ортағасырлық кезеңдегі қалалар мен билеушілер арасындағы қатынастардың тарихи бейнесін толықтыра алады. Бұл құжаттар ғылыми айналымға енгізіле бастады, бірақ олардың деректанулық зерттеуі әдістемелік деңгейде жүзеге асырылмады. Алдағы уақытта Алтын Орданың хан жарлықтарына ұқсас Қазақстан мен Орта Азияның жазба дереккөздерін анықтау және толықтыру бойынша жүйелі жұмыс жоспарлануда.

Дереккөздер

Абусейтова, Баранова, 2001 — *Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XV–XVIII вв.: (библиогр. обзоры). Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 426 с.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В.* Том I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов. Алматы: «АБДИ Компани», 2014. 690 с.

Әбусейітова, Дүйсенов, Каримова, 2020 — *Әбусейітова М.Қ., Дүйсенов Б.Д., Каримова З.К. т.б.* Қазақстанның ортағасыр тарихы хрестоматиясы (VI–XIX ғғ.) /Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. 344 б.

Муминов и др, 2017 — *Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.К., Кенжетасев Д.Т., Кабылова А.С., Утепбергенова У.А., Айбасов А.А.* Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасаи. /Астана: Мастер ПО ЖШС, 2017. 216 с.

Sources

Abusseiitova, Duysenov, Karimova, 2020 — *Abusseiitova M.K., Duysenov B.D., Karimova Z.K. Abuseiitova M.K., Duisenov B.D., Karimova Z.K. t.b.* Kazakstannun ortgasyr tarikhy hrestomatiyasy (VI–XIX gg.) [Anthology of medieval history of Kazakhstan (VI–XIX centuries.)]. Almaty: East and West, 2020. 344 p.

Abusseitova, Baranova, 2001 — *Abusseitova M.Kh., Baranova Y.G.* Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Kazahstana i Central'noy Azii v XV–XVIII vv.: (bibliogr. obzory) [Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia in the XV–XVIII centuries: (bibliographic reviews)]. Almaty: Dyke-Press, 2001. 426 p.

Erofeeva, 2014 — *Erofeeva I.V.* Pis'ma kazahskih pravitelej. 1675–1780 gg. Epistoljarnoe nasledie kazahskih pravjashhej 1675–1821 godov. Vol. I. [Vol I. Letters of Kazakh rulers. 1675–1780 Epistolary legacy of the Kazakh ruling elite of 1675–1821] Almaty: «ABDI Kompani», 2014. 690 p.

Muminov, Kumekov, Sultonov, Shuhovcov, 2017 — *Muminov A.K., Kumekov B.E., Sultonov U.A., Shuhovcov V.K. i dr.* Istoricheskie dokumenty mavzoleja Hodzha Ahmada Jasavi [Historical documents of the mausoleum of Khoja Ahmad Yasavi]. Astana: Master of Housing and Communal Services, 2017. 216 p.

Әдебиеттер тізімі

Аксенов, 2017 — *Аксенов А.* Казанское ханство. История татар с древнейших времен. В семи томах. Том 4. Татарские государства (15–18 вв.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, перевод с английского, 2017. С. 146–150.

Базылхан, Тұяқбаев, 2014 — *Базылхан Н., Тұяқбаев Ә.* Далалық мемлекеттер дипломатиясының ресми құжаттары: жарлықтары, хаттары, елшілік белгілері (XIII–XVIII ғғ.) (мәтін транскрипциясы, ғылыми аудармалар мен түсініктемелер, көрсеткіштері). Алматы: «Ғылым ордасы» РМҚ, 2014. 206 б.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. Алматы: Атамұра, 1998. 640 с.

Карибаев, 2019 — *Карибаев Б., Мейдани З., Бижанова М., Кошымова А., Ноянов Ю.* Новые методологические подходы к изучению политической истории Золотой Орды в XIII–XVI веках. *Кодрул Косминулуй*, 25 (1). С. 7–30.

Каштанов, 1962 — *Каштанов С.М.* К вопросу классификации и составлении заголовков жалованных грамот. *Исторический архив*. Вып. 3. - М: РОССПЭН, 1962. С. 50–57.

Каштанов, 1969 — *Каштанов С.М.* Предмет, задачи и методы дипломатики. *Источниковедение. Теоретические и методические проблемы*. - М: Урал, 1969. С. 134–170.

Кун, 1872 — *А.Л. Кунның* коллекциясы. Қор 33, оп. 1, 175 іс, лл. 39 об-41. Қолжазба насталик, сия кара, қағаз фабрикасы. Мәтін көлемі-86 б.Түркі-шағатай тілінде жазылған көшірме. Санкт-Петербург: ИВР РАН.1872.

Курат, Топкапы, 1940 — *Курат Н.* Акдес. Ярлыки и битики Золотой Орды, крымских и туркестанских ханов в архиве Музея дворца Топкапы. - Стамбул: Акдес, 1940. 300 с.

Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алматы: Наука, 1969. 560 с.

Мелек, 1996 — *Мелек О.* Лингвистическое и стилистическое исследование яр и битов, принадлежащих Золотой Орде, Крыму и Казанскому полю. Анкара: Публикации Ассоциации турецкого языка. 1996.

Муминов и др., 2017 — *Муминов А.К., Кумекоев Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.К. и др.* Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасауи. Астана: Мастер ПО, 2017. 216 с.

Насан, 2014 — *Насан Б.* Дискурс цивилизации / культуры и нации / этнической принадлежности с точки зрения внутренней Монголии, Китая. *Журнал «Азиатская этническая принадлежность»*. Том 15. Выпуск 4: Монголия: цивилизация, национальность и этническая принадлежность, Англия: Routledge, 2014. С. 439–457.

Почекаев, 2019 — *Почекаев Р.* Мнимый сюзеренитет: московские цари и казахские ханы (по русскоязычным дипломатическим документам конца XVI – начала XVIII вв.). Санкт-Петербург: НИУ ВШЭ. 2019.

Султонов, 2016 — *Султонов У.А.* К вопросу о жалованных грамотах казахских ханов, выданных мазару Ахмада Йасауи (конец XVI–XVII вв.). Материалы международной научной конференции, посвященной празднованию Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева «Исламская духовность, рациональность и этнокультурные традиции как факторы противодействия религиозному экстремизму». Астана: Мастер ПО. 2016. С. 90–97.

Усманов, 1973 — *Усманов М.А.* Актуальность комплексного изучения актовых источников Джучиева улуса XIV–XV вв. ЮАС. Вып. № 1. Уфа: Китап. 1973. С. 150–159.

Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные владетели и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019.

References

Aksanov, 2017 — *Aksanov A.* Kazanskoe hanstvo. Istorija tatar s drevnejshih vremen. V semi tomah. Tom 4. Tatarskie gosudarstva (15–18 vv.) [The Kazan Khanate. The History of the Tatars since ancient times. In Seven Volumes. Volume 4. Tatar States (15–18th Centuries)] Kazan: Sh. Marjani Institute of History, English translation, 2017. P. 146–150. (In Russ.).

Bazylhan, Tuyakbaev, 204 — *Bazylhan N., Tuyakbaev O.* Dalalyq memleketter diplomatiyasynyn resmi kyzhattary: zharlyqtary, hattary, elshilik belgileri (XVIII–XIX) (Matin transkripcijasy, gylimi audarmalar men tysiniktemeler, korsetkishteri) [Official documents of diplomacy of the steppe States: decrees, letters, embassies (XIII–XVIII centuries.) (Text transcription, scientific translations and comments, indicators)]. Almaty: RSE “Gylym ordasy”, 2014. 206 p. (In Kaz)

Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatija v XVIII–XIX vekah [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII–XIX centuries]. Nur-Sultan: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. (In Russ.).

Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei) [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. In five volumes. Almaty: Atamura, 1998. Vol. 2. 640 Pp. (In Russ.).

Karibaev, 2019 — *Karibaev B., Maidanali Z., Bizhanova M., Koshymova A., Noyanov Y.* Novye metodologicheskie podhody k izucheniju politicheskoy istorii Zolotoj Ordy v XIII–XVI vekah [New methodological approaches to the study of political history of the Golden Horde in the 13th–16th Centuries]. *Codrul Cosminului*, 25 (1). Pp. 7–30. (In Russ.).

Kashtanov, 1962 — *Kashtanov S.M.* K voprosu klassifikatsii i sostavlenii zagolovkov zhalovannykh gramot. *Istoricheskij arhiv*. Vyp. 3. [On the issue of classification and compilation of titles of chartered letters. *Historical Archive*] Issue 3. Moscow: ROSSPAN. 1962. Pp. 50–57 (In Russ.).

Kashtanov, 1969 — *Kashtanov S.M.* Predmet, zadachi i metody diplomatiki. *Istochnikovedenie. Teoreticheskie i metodicheskie problemy* [The subject, tasks and methods of diplomacy. Source studies. Theoretical and methodological problems.] Moscow: Ural. 1969. Pp. 134–170. (In Russ.).

Kun, 1872 — *Kunnyn A.L.* kollekciyasi. Kor 33, op. 1, 175 is, ll. 39 ob-41. Kolzhazba nastalik, saya kara, karaz fabrikasy. *Matin kolemi-86 b.* Turki-shagatai tilinde zhazylgan koshirme [Collection of A. L. Kun. Foundation 33, op. 1, 175 cases, ll. 39 OB-41. manuscript nastalik, ink black, paper mill. The volume of the text is 86 p.a copy written in the Turkic-Chagatai language]. St. Petersburg: IVR RAS, 1872.

Kurat, Topkapı, 1940 — *Kurat N. Akdes.* Topkapı Sarayı Muzesi arşivindeki Altın Orda, Kırım ve Turkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler [Yarns and bits belonging to the khans of the Golden Horde, Crimea and Turkistan in the archive of the Topkapı Palace Museum]. İstanbul: Akdes, 1940. 300 p. (In Turk.).

Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV–XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskih i tjurkskih sochinenij) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries (extracts from Persian and Turkic writings)]. Almaty: Nauka, 1969. 560 p. (In Russ.).

Melek, 1996 — *Melek A. Özyetgin.* Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp incelemesi [Linguistic and stylistic study of the yarns and bits belonging to the Golden Horde, the Crimea and the Kazan field]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. 574 p. (In Turk.).

Nasan, 2014 — *Nasan Bayar.* Diskurs civilizatsii/kul'tury i natsii/etnicheskoy prinalozhnosti s tochki zreniya vnutrennei Mongolii, Kitaya [A discourse of civilization/culture and nation/ethnicity from the perspective of inner Mongolia, China] *Journal Asian Ethnicity*, Vol. 15, Issue 4: Mongolia: Civilization, Nationality, and Ethnicity. Great Britain: Routledge, 2014. P. 439–457. (In Russ.).

Pochekaev, 2019 — *Pochekaev R.* Mnimyy suzerenitet: moskovskie cari i kazahskie hany (po russkojazychnym diplomaticheskim dokumentam konca XVI – nachala XVIII vv.) [Imaginary suzerainty: Moscow tsars and Kazakh khans (according to Russian-language diplomatic documents of the late XVI - early XVIII centuries)]. Saint Petersburg: HSE. 2019. (In Russ.).

Sultonov, 2016 — *Sultonov U.A.* K voprosu o zhalovannykh gramotah kazahskih hanov, vydannykh mazaru Ahmada Jasavi (konec XVI–XVII vv.). *Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj prazdnovaniju Evrazijskogo nacional'nogo universiteta im. L.N. Gumileva «Islamskaja duhovnost', racional'nost' i jetnokul'turnye tradicii kak faktory protivodejstvija religioznomu jekstremizmu»* [On the issue of the charters of Kazakh khans granted to the mazar of Ahmad Yasavi (late XVI–XVII centuries). Materials of the international scientific conference dedicated to the celebration of the L.N. Gumilyov Eurasian National University «Islamic spirituality, rationality and ethno-cultural traditions as factors of countering religious extremism»] – Astana: Master Po, 2016. P. 90–97. (In Russ.).

Usmanov, 1973 — *Usmanov M.A.* Aktual'nost' kompleksnogo izuchenija aktovykh istochnikov Dzhuchieva ulusa XIV–XV vv. *JuAS. Vyp. № 1.* [The relevance of a comprehensive study of the assembly sources of the Juchiev ulus of the XIV–XV centuries. UAS. Issue No. 1.]. Ufa: Book, 1973. Pp. 150–159. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 48-64, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТН / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_48-64

THE CORE PRINCIPLES OF TAUKE KHAN'S FOREIGN AND INTERNAL POLICIES (THE LATE XVII TO EARLY XVIII CENTURIES)

Olzhas Kuanbay¹

¹PhD student of the Ankara University

(Sihye, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Kuanbay O.B., 2024

Abstract. *Introduction.* The foundational tenets of Tauke Khan's foreign and domestic policies in the late XVII and early XVIII centuries centered on unity, centralization, and effective diplomatically policy. Domestically, his emphasis lay in fostering societal cohesion through the enactment of the “Zheti Zhargy” legal code, while elevating Turkestan as a symbol of centralized authority. In foreign affairs, he pursued a diplomatic approach to safeguard the territorial integrity of the Kazakh Khanate, forging alliances with neighboring peoples and organizing a unified Kazakh armed force that culminated in the tribes' unity by the century's end. This scholarly article delves into Tauke Khan's core principles: unity and integration, centralized governance, territorial sovereignty, effective diplomacy, and defense and security. *The objectives of the study.* This article aims to identify the key principles and orientations of Tauke Khan's foreign and domestic policies, shedding light on the essence of the “Zheti Zhargy” legal code, which stands as the central pillar of the internal governance of the Kazakh Khanate. *Materials and methods.* The research materials included a collection of documents on the history of Kazakhstan and the works of outstanding researchers of the XIX–XX centuries. In the exploration of this scientific article, various general scientific methods and methodological approaches were applied, including the analytical method, methods of classification and analogy, deduction, induction, generalization, and formalization. *Results.* Despite Tauke Khan's effective foreign policy and his role in fostering internal unity, challenges emerged, particularly in addressing the Dzungar threat. Tensions escalated, giving rise to wars and conflicts that persisted beyond Tauke Khan's reign. The waning influence of Tauke Khan in the subsequent years signaled the onset of a challenging era for the Kazakh Khanate. *Conclusions.* Tauke Khan's rule was marked by endeavors to unite the Kazakh Khanate, establish robust governance structures, and navigate intricate international relations. The enduring legacy of “Zheti Zhargy” stands as a vital legal framework, encapsulating the societal values of that era.

Keywords: Kazakh Khanate, Tauke Khan, foreign policy, internal policy, Zheti zhargy, Kazakhs, Dzungars, Russian Empire

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan RSE at the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi “Kazakh Khanate in the second half of the XV-first half of the XVIII centuries: ethno-political history and foreign policy” (registration number: BR 21882223).

For citation: Kuanbay O.B. Foreign and internal policies of Tauke khan and the significance of the “Zheti zhargy” law (Engl.) // Otan Tarih. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 48-64. DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_48-64

ТӘУКЕ ХАННЫҢ СЫРТҚЫ ЖӘНЕ ІШКІ САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАРЫ (XVII ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XVIII ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹

Анкара Университетінің PhD докторанты
(Сыхие, Алтындаг, 06100. Анкара қ., Түркия Республикасы)
<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

Аңдатпа. *Kıpısne.* Тәуке ханның XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басындағы сыртқы және ішкі саясатының негізгі ұстанымдары бірлікке, орталықтандыруға және тиімді дипломатиялық саясатқа негізделген. Түркістан қаласын Қазақ хандығының астанасы ретінде орталықтандырылған биліктің символына айналдыра отырып, «Жеті Жарғы» заңдар жинағын қабылдау арқылы қоғамның бірлігін нығайтуға баса назар аударды. Сыртқы саясатта ол Қазақ хандығының аумақтық тұтастығын сақтаудың дипломатиялық жолын ұстанды, көршілес халықтармен одақтасып, XVII ғасырдың соңына қарай біртұтас қазақ руларының қарулы күштерін құрды. Бұл ғылыми мақалада Тәуке ханның XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басындағы сыртқы және ішкі саясатының негізгі ұстанымдары: бірлік пен интеграция, орталықтандырылған басқару, территориялық тұтастық, тиімді дипломатия, қорғаныс пен қауіпсіздік мәселелері қарастырылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Ғылыми мақаланың мақсаты – Тәуке ханның сыртқы және ішкі саясатының маңызды ұстанымдары мен негізгі бағыттарын айқындау, сондай-ақ Қазақ хандығының ішкі саясатындағы «Жеті жарғы» заңдар жинағының орны мен мәнін ашып көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу материалдары ретінде Қазақстан тарихы бойынша құжаттар жинағы және XIX–XX ғасырдың көрнекті зерттеушілерінің еңбектері пайдаланылды. Ғылыми мақаланы зерттеуде аналитикалық, дедукциялық, индукциялық, жалпылау және формализация әдістері секілді жалпы ғылыми әдістер мен әдістемелік тәсілдер қолданылды. *Нәтижелер.* Тәуке ханның жүргізген оңтайлы сыртқы саясаты мен ішкі береке-бірлікке қосқан үлесіне қарамастан, жоңғар қаупі сейілмеді. Саяси-әскери шиеленіс күшейіп, Тәуке ханнан кейін де жалғасқан соғыстар мен қақтығыстарға ұласты. *Қорытынды.* Тәуке ханның билігі Қазақ хандығын біріктіру, тиімді басқару құрылымдарын құру, күрделі халықаралық қатынастарды тиімді басқару әрекеттерімен сипатталды. Жеті жарғы мұрасы сол кездегі қоғамдық құндылықтарды көрсететін ішкі саясатты тұрақты ұстауда маңызды құқықтық негіз ретінде сақталды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Тәуке хан, сыртқы саясат, ішкі саясат, Жеті жарғы, қазақтар, жоңғарлар, Ресей империясы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі ШЖҚ РМК Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының «Қазақ хандығы XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы: этносаяси тарих және сыртқы

саясат» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 21882223).

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б. Тәуке ханның сыртқы және ішкі саясатының негізгі ұстанымдары мен бағыттары, «Жеті жарғы» заңдар жинағының мәні // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 48-64. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_48-64

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ВНЕШНЕЙ И ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКИ ТАУКЕ ХАНА (КОНЕЦ XVII – НАЧАЛО XVIII ВВ.)

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹

PhD докторант Анкарского Университета

(Сихие, Алтындаг, 06100 г. Анкара, Турецкая Республика)

<https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Основополагающие принципы внешней и внутренней политики Тауке-хана в конце XVII – в начале XVIII веков были сосредоточены на единстве, централизации и успешной внешней политике. Внутри страны он делал акцент на содействии социальной сплоченности посредством принятия правового кодекса «Жеті Жарғы», одновременно возвышая Туркестан как символ централизованной власти. Во внешней политике он применял дипломатический подход для защиты территориальной целостности Казахского ханства, заключая союзы с соседними народами и организуя единые казахские вооруженные силы, кульминацией которых стало единство казахских родов в конце XVII века. В этой научной статье рассматриваются основные принципы внешней и внутренней политики Тауке-хана: единство и интеграция, централизованное управление, территориальный суверенитет, эффективная дипломатия, а также оборона и безопасность. *Цели и задачи.* Целью данной статьи определить основных важных принципов и направлений внешней и внутренней политики Тауке хана, а также раскрыть суть свода законов «Жеті жарғы» как основной стержень внутренней политики Казахского ханства. *Материалы и методы.* Материалами исследования служили сборник документов по истории Казахстана и труды выдающихся исследователей XIX–XX вв. Для изучения данной научной статьи были применены общенаучные методы и методические приемы как аналитический метод, методы классификации и аналогии, дедукция, индукция, обобщение и формализация. *Результаты.* Несмотря на успешную внешнюю политику Тауке-хана и вклад во внутреннее единство, возникли проблемы, особенно в борьбе с джунгарской угрозой. Напряженность нарастала, что привело к войнам и конфликтам, которые продолжались и после правления Тауке-хана. *Заключение.* Правление Тауке-хана характеризовалось усилиями по объединению Казахского ханства, созданию эффективных структур управления и управлению сложными международными отношениями. Наследие Жеты Жаргы сохранилось как важная правовая основа, отражающая общественные ценности того времени.

Ключевые слова: Казахское ханство, Тауке хан, внешняя политика, внутренняя политика, жети жаргы, казахи, джунгары, российская империя

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ Научного института изучения Улуса Джучи «Казахское ханство во второй половине XV-первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» (регистрационный номер: BR 21882223).

Для цитирования: Куанбай О.Б. Внешняя и внутренняя политика Тауке хана и значение закона «Жеті жарғы» // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 48-64. (Англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_48-64

Introduction. In the late XVIIth to early XVIIIth centuries, Khan Tauke stood out as a powerful and respected senior Khan in Kazakhstan. He skillfully navigated both local and international affairs, demonstrating a keen sense of diplomacy. This influential Kazakh leader implemented various initiatives to fortify the cohesion of the Kazakh people and safeguard the nation's borders from external threats.

When delving into the historical records related to Tauke Khan, it becomes evident that there are distortions in the names of fraternal peoples. In light of this, I find it crucial to bring to the attention of our foreign audience some essential information. Given that this article is meant for a foreign audience, there may be potential confusion regarding historical inaccuracies in the names of the Kazakhs and Kyrgyz. In this article, Kazakhs are referred to as Kirghiz (Kazakh-author). In other words, the Kazakhs are referred in this article to as “Kirghiz”, and the Kyrgyz are called “Kara Kyrgyz” or “Dikokamennye Kyrgyzy” that is “wild-stone Kyrgyz”. A. P. Chuloshnikov, in his book "Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the general historical destinies of other Turkic tribes," made significant observations on this matter: “The Kazakhs always identify themselves as Kazakhs (Qazaq) and find it puzzling when referred to as Kyrgyz. Similarly, they are surprised when the term "Cossack" is used for a Russian person. When asked about their nationality, their response is consistent: “we are Kazakhs.” They supplement this collective national name with the name of their tribes, such as Naiman, Kirey, Kangly, and others. The term “Kirghiz” attached to their original name (Kazaks) was likely assigned by the Russians (Siberians) to distinguish them. This led to the emergence of the modern Kazakh people known as “Kirghiz-kazaks,” later shortened to “Kirghiz-Kaysaki” and eventually simplified to “Kirghiz.” Similarly, the Kyrgyz people do not recognize the name “Kara Kyrgyz” (Dikokamennye Kyrgyzy) given to them by settled natives, who use the term “kara” (black) in a disparaging manner. The Kyrgyz refer to themselves simply as Kyrgyz” (Chuloshnikov, 1924: 1–3). Tauke Khan, a prominent historical figure in Kazakhstan, pursued policies that left a lasting impact on both internal governance and foreign relations. The main directions of Tauke Khan's foreign policy can be outlined as follows:

Territorial Integrity. Tauke Khan aimed to safeguard the territorial integrity of the Kazakh Khanate, stretching from the north to the Russian city of Tara, south to Tashkent, west to Edil (Volga), and east to the Ob-Irtysh interfluvium.

Alliances. Thanks to his efforts, the country gained recognition on the global stage during his reign. To safeguard the country's territorial integrity and uphold the inviolability of its borders, Khan Tauke implemented a strategic and successful foreign policy. He successfully subdued and forged a military alliance with the Alatau Kyrgyz and the Aral Karakalpaks, strengthening regional relationships. The joint forces of Kazakh, Kyrgyz, and Karakalpak troops dealt significant blows to the invaders, helping to curb the periodic raids by the Dzungars into the territory of the Kazakh Khanate.

Diplomacy with Bukhara. Tauke Khan maintained peaceful relations with Bukhara, emphasizing trade and diplomatic exchanges rather than confrontations. This approach aimed at ensuring stability along the southern borders of the Khanate.

Conflict with Dzungaria. Relations with Dzungaria in the east were marked by periods of conflict and raids. External threats from Dzungaria prompted Tauke Khan to create a unified armed force of the Kazakhs, leading to the unity of the Kazakh tribes by the end of the XVIIth century.

Tauke Khan's domestic policy was prosperous. Despite the presence of martial law, the social conditions of the people remained relatively favorable. The rights and responsibilities of every Kazakh were outlined within a legal framework. The main directions of Tauke Khan's domestic policy can be outlined as follows:

Internal Unity. Central to Tauke Khan's domestic policy was the promotion of internal unity among the diverse Kazakh tribes. This unity was crucial for the governance and stability of the Kazakh Khanate.

Capital at Turkestan. Tauke Khan established Turkestan as the headquarters, symbolizing centralized power. This move aimed to consolidate control and reinforce the significance of Turkestan as a holy city.

Legal Framework – Zheti Zhargy. The adoption of the legal code “Zheti Zhargy” played a pivotal role in Tauke Khan's domestic policy. This code regulated various aspects of Kazakh society, including land use, criminal justice, family and marriage, property, and military matters.

Military Organization. Responding to external threats, Tauke Khan organized a unified armed force, uniting the Kazakh tribes into a military alliance. This military organization became essential for the defense of the Khanate. Tauke Khan's foreign policy focused on securing territorial integrity, forming alliances, and managing diplomatic relations, while his domestic policy prioritized internal unity, legal regulation through “Zheti Zhargy”, and the organization of a unified military force to protect the Kazakh Khanate from external threats.

Materials and research methods. The research materials encompassed historical sources detailing Russia and Siberia during the XVI–XVIII centuries, along with collections of documents pertaining to the history of Kazakhstan. Additionally, scientific research from distinguished XIX-century scholars like Aristov (1897), Meyer (1865), Remezov (1882), Gaverdovskiy (1897), and others were incorporated. The materials for the article have been carefully researched. Comparative work was carried out on the scientific works of prominent scientists of other centuries.

In the exploration of this scientific article, various general scientific methods and methodological approaches were applied, including the analytical method, methods of classification and analogy, deduction, induction, generalization, and formalization. Historical research methods, such as synchronous, diachronic, chronological, historical-typological, comparative historical, retrospective, and updating methods, were actively employed in crafting this article.

Discussion. A review of historical publications provides an extensive repository of bibliographic sources from scholars who delved into the late XVII to early XVIII centuries. This historical period of Tauke Khan is full of decisive historical events. The era of Tauke Khan was extensively examined by learned historians in the XVIII century as A.I. Levshin (1996), Ya.P. Gaverdovskiy (1897), G.I. Spasskiy (2011), M.I. Krasovskiy (2006), G.Ye. Katanayev (1886), P.A. Slovtsov (1886), L. Meyyer (1865), S.U. Remezov (1882)

This scientific article used the works of researchers of the XXth century. Also, collections of documents helped to reveal the essence of the topic under study. For example, authors such as A.P. Chuloshnikov (1924), M. Abdykalykov, I A. Pankratova (1943), M.P. Vyatkin (2005), Rene Grusse (2005), Charles Warren Hostler (1957), Istoriya Kazakhskoy SSR. (1957,1979).

To delve into Tauke Khan's study, we incorporated the scientific works of local scientists, collection of documents and scientific encyclopedias: I. V. Yerofeyeva (1999, 2006, 2014), N. Atygayev (2015), Sh. K. Khafizova (2019), Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh (2010), T.I. Sultanov (2001), M.Kh. Abuseitova (2020), Sbornik dokumentov i materialov (2015), G.F. Miller (1993), B. Karibayev, (2015), G.B. Izbasarova (2022), K. Abuev (2006), Zh. Kasymbayev (1999).

The provided materials have undergone thorough analysis and have been incorporated into this scientific text.

Results. Tauke Khan's foreign and internal policies were grounded in principles of unity, centralization, and defense, shaping the trajectory of the Kazakh Khanate during his reign. Before delving into a scholarly interpretation of the topic at hand, let's take note of what researchers have documented regarding the birth and formation of Tauke Khan: "Khan Tauke was the son of the renowned Zhangir Khan, who gained fame for his role in the Battle of Orbulak" (Levshin, 1996: 162). In her book "Khan Abulkhair: Commander, Ruler, and Politician," Erofeeva expresses the following: "He was the grandson of the esteemed khan Yesim, living a long and eventful life before peacefully passing away at a ripe age. His era is often referred to as the "golden age" in the history of the Kazakh people" (Erofeeva, 1999: 53). Upon scrutinizing historical archives, scholar K. Abuev draws the conclusion regarding the birth date of Khan Tauke: "The prospective khan was born no later than the early 1630s (as his father, Zhangir Khan, passed away in 1652)" (Abuev, 2006: 45). Detailed exploration is crucial in studying an individual's lineage, and in the case of Tauke, it's notable that "his mother hailed from the Kalmyk (Dzungarian) heritage" (Sydykov, Mukhtar, 2015: 33). In various sources and oral traditions, Tauke is referred to by different names such as: "Täuekel", "əz Täuke," and more. He held the position of the second son of Khan Zhangir" (Encyclopedia, 2017:504). As is customary with rulers, Khan Tauke, too, possessed a full name. The complete name of "Khan Tauke (az-Tauke – revered, holy Tauke) is articulated as "Tavvakul-Muhammad-Bahadur-Khan" (Erofeeva, 2014: 79).

The name Tauke first appears in written records in the early "1650s, when he accompanied his father, Zhangir Khan, as part of the embassy sent to the Chagataid rulers of East Turkestan. During this period, Tauke, not yet 20 years old, demonstrated his courage on the battlefield against the Dzungar hordes and showcased his diplomatic skills" (Karibaev, 2015: 52). Upon careful examination of the information about Tauke Khan, we find that "he assumed political power in 1680 and held rule until 1715" (Erofeeva, 1999:32). He possessed remarkable organizational skills, along with the ability to reconcile conflicting parties. His contemporaries acknowledged him as an expert in Kazakh customs and traditions, personally handling legal disputes: "With a fair-minded approach, he earned the respect of his subjects. Russian diplomat and politician A. Tevkelev offered this perspective: "Tevke Khan was an intelligent man and was held in great esteem by the Kyrgyz people" (Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh, 2005: 302).

Tauke Khan's seat of power (residence) was the city of Turkestan, as mentioned by the German researcher Nicolaes Witsen in the early XVIIIth century: "From Karazhukus to the city of Turkestan, a distance of one and a half German miles, and it is governed by "Tevki Khan". And in the entire Kazakh territory, there are around thirty-two (32 Kazakh cities- O.K.) small towns, the most renowned being the city of Turgustan. It is surrounded by water, and its earthen ramparts are covered with sand" (Erofeeva, 2006: 67). During that era, Senior Khan Tauke assumed roles such as "commanding the Kazakh home guard in military operations and serving as the primary speaker during national kurultais" (Izbasarova, 2022: 129).

During the rule of the senior Khan Tauke, affectionately known as "the wise," the Kazakh Khanate retained its centralized structure: "Thanks to his sagacious governance, the nation experienced tranquility, strict adherence to laws, and a noticeable reduction in inter-tribal and inter-tribe conflicts. Major disputes within the pastoral society were swiftly settled through the mediation of respected biys during the autumn kurultai gatherings near the cities of Sairam and Tashkent. Here, crucial matters related to economic activities, domestic and foreign policies, as well as pressing inter-tribe and inter-tribal disputes, were discussed

and resolved. These assemblies also served as military reviews, where attendees were obligated to come armed” (Abdykalykov, Pankratova, 1943: 114).

Disputes and contentious situations were effectively addressed by seasoned elders and biys, with the support of Khan Tauke, as highlighted by Y. Gaverdovsky, a researcher delving into the life and everyday affairs of Kazakh society: “To ensure the orderly management of public affairs in each national segment, the elders, guided by the counsel of Tyavka Khan, elected three leaders. They were entrusted with overseeing the justice of the biys, or judges, in each aul, simultaneously holding them directly accountable for any disturbances that might arise within the tribes and be reported to the khan... In order to prevent conflicts Tyavka, through voluntary agreement, allocated winter and summer nomadic spaces to each tribe. He assigned auls and their respective commanding elders, curbing the arbitrary power of the forebears by decreeing concise laws... and mandated their confirmation to children from an early age. This ensured the preservation of these laws for posterity, passed down through oral tradition” (Gaverdovsky, 2006: 433–436).

During this period, “conflicts regarding the allocation of pasturelands and water sources were amicably resolved. Each tribe was granted its own “tamga” (eng. insignia, emblem-O.K.)” (Abdykalykov, Pankratova, 1943: 391). In an effort to quell internal conflicts, he frequently united disparate tribes into larger, cohesive entities. Historical records indicate the formation of Zhetiru on the lands of the Kishi Zhuz: “The origin of this junior horde is traced back to the influential Alchin (Alshyn – O.K.) tribe and seven smaller tribes. Faced with challenges in civil strife and raids by the formidable Alchin, these smaller tribes, lacking the strength to resist independently, were consolidated by the renowned Kazakh Khan Tyavka (Tauke) into a single entity, now known as the Semirechensky Horde” (Levshin, 1996: 2).

The relatively favorable conditions under Khan Tauke contributed to the growth of the Kazakh population. Aristov describes it in the following manner: “At that time, among all Turkic peoples, the Kazakhs ranked second in population size, following the Ottoman Turks” (Aristov, 1897: 76). This is affirmed by other esteemed historians, as “during his rule, the effectiveness of the mounted militia significantly improved under Khan Tauke. Tauke could muster an army of 80 thousand” (Atygaev, 2015: 254).

Here is what the renowned Russian researcher of modern times, L. Meyer wrote about the achievements of the khan and his challenging era: “It is known that the power of the Kirghiz (Kazakhs – O.K.) khans, despite internal conflicts, continued to grow until the end of the 17th century... This free society flourished, particularly under the rule of Khan Tauke. He successfully reconciled them, putting an end to tribe conflicts with his sense of justice and providing the entire people with laws based on their ancient customs. He assigned each tribe its own nomadic area, gave them symbols (tamga – O.K.) for branding livestock, which are still used by the Kazakhs. Additionally, he established a tradition for all elders to gather in one autumn month to discuss public affairs. To manage the hordes, he advised the elders to choose one leader for each, and this was implemented: in the large horde, Tyulyabiy (Tole biy – O.K.) was chosen, in the middle – Kazbek, and in the smaller – Itka (Aiteke – O.K.). Here, one can observe the antiquity of the elective principle among the Kirghiz (Kazakhs – O.K.) This period marked the zenith of glory for the reigning khans in Turkestan” (Meyer, 1865: 4–5).

Hence, the cohesiveness and unity of the entire Kazakh people and the centralized Kazakh Khanate were intricately tied to this prominent figure. It is not without reason that historians link the era of Tauke Khan with one of the most prosperous periods of the Kazakh Khanate: “The internal harmony facilitated the governance of an extensive territory. During this period, the Kazakhs occupied lands from the north – reaching the Russian city of Tara, and extending to Tashkent in the south, from the Edil (Volga – O.K.) in the west to the Ob-Irtysh interfluvium in the east. The revered city of Turkestan served as the distinguished

khan's headquarters" (Khafizova, 2019: 50). In the Syrdarya region, the khan and his sultans "governed 32 cities with surrounding agricultural lands, including Tashkent, Sairam, Sygnak, Otrar, Turkestan, Sozak, Akkorgan, Narnak, Ikan, and more. These cities and their territories contributed tribute to the Kazakhs in the form of currency and goods" (Erofeeva, 2014: 80).

During his rule, not only traditional animal husbandry but also agriculture flourished. Russian ambassador V. Kobayakov, who visited his capital, noted: "Tevka Khan has abundant crops of wheat, barley, millet, and various winter and spring grains" (Istoriya Kazakhskoy SSR, 1979: 54). Also, during his reign, a cult of reverence for the male warrior thrived, as L. Meyer aptly noted: "There was a rule that an unarmed individual had no voting rights at public gatherings" (Meyer, 2007: 61). Under Tauke Khan, "the authority of the biys, whose decisions carried legal weight, underwent significant expansion" (Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei, 2010: 424).

The modern Russian researcher M. Krasovsky believed that Khan Tauke's reign marked the pinnacle in Kazakh history: "Neither before Tyavka nor after him did the steppe witness a government that, having established laws fostering the unity of a diverse society, could both adhere to the law itself and safeguard it, preventing any form of arbitrariness" (Krasovsky, 2006: 15).

Tauke Khan, historically recognized as the leader behind the formulation of the "Zheti Zhargy" (Seven Establishments), "implemented this legal code in response to the Dzungars, who had previously augmented their laws with provisions to fortify their statehood" (Erofeeva, 2014: 80). Only fragments of "this historical document have survived to the present day. The written and complete version of this legal code has not been preserved. However, according to the recollections of experts in Kazakh folklore, it was transmitted orally from generation to generation. In the XIXth century, some of its episodes were recorded by renowned Russian researchers. The compilers are believed to be biys from the three zhuzes: Tole, Kazybek, and Aiteke" (Sultanov, 2001: 232–233). The specific regulations of "Zheti Zhargy" were initially published by the Russian researcher Spassky and were collected even earlier by Gaverdovsky. Levshin also included the regulations of "Zheti Zhargy" in his renowned work" (Encyclopedia, 2017: 505–507). This compilation of laws addressed the regulation of various facets of Kazakh society, including "issues related to land use, criminal matters, family and marriage, property, military affairs, and more. Therefore, "Zheti Zhargy" encompassed administrative and legal norms that concentrated supreme power in the hands of the senior khan. He governed the country through influential sultans and elders, convening them in the heart of the steppe during the autumn to collectively address important societal matters" (Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei, 2010: 428).

For instance, Khan Tauke's laws embraced the principle of blood feud, allowing retaliation in kind for murder and mutilation: Simultaneously, "Zheti Zhargy" introduced provisions enabling the redemption of a murder through substantial fines, known as "qun" (penalty- O.K). The worth of a woman's life was set at 500 heads of sheep, while a free man's life was valued at 1000 heads. Adultery by a woman was punishable by death. An inventive punishment was devised for a son who insulted his father: he was made to sit on a black cow, facing its tail, with black felt draped around his neck, all while being whipped" (Abdykalykov, Pankratova, 1943: 391). The principle of tribal responsibility for murder was declared: "if someone took a life, the retribution was either an eye for an eye or a payment of 200 horses by the entire tribe of the perpetrator" (Spassky, 2011:39). Life held significant value, especially for the esteemed classes, known as the "aristocrats." For instance, "the killing of a Sultan or Khoja incurred a penalty of 7 people's worth of "qun" (penalty – O.K). Verbal insults to the Sultan or Khoja led to a fine of 9 heads of cattle, while physical beatings resulted in a penalty of 27 cattle. The "Zheti Zhargy" strongly condemned

suicide, directing those individuals who took their own lives should be buried separately from the regular Muslim cemetery” (Sultanov, 2001: 236).

A considerable portion of Tauke's laws focused on regulating family and marriage relations, critical for the stability of the entire steppe society, particularly given men's frequent participation in military campaigns. Therefore, “to uphold a woman's honor, anyone who corrupts or forcibly engages in fornication would face execution, or a restitution of 200 horses for the dishonor” (Spassky, 2011:39). Concerning family life and the dynamics between husband and wife, “Zheti Zhargy” states: “A husband who discovered his wife in adultery had the authority to take her life without facing any legal repercussions” (Levshin, 1996: 368). Abducting another person's wife incurred severe penalties: “Anyone who takes away someone else's wife without her consent faces either death or the forfeiture of “qun” (penalty). If the abduction occurs with the woman's consent, then the abductor can retain her by paying the husband a dowry, and additionally delivering the girl without a dowry”. Several articles addressed matters of the judicial system and legal proceedings. The khan, biys, and prominent rulers could perform judicial functions. “Zheti Zhargy” permitted “barymta” (stealing a herd of horses – O.K.) if the guilty party refused to abide by the court decision: “If the convicted individual fails to fulfill the court sentence, or the village leader intentionally avoids the trial and thereby supports the criminal, the plaintiff is granted the right, with the elder's permission, to initiate a barymta” (Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei, 2010: 430–431). To establish the guilt of the offender, it was required to produce three witnesses: “In case the accused failed to appear for the trial, the responsibility fell on the closest relative, or the entire village had to pay a fine. However, these measures could be avoided if the relatives committed to bringing the accused to the place of litigation” (Abdykalykov, Pankratova, 1943: 390).

The people of the steppe “were prohibited from converting to another faith, and the punishment for doing so was severe — anyone had the right to seize their home, property, and livestock” (Sultanov, 2001: 237). Gaverdovsky noted the enduring impact of these laws on future generations, emphasizing, “he (Tauke – O.K.) directed that they be ingrained in children from an early age, ensuring their preservation for posterity through oral transmission. Tauke Khan ensured the inclusion of hunting and sports in his regulations, viewing them as shared pleasures, and he extended this activity to include women as well” (Abdykalykov, Pankratova, 1943: 391).

The Kazakhs referred to his era as the most blissful in the life of nomadic society, saying, “Qoy üstinde boztorğai zhumyrtqalağan zaman” (Birds laid eggs on the back of a sheep). G. I. Spassky noted: “Throughout the time of Tauke Khan, these principles were upheld without infringement, ensuring justice prevailed, and tranquility reigned among the people” (Spassky, 2011:40).

The combined Kazakh-Kyrgyz-Karakalpak troops inflicted significant blows on the invaders. This measure somewhat stopped the periodic raids of the Dzungars on the territory of the Kazakh Khanate: “To safeguard the nation's territorial integrity and uphold the inviolability of its borders, Khan Tauke pursued a successful and strategic foreign policy. He succeeded in subjugating and forming a military alliance with the affiliated Alatau Kyrgyz and the Aral Karakalpaks” (Erofeeva, 2014: 80). Tauke upheld harmonious relations with Bukhara, characterized by a notable absence of severe confrontations during his rule. It seems that the Bukharans were astute in recognizing that “if the Kazakhs were to face defeat in a conflict with the turbulent Dzungars, the latter might redirect their attention toward Bukhara. Consequently, peaceful trade prevailed between these neighboring Muslim states, with regular diplomatic exchanges taking place” (Abdykalykov, Pankratova, 1943: 111).

Simultaneously, Tauke navigated challenging relations with Dzungaria. Periods of peace were frequently punctuated by military conflicts and reciprocal raids. For instance,

“between 1681 and 1684, the Dzungars laid waste to the southern Kazakhstan territory. Faced with these external threats, efforts were made to establish unified forces, leading to the consolidation of most Kazakh tribes into a military alliance under the leadership of Khan Tauke by the close of the XVIIth century” (Hostler, 2006: 67). In 1688, Tauke orchestrated a series of campaigns against Galdan Tseren, dealing substantial blows and reclaiming the city of Tashkent from his control (Erofeeva, 2014: 80). These relations “became particularly tense during the rule of Khuntaiji Tsevan Rabdan” (Abuseitova, 2020: 160). Hence, “a considerable portion of his (Tauke's) lengthy life was dedicated to conflicts with the Dzungars” (O drevnikh soyuzakh kirgiz-kaysakov, 1886: 111).

In 1698, the interaction between the Kazakhs and the Dzungars took a particularly challenging turn: “During this time, Tauke Khan received an embassy from his adversaries at his headquarters, escorted by 500 armed individuals. Subsequently, he ordered the execution of all the ambassadors and their armed entourage, leading to a renewed escalation in relations between the two nomadic states. In response, Tsevan Rabdan launched an invasion into the territory of Kazakh nomads” (Grousse, 2005: 297).

On May 29, 1698, addressing the Emperor of Qing China Kangxi in a letter, the Dzungar ruler Tsevan-Rabdan expressed the ongoing escalation of tensions with the Kazakhs: “Your humble servant is still unable to bring an end to the conflict with the Kazakhs”. The historical records also mention the abduction of Tauke's son. In the past, Galdan Tseren, Tauke's father, had captured Tauke and sent him to the Dalai Lama. Subsequently, responding to the Kazakhs' appeal, the Dzungars released him from captivity along with a retinue of 500 individuals. However, contrary to expectations, Tauke, as narrated by the huntaiji, “instead killed all 500 people, ... also pillaged and took over 100 Uriankhians along with their families into captivity” (Sbornik dokumentov i materialov, 2015: 45). Henceforth, relentless conflicts flared up between “Tauke and the Dzungars, marking the onset of persistent and intense Kazakh-Dzungar wars that persisted throughout the subsequent years, including 1698–1703, 1708, 1709–1710, 1712, and beyond” (Erofeeva, 2014: 81).

In the initial years of Tauke's rule, he navigated a complex relationship with the Moscow tsars, as he perceived Moscow's military expansion into the Kazakh steppe. The construction of a line of new fortresses by the Russians understandably raised concerns for the burgeoning steppe ruler. Consequently, he undertook preemptive military campaigns against Russian fortresses and settlements. For instance, “between 1680–82, he conducted several military raids towards the Tarkhansky fort, Utyatskaya, and Yalutorovskaya settlements. In response to these circumstances, the Moscow state dispatched ambassadors led by F. Skibin to engage with the khan. However, the envoy was detained by Tauke in Turkestan, although he eventually managed to return to Russia via Bukhara. Recognizing the challenges of simultaneous military engagements on two fronts, especially with the Dzungars, Tauke Khan transitioned to a peaceful mode of communication with Moscow” (Abdykalykov, Pankratova, 1943: 111).

According to later archival documents, Tauke Khan made distinct efforts to establish peaceful trade relations with the Moscow tsars. This is evident in one of his letters to Russian Tsar Ivan V, dated May 1687, where he expressed a desire for amicable relations: “There must be good relations between us; currently, our subjects seek peace, and ambassadors and merchants travel among us; maintaining good relations will be beneficial for both parties without resorting to hostilities.” (Erofeeva, 2014: 82–83). Certainly, efforts were made on both sides to mend the strained relationship: “In 1691, Khan Tauke dispatched two embassies to Tobolsk and Moscow. Simultaneously, the Tsarist administration, through the Siberian rulers, sent a reciprocal embassy to him in July 1692, comprising Andrey Nepripasov, Vasily Kobayakov, and translator Shamanaev” (Istoriya Kazakhskoy SSR, 1979: 297–298).

Despite diplomatic exchanges, border conflicts persisted. During these conflicts, subjects of Tauke Khan were often captured by the Russians, prompting him to send letters requesting their release. In response, he himself detained Russian envoys with the intention of exchanging them for his people. For instance, on October 4, 1693, he penned a letter to the “white tsar,” urging the release of his batyr Kildey in exchange for the Tobolsk envoys he had detained: “Our request... let Murza Kildey go... Murza Kildeev’s relatives to our Majesty are beating about him brow, so as not to let the Russian envoys leave here, and that’s why we detained the Tobolsk envoys...” (Erofeeva, 2014: 86). The inventories of Siberian archival funds collected by Miller contain records from 1693, indicating the dispatch of gunpowder and lead to the Yalutorovskaya settlement. This was prompted by the inhabitants being “under siege in that settlement from the Cossack Horde. During this time, there were instances of prisoners and casualties, along with the theft of both ordinary and Cossack cattle by Kazakh detachments. In the spring of 1695, the Kazakhs and Bashkirs expressed their intent to march towards the Tobolsk settlement for war” (Miller, 1993: 181–182).

As we can observe, the situation of the Russian government in Western Siberia at that time was not entirely calm: “not only were the Kazakhs posing a threat to the Russian fortified lines, but also the Bashkirs and Dzungars. There was also a risk of their joint actions. According to Siberian explorer Remezov in 1700, the Tyukalinskaya volost also originated from the Cossack Horde and engaged in warfare” (Remezov, 1882: 5). As Russian ambassadors D. Troshin, F. Skibin, and V. Kobekov, dispatched to persuade Khan Tauke to cease raids on Russian cities and settlements, “conveyed upon their return from Kazakh captivity, they reported that many of the elders surrounding Tauke were in favor of continuing the raids” (Vyatkin, 2005: 245).

These circumstances led to some disarray in the government. On the Kazakh side, a more organized character began to emerge, and it was evident that Khan Tauke himself was likely leading these actions. Consequently, the Tsarist authorities were compelled to take all necessary measures to restrain this steppe ruler when diplomatic efforts proved ineffective. In such a situation, the Siberian authorities resorted to a straightforward solution – paying off the khan. For instance, “on January 10, 1694, Russian rulers Ivan Alekseevich and Pyotr Alekseevich instructed the chief steward Andrei Fedorovich Naryshkin to “release Murza (presumably a Tatar – O.K) to Tevki Khan, provide him with a salary as a gift of goodwill, and declare an assurance of non-hostility from him” (Miller, 1993: 174).

In response to Kazakh attacks, the Siberian administration “occasionally took unpopular measures, such as detaining Kazakh ambassadors. This occurred in 1690 with influential ambassadors from Khan Tauke, Sarah, and Kildey” (Istoriya Kazakhskoy SSR, 1979: 297–298). During Khan Tauke’s rule, trade flourished with the Russians: “Towards the close of the XVIIth century, Russians engaged in the purchase of salt from Kazakhs and Kalmyks near Lake Yamyshevskoye” (Istoriya Kazakhskoy SSR, 1957: 228).

Following the events mentioned above, the political power of Tauke Khan waned, marking the onset of the decline of the Kazakh Khanate. In the final years of the Khan’s rule, the Dzungar threat intensified significantly, coinciding with the onset of the Kazakh Khanate’s weakening. By 1713, I. Kirillov described this challenging situation: “If all the Kazakh hordes had united, they could have overcome the Kalmyks. However, with different khans going to war independently and others withdrawing, the Kalmyks manage to diminish their impact.” (Istoriya Kazakhskoy SSR, 1979: 16). In the latter years of his life, “the Khan refrained from participating in military campaigns due to his advanced age and declining health. In 1715, Tauke Khan passed away in his capital, Turkestan, where he was laid to rest” (Kasymbaev, 1999: 14). Researcher T. Sultanov writes that “Tauke was among the final khans whose authority spanned across the entire expanse of the Kazakh steppe” (Sultanov, 2001: 228).

The advent of new rulers stirred discontent among sultan groups unable to seize power, igniting a struggle for supremacy in the Great Steppe. This triggered a crisis in traditional Kazakh society, undermining its age-old state foundations. Connections between tribes, tribes, and zhuzes weakened significantly, and old civil strife resurfaced. In each Kazakh zhuz, one after another, emerged the so-called “small khans” (kaz. “kelte khan” – O.K.). A. I. Levshin extensively documented the onset of the decline of the once-mighty Kazakh Khanate: “The peaceful life restored by Tyavka (Tauke) did not endure for long among the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs – O.K.). Soon, civil strife rekindled, and neighboring peoples were quick to exploit the situation. The Volga Kalmyks initiated attacks from the west, while the Bashkirs and Siberian Cossacks posed threats from the north. Most formidable of all were the Dzungars from the east, led by the formidable hontaiji Galdan Tsyren (Cheren). He not only instilled fear among all his nomadic neighbors but also attracted the attention of both Russia and China. The Volga Kalmyks, Bashkirs, and Siberian Cossacks intensified their attacks on the Kazakhs more than ever. Galdan Cheren could not stand idly by witnessing the potential demise of the ancient enemies of his people. He sought retribution for the troubles and insults endured by his ancestors for over a century” (Levshin, 1996: 165–167).

The weakening of the khan and his eventual death not only presented an opportunity for the Dzungarian state but also for the Russian Empire. Immediately following Khan Tauke's demise, the Russian Empire engaged in activities in the border regions of Kazakhstan with a focus on expediting military intelligence actions. These actions were coupled with the construction of a chain of military fortifications on the former Kazakh nomadic camps: “In the period from 1716 to 1720, a series of military fortresses emerged on the right bank of the Irtysh, including Omsk, Cherlak, Zhelezinsk, Yamyshevsk, Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, and others. Subsequently, smaller fortifications like redoubts and outposts were erected between them. To facilitate the unhindered construction of these fortresses, the Russian Empire sought to exploit the tensions between two opposing nomadic powers. Historian P.A. Slovtsov noted, “During 1716, Captain Gagarin, rectifying his mistake, corresponded with the centurion Cheredov, stating that the fortification of Yamyshevskoye was initiated to safeguard against attacks from the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs – O.K.), who, in the meantime, were instigated to assail the Dzungars” (Slovtsov, 1886: 225).

The sentiments expressed by G.E. Katanaev, the official historian of the Siberian Cossack army, affirm the strategy implemented by Gagarin: “Gagarin based the success of his planned advance to the upper reaches of the Irtysh on the simultaneous weakening and conflict among the warring peoples.” (Katanaev, 2007: 163).

Tauke Khan, lived a long and vibrant life, steering the united Kazakh Khanate for nearly 35 years. His rule was characterized by an active domestic and foreign policy. The era witnessed numerous conflicts with the Dzungars and an attempt to halt the northern military expansion of the Russian Empire into the Kazakh Khanate. Khan Tauke's demise left the Kazakhs somewhat unprepared for the establishment of Russian military fortifications and fending off a renewed wave of external aggression. The core principles of Tauke Khan's foreign and internal policies revolved around unity, governance, and protection of territorial integrity:

Unity and Integration: Tauke Khan prioritized the unity and integration of Kazakh society. He enacted laws such as the “Zheti Zhargy” to consolidate the various Kazakh tribes and promote a sense of cohesion among the population. This internal unity formed the foundation for stability and strength in the face of external challenges.

Centralized Authority: Centralization of power was a key aspect of Tauke Khan's internal policy. Establishing Turkestan as the headquarters symbolized his centralized authority, allowing for effective governance and administration across the vast territories of the Kazakh Khanate.

Territorial Integrity: Tauke Khan was committed to safeguarding the territorial integrity of the Kazakh Khanate. He pursued diplomatic and military strategies to protect the borders of the Khanate from external threats, ensuring the preservation of its lands and resources.

Effective Foreign Policy: Tauke Khan pursued an effective foreign policy aimed at securing alliances, managing conflicts, and safeguarding the interests of the Kazakh Khanate on the international stage. This involved diplomatic negotiations, military alliances, and strategic positioning to maintain the Khanate's sovereignty and independence.

Defense and Security: Tauke Khan prioritized the defense and security of the Kazakh Khanate against external aggression. He organized and mobilized a unified armed force comprising Kazakh warriors to defend the borders and repel incursions from neighboring powers.

Overall, Tauke Khan's foreign and internal policies were guided by principles of unity, centralized governance, territorial integrity, effective diplomacy, and defense, all aimed at ensuring the stability, prosperity, and sovereignty of the Kazakh Khanate.

Conclusion. Tauke Khan, a prominent leader in Kazakh history, implemented policies that left a lasting impact on both internal governance and foreign relations. His era is often regarded as one of the most significant periods in the Kazakh Khanate. Additionally, the introduction of the “Zheti Zhargy” law during his reign played a crucial role in shaping Kazakh society.

Internal Policies: During Tauke Khan's governance, internal unity became a cornerstone of the Kazakh Khanate. This unity was instrumental in holding a vast territory that extended from the north to the Russian city of Tara, south to Tashkent, west to the Edil (Volga), and east to the Ob-Irtysh interfluvium. The holy city of Turkestan served as the headquarters of Tauke Khan, symbolizing the centralized power. Under Tauke Khan, not only traditional cattle breeding but also agriculture actively developed. This diversification of economic activities contributed to the prosperity of the Kazakh people. The Khan's headquarters, as described by the Russian ambassador V. Kobyakov, produced abundant crops such as wheat, barley, millet, winter grains, and spring crops. The governance structure under Tauke Khan saw an expansion of the powers of the biys, whose decisions held binding force. The Khan successfully implemented a system that involved elders from different hordes, promoting a sense of collective decision-making and unity.

Zheti Zhargy: Tauke Khan's legacy is also closely tied to the creation of the “Zheti Zhargy” a set of laws that played a pivotal role in regulating various aspects of Kazakh society. Although the complete written version of Zheti Zhargy hasn't been preserved, its oral transmission through generations highlights its significance. Compiled by biys from three zhuzes – Tole, Kazybek, and Aiteke – Zheti Zhargy covered administrative and legal norms. It centralized supreme power in the Khanate within the hands of the senior khan, who governed through influential sultans and elders. The law emphasized the importance of collective decision-making, bringing together the khan, sultans, elders, and tribe rulers for discussions on public affairs. Zheti Zhargy addressed diverse issues, including land use, criminal matters, family and marriage regulations, property, and military affairs. The laws reflected the values and norms of Kazakh society during that era.

Foreign Policy: To ensure the territorial integrity of the Kazakh Khanate and protect its borders, Tauke Khan pursued an effective foreign policy. He managed to subjugate and form a military alliance with related groups like the Alatau Kyrgyz and the Aral Karakalpaks. Maintaining peaceful relations with Bukhara, Tauke Khan focused on trade and diplomacy rather than harsh confrontation. However, the relationship with Dzungaria, to the east, was marked by periods of conflict and raids. External threats, particularly from the Dzungars, prompted the creation of united troops, leading to a military alliance among most Kazakh tribes by the end of the XVIIth century.

Despite Tauke Khan's successful foreign policy and contributions to internal unity, challenges arose, especially in dealing with the Dzungar threat. Tensions escalated, leading to wars and conflicts that persisted beyond Tauke Khan's reign. The decline of Tauke Khan's power in the later years marked the beginning of a challenging period for the Kazakh Khanate. Tauke Khan's death in 1715 left the Kazakhs less prepared to face external threats, contributing to disunity and fragmentation, especially during the "Great Disaster" in subsequent years.

In summary, Tauke Khan's reign was characterized by efforts to unify the Kazakh Khanate, implement effective governance structures, and navigate complex foreign relations. The legacy of Zheti Zhargy endured as a significant legal framework that reflected the societal values of the time.

Литература

Абдыкалыков, Панкратова 1943 — *Абдыкалыков М., Панкратова А.* История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. / Под ред. М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. Алма-Ата: Казогиз, 1943. 671 с.

Абуев 2006 — *Абуев К.* Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006. 304 с.

Абусеитова, 2020 — *Абусеитова М.Х.* Казахское ханство. Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. 344 с.

Аристов, 1897 — *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Спб., 1897. 76 с.

Атыгаев, 2015 — *Атыгаев Н.* Казахское ханство в потоке истории. Очерки. Алматы: Елтаным, 2015. 384 с.

Вяткин, 2005 — *Вяткин М.* О законах Тауке// Материалы, документы и исследования. В 10 томах. Т.4. Алматы: Жеті жарғы. 2005. 552 с.

Гавердовский, 2006 — *Гавердовский Я.П.* Обзорение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2-ая), или описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т.VII. Алматы: 2006. С. 433–436.

Груссе, 2005 — *Груссе Р.* Империя степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан. Алматы: Санат, 2005. 336 с.

Ерофеева, 1999 — *Ерофеева И.В.* Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Алматы: Саната, 1999. 336 с.

Ерофеева, 2006 — *Ерофеева И.В.* Немецкие исследователи о Казахстане. Часть 2. Алматы: Санат, 2006. – Часть 2. 312 с.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2-х т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АО АБДИ Компани. 2014. 696 с.

Избасарова, 2022 — *Избасарова Г.Б.* Западный Казахстан в региональной политике Российской империи в XVIII - начале XIX вв. Актобе: ПринтА, 2022. 358 с.

История Казахской ССР, 1957 — *История Казахской ССР.* Алма-Ата, 1957. С. 261.

История Казахской ССР, 1979 — *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 3.* Алма-Ата: Наука, 1979. 544 с.

История Казахстана в русских источниках, 2005 — *История Казахстана в русских источниках.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 3. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 484 с.

История Казахстана в русских источниках, 2007 — *История Казахстана в русских источниках.* История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 5. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.

История Казахстана с древнейших времен до наших дней, 2010 — *История Казахстана с древнейших времен до наших дней.* История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.3. Алматы: Атамұра, 2010. 624 с.

Карибаев, 2015 — *Карибаев Б.* Тәуке хан // Маслихат и акимат. Информационный журнал. 2015. № 3. С. 49–61.

- Касымбаев, 1999 — *Касымбаев Ж.* Государственные деятели Казахских ханств. Алматы: Білім, 1999. 288 с.
- Катанаев, 2007 — *Катанаев Г.Е.* Историческая справка о том, когда и как построен город Омск // Прииртышские казахи и казаки: история, хозяйство и быт. Астана. 2007. 163 с.
- Красовский, 2006 — *Красовский М. И.* Образ жизни казахов степных округов // Библиотека казахской этнографии. Т.12. Павлодар. 2006. 15 с.
- Левшин 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Мейер, 1865 — *Мейер Л.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Спб., 1865. 382 с.
- Мейер, 2007 — *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. Том 17. Павлодар, 2007. 61 с.
- Миллер, 1993 — *Миллер Г.Ф.* Актовые источники по истории России и Сибири XVI–XVIII веков в фондах Г.Ф.Миллера: Описи копийных книг (в двух томах) // История Сибири. Первоисточники. Новосибирск. Т.1. 1993. 250 с.
- О древних союзах киргиз-кайсаков, 1886 — *О древних союзах киргиз-кайсаков.* Исторический очерк. С-Петербург: типография Добродеева. 1886. 101 с.
- Ремезов, 1882 — *Ремезов С.* Чертежная книга Сибири, составленная Тобольским сыном боярским С.Ремезовым в 1701 году. 1 атлас [4], [25] л. карты. СПб., 1882. 31 с.
- Сборник документов и материалов, 2015 — *Сборник документов и материалов.* Восточная дипломатия на стыке цивилизации (конец XIV – 70 годы XIX вв). Сборник документов и материалов. Астана: Гылым баспасы, 2015. 400 с.
- Словцов, 1886 — *Словцов П.А.* О умножении государственного богатства // Историческое обозрение Сибири. Санкт-Петербург, 1886. 225 с.
- Спасский, 2011 — *Спасский Г.И.* Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды. История Казахстана в документах и материалах. Альманах. Вып. 1. Алматы: Издательство LEM, 2011. 436 с.
- Султанов, 2001 — *Султанов Т.И.* Поднятые на белой кошме. Потомки Чингисхана. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 272 с.
- Сыдыков, Мұхтар 2015 — *Сыдыков Е., Мұхтар Ә.* VII–XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы. Алматы: ЖШС Мереке баспалар үйі. 2015. 688 б.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властелины и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан, 2019. 480 с.
- Хостлер 2006 — *Хостлер Ч.У.* Тюркизм и Советы. Тюрки мира и их политические цели. Алматы: Санат, 2006. 288 с.
- Чулошников, 1924 — *Чулошников А.П.* Очерки по истории Казак-киргизского народа. В связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая. Древние времена и средние века. Оренбург, 1924 г. 297 с.
- Энциклопедия, 2017 — *Энциклопедия.* Қазақтың этнографиялық категориялар ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Алматы: ТОО «Алем Даму-Интеграция», 2017. 848 б.

References

- Abdykalykov, Pankratova 1943 — *Abdykalykov M., Pankratova A.* Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney. / Pod red. M. Abdykalykova i A. Pankratovoy. [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day] Alma-Ata: Kazogiz, 1943. 671 p. (In Russ.).
- Abuseitova, 2020 — *Abuseitova M.Kh.* Kazakhskoye khanstvo. [Kazakh Khanate] Almaty: Shygys pen Batys, 2020. 344 p. (In Russ.).
- Abuyev 2006 — *Abuyev K.* Khan Abylay i yego vremya. Astana: Yelorda, 2006. 304 p. (In Russ.).
- Aristov, 1897 — *Aristov N.A.* Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti. [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers] SPb., 1897. 76 p. (In Russ.).
- Atygayev, 2015 — *Atygayev N.* Kazakhskoye khanstvo v potoke istorii. Ocherki. [Kazakh Khanate in the stream of history. Essays]. Almaty, 2015. 384 p. (In Russ.).
- Chuloshnikov, 1924 — *Chuloshnikov A.P.* Ocherki po istorii Kazak-kirgizskogo naroda. V svyazi s obshchimi istoricheskimi sud'bami drugikh tyurkskikh plemen. Chast' pervaya. Drevniye

vremiya i sredniye veka. [Essays on the history of the Kazak-Kyrgyz people. In connection with the common historical destinies of other Turkic tribes. Part one. Ancient times and the Middle Ages.]. Orenburg, 1924. 297 p. (In Russ.).

Encyclopedia, 2017 — *Encyclopedia*. Qazaqtın etnografiyalık kategorialar ugymdar men ataularynyn dasturly zhuyesi. [Kazakh traditional system of concepts and names of ethnographic categories.]. Almaty, 2017. 848 p. (In Russ.).

Gavardovskiy, 2006 — *Gavardovskiy Ya. P.* Obozreniye Kirgiz-kaysatskoy stepi (chast' 2-aya), ili opisaniye strany i naroda kirgiz-kaysakskogo // *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov*. T.VII. [Review of the Kirghiz-Kaysak steppe (part 2), or description of the country and the Kirghiz-Kaysak people // *History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries*. Vol.VII]. Almaty, 2006. Pp. 433–436. (In Russ.).

Grousse, 2005 — *Grousse R.* Imperiya stepy. Attila, Chingiskhan, Tamerlan. [Empire of the Steppes. Attila, Genghis Khan, Tamerlane]. Almaty, 2005. 336 p. (In Russ.).

Hostler 2006 — *Hostler Ch.W.* Tyurkizm i Sovety. Tyurki mira i ikh politicheskoye tseli. [Turkism and Soviets. Turks of the world and their political goals]. Almaty, 2006. 288 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoy SSR, 1957 — *Istoriya Kazakhskoy SSR* [History of the Kazakh SSR]. Alma-Ata, 1957. 261 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoy SSR, 1979 — *Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh*. Vol. 3. [History of the Kazakh SSR...History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day in five volumes. Vol.3]. Alma-Ata, 1979. 544 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney, 2010 — *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney*. T.3. [History of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes. Vol. 3]. Almaty, 2010. 624 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh, 2005 — *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh*. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries]. Almaty, 2005. Vol. 3. 484 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh, 2007 — *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh*. T.5. [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries. Vol. 5]. Almaty, 2007. 620 p. (In Russ.).

Izbasarova, 2022 — *Izbasarova G.B.* Zapadnyy Kazshchakhsan v regional'noy politike Rossiyskoy imperii v XVIII – nachale XIX vv. [Western Kazakhstan in the regional policy of the Russian Empire in the 18th – early 19th centuries]. Aktobe, 2022. 358 p. (In Russ.).

Karibayev, 2015 — *Karibayev B.* Tauke khan // *Maslikhat i akimat*. 2015. Nr. 3. Pp. 49–61. (In Russ.).

Kasymbayev, 1999 — *Kasymbayev Zh.* Gosudarstvennyye deyateli Kazakhskikh khanstv. [Statesmen of the Kazakh Khanates]. Almaty, 1999. 288 p. (In Russ.).

Katanayev, 2007 — *Katanayev G.Ye.* Istoricheskaya spravka o tom, kogda i kak postroyen gorod Omsk // *Priirtyshskiy kazakh i kazaki: istoriya, khozyaystvo i byt*. [Historical information about when and how the city of Omsk was built // *Irtys Kazakhs and Cossacks: history, economy and life*]. Astana, 2007. 163 p. (In Russ.).

Khafizova, 2019 — *Khafizova K.Sh.* Stepnyye vlasteliny i ikh diplomatiya v XVIII–XIX vekakh. [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII–XIX centuries]. Nur-Sultan, 2019. 480 p. (In Russ.).

Krasovskiy, 2006 — *Krasovskiy M.I.* Obraz zhizni kazakhov stepnykh okrugov // *Biblioteka kazakhskoy etnografii*. T.12. [Lifestyle of Kazakhs of the steppe districts//Library of Kazakh ethnography. Vol.12]. Pavlodar, 2006. 15 p. (In Russ.).

Levshin 1996 — *Levshin A.I.* Opisaniye kirgiz-kazatskikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepy. [Description of the Kirghiz-Kaisatsk, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty, 1996. 656 p. (In Russ.).

Meyyer, 1865 — *Meyyer L.* Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba. Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva. [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kirghiz steppe of the Orenburg department.]. SPb., 1865. 382 p. (In Russ.).

Meyyer, 2007 — *Meyyer L.* Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva. T.17. [Kirghiz steppe of the Orenburg department. Vol. 17]. Pavlodar, 2007. 61 p. (In Russ.).

Miller, 1993 — *Miller G.F. Aktovyie istochniki po istorii Rossii i Sibiri XVI – XVIII vekov v fondakh G.F. Millera: Opisi kopiynykh knig (v dvukh tomakh) / Istoriya Sibiri. Pervoistochniki. T.1.* [Actual sources on the history of Russia and Siberia of the 16th – 18th centuries in the collections of G.F. Miller: Inventories of copy books (in two volumes) / History of Siberia. Primary sources. Vol. 1]. Novosibirsk, 1993. 250 p. (In Russ.).

O drevnikh soyuzakh kirgiz-kaysakov, 1886 — *O drevnikh soyuzakh kirgiz-kaysakov. O drevnikh soyuzakh Kirgiz-kaysakov. Istoricheskiy ocherk.* [About the ancient alliances of the Kirghiz-Kaisaks. Historical sketch.]. S-Peterburg, 1886. 101 p. (In Russ.).

Remezov, 1882 — *Remezov S. Chertezhnaya kniga Sibiri, sostavlennaya Tobol'skim synom boyarskim S. Remezovym v 1701 godu. 1 atlas [4], [25] l. karty.* [Drawing book of Siberia, compiled by the Tobolsk boyar son S. Remezov in 1701. 1 atlas [4], [25] 1st card.]. SPb. 1882. 31 p. (In Russ.).

Sbornik dokumentov i materialov, 2015 — *Sbornik dokumentov i materialov. Vostochnaya diplomatiya na styke tsivilizatsii (konets XIV – 70 gody XIX vv).* Sbornik dokumentov i materialov. [Eastern diplomacy at the junction of civilization (late XIV–70s of the XIX centuries). Collection of documents and materials]. Astana, 2015. 400 p. (In Russ.).

Slovtsov, 1886 — *Slovtsov P.A. O umnozhении gosudarstvennogo bagatstva //Istoricheskoye obozreniye Sibiri.* [On the increase in state wealth // Historical Review of Siberia]. St-Peterburg, 1886. 225 p. (In Russ.).

Spasskiy, 2011 — *Spasskiy G.I. Kirghiz-kaysaki Bol'shoy, Sredney i Maloy Ordy. Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh. Al'manakh. Vyp. 1.* [Kirghiz-Kaisaks of the Greater, Middle and Lesser Hordes. History of Kazakhstan in documents and materials. Almanac. Vol. 1]. Almaty: Izdatel'stvo LEM, 2011. 436 p. (In Russ.).

Sultanov, 2001 — *Sultanov T.I. Podnyatyie na beloy koshme. Potomki Chingiskhana.* [Raised on a white felt. Descendants of Genghis Khan]. Almaty, 2001. 272 p. (In Russ.).

Sydykov, Mukhtar 2015 — *Sydykov E., Mukhtar A. VII–XIX gasyrlardagy Kazak handygy.* [The Kazakh Khanate in the VII–XIX centuries]. Almaty, 2015. 688 p. (In Kaz.).

Vyatkin, 2005 — *Vyatkin M. O zakonakh Tauke// Materialy, dokumenty i issledovaniya. 10 tomov. T. 4.* [About Tauke's laws // Materials, documents and research. 10 volumes. Vol. 4]. Almaty, 2005. 552 p. (In Russ.).

Yerofeyeva, 1999 — *Yerofeyeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel' i politik.* [Khan Abulkhair: commander, ruler and politician]. Almaty, 1999. 336 p. (In Russ.).

Yerofeyeva, 2006 — *Yerofeyeva I.V. Nemetskiye issledovateli o Kazakhstane. Chast' 2.* [German researchers about Kazakhstan. 2nd Part]. Almaty, 2006. 312 p. (In Russ.).

Yerofeyeva, 2014 — *Yerofeyeva I. V. Epistolyarnoye naslediyе kazakhskoy pravyashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. T. 1: Pis'ma kazakhskikh praviteley. 1675–1780 gg.* [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675–1821. Collection of historical documents. In 2 Volumes. Vol. I: Letters from Kazakh rulers]. Almaty, 2014. 696 p. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 65-78, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_65-78

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XV – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВВ.)

Акмарал Рашидкызы Бейсембаева¹

¹Научный институт изучения Улуса Джучи

(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: researcher.a@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Бейсембаева А.Р., 2024

Аннотация. *Введение.* Исследование торгово-экономических связей Казахского ханства с конца XV века до начала XVIII века имеет важное значение для понимания исторического развития региона. Многие аспекты этой темы остаются недостаточно исследованными. *Цель и задачи.* Целью данного исследования является анализ торгово-экономических связей Казахского ханства в указанный исторический период. Для достижения цели поставлены следующие задачи: изучить влияние торговли на экономическое развитие Казахского ханства; рассмотреть роль торговли в укреплении социально-экономических связей внутри региона и с соседними странами; проанализировать изменения в торговых отношениях в разные периоды истории ханства; выявить основные проблемы и трудности в экономических отношениях во время военных конфликтов. При решении исследовательских задач применялись общенаучные *методы* анализа, синтеза, конкретизации и обобщения. *Результаты.* Исследование позволило выявить, что торгово-экономические отношения играли значительную роль в формировании и развитии Казахского ханства. Торговля способствовала укреплению и объединению региональных общностей, а также облегчала обмен культурными ценностями между различными народами. *Выводы.* В заключении авторы пришли к выводу, что во второй половине XV-первой половине XVIII вв. торгово-экономические связи Казахского ханства отражают сложную динамику взаимодействия между экономическими изменениями и политическими событиями. Торговля играла важную роль в жизни ханства, способствуя его экономическому процветанию и укреплению внутренних и внешних связей. Данное исследование расширяет наше понимание о роли торговли в историческом контексте Казахского ханства и подчеркивает ее значение для формирования и развития региональной экономики и культуры.

Ключевые слова: Казахское ханство, Джунгарское ханство, Средняя Азия, караваны, торговые отношения, экономика, Российская империя, Империя Мин, Империя Цин

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации программы программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Казахское ханство во второй половине XV-первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика» (ИРН BR21882223).

Для цитирования: Бейсембаева А.Р. Некоторые аспекты торгово-экономических связей Казахского ханства (вторая половина XV – первая половина XVIII вв.) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 65-78. (На Рус.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_65-78

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ (XV ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева¹

¹Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты
(15Б-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: researcher.a@mail.ru

Аннотация. *Kіріспе.* XV ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының сауда-экономикалық байланыстарын зерттеу аймақтың тарихи дамуын түсіну үшін өте маңызды. Бұл тақырыптың көптеген аспектілері ғалымдар тарапынан жеткілікті зерттелмеген немесе мүлдем қарастырылмаған. *Мақсаты мен міндеттері.* Аталған зерттеудің мақсаты Қазақ хандығының аталған тарихи кезеңдегі сауда-экономикалық байланыстарын талдау. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылды: сауданың Қазақ хандығының экономикалық дамуына әсерін зерттеу; өңірдегі және көрші елдермен әлеуметтік-экономикалық байланыстарды нығайтудағы сауданың рөлін қарастыру; хандық тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі сауда қатынастарындағы өзгерістерді талдау; әскери қақтығыстар кезіндегі экономикалық қатынастардағы негізгі мәселелер мен қиындықтарды анықтау. Зерттеу мәселелерін шешуде талдаудың, синтездеудің, нақтылаудың және жалпылаудың жалпы ғылыми дәстүрлі әдістері қолданылды. *Нәтижелері.* Зерттеу сауда-экономикалық қатынастардың Қазақ хандығының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарғанын анықтауға мүмкіндік берді. Сауда аймақтық қауымдастықтарды нығайтуға және біріктіруге ықпал ететін фактор болды, сонымен қатар әртүрлі халықтар арасындағы мәдени құндылықтармен алмасуды жеңілдетті. *Қорытындылар.* Авторлар XV ғасырдың екінші жартысы-XVIII ғасырдың бірінші жартысында Қазақ хандығының сауда-экономикалық байланыстарының тарихы экономикалық өзгерістер мен саяси оқиғалар арасындағы өзара іс-қимылдың күрделі динамикасын көрсетеді деген қорытындыға келді. Сауда хандықтың өмірінде маңызды рөл атқарды, оның экономикалық өркендеуіне және ішкі және сыртқы байланыстарды нығайтуға ықпал етті. Бұл зерттеу Қазақ хандығының тарихи контекстіндегі сауданың рөлі туралы түсінігімізді кеңейтеді және оның өңірлік экономика мен мәдениетті қалыптастыру мен дамыту үшін маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, жоңғар хандығы, Орта Азия, керуендер, сауда қатынастары, экономика, Ресей империясы, Мин империясы, Цин империясы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалған «XV ғасырдың екінші жартысы-XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» (ИРН BR21882223)

Дәйексөз үшін: Бейсембаева А.Р. Қазақ хандығының сауда-экономикалық байланыстарының кейбір аспектілері (XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Б. 65-78. (Орыс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_65-78

SOME ASPECTS OF TRADE AND ECONOMIC RELATIONS OF THE KAZAKH KHANATE (SECOND HALF OF THE XV – FIRST HALF OF THE XVIII CENTURIES)

*Akmaral R. Beisembayeva*¹

¹Research Institute for Jochi Ulus Studies
(15B, Pushkina Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: researcher.a@mail.ru

Abstract. *Introduction.* The study of trade and economic relations of the Kazakh khanate from the late XV century to early XVIII century is crucial for understanding the historical development of the region. Many aspects of the topic have been understudied or entirely ignored by scholars. *Aim and objectives.* The aim of the research is to analyze trade and economic relations of the Kazakh Khanate within that period. The following objectives were set to achieve that aim: to evaluate the influence of trade on the economic development of the Kazakh khanate; to consider the role of trade in strengthening socio-economic ties within the region and with neighboring countries; to analyze changes in trade relations during different periods of the khanate's history; to identify key problems and difficulties in economic relations during military conflicts times. General scientific traditional *methods* of analysis, synthesis, specification, and generalization were employed to achieve the established tasks. *Results.* The study found that trade and economic relations played a significant role in the formation and development of the Kazakh khanate. Trade served as a factor contributing to the strengthening and unification of regional communities and facilitated the exchange of cultural values among different peoples. *Conclusions.* The history of trade and economic relations of the Kazakh khanate from second half of the XV centuries to the first half of the XVIII centuries, reflects a complex dynamics of interaction between economic changes and political events. Trade played an important role in the life of the Khanate, contributing to its economic prosperity and strengthening internal and external ties. This study expands our understanding of the role of trade in the historical context of the Kazakh Khanate and underscores its significance for the formation and development of regional economy and culture. Some aspects of trade and economic relations of the Kazakh Khanate (second half of the XV – first half of the XVIII centuries)

Keywords: Kazakh Khanate, Dzungar Khanate, Central Asia, caravans, trade relations, economy, Russian Empire, Ming Dynasty, Qing Dynasty

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the implementation of the program under the targeted funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «Kazakh Khanate in the Second Half of the XV to the First Half of the XVIII Centuries: Ethnopolitical History and Foreign Policy» IRN BR21882223.

For citation: Beisembayeva A.R. Some aspects of trade and economic relations of the Kazakh Khanate (second half of the XV – first half of the XVIII centuries) // Otan Tarikhy. 2024. Vol. №1. Pp. 65-78. (in Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_65-78

Введение. Многие аспекты истории Казахского ханства остаются изученными крайне неравномерно или вовсе не затронутыми исследователями. К числу слабо разработанных проблем относятся и вопросы торговых отношений с соседними странами. Между тем во все времена интенсивность торговых отношений служила показателем экономического развития общества. Именно торговля послужила фактором, во многом укреплявшим и объединявшим на протяжении второй половины XV-первой половины XVIII века Казахское ханство и все регионы бывшего Улуса Джучи в целом.

В 2024 году исполняется 800 лет со дня основания Улуса Джучи. Казахстан был не только составной частью великой империи джучидов-чингизидов, но фактически выступал ядром Улуса Джучи. В 1465/1466 году под властью ханов Жанибека и Керей в Средней Азии было создано казахское кочевое государство, которое впервые после монгольских завоеваний объединило большую часть тюркского населения Восточного Дешт-и Кыпчака, Туркестана и Жетысу.

Торгово-экономические отношения между территориями играют значительную роль в установлении прочных социально-экономических связей как внутри различных регионов одной страны, так и между различными странами. На международном уровне торговые связи не только облегчают экспорт и импорт товаров, но также способствуют обмену культурными ценностями.

Материалы и методы. В качестве материалов были использованы различные исторические источники в виде путевых записок и заметок, дневников путешественников и торговцев. Ибн Рузбихан автор «Записки бухарского гостя» является современником многих экономических и политических изменений в Казахском ханстве периода XV–XVI веков (Рузбихан, 1976). В «Записки бухарского гостя» автор оставил сведения о быте, хозяйстве казахов, этническом составе населения Восточного Дешт-и Кыпчака, торгово-экономических связях населения Казахского ханства со странами Средней Азии. Для исследования истории торговых связей Казахского ханства второй половины XVI в. большое значение имеет труд Хафиз Таныша ибн Мир Мухаммада Бухари «Шараф-наме-йи шахи» («Книга шахской славы») – в книге представлены сведения об участии казахов в борьбе за присырдарьинские города, сведения о торговых центрах данного региона (Бухари, 1983). Различный материал об экономическом положении таких городов, в которых располагались развитые торговые центры казахской степи.

Основным источником указанного периода так же предстает «История династии Мин» («Мин ши»), которая включает записанные минским Китаем данные о протекавших исторических процессах в среднеазиатских странах и Казахском ханстве (Мин ши, 1958). Так же в источнике представлены торговые связи стран, тенденциозно записываемых как «торговые вассалы» династии. На картах составленных С. Герберштейном (1546 г.) и А. Видом (1555 г.), занесены данные о территориях до реки Яик. Степные жители под общим названием «татары» занимают значительное место в сообщениях С. Герберштейна также касаются «различных орд татаров», в числе которых он указывает и казахов (Cassaki) (История Казахстана, 1997) (Замысловский, 1884). Больше географических сведений о Казахском ханстве были сохранены в записях карты А. Дженкинсона (1562 г.), который в 1558 г. по поручению английской «Московской компании» прибыл для налаживания торговых связей в Среднюю Азию (Древности, 1890). В записках путешествий английского купца занесены материалы о казахах и ногайцах. Согласно его карте казахи занимали территорию реки Сыр, ногаи у реки Яик. В XIV–XVII вв. путешествия и поездки торговцев, миссионеров и дипломатов в среднеазиатские страны стали причиной появления путевых заметок, дневников и других источников которые содержали

сведения о текущей для современников ситуации в ханствах, их истории, данные о населении, союзах и конфликтах, в особенности о военно-политической ситуации и о положении торговли того периода. На карте «Россия, Московия, Татария», составленной А. Дженкинсоном в 1562 г., между Волгой и Ликом обозначены места обитания ногаев, восточнее их – территория «Казахии» (Cassakia). Записи путешествия А. Дженкинсона отражают события периода становления Казахского ханства после смерти Касым хана и восстановлении торговли, в том числе сведения о хане Хакназаре и его участии в битвах за присырдарьинские города.

При решении исследовательских задач применялись общенаучные традиционные методы анализа, синтеза, конкретизации и обобщения, логический и сравнительный методы исследования.

Обсуждение. Создание Казахского ханства, привело к формированию единой политической системы и централизованной власти, в рамках которой наблюдалось развитие торговых связей. Определенный интерес для исследователей данной темы представляет и работа Халида Курбангали «Тауарих хамса» 1910 года, переведенная с чагатайского языка (Құрбанғали, 1992 – Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих). – Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.). Автор опираясь на китайские, арабские, персидские и турецкие исторические источники описывал историю казахского, татарского, монгольского и китайского народов и их исторические и экономические взаимоотношения исследуемого периода.

Из российских представителей одними из первых исследователей территории Казахских ханств были П.И. Рычков (Рычков, 1772.), И. Георги (Георги, 1799), И. Фальк (Фальк, 1824), Г.И. Спасский (Спасский, 1820), П.С. Паллас (Паллас, 1786) и другие. Данные исследователи записывали прямые свидетельства очевидцев исторических событий исследуемого периода, так же они непосредственно на личных наблюдениях были осведомлены о хозяйстве, культуре и повседневности местного населения изучаемой территории.

Особое внимание требует обратить на себя основной труд С.Б. Броневского «Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней орды» опубликованный в 1829–1830 годах (Броневский, 2007). В записках полковника находит отражение самобытная культура, хозяйство и образ жизни казахов, он приводит сведения о султанах и правителях, примерной численности населения и торговых отношениях в Средней орде. Актуальными сведениями продолжают оставаться данные М. Красовского (Красовский, 1868) в «Материалах для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов», которые основаны на архивных материалах и содержат статистические данные о населении степного пространства, всестороннее описание хозяйства, подробное рассмотрение истории исследованной территории.

Результаты. Господство над южными населенными пунктами и торговлей. В 1450–1460-х годах основные этнические группы казахской народности отделились от Узбекского государства и переселились в долину рек Чу и Таласа, где им были предоставлены пастбища ханом Могулистана – Исен Буга. Вокруг султанов Керей и Жаныбека были объединены Джучиды и следовавшие за ними рода кочевого населения казахских степей, которые в дальнейшем сформировали родовой состав Старшего и Среднего жузов. В последней четверти XV века Казахское ханство простиралось от Илийской долины через Чу и Талас до реки Сарысу (Bregel, 2003: 44, 50).

Казахи в XV и XVI веках утвердились как отдельная группа кочевых племен и родов, живших в Восточном Дешт-и-Кипчаке и говорящих на кыпчакском и тюркском языке (Байпаков, 1997: 127, 129).

К концу XV века казахи расширили свои кочевья дальше на запад, пересекли Тургайскую долину и, вероятно, достигли Мугоджарских гор (Артыкбаев, 2007, 160). Они также двинулись на юг, временами сталкиваясь и сражаясь с Шейбанидами в долине Сырдарьи, территории нижнего и среднего течения которой казахи отстаивали за собой.

Кочевники должны были платить своим владельцам налоги овцами и, следуя старым кочевым традициям, были обязаны предоставлять в военные походы своим предводителям полностью экипированных воинов (с двумя лошадьми, оружием и провиантом) (Ваираков, 2003, 100). Для казахских скотоводов овцы были самым важным видом скота, за ними следовали лошади, козы, крупный рогатый скот и верблюды. Крупный рогатый скот выращивался в относительно небольших количествах, в основном в населенных пунктах. Малораспространенное земледелие было сосредоточено в Южном Казахстане вдоль реки Сырдарьи, но некоторые небольшие очаги существовали также в Сарыарке, Тургайской долине и в Семиречье.

Казахское сельское хозяйство почти не давало излишков, получаемое от него малое количество зерна обменивалось на скот. Бедным казахам (жатакам), не имевшим возможности работать скотоводами, не оставалось ничего другого, как прибегнуть к земледелию. К тому же земледелие и ремесла не были четко отделены от скотоводства. На пастбищах занимались выделкой войлока, обработкой кожи и дерева, простым ткачеством и кузнечным делом. Степные торговцы изготавливали деревянные детали, веревки для обвязки каркасов юрт, седла и тому подобные изделия и продавали скотоводам или обменивали товары по бартерной системе. Прикладное искусство степи включало в себя и производство войлочных украшений для убранства юрт или великолепные кафтаны, которые продавались даже на рынках в больших городах среднеазиатских ханств (Ваираков, 2003: 387).

Часть казахов селилась в городских поселениях, почти все из которых располагались в долине где разливалась река Сырдарья. Тем не менее, многие города все еще восстанавливались после разрушений оставленных завоеваниями Монгольской империи: Отрар и некоторые другие известные города Сырдарьи (Сыгнак, Джанд, Ташкент) были разрушены Чингисханом во время одних из его опустошительных набегов и карательных кампаний в Среднюю Азию; более 200 лет спустя следы того воздействия все еще оставались. Более того, после распада Монгольской империи нижняя и средняя Сырдарья превратились в пограничную зону спора сначала между империей Тимура и Золотой Ордой, после между Тимуридами и Узбеками, а затем между Шейбанидами и Узбек-казахами и все это время торговля на такой обширной территории не прекращала своего развития хотя и показывала периоды спада активности.

Несмотря на описанные выше сложные факторы, Отрар снова возвращал статус важного торгового и ремесленного центра. То же самое касается городских торговых центров Сузака, Ясы и Сайрама. Одним из важных факторов процветания торговли было то, что трансконтинентальная торговля по маршруту соединявшего Империю Мин и Европу, и являвшегося частью «Северного пути» в XV–XVI веках проходила через территорию бассейна реки Сырдарьи. Большая часть торговли и значительная часть ремесленного производства присырдарьинских городов были ориентированы на нужды степи, а это означает, что в то время преобладала торговля между севером и югом (Байпаков, 1997: 131–133).

Экономика Казахского ханства оставалась преимущественно бартерной: излишки продукции обменивались на товары, производимые горожанами и земледельцами. Кочевники-скотоводы перегоняли скот и вывозили на рынки юга кожу, шерсть, кинжалы, изделия из дерева и многие другие товары, которые у них выкупали не

только среднеазиатские купцы, но так же и выходцы из европейской части материка. Взамен кочевники получали множество других товаров: хлопковые и шелковые ткани, гончарные и скобяные изделия, одежду и изделия из кожи (халаты, шали, головные уборы, обувь), части конского снаряжения, различные предметы быта, оружие, декоративные изделия из драгоценных металлов и камней, зеркала и другое. Сыгнак превратился в крупный экономический и политический центр Восточного Дешт-и Кипчака и столицу первых казахских правителей (Байпаков, 1997: 130, 134).

В начале XVI века Касым хан из ветви Джучидов укрепил Казахское ханство и значительно расширил его границы. Касым хану удалось оттеснить Чагатаидов в Семиречье, расширить территории ханства на запад до реки Яик, вплоть до Астраханского ханства (Роџол, 2000, 35). Первым англичанином, посетившим Казахское ханство и зафиксировавшего это в письменных источниках, стал купец Антоний Дженкинсон. На карте «Россия, Московия и Татария», составленной А. Дженкинсоном в 1562 году, указана локализация различных «орд татаров», между Волгой и Яиком обозначены места обитания ногаев, восточнее их – территория «Казахии» (Древности, 1890: 227). Это масштабирование территорий Казахского ханства на запад частично потеснило Ногайскую Орду открыв доступ к прикаспийским и приволжским рынкам.

В 1520-х годах казахская конфедерация родов и племен пережила золотой период мира и процветания. Население ханства по некоторым данным насчитывало тогда около 1 миллиона человек, а кочевая аристократия владела огромными стадами, иногда доходившими до нескольких сотен тысяч голов скота, которые являлись показателями достатка в кочевом обществе (Артыкбаев, 2007:162).

Кочевники всех регионов регулярно перемещались между северными летними пастбищами в степном поясе и южными зимними стоянками и обратно. Как поясняет Масанов, характерной особенностью жизни был замкнутый цикл миграций по строго регламентированным маршрутам, с постоянными местами зимовок, часть из которых могла находиться вблизи оазисов реки Сырдарья, и системой кочевков летом вокруг одних и тех же источников воды (Baipakov, 2003: 374). В связи с природно-климатическими условиями региона, эти пути к источникам воды и стойбищам так же могли соответствовать и маршрутам торговых караванов. Пастбищные территории и маршруты кочевничества, как правило, оставались стабильными в течение длительных периодов времени. Когда эти территории и маршруты нарушались, в большинстве случаев по внешнеполитическим причинам, то кочевое хозяйство часто начинало испытывать на себе сильные последствия (Khazanov, 1994: 177).

Средняя Азия в целом и Казахское ханство пережили почти полный экономический коллапс из-за анархии в послемонгольский период и возникновения в XVI веке прямых морских связей между Европой и Азией. Хотя вопрос общего экономического упадка «в Средней Азии» включает в себя нечто большее, чем просто караванную торговлю, данные свидетельствуют о продолжающейся, хотя и нестабильной, караванной торговле по этим маршрутам с XV по XVII века. Более того, как будет видно ниже, с приходом Джунгарии в XVII–XVIII веках в Казахском ханстве несмотря на набеги увеличится как торговля, связывающая южные оазисы со степями, так и торговля между Китаем и Казахским ханством, а посредством связей с казахскими политическими и торговыми представителями то и Российской и Цинской империи.

Торговля Казахского ханства представляла собой обмен товарами, услугами и ресурсами между регионами, расположенными и сосредоточенными в основном на севере и юге. Виды торговли и обмена были основаны на различиях в климате,

природных ресурсах, производственных специализациях и потребностях населения между этими регионами. Например, северные регионы могли поставлять товары, которые сложно произвести на юге из-за особенностей климата или природных условий, в то время как южные регионы могли поставлять товары, которые в степи не производят или производят в недостаточных объемах. Такая торговля способствовала удовлетворению потребностей различных частей ханства и обеспечивала эффективное использование ресурсов.

Экономическое восстановление Казахского ханства, сопровождаемое внешним давлением. Центробежные тенденции, разразившиеся после смерти Касым хана (1523 г.), вскоре были обузданы сыном Касыма, ханом Хакназаром (1538–1580 гг.), который укрепил Казахское ханство (История Казахстана, 1997, 383). Политическая стабильность Казахского ханства в середине XVI века позволила восстановить экономику, особенно городское развитие и торговлю. Этому также способствовала политико-экономическая стабилизация соседних государств с которыми вели торговые отношения: Русь при Иване Грозном, Яркендское ханство при Саид хане и его преемниках (Чагатайский улус), а также Империя Мин. Оживилась казахская торговля и транзитная торговля с среднеазиатским поясом оазисов, Индией, Китаем и Московской Россией. Сеть многих караванных путей следовавших в дальние страны проходила по казахским территориям (Байпаков, 1997: 134).

Город Сыгнак оставался важным торговым и политическим центром Восточного Дешт-и Кипчака. В Сыгнак приходили скотоводы, пригонявшие на торг скот (стада овец, табуны лошадей и верблюдов) и привозили продукты животноводства (мясо, шкуры, шерсть и шерстяные изделия) и ценные меха (Baipakov, 2003: 101). Торговля мехами вероятно, указывает на увеличение торговли казахов с Сибирью и с Московской Русью. Во-первых, правитель Петр I, открыв «окно в Европу», хотел сделать Россию главным посредником в торговле Европы с Востоком. Во-вторых, добыча пушнины и природных ресурсов Сибири оставалась краеугольным камнем экономики Русского царства. Завоевание русским царем Западной Сибири открыло новые торговые связи между Средней Азией, Казахских ханством и Русью. Казахские посольства и купцы часто въезжали в царскую Россию через Тобольск.

Таким образом, возросло значение торгового пути проходившего из Средней Азии через территорию Казахского ханства в Западную Сибирь. Торговля казахов с царской Россией таким путем расширилась в конце XVI – начале XVII веков.

Расположенные несколько южнее Сыгнака, город Ясы (Туркестан) на рубеже XVII века стал новой столицей Казахского ханства. Туркестан также славился как известный религиозный центр, а ведущую роль в познании восточных стран продолжали играть по-прежнему торговцы и миссионеры (История Казахстана, 1997: 175). Помимо двух упомянутых городов, на юге ханства выделялись крупные казахские торгово-экономические центры того времени Отрар, Сауран, Сайрам и Сузак. Город Шаш (Ташкент) переменнно находился под властью казахов (и был захвачен Бухарским ханством в 1570-х годах) (Артыкбаев, 2007: 161). Туркестан и Ташкент представляли собой городские центры крупных земледельческих территорий Казахского ханства.

Казахские города, мало чем отличались от других городов Средней Азии, и имели оживленные рынки. В этот период казахи занимались многими городскими профессиями, среди которых выделялись кузнечное дело, обработка дерева, изготовление ювелирных изделий, кожевенное дело, производство ковров, портняжное дело и изготовление обуви. Кузнецы изготавливали доспехи и оружие, такое как луки, колчаны, щиты, ножи, мечи, копья и стрелы, а также обычный ассортимент металлических инструментов для сельского хозяйства и повседневного домашнего использования. Мастера по дереву вырезали красивые и богато украшенные

деревянные чаши для питья кумыса. Кожевники и шорники изготавливали конскую сбрую, упряжь и другой инвентарь для карет и вьючных лошадей. Производством одежды, войлока, ковров и фурнитуры для юрт занимались преимущественно женщины (Baïrakov, 2003: 102).

Ханы Тауекель и Есим продолжали территориальную борьбу с узбеками и периодически отвоевывали Ташкентский оазис и даже Ферганский бассейн. XVII век в целом характеризовался усилением внутреннего и внешнего соперничества казахских племен и родов в ханстве (Роцjol, 2000, 36). Тенденции децентрализации дали о себе знать, и казахскому государству грозила опасность нового раскола. Через Дешт-и Кипчак с востока на запад проходил маршрут миграции некоторых ойратских племен (называемых также торгутами), отвергавших власть нового Джунгарского ханства, созданного в 1635–1640 годах к северо-востоку от Тянь-Шаня. Это переселение из Джунгарии вплоть до равнин Нижней Волги длилось несколько десятилетий и сопровождалось частыми набегами, грабежами, разрушениями и жертвами как со стороны мигрирующих ойратов, так и со стороны казахов, чью территорию они пересекали (Златкин, 1983).

Еще одним внешним потрясением, которое на этот раз стоило казахам потерей части территории, стала серия крупных военных столкновений джунгаро-казахской войны 1643–1647 годов. Вскоре после того, как ойраты основали свое новое кочевое государство в первой половине XVII века, они приступили к экспансии и напали на своих непосредственных кочевых соседей и соперников – казахов. Потерпев тяжелое поражение в бою, казахи потеряли большую часть Жетысу и земли в Восточном Дешт-и Кипчаке (Златкин, 1983). Джунгары включили в состав своего ханства всю территорию вокруг озера Балхаш, включая Сарыарку, верхнюю часть Чуйской и Илийской долины. Позднее джунгарские набеги (в 1680–1690-х годах) устраивались со стороны Жетысу и поначалу были направлены на угон скота в казахской степи. Затем находившиеся под властью казахов сельскохозяйственные угодья и города Сырдарьи, процветающие торговые центры были разорены и частично разрушены. Эти города, как например Туркестан, Отрар, Сайрам, Андижан и Ош (последние два в Ферганском бассейне), пришли в упадок, а торговая деятельность также получила сильный удар (Bregel, 2003: 56–57).

Отчасти в ответ на жесткие нашествия со стороны джунгар хану Тауке, удалось вновь централизовать власть в Казахском ханстве и провести некоторые важные структурные реформы. «Жеты жаргы» хана Тауке, придала казахскому степному обычному праву (адату) силу письменного свода законов. Таким образом, в конце XVII века социально-политическая структура казахского общества обрела определенную форму кодификации (Моисеев, 1991, 55). В некотором смысле подобно монгольской Ясе «Жеты жаргы» включали в себя нормы административного, уголовного и гражданского права, положения о налогах и различных сборах в пользу хана или султанов, религиозные вопросы и другое. Так, например, кочевники должны были платить зякет (десятую часть стада), а с земледельцев взимался ушур (десятая часть урожая). Кроме того, на снаряжение воинов для военных походов предназначался чрезвычайный налог. Это способствовало восстановлению порядка и стабильности, что в свою очередь могло положительно повлиять на развитие торговли.

Военные конфликты, такие как джунгаро-казахская война, имели значительное влияние на экономическое развитие и торговые отношения. Потеря территорий, разрушение торговых центров и разорение сельскохозяйственных угодий негативно сказались на торговле и экономике в целом.

Джунгарские набеги: начало интеграции с Россией (первая половина XVIII века). В конце правления хана Тауке война с Джунгарским ханством усилилась. В

1717–1718 годах, в очередной раз нанеся поражение казахским войскам на поле боя, джунгары вновь вторглись в присырдарьинские города, особенно в Туркестан. Затем в 1723–1725 годах было предпринято более крупное вторжение, которое поразило Туркестанскую область, опустошило Ташкент и некоторые части Ферганы. Сокрушительные нападения и сопровождавшие их потери запомнились в истории Казахстана как «Годы Великого бедствия» или «Актабан Шубырынды», усугублялось бедственное положение суровыми погодными условиями и голодом, в результате которого погибло больше половины населения (Артыкбаев, 2007, 312). Несмотря на катастрофические потери, казахи, очевидно, относительно быстро восстановились в военном плане. Между 1723 и 1730 годами они смогли вернуть себе значительную часть утраченной территории.

Оттесненные джунгарами от озера Балхаш и Сырдарьи, многие казахи в первой половине XVIII века двинулись на запад и север Дешт-и Кипчака и приблизились к границам России. Вскоре под их контролем оказались важные торговые пути, по которым ходили караваны купцов русского царства и Средней Азии. Даже при таком бедственном положении казахов, в первой половине XVIII века Россия не могла предотвратить набеги кочевников на свои территории, приводившие к значительным потерям крестьянских поселений (Khodarkovsky, 2004, 156).

Степная политика в пограничных вопросах с русскими зависела от политических отношений между царской Россией и восточноевропейскими державами, Османской империей, Польшей, Литвой. Связано это было с двумя важными факторами: во-первых, с постепенно возрастающей военной мощью царской России, поскольку в тот период одновременный упадок Польши, Литвы и Османской империи постепенно повысили ее активы в качестве военного союзника для казахов в противостоянии с джунгарами; во-вторых, царизм использовал внутренние разногласия Казахского ханства, авторитет степных лидеров во многом зависел от их способности обеспечить подвластных людей безопасным местом для семей, добычей для воинов и сохранности их имущества. Переговоры с некоторыми из этих политических лидеров о разрешении на кочевание вблизи укрепленных крепостей, ведение с ними торговых дел позволяли русским вызывать недовольство, и настраивать на противостояние отдельных султанов. Однако данная стратегия могла иметь неприятные последствия, поскольку это не могло защитить всю пограничную территорию от нападений.

В XVIII веке приграничные поселения и торговля были основными интересами русских в Дешт-и Кипчаке, и для этих целей российские чиновники были готовы поддерживать политическую борьбу ханов, согласующихся с российскими целями. Учитывая общее чрезвычайно тяжелое положение казахов, в 1730 году хан Младшего жуза Абулхаир обратился к царю России с просьбой о союзе для защиты своего народа; более того, заявил о своей готовности признать подданство империи. Хан Абулхаир Младшего жуза принял русское подданство в 1731 году. В 1736 году Абылай совместно с Абулмамбетом установил дипломатические отношения с оренбургскими чиновниками и начал обмениваться с ними письменными посланиями по вопросу торговли развития двусторонних отношений и официального принятия протектората России (Эпистолярное наследие, 2014, 274). В 1740 году Средний жуз принял подданство, а в 1742 году – часть Старшего жуза.

Вероятно, спровоцированные этими действиями, джунгары в 1741–1742 годах предприняли новые походы на казахские земли и на этот раз продвинулись далеко на запад и вглубь степных территорий Среднего и Младшего жузов, что временно нарушило торговые связи Казахского ханства (Bregel, 2003:59, 69).

Однако казахско-джунгарские войны не помешали России укрепить торгово-экономические связи с казахами Младшего жуза, которые, относительно, наименее

пострадали от набегов в отличие от Среднего жуза, принявшего основные удары джунгар, и с казахскими территориями, остававшимися незанятыми джунгарами. Конец 1730-х годов становился отправной точкой тенденции непрерывного роста русско-казахстанской и российско-азиатской торговли (Артыкбаев, 2007: 184).

Восточное направление оставалось жизненно важным для русских. Самым амбициозным проектом в данном направлении была Оренбургская экспедиция – целиком отразившая будущую политику российской элиты: она соединила военные и научные исследования казахских степей к югу от российских владений на Урале и в Западной Сибири с грандиозными проектами по выявлению, добыче природных ресурсов и полной разработке восточной торговли. На месте слияния рек Ор и Яик был возведен город-крепость: Оренбург (Моисеев, 1991, 96). Это стало основным торговым центром между империей, казахами и Средней Азией.

Все большее число казахов водили караваны через степи и торговали в приграничных крепостях у рек Иртыш, Тобол и Урал (в Семипалатинске, Ямышевске, Троицке и особенно в Оренбурге) (Артыкбаев, 2007: 184). Будучи кочевниками, то, чего казахи не могли в достаточной степени добыть посредством скотоводства, торговли и других услуг, они пытались приобрести, нападая на караваны, шедшие без разрешения по казахским землям в Оренбург и обратно. Таким образом, казахи охраняли допущенные караваны и грабили другие на Оренбургском пути; брали с купцов плату за безопасное прохождение через свои земли, вполне обычный способ оплаты прохождения транзитного маршрута.

Рейнольд Хоуг, английский купец, в 30–40 гг. XVIII в. скупавший верблюжью шерсть в Казахском ханстве сообщал, что караванная торговля русских купцов в Хивинском ханстве может быть выгодна и безопасна при условии «охранения» ее казахскими владельцами. Купец рассказывал и о том, что в хивинской торговле казахи занимали преобладающее место и они иногда выступали даже посредниками в торговле с каракалпаками (Казахско-русские отношения, 1961: 137).

Для властей Санкт-Петербурга перенаправление прибыльной караванной торговли из Средней Азии через Оренбург представляло особый интерес. В XVIII веке русские строили ряд крепостей и торговых центров в Сибири вдоль северного Дешт-и Кипчака, которые вскоре после этого стали основными торговыми центрами.

Таким образом, коммерческая деятельность между царской Россией и Казахским ханством имела два основных вида. Первым видом торговли была караванная торговля проходившая через казахскую степь, Товары возились купцами из среднеазиатских стран в Казахское ханство, распространяясь до русских пограничных городов. Караванная торговля осуществлялась путями, связывавшими города Средней Азии с торговыми центрами по всему Дешт-и Кипчаку – в Присырдарьинских городах, Приволжье и в Западной Сибири. В XVIII веке среди многих пунктов назначения среднеазиатских караванов были города Казань, Тобольск и Астрахань, куда Астрахани, куда приезжали иранские, бухарские, индийские купцы (Россия, 1986, 460). Вновь созданные российские укрепленные линии занявшие часть казахской степи, особенно Астрахань, Оренбург, Петропавловск и Семипалатинск, ставшие крупными торговыми центрами и таможенными постами для российских властей и обеспечивавшие пункты безопасности для караванов от набегов стали важным приоритетом для российских властей. Значение этой караванной торговли выходило за рамки вопросов таможенных доходов. Основные торговые пути Западной Сибири были тесно связаны со Средней Азией, а Казахские степи все чаще становились рынками для российских промышленных товаров.

Вторым типом торговли в Казахской степи стала так называемая степная торговля. Как правило, речь шла о продаже скота (особенно лошадей и овец) и

продуктов животного происхождения, таких как шкуры, масло и шерсть. Эта торговля велась в поселениях по всем окраинам казахской степи, а также в русских крепостях и кочевьях в степи. Основным товаром, приобретаемым казахами, было зерно, которое крестьяне могли легко выращивать на северных и западных окраинах степи, но которое часто было трудно транспортировать на другие рынки.

Заключение. Торгово-экономические отношения играли важную роль в укреплении и объединении Казахского ханства и его регионов, а также в установлении прочных социально-экономических связей как внутри государства, так и с соседними странами. Географическое положение так же играло ключевую роль в развитии караванной торговли между Востоком и Западом. Казахи использовали свое геостратегическое положение для организации и развития регулируемых приграничных рынков, что способствовало обмену различными товарами, включая чай, шелк, оружие, лошади и другие товары. Торговля была фактором, способствующим объединению и укреплению ханства на протяжении второй половины XV – первой половины XVIII века.

Казахское ханство поддерживало торговые связи со многими странами и империями, включая среднеазиатские страны, Империю Мин, сменившую ее династию Цин, царскую Россию и Западную Сибирь. Это свидетельствует о его важной роли в международной торговле. Простиравшиеся на обширные территории торговые связи стимулировали обмен различными товарами и продуктами, укрепляя экономические позиции Казахского ханства

История торгово-экономических связей Казахского ханства включает в себя различные аспекты, включая поиск торговых путей, влиявшие на торговые связи изменения во внутривнутриполитической и внешнеполитической обстановке, а также анализ экспорта и импорта в разные периоды исторического времени.

Таким образом, изучение торговли и торговых отношений Казахского ханства позволяет получить важные научные исторические данные о его экономическом развитии, внешнеэкономических связях и социальной динамике.

Торговые маршруты караванов, проходившие Казахское ханство были частью масштабной торговой сети, включая сухопутный Великий Шелковый путь. Это демонстрирует, что Казахское ханство играло немалую роль в международной торговле и было важным участником в торговых маршрутах того времени. Политические и военные условия оказывали влияние на направления и объемы торговли данного региона. Однако, несмотря на эти факторы, торговля продолжалась и способствовала экономическому развитию и культурному обмену. Таким образом, торговые отношения Казахского ханства играли значимую роль в развитии экономики и культуры региона, а также способствовали укреплению его позиции на международной арене.

Литература

- Артыкбаев, 2007 — *Артыкбаев Ж.О.* История Казахстана. Костанай: Центрально-Азиатское книжное издательство, 2007. 320 с.
- Байпаков, 1997 — *Байпаков К.М., Козыбаев М.К., Кумекоев Б.Е.* История Казахстана в пяти томах. Том 2. Казахстан в эпоху позднего средневековья. Алматы: АТАМҰРА, 1997. 624 с.
- Броневский, 2007 — *Броневский С.Б.* О казахах Средней Орды. Астана: Алтын кітап, 2007. 165 с.
- Бухари, 1983 — *Хафиз-и Таныш Бухари.* Шараф-нама-йи шахи (Книга шахской славы). В 4-х ч. Ч. 1. Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари. Москва: Наука, 1983. 245 с.
- Георги, 1799 — *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов. СПб.: Императорская Академия Наук, 1799. Т. 1. 146 с.
- Древности, 1890 — *Древности.* Труды императорского Московского археологического общества. Том 14. Москва. 1890. 368 с.
- Замысловский, 1884 — *Замысловский Е.* Герберштейн и его историко-географические сведения о России. Герберштейн и его историко-географические известия о России: с приложением Материалов для историко-географического атласа России XVI в. IV. Санкт-Петербург: тип. бр. Пантелеевых, 1884. 563 с.

- Златкин, 1983 — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства, 1635–1758. М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука. 1983. 337 с.
- История Казахстана, 1997 — История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. Алматы: Атамұра, 1997. 624 с.
- Казахско-русские отношения, 1961 — Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). Алма-Ата: АН КазССР, 1961. 740 с.
- Құрбанғали, 1992 — *Халид Құрбанғали*. Тауарих хамса: (Бес тарих). Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.
- Мин ши, 1958 — Эршисы ши. Двадцать четыре династийные истории Китая. Т.24: Мин ши (История династии Мин). Ч.3. Шанхай. Бонабэнь. 1958. С. 30803–32167.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В. А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.
- Паллас, 1786 — *Паллас П. С.* Путешествие по разным провинциям Российского государства. СПб.: Императорская Академия Наук, 1786. 476 с.
- Россия, 1986 — Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев. Л.: Лениздат, 1986. 543 с.
- Рузбихан, 1976 — Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Серия: Памятники письменности Востока, т. XXVII. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976, 197 с.
- Рычков, 1772 — *Рычков П. И.* Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. СПб.: Императорская Академия Наук, 1772. 104 с.
- Спасский, 1820 — *Спасский Г.И.* О прежнем и нынешнем местопребывании Киргиз-Кайсаков / Киргиз-Кайсаки большой, средней и малой орды // Сибирский вестник. СПб, 1820. Ч. 9.
- Фальк, 1824 — *Фальк И.* Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорскою Академией Наук, по предложению ее президента. Записки Путешествия Академика Фалька. СПб.: Императорская Академия Наук, 1824. Т. 6. 560 с.
- Эпистолярное наследие, 2014 — Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2-х т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. / сост. и отв. ред.: И. В. Ерофеева. Алматы: АО АБДИ Компани. 2014. 696 с.
- Baipakov, 2003 — *Chahryar A., Habib I., Baipakov K.M.* History of Civilizations of Central Asia. Vol. V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO Publishing, 2003. 934 p.
- Bregel, 2003 — *Bregel Y.* An Historical Atlas of Central Asia. Handbook of Oriental Studies. Section 8: Central Asian Studies. Boston: Brill, Leiden, 2003. 109 p.
- Khazanov, 1994 — *Khazanov A.* Nomads and the outside world. University of Wisconsin, Madison. 1994. 382 p.
- Khodarkovsky, 2004 — *Khodarkovsky M.* Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Indiana University Press, 2004. 305 p.
- Poujol, 2000 — *Poujol C.* Le Kazakhstan. Paris: PUF, 2000. 127 p.

References

- Artykbaev, 2007 — *Artykbaev Zh.O.* Istoriya Kazahstana [History of Kazakhstan]. Kostanai, 2007. 320 p. (In Russ.)
- Baipakov, 2003 — *Chahryar A., Habib I., Baipakov K.M.* History of Civilizations of Central Asia. Vol. V. Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century. UNESCO Publishing, 2003. 934 p.
- Bajpakov, 1997 — *Bajpakov K.M., Kozybaev M.K., Kumekov B.E.* Istoriya Kazahstana v pyati tomah. Tom 2. Kazakhstan v epohu pozdnego srednevekovya [History of Kazakhstan in five volumes. Volume 2. Kazakhstan in the late Middle Ages]. Almaty, 1997. 624 p. (In Russ.).
- Bregel, 2003 — *Bregel Y.* An Historical Atlas of Central Asia. Handbook of Oriental Studies. Section 8: Central Asian Studies. Boston: Brill, Leiden, 2003. 109 p.
- Bronevskij, 2007 — *Bronevskij S.B.* O kazahah Srednej Ordy [About the Kazakhs of the Middle Horde]. Astana, 2007. 165 p. (In Russ.).
- Buhari, 1983 — *Hafiz-i Tanysh Buhari.* Sharaf-nama-ji shahi (Kniga shahskoj slavy). V 4-h ch. Vol. 1. Hafiz-i Tanysh ibn Mir Muhammad Buhari [Hafiz-i Tanish Bukhari. Sharaf-nama-yi Shahi (Book of the Shah's Glory). In 4 parts. Part 1. Hafiz-i Tanish ibn Mir Muhammad Bukhari]. Moskva, 1983. 245 p. (In Russ.).
- Drevnosti, 1890 — Drevnosti. Trudy imperatorskogo Moskovskogo arheologicheskogo obshestva [Antiquities. Proceedings of the Imperial Moscow Archaeological Society]. Vol. 14. Moskva. 1890. 368 p. (In Russ.).

Epistolyarnoe nasledie, 2014 — Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyyashej elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2-h t. T. 1: Pisma kazahskih pravitelej. 1675–1780 gg. [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite in 1675–1821. Collection of historical documents]. Comp. I. V. Erofeeva. Almaty, 2014. 696 p. (In Russ.).

Falk, 1824 — *Falk I.* Polnoe sobranie uchenyh puteshestvij po Rossii, izdavaemoe Imperatorskoyu Akademiej Nauk, po predlozheniyu ee prezidenta. Zapiski Puteshestviya Akademika Falka [Complete collection of scientific travels around Russia, published by the Imperial Academy of Sciences, at the suggestion of its president. Notes on the Travels of Academician Falk]. SPb., 1824. Vol. 6. 560 p. (In Russ.).

Georgi, 1799 — *Georgi I.G.* Opisanie vseh obitayushih v Rossijskom gosudarstve narodov [Description of all peoples living in the Russian state]. SPb., 1799. Vol. 1. 146 p. (In Russ.).

Istoriya Kazahstana, 1997 — Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Vol. 2. Almaty, 1997. 624 p. (In Russ.).

Kazahsko-russkie otnosheniya, 1961 — Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah (sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the 16th–18th centuries (collection of documents and materials)]. Alma-Ata, 1961. 740 p. (In Russ.).

Khazanov, 1994 — *Khazanov A.* Nomads and the outside world. University of Wisconsin, Madison. 1994. 382 p.

Khodarkovsky, 2004 — *Khodarkovsky M.* Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Indiana University Press, 2004. 305 p.

Kurbangali, 1992 — *Halid Kurbangali.* Tauarih hamsa: (Bes tarih) [Tauarikh hamsa: (Bes tarikh)]. Almaty: Kazakhstan, 1992. 304 p. (In Kaz.).

Min shi, 1958 — Ershisy shi. Dvadcat chetyre dinastijnye istorii Kitaya [Ershisy shi. Twenty-four dynasty histories of China]. Vol. 24: Min shi (Istoriya dinastii Min). Ch.3. Shanhaj. Bonaben, 1958. Pp. 30803–32167.

Moiseev, 1991 — *Moiseev V. A.* Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (XVII–XVIII vv.) [Dzhungar Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata, 1991. 238 p. (In Russ.).

Pallas, 1786 — *Pallas P. S.* Puteshestvie po raznym provinciyam Rossijskogo gosudarstva [Travel through different provinces of the Russian state]. SPb.: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1786. 476 p.

Poujol, 2000 — *Poujol C.* Le Kazakhstan. Paris: PUF. 2000. 127 p.

Rossiia, 1986 - Rossiia XV–XVII vv. glazami inostrancev [Russia XV–XVII centuries. through the eyes of foreigners]. L.: Lenizdat, 1986. 543 p. (In Russ.).

Ruzbihan, 1976 — Mihman-name-ji Buhara (Zapiski buharskogo gostya) [Mikhman-name-yi Bukhara (Notes of a Bukhara guest)]. Seriya: Pamyatniki pismennosti Vostoka. Vol. XXVII. Moskva: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury izdatelstva «Nauka», 1976, 197 p. (In Russ.).

Rychkov, 1772 — *Rychkov P. I.* Dnevnye zapiski puteshestviya v kirgiz-kajsackoj stepi v 1771 g. [Day notes of a trip to the Kyrgyz-Kaisak steppe in 1771]. SPb.: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1772. 104 p. (In Russ.).

Spasskij, 1820 — *Spasskij G.I.* O prezhnem i nyneshnem mestoprebyvanii Kirgiz-Kajsakov / Kirgiz-Kajsaki bolshoj, srednej i maloj ordy [About the former and current location of the Kirghiz-Kaisaks / Kirghiz-Kaisaks of the large, middle and small hordes] // Sibirskij vestnik. SPb, 1820. Vol. 9. (In Russ.).

Zamyslovskij, 1884 — *Zamyslovskij E.* Gerbershtejn i ego istoriko-geograficheskie svedeniya o Rossii. Gerbershtejn i ego istoriko-geograficheskie izvestiya o Rossii: s prilozheniem Materialov dlya istoriko-geograficheskogo atlasa Rossii XVI v. [Herberstein and his historical and geographical information about Russia. Herberstein and his historical and geographical news about Russia: with an appendix of Materials for the historical and geographical atlas of Russia in the 16th century]. IV. Sankt-Peterburg: tip. br. Panteleevyh, 1884. 563 p. (In Russ.).

Zlatkin, 1983 — *Zlatkin I.Ya.* Istoriya Dzhungarskogo hanstva, 1635–1758 [History of the Dzungar Khanate, 1635–1758]. M.: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury izdatelstva Nauka. 1983. 337 p. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 79-91, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_79-91

THE COMPLICATION OF KAZAKH-DZUNGARIAN RELATIONS IN THE 20S OF THE XVIII CENTURY

Zhumatay Samat¹

¹Research Institute for Jochi Ulus Studies

(15B, Pushkina Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

Researcher

<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Zhumatay S., 2024

Abstract. *Introduction.* The study of the complication of Kazakh-Dzungarian relations in the 20s of the XVIII century is an important part of the historical analysis of conflicts and interactions in Central Asia. *The goals and objectives of the study.* To study the causes, the scale contributing to the aggravation of relations between the Kazakh and Dzungarian peoples, the policy of the Dzungarian rulers towards the Kazakh people. *Materials.* To write an article about the complication of Kazakh-Dzungarian relations in the 20s of the 18th century, work was carried out in the Russian Archive of Ancient Acts (RGADA). A variety of sources were used, including historical documents, academic research, archival materials and the work of scientists. These materials helped to present a complete picture of the events and various factors influencing the development of relations between Kazakhs and Dzungars in the 18th century. *Conclusion.* The political, territorial and cultural reasons underlying the Kazakh-Dzungarian relations are analyzed. The events and actions of the parties, including armed conflicts, diplomatic events and socio-cultural influences that influenced the evolution of relations between Kazakhs and Dzungars in the XVIII century, are considered in detail. This study highlights the significance and consequences of such events as the Years of the Great Calamity, the Battle of Bulanty and the Battle of Anirakai.

Key words: Kazakh Khanate, Kazakh-Dzungarian relations, the years of the great disaster, the Battle of Bulanty, the Battle of Anirakai, Tauke Khan

Acknowledgements. The reported study article is part of project «ИРП BR 21882223 «Kazakh Khanate in the second half of the 15th – first half of the 18th centuries: ethno-political history and foreign policy».

For citation: Zhumatay S. The complication of Kazakh-Dzungarian relations in the 20s of the XVIII century// Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 79-91. (In Eng.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_79-91

XVIII ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ АСҚЫНУЫ

Жұматай Самат¹

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты
(15Б-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ-жоңғар қатынастарының асқынуын зерттеу Орталық Азиядағы қақтығыстар мен өзара іс-қимылдарды тарихи талдаудың маңызды бөлігін білдіреді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақ пен жоңғар хандықтарының қарым-қатынасының шиеленісуіне ықпал еткен себептерін, ауқымын, жоңғар билеушілерінің саясатын зерттеу. *Материалдар.* XVIII ғасырдың 20-жылдарында қазақ-жоңғар қатынастарының күрделенуі туралы мақала жазу үшін Ресейдің ежелгі актілер мұрағатында жұмыс жүргізілді. Тарихи құжаттарды, академиялық зерттеулерді, мұрағаттық материалдарды және ғалымдардың еңбектерін қоса алғанда, әртүрлі дереккөздер пайдаланылды. Бұл материалдар XVIII ғасырдағы қазақтар мен жоңғарлар арасындағы қатынастардың дамуына әсер ететін оқиғалар мен түрлі факторлардың толық бейнесін ұсынуға көмектесті. *Қорытынды.* Қазақ-жоңғар қатынастарының негізінде жатқан саяси, аумақтық және мәдени себептерге талдау жасалды. XVIII ғасырдағы қазақтар мен жоңғарлар арасындағы қатынастардың эволюциясына әсер еткен қарулы қақтығыстарды, дипломатиялық іс-шараларды және әлеуметтік-мәдени әсерлерді қоса алғанда, тараптардың оқиғалары мен іс-әрекеттері егжей-тегжейлі қаралды. Бұл зерттеу ұлы апат жылдары, Бұланты шайқасы және Аңырақай шайқасы сияқты оқиғалардың маңызы мен салдарын көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, қазақ-жоңғар қатынастары, ұлы апат жылдары, Бұланты шайқасы, Аңырақай шайқасы, Тәуке хан

Алғыс айту. Мақала ИРН BR 21882223 «XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарихы және сыртқы саясаты» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Жұматай С. XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ-жоңғар қатынастарының асқынуы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Б. 79-91. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_79-91

ОСЛОЖНЕНИЕ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ В 20-Е ГОДЫ XVIII ВЕКА

Жұматай Самат¹

¹Научный институт изучения Улуса Джучи
(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-9667-6205>. E-mail: kopeev95@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Исследование осложнения казахско-джунгарских отношений в 20-е годы XVIII века представляет значимую часть исторического анализа конфликтов и взаимодействий в Центральной Азии. *Цели и задачи исследования.* Изучить причины, масштабы, способствовавшие обострению отношений между Казахским и

Джунгарским ханствами, политику джунгарских правителей. *Материалы.* Для написания статьи об осложнении казахско-джунгарских отношений в 20-е годы 18 века была проведена работа в Российском архиве древних актов (РГАДА). Были использованы разнообразные источники, включая исторические документы, академические исследования, архивные материалы и работы ученых. Эти материалы помогли представить полную картину событий и различных факторов, влияющих на развитие отношений между казахами и джунгарами в 18 веке. *Заключение.* Проанализированы политические, территориальные и культурные причины, лежащие в основе казахско-джунгарских отношений. Детально рассмотрены события и действия сторон, включая вооруженные конфликты, дипломатические мероприятия и социокультурные воздействия, которые оказали влияние на эволюцию отношений между казахами и джунгарами в XVIII веке. Данное исследование подчеркивает значение и последствия таких событий как: Годы великого бедствия, Булантинское сражение и Аныракайская битва.

Ключевые слова: Казахское ханство, казахско-джунгарские отношения, годы великого бедствия, Булантинское сражение, Аныракайская битва, Тауке хан

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта ИРН BR 21882223 «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика».

Для цитирования: Жуматай С. Осложнение казахско-джунгарских отношений в 20-е годы XVIII века // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 79-91. (На Англ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_79-91

Introduction. Escalation of the Kazakh-Dzungarian military conflicts. In 1635, a powerful Dzungarian state headed by Batur-khuntaiji was formed to the southeast of the borders of the Kazakh Khanate. Thanks to the code of military and civil laws adopted by the Dzungars in 1640 called the "Steppe Code", the unity of the Dzungars was strengthened, their military discipline and combat power strengthened. For example, they could field a combat-ready mounted army with a total strength of up to 100 thousand soldiers, which also had small arms. The Dzungars themselves made gunpowder from saltpeter and sulfur, forged sabers, military armor from metal, and managed to establish the production of cannons with the help of the Swedish prisoner Johann Gustav Renat.

The territory of the Kazakh Khanate has long attracted the attention of the Dzungarian rulers: the conquerors needed extensive pasture lands and trade and craft centers of Southern and Southeastern Kazakhstan; they sought to control the Kazakh route of trade routes; the capture of Kazakhstan allowed them to receive regular material receipts in the form of taxes from the conquered population; the annexation of the territory of Kazakhstan provided the Dzungars with unhindered passage to their tribesmen who roamed in the interfluvium of the Zhaiyk (Urals) and Volga. Also, the slave trade flourished in those days, one of the main goals of wars and raids was kidnapping, which also became one of the reasons for the outbreak of war.

In 1697, the young and energetic ruler Tsevan-Rabdan (1670–1723) became the head of the Dzungarian Khanate. In a short time, he strengthened the military and political power of his khanate. He marked the beginning of his reign with a major invasion of the territory of Kazakhstan. So, in 1698, the 40-thousandth Dzungarian army made a devastating raid on the nomads of the Elder Zhuz. The Dzungars undertook military campaigns against the nomads of the Kazakhs in subsequent years.

In 1710, a kurultai was held in Karakum, at which Abulkhair was chosen commander-in-chief, and Bokenbai batyr was chosen leader. Here is how Ya. P. Gaverdovsky describes this event, which gave the countdown to the first attempt at an

organized repulse to the enemy: "In 1710, some elders and heads of families from among those clans that were located in the sands of Karakum gathered for a council in order to use all efforts to unanimously defend each other to the last drop of blood. Weak souls even among this assembly revealed their fear and offered to seek safety from the mercy of the congregation; others wanted to leave their homes and flee across the Volga River, and some, like timid hares, wanted to scatter in different directions and shook the constancy of many. But the foreman Bukanbai, known at that time for his bravery, destroyed these enterprises of theirs. The Kyrgyz say that in the midst of a heated argument, he tore his clothes and threw his sword into the council circle, saying in a frenzy: "Let's take revenge on our enemies! Let's die with a gun! Let's not be weak spectators of the looted nomads and our captive children! Were the warriors of the Kipchak plains ever timid!...". After that, everyone solemnly swore to follow Bukanbai's advice. ... The hordes elected Sultan Abulkhair at that time as the eldest son of the Khan's family, and the grateful people proclaimed Bukanbai their leader" (Gavardovsky, 2006: 393–394).

In 1710 and 1717, the largest incursions of Dzungarian troops into the borders of Kazakhstan took place. Due to their numerical and military-technical superiority, the Dzungars occupied part of Semirechye. The Dzungarian Khanate has turned into a strong state and a dangerous enemy not only for the Kazakh Khanate, but also for the entire Central Asian region. It also posed a threat to such large countries as the Russian Empire and China.

Thus, by the early 20s of the XVIII century, Kazakhstan was under another threat from a powerful neighboring nomadic state. The Jungarjuntaiji made active attempts to seize the Kazakh territory. The struggle between the Kazakh and Dzungarian rulers had been going on for more than one century, so the Kazakhs called Dzungars nothing but atazhau (the enemy of my ancestors). Another Dzungarian-Kazakh war began in 1720. This is evidenced by a letter from the Jungarjuntaiji Tsevan-Rabdan to the Kalmyk Khan Ayuka in October 1723, which indicated that he had been at war with the Kazakhs and Karakalpaks for the third year, and next spring he plans to approach Yaik and Volga with troops (Apollova, 1948: 174). The beginning of a new war was the Kazakh raid on Dzungaria in 1720, when about 3 thousand people were captured (Moiseev, 1991: 70–71).

Materials and methods. "Aktaban shubyryndy, Alkakol sulama" (The Years of the great Disaster). In the early 20s of the XVIII century. A favorable situation has developed for the Dzungars for a major campaign on the territory of Kazakhstan. In 1722, the Chinese emperor (Bogdyhan) died Kangxi, who had been at war with the Dzungarian Khanate for a long time. The Dzungarian rulers managed to come to a peace agreement with China, thus securing their eastern borders. The Dzungars sent ambassadors to the ruler of the Volga Kalmyks, Khan Ayuka, to establish a military-political alliance through the conclusion of dynastic marriages. But the presence of internal strife that arose among the Volga Kalmyks in 1723 and the possible arrival of the Dzungarian army on the Volga in order to withdraw the Kalmyks to Dzungaria stopped the Kalmyk Taish from such a step.

At that time, Russia was busy strengthening the newly erected Irtysh military line (1716–1720), designed to protect against raids by both Kazakhs and Dzungars. In the relations between the two nomadic states, she adhered to a neutral wait-and-see position, hoping for the weakening of both the Kazakh state and the Dzungarian Khanate.

In February–March 1723, Tsevan-Rabdan moved his 70,000-strong army to the territory of Kazakhstan. The Dzungarian army operated in seven directions. The first blow of the Dzungars was taken by the Kazakhs of the Semirechye and Irtysh regions. A major role in the initial stage of the invasion was played by the Dzungarian commander Luzan-Shono (Shuno-Daba), the youngest son of the Dzungarian juntaiji. The invasion of the Dzungars was sudden, so the Kazakhs had to retreat, abandoning all their property, livestock and housing. Cities such as Tashkent, Sairam and the main political center of the Kazakh Khanate,

Turkestan, fell under the blows of the Dzungarian troops. About 5 thousand caravans of Kazakhs were captured, and about a thousand were taken to Dzungaria (Weiss, 1986: 126) (Unkovsky, 1887: 193). The elder wife, stepmother and wives of Abulkhair's brothers were also captured by the Dzungars (Yerofeyeva, 2007: 163).

The Dzungarian invasion brought numerous sufferings, hunger and poverty to the Kazakh people. Hundreds and thousands of villages were ravaged, cattle were taken away, once flourishing cities were captured and destroyed. The war took on a nationwide character for the Kazakhs. Retreating, the soldiers fought in defensive battles, giving the Kazakh villages, who were fleeing from the pursuit of the enemy, the opportunity to break away. So, the residents of Tashkent, led by the Kazakh militia, held the defense of the city for almost a month. As a result of military actions, almost the entire territory of Kazakhstan was captured, except for desert and mountainous areas. Only remote areas of Western Kazakhstan turned out to be relatively invulnerable. This period (1723–1727) in the history of the Kazakhs was called "Aktaban shubyryndy" – "The years of the great disaster" or "nationwide barefoot flight". To this expression, in the Younger Horde, they add "Sauranainalgan" – "the case when the city of Sauran was bypassed." Kazakhs of the Senior and Middle hordes add another expression – "Alkakol sulama", i.e. when "they lay down in complete exhaustion by the lake Alka-kol" (Tynyshpaev, 1993: 163–164) (Tynyshpaev, 1927: 60).

Some of the Kazakhs ended up on the territory of the Central Asian states, which were also subsequently ravaged by the invaders. After crossing the Syr Darya River, most of the families of the Middle Zhuz went to Samarkand, and the Younger ones migrated to the borders of Khiva and Bukhara. Then the masses of Kazakh refugees were forced to migrate to the Aral Sea region, and from there move in the northern and north-western directions – to the regions of the southern part of the Urals and Western Siberia. Part of the Kazakh clans of the Younger Zhuz moved to Yaik, the other part and many clans of the Middle Zhuz went to the Tobol, Or, Uy and Ilek rivers, where they pushed the Bashkirs of the Nogai and Siberian roads (the road is an administrative unit of the Bashkirs) (Yerofeyeva, 2007: 165).

Discussion. The reasons for the defeat of the Kazakhs and its consequences. The defeat of the Kazakhs in the early years of the great disaster is explained by a number of reasons. Firstly, the reason for this was the disunity of the Kazakh zhuzes and the lack of unity among the nomadic aristocracy. Under the nominal rule of the non-authoritative senior khans of Kaip and then Bolat, the Kazakh territory was divided into several khanates, and Abulkhair and Tauke's successors fought for supreme power in the khanate (Apollova, 1948: 177). Secondly, the Dzungars prepared for this invasion with special care. Spring was chosen as the time of the attack, when the Kazakh villages were preparing to migrate to dzhailau, being at a considerable distance from each other. Thirdly, in 1723, the Kazakhs were overtaken by strong jute, there was an acute shortage of horses. Fourth, the enemy managed to correctly take into account the current geopolitical situation in the region, which was influenced by the conclusion of the Jungar-Chinese peace. The Dzungarian Khanate took into account the weakened position of Russia after the end of the Russian-Swedish war and its neutral attitude towards the Kazakh-Dzungarian war. Fifth, the factor of surprise played its fatal role. At the same time, the Dzungars were well armed, had a large artillery fleet led by Renat and had solid experience in combat operations (Apollova, 1948: 176–177).

This is how the famous Kazakh researcher M. Tynyshpaev describes the events in the spring of 1723: "... A lot of people were killed by the Kalmyks, a lot of them died during the floods through the raging rivers Talas, Boraldai, Arys, Syrdarya. Panic-stricken Cossacks fled to the Syr Darya River, only behind it could they feel safe. The Elder Horde and part of the Middle Horde crossed the Syr Darya above the confluence of the Chirchik River with the Syr Darya River. A huge crowd crossed at the present Konnogvardeisky settlement (modern Syrdarya region. Uzbekistan.), near the historical lake Alka-kol, which is remembered by the

Cossacks of the Elder and Middle Horde ("Alka-kolsulama"). The younger horde, having bypassed the city of Sauran ("Sauranainalgan"), crossed the station of Chiili or Kzyl-Ordya (Ak mosque) and went to Khiva. This historical disaster is called "Aktaban shuburyndy". Poverty and hunger reached extreme limits; they ate unclean creatures and the roots of various plants (jau-jumur – something like field potatoes; algyr-similar to onions, the root of a very bitter plant; kozy-kuyryk-mushrooms; mia-birch bark, etc.)" (Tynyshpaev, 1993: 163–164).

Although the consequences of the Dzungarian invasion also affected other peoples, the population of the Kazakh Khanate took the brunt of the conquerors. Pastoralists lost fertile pastures, livestock numbers decreased markedly, trade with neighboring countries was temporarily interrupted, and many cities were destroyed. Kazakh prisoners were driven to the territory of Dzungaria, agricultural oases fell into disrepair, according to Sh. Kudaiberdyuli, two thirds of the steppe population died. Part of the captive Kazakh population was sold into slavery. Famine began among the Kazakhs: in order to survive, according to folk legends, the Kazakhs were forced to eat birch sap ("kayinsaugan"). The surviving population of the region was forced to pay unbearable taxes to the conquerors.

The "Years of the Great Disaster" had the most negative consequences for the Kazakh society. The traditional routes of nomadic steppe dwellers were significantly disrupted, the Kazakhs lost fertile pastures. The once flourishing agricultural oases of Semirechye and southern Kazakhstan have fallen into disrepair. Barter with neighboring countries has practically stopped for a while. Political ties between Kazakh zhuzes have significantly weakened. The population of Kazakhstan turned out to be scattered across different regions of the country and even neighboring countries. The mass movement of Kazakhs in the western direction also led to the outbreak of land conflicts with neighboring peoples. Subsequently, the weakened and bloodless Kazakh Khanate could not resist colonization by the Russian Empire.

In difficult times, the Kazakh people, relying only on their resources, took steps to unite. The consolidation of the forces of the entire population of the Steppe allowed the Kazakhs to win impressive victories in two major battles with the Dzungars – Bulanty and Anirakai.

Uniting the Kazakh people against external aggression. Initially, the resistance to the Dzungarian invasion of 1723 was organized on the initiative of Khan the Younger ZhuzAbulhair. However, the first actions of the united Kazakh army were not directed against the Dzungars. Abulhair and the noble generals of the people first of all led troops to the northwest against the Kalmyks. So they sought to secure their rear, at the same time ending the military-political alliance of the Kalmyks with their kindred Dzungars, who intended to attack the Kazakhs from two fronts. At the same time, this decision was also connected with the breakthrough of the Dzungars, who were crowding the Kazakhs from the east and southeast. At that time, there was an acute issue of the placement of the rear, the Kazakhs who had to leave their places in the southern territories were in dire need of land for the location of their numerous villages. Concerned about the performance of the Kazakh army against them, the Kalmyk Khan Ayuka was forced to send his ambassadors with a peace proposal. However, Abulhair, who met them at the Temir River, openly declared to them that "there is a war with the Kalmyks and Russians." In August, a combined 20,000-strong army led by Abulhair Khan and Bulkhair Sultan crossed the Zhaik and stopped at the village of Baksai. Alarmed by this, Ayuka asks for military help from the Astrakhan governor, but the promised help could not influence the situation – at the very first battles, 6 thousand troops led by Khan himself smashes the uluses of TaishiLekbey, capturing a large number of cattle and prisoners. The vanguard led by Yesetbatyr goes further into the Kalmyk uluses (Allayaruli, 2023: 89) (Apollonova, 1948: 175) (Yerofeyeva, 2002: 131). The Karakalpaks also participated in this campaign.

The military actions of the Kazakhs against the Kalmyks continued until September 1723 and were resumed in the early spring of 1724. In early March 1724, a 13,000-strong army led by Abulkhair defeated the ulus of Dorji and other rulers located on the left bank of the Volga, where 450 people were captured. Yesetbatyr with a detachment of Kazakhs and Karakalpaks breaks up the ulus of his son Lobzhi on the right bank of the Zhaik. Sameke Khan, many sultans and batyrs, mostly of the Middle and Younger Zhuzes, participate in these campaigns. As a result of these strikes, the threat of an attack by the Kalmyks was eliminated, the uluses of which were thrown back to the Volga. The Kalmyks, with the combined efforts and support of the local tsarist authorities, were able to stop the impulses of the Kazakhs in August 1724.

Only after that, the striking forces of the Kazakh army are sent against the Dzungars in the east. As it became known to the Astrakhan authorities from the Kalmyk rulers, Abulkhair and Sameke intend to "completely ruin the ulus of Dorji Nazarov", and then launch an offensive against the Jungarjuntaiji, "who shot them down with a war from their former nomads, and roam at will" (Yerofeyeva, 2002: 132). It is worth noting that not all Kalmyk Taishi supported the secret agreements of Ayuk Khan with the Dzungars, they were afraid of the promised arrival of the latter in their nomads and total subordination to them. In the summer of 1724 Along with the Kalmyks, the Kazakhs attacked villages, guards and wagons of the Yaik Cossacks several times. In three battles, the Yaik Cossacks lost more than 170 people. killed and captured (Allayaruli, 2023: 91, 94).

At the end of the summer of 1724, the all-Kazakh army under the leadership of Abulkhair directs its forces to the south. Breaking up dense Dzungarian military guard lines, stops at the walls of Turkestan and takes the city by storm in the autumn. The experienced Dzungarian commander ShonoLozan was forced to retreat and leave Turkestan (Yerofeyeva, 2002: 136]. According to information sent to the Board of Foreign Affairs by Bashkir M. Yunusov, who traveled to the Karakalpaks in the Syr Darya, Abulkhair's militia returned the former Kazakh capital and all 32 settlements captured by the Dzungars in that vicinity (Allayaruli, 2023: 100) (Yerofeeva, 2005: 342, 344). At the same time, according to M.-J. Kopeyuly, the Kazakhs of the Middle Zhuz, who came from Bukhara led by ShakshakZhanibek-batyr, inflicted a crushing defeat on the Dzungars in 1725 in the area of Lake Shubarkol, which is not far from the Korgalzhyn lakes (Kozybaev, 2010: 138). However, the ruler of the Dzungars, Tsevan Rabdan, unwilling to admit defeat from the Kazakhs, tried with all his might to reconquer the southern territories. In the early spring of the following 1725, the Dzungars with superior forces again invaded the Kazakh nomads. As a result of the bloody wars, the Kazakhs were forced to leave Turkestan along with the surrounding territories. Abulkhair stumbles into the area of the lower reaches of the Syr Darya. The Kazakh zhurt is located along the same river near the Aral Sea. The Dzungars again took possession of all the settlements and settlements along the middle course of the Syr Darya. Many people were killed and captured, property and livestock were looted. A scout sent by Kalmyk taisha Dorji Nazarov reported that Abulkhair went to war for Turkestan with the Dzungars with 50 thousand wagons, but the army of the Juntaiji defeated 10 thousand of them. The remaining 40 thousand. The caravans moved again in a northwesterly direction towards the Kalmyk uluses and concentrated near the Zhem (Emba) River (Allayaruli, 2023: 118) (Yerofeeva, 2002: 136]. This Kazakh kosh (caravan) mainly consisted of villages of the Younger and Middle Zhuzes.

The wars of the Kazakhs against the Dzungars are closely interrelated with the military actions against the Kalmyks, which constantly alternated with each other. As the Kalmyk ruler Dorzhi noted in those years: "Kazakhs come to us every year." In the autumn of 1725, the politically fragmented Kalmyk uluses, joining forces with the support of the Russian side, with 20 thousand troops besieged a detachment of Kazakhs consisting of about 10 thousand

people who defected to the right side of river under the leadership of Khans Abulkhair and Sameke, Sultans Barak and Yesim. The parties conclude a truce, where, at the request of the Kalmyks, the most notable people from the Kazakhs remained with them in the amanats. The second major battle with the Kalmyks took place the following autumn 1726.

Results. The battle of Bulanty ("Kalmakkyrylgan"). The disasters experienced by the Dzungarian invasion led to the realization of the need to unite forces. For this purpose, in the autumn of 1926, a congress was convened with the participation of representatives of the entire Kazakh people – authoritative khans, sultans and biys, famous batyrs, which met on the high Ordabasy hill in the Badam River valley (Kozybayev, 2010: 138) (Tynyshpaev, 1993: 198). At this kurultai of the steppe nobility, it was decided to combine forces and create an all-Kazakh army under a single leadership: "Khan Abulkhair was elected the main leader of all the forces gathered to fight for the motherland, a desperate struggle not to the stomach, but to the death" (Kraft, 1897: 18). The representative congress was supposed to solve the main issue related to the organization of a centralized resistance to the enemy. By a unanimous decision of this kurultai, Abulkhair Khan became the leader of the all-Kazakh militia again. Its participants took an oath of allegiance to the common cause of the liberation of their native nomads from invaders.

The decisions of the All-Kazakh Kurultai on Ordabasy played a positive role in the liberation struggle of the Kazakh people against the Dzungarian conquerors. Each tribal unit was obliged to provide its own military detachments (Levshin, 1832: 71). Facing the threat to the very existence of the people, internal strife was stopped and the former unity was restored in the name of a common goal, the unification of forces resulted in a series of victories. This is how I. Kraft describes the process of consolidation of the Kazakh people in this difficult period: "Such an unfortunate situation could not be tolerated by the Kyrgyz for a long time. ... Filled with a unanimous desire to return their homeland occupied by foreigners, the Kirghiz rushed with rare courage at their enemies, the Zyungors, and soon defeated them in different places and occupied their former nomads (Kraft, 1897: 18–19).

After the next wars with the Kalmyks, the military actions of the all-Kazakh army were again turned to the east, against the Dzungars. They began with the displacement of the Dzungarian guard posts south of Ulytau. The Dzungars suffer their first defeat near Lake Shubarteniz. Around the summer of 1727, several major battles took place with the Dzungars located west of the Sarysu River in the vicinity of the Bulanta and Bileuta rivers. In the Karasuyr area, the Kazakhs are winning an important victory over the invaders. The exact date of this battle is indicated by different researchers in different ways, starting from the spring of 1727 to the spring of 1728. (Kozybayev, 2010: 141) (Yerofeyeva, 2017: 106–110). It was the first major victory in the long struggle against the Dzungarian Khanate. The place of the battle has been preserved in the national memory for a long time and received the historical name "Kalmakkyrylgan" ("place of death of the Kalmyks"). According to approximate data, up to 10 thousand Dzungarian warriors were destroyed. The invaluable significance of the victory on the Bulanta River was that the morale of the Kazakh army was noticeably strengthened. The myth of the invincibility of the Dzungarian hordes was dispelled. The Kazakh people, who suffered severe hardships and hardships, cheered up. The victory of the Kazakh soldiers at Bulanty was of far-reaching strategic importance. This major victory was the key to success in the next one – the battle of Anirakai.

The successful Kazakh offensive in the Dzungarian direction was to a certain extent facilitated by the mysterious death of the Dzungarian ruler Tsevan Rabdan in 1727. During his lifetime, he bequeathed the khan's throne to his eldest son Galdan Tseren (1671–1745), who temporarily suspended the war with the Kazakhs, but did not abandon this direction of military expansion.

The Battle of Anirakai. The Battle of Anirakai became an outstanding event in the liberation war of the Kazakh people against the Dzungars. The battle took place in the spring of 1730 near Lake Itishpes in the direction of Lake Alakol. The battle was led by Khan Abulkhair. Representatives of all three Kazakh zhuzes took part in it. According to the Chinese source "Dai Qing Shizong Xian huandishilu", Abulkhair Khan moved with 70 thousand troops, entrusting the leadership of the army to his younger brother Bulkhair. Perhaps the number of troops is overestimated, but attention is drawn to the exact mention of the names and actions of specific individuals (Allayaruli, 2023: 142). In this battle, the Kazakhs win a brilliant victory, completely defeating the Dzungars. In folk legends, this place is called Anirakai – "The place of the moans and sobs of the enemy." The name probably comes from a mountain called Anirakai. Based on oral traditions, some researchers do not exclude that this event consisted of a whole cycle of battles lasting up to 40 days. According to these data, we are not talking about one general battle, that there were many duels, confrontations, maneuvers, transitions from one mountain point to another. After that, the Kazakh troops begin a rapid offensive (Galiev, 2013: 153).

According to folk legends, the battle began with traditional martial arts. The Dzungarian side is represented by the military commander Sharysh, and the Kazakh side is represented by the young batyr Sabalak (the pseudonym of Abulmansur, the future Khan of Abylai). He rushed at the enemy with the battle cry "Abylai!". The victory went to the Kazakh batyr. This inspired the Kazakh soldiers, but the enemy was confused, his morale was broken. After this battle, Sabalak was named Abylai. This period was the beginning of the formation of the brilliant military and political career of the young Abylai Sultan.

The khans and sultans of the three Zhuzes, having discarded old feuds, joined forces and presented a united front. The victory in this battle was a logical and natural consequence of the combined efforts of all three zhuzes. A fundamental turning point was brewing in the more than a century-old Kazakh-Dzungarian war, and the final victory was already very close. The Dzungars began to retreat, leaving the previously captured Kazakh lands. They pledged not to make any more raids on the territory of Kazakhstan. Despite the fact that the Kazakh militia had won another victory, the enemy was still strong and dangerous. Therefore, there was still a long and selfless struggle of the entire Kazakh people.

The historical events in Kalmak kyrylgan and Anirakai took place in parallel and with significant military conflicts with the Kalmyks and Bashkirs. In the years 1727–1730 indicated, there were also clashes between the Yaitsk and Siberian Cossacks. The Kazakh communities faced the most important events related to relations with Russia, protracted wars with the Kalmyks and uncompromising clashes with the Bashkirs, mostly over territories. The next major incursions of the Dzungars into the Kazakh steppes occurred in 1742–1743 in response to the military campaigns of the latter.

Leaders and participants of the liberation wars. The brutal defeat of the previous years did not break the will and spirit of the Kazakh people. It was the heroism of the people, their selfless courage, and willingness to sacrifice that allowed them not only to stand, but also to make a decisive contribution to the defeat of the Dzungarian invaders. It is no coincidence that this time became the "golden age" of Kazakh batyrism. The entire Kazakh people rose up to fight the invaders. Khans and sultans stood at the head of large detachments: Abulkhair, Sameke, Barak, Abulmambet, Sultanmamet, Bulkhair, Yesim and many other descendants of Genghis Khan from his son Zhosha. It is worth noting the role of Abulkhair, who, having led the popular resistance, with decisive and courageous actions was able to organize a rebuff to the enemies at one of the most difficult moments in the history of the people. By his successful actions in numerous campaigns to the Kalmyk and Russian borders, he gained authority and respect among the people even before these events, and was considered the eldest khan after the death of Kaip Khan, despite his origin from the younger line

of the Khan dynasty. At the same time, the authority of the young Sultan Abylai, who later became one of the most influential and revered Kazakh rulers, began to grow. He also rose through his personal qualities, fearlessness in battles and organizational talents. Khans Sameke, Abulmambet, Sultan Barak and other famous figures constantly participated in campaigns and led the people. They fought on a par with their sarbases, making a huge contribution to the victory of the Kazakh people. The ideological leadership of the liberation struggle was assumed by the largest biis of the three Kazakh zhuzes Tole, Kazybek and Aiteke.

Batyr from various Kazakh clans, tribes and zhuzes played an important role in organizing armed resistance – Karakerey Kabanbai, Bokenbai Kabatyryly, Shakshak Zhanibek Koshkaruly, Tama Yeset Kokiuly, Malaysary batyr, Uak Bayan batyr, Khankeldy Syrymbetuly, Bogenbai Akshauly, Sataibatyr, Sanyryk Toktybayuly, Jasybai Omiruly, Berdykozha batyr, Otegen Otegululy, Shurek Batyr, Olzhabai Tolybayuly, Kozhabergen Zhanibekuly, Altai Ebeskiuly, Sankibai batyr, Aral Bolpyshuly, Karakul batyr, Bolek batyr, Jabai batyr, Tursunbai batyr, Tolebai Zholboldyuly, Aktamberdy Saryuly, Koykeldy Sartuly, Nauryzbai Kuttymbetuly, Adai Moynakbatyr, Rayymbek Khankeldyuly, Eskeldy Khankeldyuly, Barak Shorekuly, Tortuyl Olzhabai and many, many others who remained in the national memory. They were at the head of independent detachments and acted harmoniously under the general command of Abulkhair Khan and the most famous military leaders Bokenbai, Kabanbai, Shakshak Zhanibek, Hangelda, Berdykozha and others. According to Kazakh legends, in the battle of Karasuyr, the batyrs of the Younger Zhuz Tailak and his nephew Sanyryk from the Oshakty tribe of the Elder Zhuz, who commanded large detachments, especially distinguished themselves.

This is how the feat of the famous batyr Olzhabai from Bayanaul region is described: "The grandson of the youngest son of Idabol Olzhabai batyr, who served Ablay Khan 160 years ago, i.e. in 1730, appeared in the Bayanaul mountains. Olzhabai found the Kalmyks here, who, after a long struggle, were driven south by the Kirghiz. The clashes of the latter with the Kalmyks are glorified in an embellished form by the Kyrgyz improvisers "ahyns", who attribute the expulsion of the Kalmyks entirely to "the brave batyr Olzhabai and his glorious Khan Ablay." The eternal monuments of the mentioned struggle that took place between the Kyrgyz and Kalmyks in the territory of Pavlodar county remain on the upper reaches of the Chiderty River in the southwestern corner of the county - the Churchut kyrgan hill and in the south-east of the county the Kalmak kyrylgan mountain. The Kirghiz call the Chinese Churchut in a close sense, but they often extend this name to the Kalmyks" (Chernigov, 1903: 4).

Miracles of bravery and courage were shown by his combat colleague and countryman batyr Zhasybai, as told by the famous Semipalatinsk local historian: "Two large gorges with lakes Zhasybai and Toraigyr are considered the best in beauty places in the Bayanaul mountains... On the top of one mountain near the lake, batyr Zhasybai is buried, after whom the lake was later named... Zhasybai lived in those distant years when the Kazakhs ousted the Kalmyks who lived there from the Bayanauli region. He was a famous batyr who defeated enemies more than once. Once, on behalf of the main leader of the Kazakhs, Olzhabai, Zhasybai had to hold a Kalmyk khan with a thousand thousand Kalmyks in the mountains with a small detachment. The battle was terrible, and Zhasybai showed miracles of bravery until he was wounded to death by the Kalmyk Khan... The Kazakhs trembled, but at that time Olzhabai arrived at the place of battle, and the gorges resounded with the cries of Kalmyks asking for mercy..." (Konshin, 2005: 42–43).

The names of a number of famous batyrs who distinguished themselves by fearlessness and bravery in the Kazakh-Kalmyk, Kazakh-Dzungarian wars later became the battle cries of their families. These are BaymuratBayboriuly, who became the cry of the Zhappas clan,

Daukara Karakozhauly of the Baybakty clan, Baybarak Kudaikululy of the Alasha clan, Bayterek Zholdybayuly of the Ysyk clan, Agatai Tleukeuly of the Berish clan (ancestor of Isatai Batyr, the leader of the uprising in the 30s of the XIX century), Baktybai Tolesuly of the Shekty clan. Many of the batyrs were considered biy of their families, were organizers and participants of many national councils.

It was at this time that the name of the then-young Sultan Abylai became known, as his great-grandson Chokan Valikhanov later wrote: "The year 1723 is especially memorable to the Kyrgyz for its fatal character and has been preserved in the national memory. At this terrible and bloody time, Sultan Ablay attracts everyone's attention. Participating in all the raids, at first as an ordinary soldier, he shows feats of extraordinary bravery and cunning. His useful advice and strategic considerations put the name of the wise behind him. Abylai really endured many trials and struggles, until his importance increased to the point that the Kyrgyz considered him an incarnate spirit (arvah), sent down to accomplish great things. He was captured twice: once by the wild-stone Kirghiz (Buruts), and the other by Galdan Tseren" (Valikhanov, 1985: 112-113).

Many participants in these liberation battles were considered biys. In addition to the supreme beys of the three zhuzes of Tole, Kazybek and Aiteke, these are Azhibai-biy, Baiseu-biy, Kedei-biy, Daumbai-biy, Tleuberdy-biy, Jomart-biy, Kozhazar-biy, Ernazar-biy, Yesen-biy, Tanirbergen-biy, Buka-biy, Yesenkul-biy, Karazhadik-biy, Munaytpas-biy, Kyduar-abyz, Shukraliy-kozha, Bargana-biy, Duisen-biy, Karabalan-biy, Omir-biy, Yesembek-biy, Nauryzbai-biy, Kenzhebaibiy, Kara biy and many others. All these biis were the main managers in their ancestral departments and their names are indicated in documents of the early 30s of the XVIII century. (Allayaruli, 2023: 151-152, 157-158). They all actively participated in the liberation war with the Volga Kalmyks and Dzungars.

For example, Zhetysubatyrs such as Oshakty Sanyryk, Shapyrashty Nauryzbai, Alban Khankeldy Syrymbetuly, his son Tleuke and grandson Rayymbek, Azhibai distinguished themselves in the battle of Anirakai. According to folk legends of the Dzungarian batyr Anyrak, Satai batyr won in single combat, Dulat Otegen batyr, Shymkent Koigeldy, Sikym Yrysbek, Suan Bagai, Botbai Samen, Zhaugash, Sirgeli Karatlek, Zhappar, Kaumen, Daulet, Zhalayyr Balpyk, Eskeldy, Orak Batyr and others also differed. Batyrs Toles, Khankeldy, Zhanibek, Bieke and Suyunduk-biy led the militias of the Alban clan. Many of them participated in the battles of Kordai, Shonzhi, Shamalgan, in the foothills of Alatau and Karatau, liberating the Kazakh lands. Successful actions in these battles led to victory in the Battle of Anirakai [14]. Nauryzbai batyr subsequently became the standard-bearer of Abylai Khan. The Russian Ambassador K. Miller, who visited him, wrote about him in his diary (Yerofeyeva, 2007: 104).

Women also took an active part in the battle with the Dzungars. In particular, Aylkyn, the daughter of Sultan Abylai, Yesenbike, the daughter of Karasaibatyr, Aybike, the daughter of Bulanbaibatyr, Botagoz, the daughter of Yesetbatyr, and others participated in the war with the enemy. For example, Gaukhar, the wife of Karakerey Kabanbai batyr, led a reconnaissance detachment and participated in many major battles. Subsequently, becoming the mother of a family, she sent her eldest daughter Nazim to the war instead of herself. And the real name of Kabanba iBatyr's wife is Maysara. But the people named her by her middle name Gaukhar-batyr for her courage and bravery. In Kazakh folklore, her words "Atadan ul bolyp tuma, er bolyp tu" (Be born not your father's son, but be born a real man) have been preserved.

The Russian F.M. Lazarevsky, an excellent connoisseur of history and Kazakh life, wrote about the militancy of the Kazakhs about a century later: "The Kyrgyz are brave and courageous more than other neighboring and nomadic peoples" (Lazarevsky, 2013: 184).

During the years of confrontation with the aggressor, the Kazakh people defended their ancestral lands, not dividing into zhuzes, tribes and clans.

The heroism of the Kazakh batyrs was brought to us by the works of outstanding Kazakh zhyrau and poets Kozhabergen-zhyrau, Umbetey-zhyrau, Aktamberdy-zhyrau, Tattikara-zhyrau, Bukhar-zhyrau, Kotesch-akyn and others. Most of them were not only witnesses, but also real participants in the heroic battles against the invaders. The liberation war also took on an international character. Karakalpaks and Kyrgyz, peoples related to Kazakhs in language and culture, fought shoulder to shoulder with the Kazakhs.

Conclusion. The historical significance of the struggle of the Kazakh people against the Dzungarian aggression. Thus, at the beginning of the second quarter of the XVIII century, the entire Kazakh people rose to the liberation Patriotic War. The united Kazakh militia provided an organized and decisive rebuff to the Dzungarian invaders. This was largely achieved thanks to the unity of all three zhuzes, the entire Kazakh people. The threat of physical destruction forced the Kazakh rulers to forget their previous feuds, unite and inflict massive blows on the Dzungarian troops.

Kazakh rulers, batyrs and biys made every effort to preserve the Kazakh statehood. The battles of Bulanty and Anirakai demonstrated the high morale of the Kazakh militias. The victory in these battles showed that when the people have unity, it is possible to prevail over any opponent. Moreover, the Kazakh warriors dispelled the myth of the invincibility of the Dzungarian army.

In this war, the foundations were created for the creation of a combat brotherhood of the Kazakh people and related Karakalpaks and Kyrgyz. Tens of thousands of brave Karakalpak and Kyrgyz horsemen fought as part of the all-Kazakh militia. At the same time, the struggle for power in the early 30s of the XVIII century. It again led to the disunity of the Kazakh forces and the subsequent loss of independence.

It is obvious that "Aktaban shubyryndy" became one of the key and fateful events in the history of the Kazakhs, which led to the further weakening of the Kazakh Khanate until its loss of independence in the early 20s of the XIX century. At the same time, there is no reason to consider Aktaban Shubyryndy as a "genocide" of the Kazakh people or in any other way to exaggerate its significance. At the same time, along with the military actions between the Kazakhs and the Dzungars, there were periods of peaceful relations, mutually beneficial trade, and the conclusion of dynastic and ordinary marital relations.

In general, the complication of Kazakh-Dzungarian relations in the 20s of the 18th century represents an important period in the history of the region. Various conflicts, power struggles and territorial claims have led to serious consequences for both sides. This period reflects the complex political and ethnic dynamics of that time, which had a significant impact on the modern geopolitical map of the region. The study of these events helps to understand the roots of many modern conflicts and trends in the development of Kazakh and Dzungarian history.

References

- Allayaruly, 2023 — *Allayaruly Zh.* Altay batyr jane oninzamany [Altai batyr and his time]. Aktobe: Khabar-Service, 2023. 504 p. (In Kaz.)
- Apollova, 1948 — *Apollova N.G.* Prisoyedineniye Kazakhstana k Rossii [The accession of Kazakhstan to Russia]. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1948. 254 p. (In Russ.).
- Apollova, 1948 — *Apollova N.G.* Prisoyedineniye Kazakhstana k Rossii v 30-kh godakh XVIII veka [The accession of Kazakhstan to Russia in the 30s of the XVIII century.] Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1948. 255 p. (In Russ.).

Galiev, 2013 — *Galiev V.Z. Bor'ba kazakhskogo naroda protiv dzhungarskogo nashestviya (1635–1758)* [The struggle of the Kazakh people against the Dzungarian invasion (1635–1758)]. Astana: Arman-PV, 2013. 200 p. (In Russ.).

Gavardovsky, 2006 — *Gavardovsky Ya.P. Obozreniye Kirgiz-kaysatskoystepi (chast' 2)* [Review of the Kirghiz-Kaysak steppe (part 2), or a description of the country and people of the Kirghiz-Kaysak] // *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov* [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries]. Almaty: Dyke Press, 2006. T. V. Pp. 283–495. (In Russ.).

Kaliev, Ayubay, 2005 — *Kaliev S., Ayubay K. Tarihitulgalar* [Historical figures]. Vol. 1. Almaty: Dictionary-Slovar, 2005. 406 p. (In Russ.).

Konshin, 2005 — *Konshin N. Works on Kazakh ethnography*. Pavlodar: ECO, 2005. 310 p. (In Russ.).

Kraft, 1897 — *Kraft I. The adoption of Russian citizenship by the Kyrgyz* // *Izvestia OO IRGO*. Vol. 12. Orenburg: Typo-lit. N. Zharinova, 1897. 60 p. (In Russ.).

Lazarevsky, 2013 — *Lazarevsky F.M. About the state of the Western part of the Kyrgyz Horde and the Uralsky line. 1852* // *The history of Kazakhstan in documents and materials. The Almanac*. Karaganda, 2013. Issue 3. Pp. 174–206. (In Russ.).

Levshin, 1832 — *Levshin A.I. Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak, hordes and steppes. Part 2*. St. Petersburg: Type. Karla Kraya, 1832. 264 p. (In Russ.).

Materials on Kyrgyz land use, 1903 — *Materials on Kyrgyz land use* collected and developed by the expedition to explore the steppe regions. Vol. 4. Semipalatinsk region. Pavlodar county. Voronezh, 1903. VII, 90, 24, 27, 146, III, 375 p. (In Russ.).

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A. The Dzungarian Khanate and the Kazakhs in the XVII–XVIII centuries*. Alma-Ata: Gylm, 1991. 238 p. (In Russ.).

Peter's Envoy I in the East, 1986 — *Peter I in the East*. Florio Boneveni's Embassy to Persia and Bukhara in 1718–1725. Moscow: Nauka, 1986. 159 p. (In Russ.).

Posol'stvo k zhyungarskomu khuntaydzhii Tsevan Rabdanu kapitana, 1887 — *Posol'stvo k zhyungarskomu khuntaydzhii Tsevan Rabdanu kapitana ot artillerii Ivana Unkovskogo i putevoy zhurnal yego za 1722–1724 gody* [Embassy to the Zungarian khuntaiji Tsevan Rabdan of artillery captain Ivan Unkovsky and his travel journal for the years 1722–1724]. SPb., 1887. XLVI, 276 p. (In Russ.).

Russian History of Kazakhstan in Russian sources, 2005 — *The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVII–XX centuries*. Vol. 2. Russian chronicles and official materials of the XV – first third of the XVII century. about the peoples of Kazakhstan. Russian Russian: Almaty: Dyke Press, 2005. 448 p. (In Russ.).

The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes, 2010 — *The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes*. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2010. 768 p. (In Russ.).

The history of Kazakhstan in Russian sources, 2007 — *The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVII–XX centuries*. Vol. 6. Travel diaries and memos about trips to the southern Kazakh steppes. XVII–XIX centuries. Almaty: Dyke Press, 2007. 516 p. (In Russ.).

Tynyshpaev, 1927 — *Tynyshpaev M. Ak-taban-shubryndy (Velikiye bedstviya I velikiyepobedykazakhov)* [Ak-taban-shubryndy (Great disasters and great victories of the Cossacks)] // *V.V. Bartol'du turkestanskiye druz'ya, ucheniki i pochitateli* [V.V. Bartoldu Turkestan friends, students and admirers]. Tashkent, 1927. Pp. 57–68. (In Russ.).

Tynyshpaev, 1993 — *Tynyshpaev M. Istoriya kazakhskogo naroda* [History of the Kazakh people]. Alma-Ata, 1993. 224 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch. Ablay* [Ablay] // *Sobraniye sochineniy v pyati tomakh* [Collected works in five volumes]. Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. Vol. 4. Pp. 111–116. (In Russ.).

Yerofeeva, 2002 — *Yerofeeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel' i politik* [Khan Abulkhair: commander, ruler and politician]. Almaty: Sanat, 2002. 334 p. (In Russ.).

Yerofeeva, 2007 — *Yerofeeva I.V. Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик*. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 456 p. (In Russ.).

Yerofeeva, 2017 — *Yerofeeva I.V. Rytsar' «zvaniya chesti»*. Kazakhskiy batyr Bokenbay Karabatyruly [Knight of the "title of honor". Kazakh batyr Bokenbai Kabatyruly]. Almaty: Service Press, 2017. 325 p. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhly

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 92-104, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_92-104

ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ РЕСЕЙ БИЛІГІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Шашаев Әуезхан Қадіржанұлы¹, Мақсұтова Альбина Абенқызы²,
Досқараева Айжан Асхатқызы³

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты

(15Б-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты

(15Б-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD доктор, ғылыми қызметкер.

<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко к., Алматы қ., 050000. Қазақстан)

PhD докторант, кіші ғылыми қызметкер.

<https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Шашаев Ә.К., Мақсұтова А.Ә., Досқараева А.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Әбілқайыр ханның Ресей билігімен қарым-қатынастарының күрделі болғандығы талдауға алынады. *Мақаланың деректік базасы* ретінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының архив қорлары материалдары пайдаланылды. *Зерттеудің әдіснамалық негізі.* Әбілқайыр ханның Ресей билігімен қарым-қатынастары бойынша деректердің мәліметтеріне салыстырмалы талдау жасау нақты тарихи жағдайға сәйкес тарихилық пен объективтілік ұстанымдарына негізделді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:* Кіші жүздің Ресей протекторатына тартылудағы Әбілқайыр ханның Ресей билігімен қарым-қатынастарының ерекше сипатта екендігін ашып көрсету болып табылады. *Нәтижелері:* XVIII ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Қазақстан аумағын қосып алуға қолайлы мүмкіндіктер іздей бастады. Әбілқайырдың орыс патшаларымен қарым-қатынасы күрделі кезеңге тап болды. Ресей билігін мойындау туралы бірнеше рет ант қабылдағанымен, іс жүзінде Әбілқайыр өмірінің соңына дейін орыс билігіне қарсыласуын тоқтатпады. *Қорытынды:* XVIII ғасырдың 30-шы жылдары Әбілқайырдың ұстанған саясаты қазақ-орыс қарым-қатынасының жаңа кезеңін айқындап берді. Әбілқайыр хан қанша тырысса да орыс патшаларының айлакерлік

тұзағынан және өктемдігінен құтыла алмады. Алдымен кіші жүз, содан кейін орта жүз Ресей бодандығына өтіп, қазақ халқы тәуелсіздігінен айырылды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Әбілхайыр хан, Ресей протектораты, дипломатия, кіші жүз, отар, елшіліктер, ант беру, патша грамотасы

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің: «XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Жошы ұлысы: этносаяси және сыртқы саясаты» тақырыбындағы бағдарламалы мақсатты қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (тіркелу нөмері BR21882223).

Дәйексөз үшін: Шашаев Ә.К., Мақсұтова А.Ә., Доскараева А.А. Әбілхайыр ханның Ресей билігімен қарым-қатынасының ерекшеліктері // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Бб. 92-104. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_92-104

FEATURES OF ABULKHAIR KHAN'S RELATIONS WITH THE RUSSIAN AUTHORITIES (THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY)

Auezkhan Shashaev¹, Albina Maxutova², Aizhan Doskaraeva³

¹Research Institute for Jochi Ulus Studies

(15B, Pushkina Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Sciences (History), Leading Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Research Institute for Jochi Ulus Studies

(15B, Pushkina Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)

PhD доктор, researcher.

<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

³Institute of History and Ethnology named of Ch.Ch. Valikhanov

(28, Shevchenko str., 050000. Almaty, Kazakhstan)

PhD doctoral students, junior research assistant

<https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

Abstract. Introduction. The article analyzes the complex relations of Abulkhair Khan with the Russian authorities. The materials of the archival funds of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation are used as a source base in the article. *The methodological basis of the study.* A comparative analysis of the data on the relationship between Abulkhair Khan and the Russian authorities was based on the positions of historicism and objectivity in accordance with a specific historical situation. *The purpose and objectives of the study:* to reveal the special nature of the relations of the Small Zhuz with the Russian government in attracting them to the Russian protectorate. *Results:* in the second half of the XVIII century, the Russian Empire began to look for favorable opportunities for the annexation of the territory of Kazakhstan. Abulkhair's relations with the Russian tsars went through a difficult period. Although he repeatedly took the oath of allegiance to the Russian government, in practice Abulkhair did not stop his resistance to the Russian government until the end of his life. *Conclusion:* Abulkhair's policy in the 30s of the XVIII century defined a new stage of Kazakh-Russian relations. Abulkhair Khan, no matter how hard he tried, could not avoid the cunning traps and aggression of the Russian tsars. First, the Small Zhuz, then the Middle Zhuz passed into Russian citizenship, and the Kazakh people lost their independence.

Keywords: The Kazakh Khanate, Abulkhair Khan, Russian protectorate, diplomacy, Small Zhuz, flock, embassies, oath, royal charter

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: «Jochi Ulus in the second half of the XV – first half of the XVIII century: ethnopolitics and foreign policy» (registration number BR21882223).

For citation: Shashaev A., Maxutova A., Doskaraeva A. Features of Abulkhair Khan's relations with the Russian authorities// Otan tarikhy. 2024. T. 27. № 1. Pp. 92-104. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_92-104

ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЙ АБУЛХАИР-ХАНА С РОССИЙСКИМИ ВЛАСТЯМИ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВЕКА)

*Ауезхан Кадиржанович Шашаев¹, Альбина Абеновна МаксUTOва²,
Айжан Асхатовна Доскараева³.*

¹Научный институт изучения Улуса Джучи
(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevauvezhan@mail.ru

²Научный институт изучения Улуса Джучи
(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)
PhD доктор, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000, Алматы, Казахстан)
PhD докторант, младший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье проанализированы сложные взаимоотношения Абулхаир-хана с российской властью. В качестве источниковой базы использованы материалы архивных фондов Республики Казахстан и Российской Федерации. *Методологическая основа исследования.* Сравнительный анализ данных о взаимоотношениях Абулхаир-хана с российской властью основывался на позициях историзма и объективности в соответствии с конкретной исторической ситуацией. *Цель и задачи исследования:* раскрыть особый характер взаимоотношений Младшего жуза с российской властью, приведший к российскому протекторату. *Результаты:* во второй половине XVIII века Российская империя начала искать благоприятные возможности для аннексии территории Казахстана. Отношения Абулхаира с русскими царями пережили сложный период. Хотя он неоднократно давал присягу на верноподданство царским правителям, на практике Абулхаир не прекращал своего сопротивления царской власти до конца своей жизни. *Заключение:* политика Абулхаира в 30-е годы XVIII века определила новый этап казахско-русских отношений. Абулхаир-хан, как бы он ни старался, не мог избежать хитрых ловушек и агрессии русских царей. Сначала Младший жуз, затем Средний жуз перешли в российское подданство, так казахский народ постепенно терял свою независимость.

Ключевые слова: Казахское ханство, Абулхаир хан, российский протекторат, дипломатия, младший жуз, колония, посольства, присяга, царская грамота

Благодарности: Статья подготовлена в рамках ПЦФ Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: «Улус Джучи во второй половине XV – первой половине XVIII века: этнополитика и внешняя политика» (регистрационный номер BR21882223).

Для цитирования: Шашаев. А.К., МаксUTOва А.А., Доскараева А.А. Особенности отношений Абулхайр-хана с российскими властями// Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 92-104. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_92-104

Кіріспе. Біздің басты мақсатымыз Әбілхайыр ханның орыс патшаларымен қарым-қатынастарының ерекшеліктерін талдай отырып, Кіші жүзде Ресей протектораты орнауының себептері мен алғышарттарын айқындау. Қазақтар жүз жылдан астам уақытқа созылған жоңғар басқыншылығына қарсы соғыста басым түсіп, XVIII ғасырдың 20-жылдарының екінші жартысында жаумен бітім жасасқанымен, оны әлі түпкілікті бағындыра қоймаған болатын. Осы кезеңдегі үш жүздің бас хандығына таласқан қазақ хандары мен сұлтандарының алауыздығын өз пайдасына асыруды ойлаған Ресей империясы Қазақстан аумағын қосып алуға қолайлы мүмкіндіктер іздей бастады. Бүкіл әлемде орын алып жатқан капиталдың қорлану үрдісіндегі отарлық иеліктердің маңызы артуына орай әлеуеті күшейіп, өзге елдерді жаулап алуға бет бұрған Ресей түрлі дипломатиялық амалдар көмегімен, айлалы әскери әдістермен бірнеше елдерді бағындырып үлгерген еді.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың деректік базасы ретінде XIX ғасырдың бірінші ширегі кезіндегі тарихи оқиғаларды ашатын архив қорлары, сондай-ақ ресейлік және отандық зерттеушілердің XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі Әбілхайыр ханның Ресей билігіндегілермен қарым-қатынасын, елшілік алмасуын және басқа да мәселесіне арналған ғылыми еңбектері, ғылыми-зерттеу жұмыстары мен мақалар тізбегі келтіріледі.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде диалектика, тарихилық және ғылыми объективтілік қағидаттары пайдаланылды. Соның нәтижесінде, қойылған мәселенің туындау себебі, оның негізгі кезеңдерін анықтау, тарихи-уақыттық шеңберде даму ерекшеліктері, мәселенің қазіргі жағдайы, оның нақты тарихи жағдайлардың әсерінен өзгеруі сияқты сұрақтарға жауап алуға мүмкіндік берілді.

Осындай әдіснамалық қағидаттарға сүйену жалпы ғылыми әдістерді, яғни, зерттелетін тарихнамалық дереккөздерді талдау әдісін, мәселенің белгілі бір қырлары бойынша зерттелетін ғылыми еңбектердің жетістіктері мен нәтижелерін салыстыру әдісін, XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі Әбілхайыр ханның Ресей билігіндегілермен қарым-қатынасын зерттеу бойынша жалпылауды қолдану арқылы мәселе жан-жақты талдаудан өткізілді.

Дереккөздермен және материалдармен жұмыс істеудің тарихи-жүйелі және салыстырмалы-тарихи әдістерін қолдану қазақтардың Ресей отарлауының аймағына тартылуы, бодандықты қабылдауы туралы авторлардың әртүрлі көзқарастары мен бағалауларындағы айырмашылықтарды қадағалап, дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазақ жерін отарлау және оны кіші жүз бен орта жүз аймағынан бастау, сол жердегі билік басындағыларды өз мақсаттарына пайдалану Ресей империясының басты мақсаты болғандығы айқын еді. Бұл мақсаттың сан-қырлары орыс шенеуніктері, әскери зерттеушілер мен тарихшылары зерттеулерінде көрсетілген. Қазақ жерінің отарлық жүйедегі маңызы мен қажеттілігі, оның табиғи-географиялық және әлеуметтік -экономикалық мүмкіндіктері мен тарихи-дәстүрлік ерекшеліктері туралы: П.И. Рычков (Рычков, 1887: 93), И.Крафт (Крафт, 1897: 19), А.И. Левшин (Левшин, 1996: 181), Т.И. Сұлтанов (Сұлтанов, 1982: 12). зерттеулерін және отандық зерттеушілер: Ж.Қасымбаев (Қасымбаев, 1999: 18), И.В. Ерофеева (Ерофеева, 2007:

121), З.Е. Кабульдинов (Қабылдинов, 2006:25), Е. Сыдыков, Ә. Мұқтар (Сыдыков, Мұқтар, 2015: 125) және т.б. отарлау ісінің барысы туралы пікірлері мен көлемді еңбектерінде атап көрсеткен.

XVIII ғасырдың 30-жылдарының басында қазақтардың да ішкі істеріне дипломатиялық айла-амалдар қолдануға анағұрлым қолайлы жағдай қалыптасқан еді. Біріншіден, Ресей Қазақ хандығының аумағын бақылап-барлап тұру үшін әскери бекіністер шебін (Жайық, Ескі Есіл (Староишимская) және Ертіс) құрып, жан-жақтан қоршап үлгерген болатын. Осы ретте 1716–1720 жылдары Ертіс шекара шебін салудың бастапқы кезеңіне айрықша мән берілді, бұл шеп Қазақ хандығын қорғаудың орнына, оны жоңғарларға қарсы ұтымды әскери-саяси қимыл жасау мүмкіндігінен айырды. Бұл туралы орыс тарихшысы Н.Коншин: «Ертіс бойындағы бекіністер шебі осылай құрылды, оның міндеті оң жағалаудағы жерлерді жоңғарлардан, ал одан соң көп ұзамай-ақ қырғыздардан (қазақтардан) қорғау еді», – деп жазады (Қабылдинов, 2006:26). Атап өтерлігі, қазақтар мен жоңғарлар бір-бірімен ұдайы соғысып қана қоймаған, бір-бірімен сауда жасасып, билеушілері құдандалы болып, екі елдің бейбіт қатар өмір сүрген кезеңдері де болған.

Екіншіден, қазақтардың өзара араздығынан хабардар болған Ресей империясы бұл жағдайды өз мүддесінен шығатын қолайлы сәт деп білген: сол кезде қазақ билеушілері бытыраңқы, хан билігі әлсіреген еді; жоңғарлармен қақтығыстар әлі де болып тұрды. Ресей әкімшілігі айдап салған Еділ қалмақтары мен башқұрттар, шекаралас аймақтардағы қазақтар қазақтарға ара-тұра шабуыл жасап отырды. Патша өкіметі қазақтарды, казактарды, башқұрттарды, қалмақтар мен жоңғарларды бір-біріне қарсы қойып, өшіктіріп отырған, мұндағы түпкі мақсаты – болашақ келіссөздер кезінде қазақтарды қарсы тараптың ырқына көнетіндей, өз ұстанымынан шегінетіндей жағдайға жеткізу (Ерофеева, 2007:98). Ресейдің осындай саясат жүргізгенін Сібірді зерттеген әйгілі ғалым П.А. Словцовтың мына жазбасы растайды: «1716 жылы князь Гагарин, ағат кеткенін түзетпек оймен, сотник Чередовпен бірлесіп, қоңтайшыға жазған хатында Ямышев бекінісі оны қырғыздардың (қазақтардың) шабуылынан қорғау үшін салынғанын айтқан, ал, шындығында, өзі болса ыңғайы келгенде сол шабуылдарға дем беріп, құптап, араға от тастап отырған» (Словцов, 1886:225).

Ресеймен жақындасуға деген ниеті – Әбілқайыр ханның жеке бастамасы екенін, хан қарамағындағы старшындардың көпшілігі көрші елмен тек әскери одақ құруды қалайтынын аңғарады. Бұл туралы А.И. Левшин: «Тевкелевтің Ордаға келуі билікқұмар, айлакер Әбілқайырдың ойын түгелдей ашып берді. Ресейдің қол астына жаңадан өтетіндерден ант алу үшін келген шенеуніктерді қызметіне сай лайықты қарсы алмағаны былай тұрсын, олар тіпті келген бойда-ақ ажал құша жаздады. Орталарына келген орыстарды көргенде, еркіндіктен айырылып қаламыз ба деген ойға бола толқыған, ызаға булыққан түз қырғыздары (қазақтары) бір кезде Тевкелевтің басын алмақ болды. Оған ханның өзі араша түсіп, қорғап қалды, бірақ толқуды баса алмады. Қол астындағы жүрек жұтқандар оның өзіне тап беріп, өздерінің келісімінсіз шетелдіктермен қалайша қарым-қатынас жасасқанын, бұлардың әміріне бас иетініне өз атынан ғана емес, бүкіл орда атынан неліктен уәде еткенін сұрап, жауапқа тартқан», – деп сипаттайды (Левшин, 1996:181).

Отандық тарихнамада қазақ жүздерінің Ресей бодандығын қабылдауы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бодандықты қабылдау тарихын зерттеу қазақ мемлекеттігінің жойылуының себептерін, отарлаудың мәнін, бағытын, зардаптарын терең түсінуге жол ашады.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеуімізді Ресей империясы саясатының басым бағыттарының бірі болған қазақ – башқұрт қарым-қатынасын талдаудан бастағанымыз жөн. Кіші жүз бен Орта жүздің бір бөлігі қазақтарының солтүстіктегі ең ұзақ

шекарасы – тілі мен мәдениеті жақын, бауырлас башқұрттармен болған. Мәселен, XVII ғасырдың екінші жартысында Кіші жүз қазақ руларының бір бөлігі Үй – Миасс өзендерінің аралығындағы және Жайықтың оң жағалауындағы башқұрт жерлерінде көшіп-қонып жүрген. Екі халық арасындағы мәдени байланыс мығым болған, қазақтар мен башқұрттар бұрыннан қыз берісіп, қыз алысып, құда-жекжат болып араласқан. Екі арада бейбіт әрі одақтастық қарым-қатынас қана емес, қақтығыстар, қыз алып қашу, мал барымталау, қазақ пен башқұрт бай-шонжарларының бақталастығы сынды жайттар да болып тұратын.

Патша өкіметі бауырлас екі халықтың арасына жік салып, олардың патша билігіне қарсы күш біріктіруін болдырмауға тырысты. Башқұрттар патша әкімшілігінің отаршыл саясатына қарсы біраз бас көтерген, сол көтерілістерге қазақтар да қатысты. Көп ұзамай Ресейдің дипломатиялық және барлау қызметі сол кезде башқұрт мырзаларымен қарым-қатынасы бұзылған Әбілқайыр ханға назар аударып бастады.

Әбілқайыр (Әбілқайыр Мұқамбет Ғази Баһадүр хан) 1680 жылы дүниеге келген. Дарынды қолбасшы, көрнекті мемлекет қайраткері, 1710 жылдан бері – Кіші жүздің ханы, 1719 жылдан бастап Қазақ ордасының аға ханы болған. Ол Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі – Жәнібек сұлтанның ұлы Өсеке сұлтанның тікелей ұрпағы. Әбілқайырдың 1748 жылы А. Тевкелевке өз ата тегін былай тарқатып айтып бергені мәлім: «Қажы (Әбілқайырдың әкесі) – Ырыс (атасы) – Айшуақ – Бөлекей – Өсеке – Жәнібек» (Ерофеева, 2007: 121). Жастайынан жетім қалған ол ағайын-туғандары арасынан жанашыр таппай, өз күшіне ғана сеніп ержетті (Эпистолярное наследие..., 2014:98). Ел басына күн туған шақта қазақ – жоңғар соғыстарында батырлығымен, айлакерлігімен, шабуылды шебер ұйымдастыра білуімен аты шыққан.

Башқұрттар патша билігіне қарсы көтерілістерге шыққан кезде Әбілқайырды башқұрттарға билік жүргізе алатын қолбасшы ретінде де қарастырған. Мәселен, 1707 жылы желтоқсанда Әбілқайыр башқұрттардың Ресейге қарсы соғысына белсене қатысып, ұрыста ауыр жарақат алған. Башқұрттар 1709 жылы Әбілқайырды өзіне хан етіп сайлаған (Эпистолярное наследие..., 2014: 99) және содан кейінгі кезеңде де оның көмегіне жүгінген. Мұны башқұрт көтерілісінің жетекшілері Ақа-мулла Камакаев, абыз және молда Бепен Торопбердин, Бутясбай, Төлкөсура Алдағолов және басқалардың 1738 жылы 27 сәуірде Әбілқайыр ханға жолдаған мына хатынан аңғаруға болады: «Ал енді, біздің ұлық ханымыз, саған айтарымыз: әміріне бас иген адал құлдарың бізді сен білесің, өйткені сен біздің патшамызсың; аталған ұры-бөрілерден бізді өз күшіңмен қорғап, жауға күш-қайратыңды таныта гөр» (РМКАА. 248 қ., 1167 кітап. 582-п.).

Әбілқайыр хан жоңғарлармен және Еділ қалмақтарымен қақтығыс жылдары айрықша көзге түскен. Ол бастаған әскер Ресей империясы ішкі округтерінің аумағына бірқатар сәтті жорықтар жасаған. Сол кезде беделді хан, танымал батыр қолбасшы («баһадур»), күшті әрі айтулы тұлға ретінде танылды. Әбілқайырды жақсы таныған Ресей елшісі А. Тевкелев оны: «Ақылы асып туған адам, айлакерлігі де жоқ емес», – деп сипаттаған (Қасымбаев, 1999: 15).

Хан көршілес елдердің бірқатар ықпалды билеуші әулеттері өкілдерімен қыз алысып, қыз беріскен. Ұзақ уақыт бойы қазақтың үш жүзінің беделді сұлтандары, батырлары мен билерінің қолдауына ие болған. 1742 жылы Абылай сұлтанды жоңғар тұтқынынан босатып алуға айтарлықтай күш жұмсаған. Бұрын ата-бабалары – қазақ хандарының басқаруында болған Ташкент қаласы 1721 жылы оның қол астына берілді (История Казахстана в русских источниках, 2007: 198).

Әбілқайыр хан 1710 жылы Қарақұмда қазақ жасақтарының бас қолбасшысы етіп сайланды. Сол кезде оған «Ғази» (дін үшін күресуші, жеңімпаз) құрметті атағы беріледі, бұл атақты одан бұрын Тәуке хан иеленген. Ол 1740 жылы 5 қарашада Хиуа хандығының тағына отырған, алайда билікке таласқан Иран шахы Нәдірдің ықпалымен

тақтан кетуге мәжбүр болды (Эпистолярное наследие..., 2014:100). Әбілқайыр 30-жылдардың басында Қазақ хандығында бір орталыққа бағынған билікті нығайту жолдарын қарастырды, алайда бақталастық өршіп тұрған сол кезеңде оны іске асыру мүмкін болмады (Крафт, 1897:19). Аға хан бола тұра, ол осы кезеңде іс жүзінде Кіші жүздің бір бөлігін ғана басқарған еді (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней, 1943:152).

Хан өзіне қарасты аумаққа шабуыл жасаған көршілес қалмақтар, башқұрттар, жоңғарлар мен Орал казактарын ауыздықтап, тәртіпке келтіруге де ерекше ден қойған (РМӨТА.122-қ., 1- тізбе, 3-іс, 142-п.). Әбілқайыр ханды 1748 жылы саяси қарсыластары өлтірді. Ханның замандасы, орыс әскери зерттеуші-ғалымы Н. Рычков атап өткендей: «Қырғыздар (қазақтар) марқұм болған бұл Ханды әулие тұтады» (Сұлтанов, 1982:12).

Енді, Әбілқайыр ханның Ресейге жіберген елшіліктері туралы баяндауға көшейік. 1726 жылдың қаңтарында Ресей астанасына Кіші жүздің старшыны Қойбағар Көбеков хат апарған, ол патша әкімшілігі өкілдеріне табыстаған хатта тұтқындар алмасу туралы ұсыныс және: «Бізге Уфа қаласының маңында көшіп-қонуға рұқсат берсеңіздер», – деген өтініш айтылған (РМӨТА. 122-қ., 1-тізбе, Іс номерсіз: 39-п.). 1730 жылы Кіші жүз билерінің съезі Әбілқайырға әуелі башқұрттармен қақтығыстарды реттеу мақсатында әскери одақ жасасу үшін Ресеймен келіссөздер жүргізуді тапсыруға шешім қабылдайды. Алайда келіссөздер ойдағыдай болмады.

1730 жылы шілде айының соңында Әбілқайыр ханның елшілері Уфа аймағының кеңсесіне қазақтардың Ресей «протекциясын (қамқорлығын)» қабылдауға құлықты екенін хабарлаған, сондай-ақ: «Көшпелі қазақ халқы 40 мың шаңырақ болады, олардың басты адамы Әбілқайыр хан, елшілікті сол жіберген. Одан басқа тағы екі ханы бар – Барақ және Әбілмәмет... барлық көшпелілердің де, қалалықтардың да хандары соған бағынады... Қазір олар қонтайшымен де, Еділ қалмақтармен де татуласты, ал башқұрттар олармен, қазақтармен, ұлы мәртебелі император ерік-жігер білдірмейінше татуласар емес», – деп атап өткен деседі (РМӨТА. 122-қ., 1-тізбе, Іс номерсіз: 31-п.). Бұған қоса, 1731 жылдың тамызында Әбілқайыр, бәлкім, әлеуеті мен көршілес елдерге деген ықпалын асыра көрсетпек оймен, Санкт-Петербургтен келген елші А.И. Тевкелевке: «Бұхара ханы Әбілпейіз менің құзырыма өткен, бауырым Хиуа ханы Албас [Елбарыс] та менің құзырыма өткен», – деп, өзінің Бұхара мен Хиуаға да билік жүргізіп отырғанын мәлімдеген (РМӨТА. 122-қ., 1-тізбе, Іс номерсіз:121-п.).

Оның Анна Иоанновна патшайымға жолдауын Сейітқұл батыр Құндағұлұлы мен Құтлымбет би Қоштайұлы бастаған елшілік жеткізген, елшілер Санкт-Петербургке 1730 жылы тамыздың соңында келді. Қазақ елшілерін Сыртқы істер министрлігі зор құрметпен қарсы алып, сый-сыяпат көрсетті (РМӨТА.122-қ., 1- тізбе, 3-іс, 143-п.). Әбілқайыр жіберген қазақ елшілері 1730 жылы 21 қазанда қазақ даласында басқа үш ханның басқаруындағы үш ірі қаланың халқы туралы мынадай мәлімет берген: «Сол жақта қазақ қалалары бар: бас қаласы – Ташкент, ондағы түтін саны қырық мың, билеушісі – Әбілқайыр ханның туған бауыры Жолбарыс хан, екінші қаласы – Түркістан, онда отыз екі мың түтін бар, билеушісі – Сәмеке хан, үшінші қала – Сайрам, түтін саны отыз екі мың не одан да көп, билеушісі – Күшік хан» (РМӨТА. 122-қ., 1-тізбе, Іс номерсіз:68-п.).

Хан патшайымға жолдаған хатында Ресей бодандығына өтуге өтініш білдірмеген, хатта Әбілқайырдың Ресей империясының пайдасына дәстүрлі мемлекеттік билік нышандарынан бас тартуы туралы да айтылмаған: онда тек протекторат мәселесі сөз болған, құжаттың негізгі мазмұны башқұрттармен бітімге келу жөнінде еді: «Ұлылығы мен мархабаты биік, дәулеті артық, жер жүзін билеген ұлық ақ патшайым хазіреті құзырына бенделік етеміз [жүгінеміз]. Күннен-күнге, айдан-айға, жылдан-жылға

дәулетіңіз молайып, тасығай. Біз Сіздің ұлы мәртебеңізге мынадай мәлімдеме жасаймыз. Сіздің ұлы мәртебеңіздің халайығы Орал башқұрт-естектерімен арада елдік келісім болмай тұр. Енді, Сіздің ұлы мемлекет патшасы мәртебеңіздің саясында қорғалып, тыныштық алмақ үшін Ноғай жолындағы Орал естегі бендеңіз [боданыңыз] Алдарбайға елші қосып жібердім. Осы Алдарбай Сіздің ұлы патша мәртебеңізге елші жіберуді өтінгені үшін біз, Әбілқайыр хан, қырық сан қазақ, қарамағымдағы Орта жүз бен Кіші жүздегі барша қарашаларыммен бірге бас иемін. Жарлық: Сіздің құлдарыңыз Орал естектерімен ынтымаққа қол жеткізгіміз келеді. Сіздің жарлығыңызбен ынтымақтас боламыз. Құтлымбет бастаған елші Сейітқұл жолдастарымен бірге» (Сыдыков, Мұхтар, 2015:125).

Ресей үкіметі Кіші жүз қазақтарын империя құрамына қосуға қолайлы болған осы жағдайды дереу пайдаланып қалуды ұйғарды. 1731 жылы 19 ақпанда Анна Иоанновна патшайым қос тарап үшін маңызды бірқатар шартты айқындап берген грамотаға қол қойды. Біріншіден, Кіші жүз қазақтары, башқұрттар сияқты, Ресейге адал болуға және салық (жасақ) төлеуге міндетті болды. Екіншіден, Ресейдің қол астындағы тараптар қазақтарға шабуыл жасамауға тиіс еді. Үшіншіден, сырттан жау шабатын болса, Ресей қазақтарды қорғайды. Төртіншіден, Әбілқайыр тұтқындағы Ресей адамдарын қайтарып, қалмақтармен, башқұрттармен тату тұруға тиіс.

Дегенімен, әр тараптың өз пайдасы көзделгені аңғарылатын осы талаптардың ешқайсысы іс жүзінде орындалмады. Сондықтан Ресей бодандығына өту шынайы сипатта емес, ұзақ уақыт бойы сөз жүзінде ғана болған.

Сол дәуірде көшпелілер протекторатты екі мемлекеттің әскери-саяси одағы ретінде қабылдаған, яғни өзгенің қамқорлығына өткен ел ішкі және сыртқы саясатта дербестігін жоғалтпайды, ондағы мемлекеттік билік негіздері сақталады деп түсінген. Ал әлеуеті күшейген Ресей болса, мұндай қарым-қатынасты басқаша түсінген, бұдан бұрын дипломатиялық, саяси әрі әскери жолмен көптеген елді қол астына кіргізген ол ауқымы кеңейіп бара жатқан империя құрамына «жаңа бодандарды» қосып алуға ұмтылған.

Патша үкіметі қазақтардан ант алу үшін 1731 жылы 30 сәуірде Санкт-Петербургтен Кіші жүзге тәжірибелі дипломат, тегі түркі А.И. (Құтлұ[ғ]мұхаммед) Тевкелев бастаған елшілікті аттандырды. Елшіге Кіші жүз билеушісі мен оның қарамағындағылардың бодандыққа өткені туралы грамотаға қалайда қолын қойдырып алу керек деген пәрменді нұсқау берген. Көндіру үшін, қажет болса, Кіші жүз билеушілеріне тіпті пара беруге, оған бір миллион рубльге дейін жұмсауға рұқсат еткен. Ресейдің Қазақ хандығын қосып алуға аса мүдделі екеніне кезінде император І Петрдің: «Қыруар шығынға қарамастан, бар болғаны бір парақ құжатпен Ресей империясының протекциясына [өткізбекке] кемінде миллион жұмсауға әзір болу керек... Қырғыз-қайсақ Ордасы... тұтас Азия елдеріне жол ашатын кілт пен қақпа», – деген сөздері айғақ (Қабылдинов, 2006:25).

Әбілқайырға патшайым атынан сыйға: қылыш, бұлғын тон, екі түлкі бөрік, мауыт мата т.б. тарту етті, бұларды хан Құран ұстап ант беріп, грамотаға қол қойғаннан кейін ғана табыстау керек еді. Сол дипломатиялық елшілік құрамында қазақтар арасында беделді әрі ықпалды башқұрт старшыны Таймас Шаимов та болды. Оны елшілер қатарына бекер қоспаған. Өкіметтің құпия тапсырмасына сай, бұл дипломат-елші сондай-ақ барлау жасап, қазақтың жері, әдет-ғұрыптары, әскери күші, сыртқы саясаты, халықтың орыс патшасының қарамағына өтуге көзқарасы туралы мәлімет жинауға тиіс еді. А.Тевкелевке қазақтардың жақын көршілері туралы да дерек жинау тапсырылған. Кіші жүзді біртіндеп қосып алуға бет алған империя осы жерді ілгері жылжуға қажетті алаңқай болады деп жоспарлаған.

Ресей дипломаты келген бойда қазақтардың Ресеймен жақындасуға деген ниеті – Әбілқайыр ханның жеке бастамасы екенін, хан қарамағындағы старшындардың көпшілігі көрші елмен тек әскери одақ құруды қалайтынын аңғарады. Бұл жайтты белгілі тарихшы А.И. Левшин: «Тевкелевтің Ордаға келуі билікқұмар, айлакер Әбілқайырдың ойын түгелдей ашып берді», – деп сипаттайды (Левшин, 1996: 180).

Қарсылық танытқан қазақ ақсүйектері келіссөздерді бұзуға, тіпті Ресей елшілерін өлтіруге әрекеттенген. Әбілқайыр хан дипломатиялық елшілікті қорғап, оған бас-көз болуды ұлы Нұралы сұлтанға тапсырды. Қажет жерде пара беріп, қазақтарды иландырып, тіпті керек болса, артында тұрған алпауыт империяға сілтеп, сес көрсеткен А. Тевкелев ойдағы келіссөздерді қалайда өткізеді (Қасымбаев, 1999: 18).

Осылайша, Ресей елшісі сол тұста екі ойлы болған Әбілқайыр мен оның қарамағындағыларды Ресей бодандығына өту туралы патша грамотасына қол қоюға ақыры көндіріп тынады.

Әбілқайыр хан, оған ерген бір топ сұлтан, билер мен батырлар 1731 жылы 10 қазанда патша грамотасын қабыл алады. Рәсім Ырғыз бен Тобыл өзендерінің арасындағы Майтөбе шатқалында өтеді. Бар-жоғы 30-ға жуық қазақ старшыны, көбіне «хан жақтастары», Ресейге адал болуға ант берген. Антты әуелі Әбілқайыр хан, сонан соң Бөкенбай батыр, Есет батыр, Құдайменді мырза береді. Дипломатиялық елшілік өкілдері келіссөздер барысында қазақ ақсүйектерінің кейбіріне пара берген. Әбілқайыр Ресей патшасына адалдығының белгісі ретінде ұлдарын аманатқа жіберіп тұратын болды. Осы орайда А. Тевкелев қазақ даласына аттанбай тұрғанда өкіметтен – жағдайға қарай өзге де амалдар ұсынуға болатыны туралы: «Әбілқайыр хан жасақ төлеуге және Уфаға аманат жіберуге ықыласты болмаса, оны ықтиярсыз мойынсұндыру қажет емес», – деген нұсқау алған (РМӨТА. 122-қ., 1- тізбе, Іс номерсіз:12-п.).

Ресей елшілігі Қазақстан аумағында бір жылдан астам уақыт болып, қазақ қоғамын жан-жақты зерттеп, әлеуетін бағамдаған. А. Тевкелевке Кіші жүздегі сол дипломатиялық қызметін ойдағыдай табысты атқарып шыққаны үшін полковник, кейін орыс әскерінің генералы атағын береді. Оның ұрпақтары Орынбор өлкесінде мыңдаған крепостной шаруаға иелік еткен ірі мұсылман помещиктеріне айналды, ал башқұрт старшыны Таймас Шаймов тархан құрметті атағын алды.

Жоңғарлар мен Еділ қалмақтарына қарсы әскери іс-қимылдар кезінде қолбасшылық қабілетімен ерекше көзге түсіп, абырой-атақ алған Әбілқайыр хан Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін Кіші жүз қазақтарының бір бөлігінің алдындағы беделі мен ықпалынан айырыла бастайды. Болған жайтқа Орта Азия билеушілері де қатты наразы еді: олар қазақтардың патша құзырына өтуін осы өңірдегі исламның ықпалына нұқсан келтіретін әрекет ретінде бағалаған. Өзінің вассал мәртебесіне көңілі толмаған Әбілқайыр кейін орыс жеріне әскери шабуылдар жасай бастайды. Сондықтан ол патша үкіметі оны 1738 жылы қайтадан ант беруге мәжбүр етеді, ал 1742 жылы Әбілқайыр үшінші рет ант берген (Кемеңгерұлы, 2005:42).

Әбілқайыр ханның Ресей протекторатына артқан үміті ақталмады. Патша өкіметінің қазақтарға Жайықтың оң жақ бетіне өтуге тыйым салуы (1734 жыл), аманат беруді талап етуі, оны Кіші жүздің ғана ханы деп танып, әскери көмек көрсетуден жалтаруына разы болмаған Әбілқайыр хан патша әкімшілігіне бағынудан бас тартады. Оның үстіне шекара аймағында қалмақтармен, башқұрттармен, Орал казактарымен қақтығыстар да толастамады. Бұл аз болғандай, Ресей империясы өлке халықтары арасында араздық тудырып, жік салу саясатын жалғастырды. Патша үкіметіне қарсы табанды әрекетке бел байлаған Әбілқайыр хан ойындағысын жүзеге асыра алмады, ол 1748 жылы саяси қарсыластарының қолынан қаза табады (РИЗТЖ жинақ, 9 том, 1734 ж. СПб., 1830:87). Ханды өлтірген Барақ сұлтанды бұл әрекетке жергілікті әкімшілік

басшысы губернатор И.Неплюев арандатқан, сондағы мақсаты – Ресейге бағынғысы келмеген бірбеткей ханның көзін құрту еді.

Қазақ хандығы аумағының бір бөлігін қарамағына алған Ресей енді Жоңғар хандығының өктемдігін тыю бағытында бірқатар дипломатиялық шаралар қолданған, бұл ретте патша өкіметі сөз жүзінде сес көрсетумен ғана шектелген. Патша үкіметі жаңа бодандарына нақты әскери көмек көрсеткен жоқ. Қазақтарды да, Ресейдің Ертіс маңындағы бекіністерін де қорғаған жоқ. Мұнан жақсы хабардар жоңғар билеушісі Қалдан Серен 1741 жылы Қазақстан аумағына жойқын жорық жасады.

Қазақтың басқа да бірқатар билеушілері Әбілқайырдың ізімен ресми түрде Ресей бодандығын қабылдады. Бастапқыда бұл қадам қазақ тарапын еш нәрсеге міндеттемегендей көрінді: қазақтардан алым жиналмады, оларға қандай да бір шектеу қойылмады. Сонымен бірге патша өкіметі қазақ ақсүйектерінің көңілін табуға тырысып, оларға сый-сыяпат көрсетіп, ақшалай жалақы тағайындап, үстеме ұн беріп тұратын болды. Ресейдің дипломатиялық айла-амалдарының қыр-сырынан бейхабар болған Әбілқайыр хан Орта жүз хандарының, Орта Азияның өзге де елдерінің Ресей бодандығына өтуіне себепші болған. Қазақтар шекара шебінде айырбас сауда жүргізуге мүдделі еді. Патша құзырына өткеннен кейін, оларға қыс мезгілінде шекара шебінің ішкі жағына уақытша өтуге рұқсат беретін болды. Алғашқы кезде Ресей жаңа бодандарының істеріне араласпады, Қазақстан аумағына тереңдей енуге асықпады. Осыны ескере отырып, 1731 жылдың аяғында Орта жүздің ханы Сәмеке де бодандыққа ант берді. Кейін Әбілқайырдың Сәмекемен, басқа да хан-сұлтандармен қарым-қатынасы бұзылды, мұны оның 1733 жылғы 1 наурызда Анна Иоанновна патшайымға жазған хатынан байқауға болады: «Ал бауырым Сәмеке хан ұлы мәртебелі императорға қарсылық танытып, Орта ордамен (жүзбен) бірігіп отыр, мен болсам, оны жөнге сала алмай отырмын» (Эпистолярное наследие..., 2014:111).

Ұлы жүз 30-жылдары Ресей құрамына кіруге әрекет жасаған, алайда олардың шалғай орналасуынан әрі халықаралық жағдайдың шиеленісуінен мақсаттары жүзеге аспады. Әбілқайырдың дәнекерлік етуімен Әбілмәмбет хан мен ықпалды Абылай сұлтан 1740 жылы Орынборда Ресей бодандығына өткен. Патша үкіметінің 1731 жылы Әбілқайыр хан арқылы Хиуа хандығын да Ресейдің қол астына өтуге көндіруге тырысуы сәтсіз аяқталған. Әбілқайырдың араағайындық етуімен 1742 жылы Орынборда 30 мың түтін қарақалпақ та ресми түрде Ресей бодандығын қабылдады.

Патша билігінің шекаралас Кіші жүз жерлерінде орнығып, нығаюын қамтамасыз ету үшін 1734 жылы Қырғыз-қайсақ (Орынбор) экспедициясы құрылды. Сонымен қатар, патша өкіметінің Ресей қарамағына өткен халықтарды араздастыру саясаты күшейе түсті. Мұны «Мемлекеттік кеңесші И.Кириллов әзірлеген «Ор өзенінің сағасында бодан башқұрттарға және бодандыққа жаңадан өткен қырғыз-қайсақ (қазақ) пен қарақалпақ халқына арнап қала салу туралы» жобасына Жоғары мәртебелінің қойған резолюциясы» мәтінінен көруге болады. Онда: «Қалмақтардың, сондай-ақ башқұрттардың бұрыннан Ұлы мәртебелі император құзырына өткенін, бұлардың қатарына қазір үшінші болып қырғыз (қазақ) халқы келіп қосылғанын, осылардың өзара ынтымағы жараспағанын ескере келе, бұдан былай да әрдайым осындай күйде ұстап тұру керек... Ресей әскерін қоспай-ақ, қырғыз-қайсақтарға қарсы қалмақтар мен башқұрттарды айдап салып, олар бірін-бірі ауыздықтап, жуасытып отыратындай қам жасау қажет», – делінген (РИЗТЖ жинақ, 9 том, 1734 ж. СПб., 1830: 311).

Сонымен, 1755 жылғы қазақ – башқұрт қақтығысы және оның салдары туралы мәселе көтергеніміз жөн. Әбілқайыр ханның башқұрт шапқыншылығын тоқтату керек деген басты талабы орындалу былай тұрсын, керісінше, ең алдымен Ресейдің арандатуымен тіпті үдеп кетті, бұл жайт Ресей билігінің өз міндеттемелерін орындауға құлықсыз екенін байқатты. Башқұрттар 1755 жылы Ресей империясының отаршылдық

саясатына қарсы кезекті ірі көтеріліске шықты. Бұл көтерілісті Батырша басқарды. Патша өкіметінің оларға қарсы жазалау шараларынан соң 50 мыңнан астам башқұрт Кіші жүз жеріне қоныс аударды. Көтерілісшілер, бұрынғы жылдардағыдай, қазақтармен бірігіп, патша әскеріне қарсы тұруға ниетті еді. Қазақ жеріне қоныс аударған олар өзінің әрі бала-шағасының қауіпсіздігін ойлады.

Екі халықтың күш біріктіруінен, сөйтіп, көтерілістің өріс алуынан қауіптенген патша әкімшілігі оларды өшіктіріп, бір-біріне қарсы қоюға тырысты. Қазақтардың едәуір бөлігі башқұрт жасақтарының жетекшісі Батыршаның үндеуіне құлақ асып, түсіністік танытты. Орынбор әкімшілігінің қоқан-лоқы жасауына қарамастан, көптеген башқұрт қазақ даласында пана тапты. Осы көтеріліске қатысқан қазақтар да болған. Орынбор өлкесінің губернаторы И.И. Неплюев қазақ билеушілеріне бүлікші башқұрттар мен олардың бала-шағасын беруді, тіпті болмаса оларды шекара шебінен тыс шығаруды, ал есесіне қазақтарға башқұрттардың мал-мүлкін, әйелдері мен балаларын алып қалуды ұсынған. Нұралы хан бастаған қазақтардың азғана бөлігі осы ұсынысты қабыл алды.

Мұны білген башқұрттар қазақтардан кек алуға бел буды. Нақты айтқанда, олар Неплюевтен «қарымта қайтару үшін» қазақ даласына жіберуге рұқсат сұрады. Неплюев ресми рұқсат етпегенімен, бекініс басшыларына Жайық асып жатқан башқұрттарға көз жұма қарауға астыртын нұсқау берген. Жауласушы қос тарап бірін-бірі қырып, біраз арпалысқаннан кейін, ол екі тарапқа да өзенге жақын келуге тыйым салып, сол бұйрықты іске асыру үшін тіпті шекара шебіндегі күзетті күшейткен. Көтеріліс басылғаннан кейін де кейбір қазақ рулары башқұрттарды жасырып қалуды жалғастырған. Патша үкіметі бұл жағдайды реттеуге қыр өлкесіне генерал-майор А. Тевкелевті жібереді, ол қазақ старшындарына биліктің талабын орындап, қашқын башқұрттарды беруге көндіру үшін сес көрсеткен, енді біріне сыйлық та берген.

Нұралы ханның әрекеті қазақ – башқұрт қарым-қатынасының одан әрі нашарлауына душар етті, екі елдің бір-біріне қарсы шапқыны ондаған жылдар бойы үзілмеді. Қазақтар Жайықтың оң жақ бетінде және башқұрттардың жерінде бұрынғыдай көшіп-қонып жүру мүмкіндігінен айырылды. Салдарынан тіпті XIX ғасырдың 30-жылдарына қатысты сөз болғанда, орыстың белгілі зерттеуші А.И. Левшин осы ретте: «...Қантөгіс азайды, алайда екі халық арасындағы араздық әлі жалғасуда...» – деп атап өткен (Левшин, 1996:234).

Қазақ қоныстарына қалмақтардың да шабуылы азаймады. Елдің сондай бір шапқынға ұшырап, жаудың мал барымталап әкеткенін Әбілқайыр хан 1748 жылы 31 шілдеде А.И. Тевкелевке: «Қалмақтар біздің қырғыздарға (қазақтарға) алғаш шапқанда Бекмұраттан 2500 жылқы, екінші қайтара шапқанда Рысбай Қалышбайдан – 700 жылқы, Ақтап Бектаевтан – 180 жылқы, Тоғызбайдан 200 жылқы айдап әкетті», – деп хабарлаған (Эпистолярное наследие..., 2014:20). Хан қайтыс болардан бұрын Ресейден өзін Орта жүз сұлтаны Бараққа қарасты қазақтардан қорғау үшін әскери көмек сұраған, осы бақталастық ақыры ханның өліміне душар еткені мәлім. Мәселен, оның 1748 жылы 26 тамызда А. Тевкелевке жазған хатында: «1000 орыс, 1000 қалмақ және 1000 башқұрт – барлығы 3000 адам жасақтап, оларға 10 зеңбірек бөліп... ордамды қорғауға пәрмен беруіңізді өтінемін», – делінген (Эпистолярное наследие..., 2014:207). Мұндай жағдайларда Ресей билігі әдетте көмек беруден бас тартып отырған.

Қорытынды. Алдымен Кіші жүз, содан кейін Орта жүз қазақтарының Ресей бодандығына өту үрдісінің салдары ауыр болды. Қазақ халқы тәуелсіздігінен айырылды. Патша өкіметі іс жүзінде қазақ билеушілерінің келісімінсіз қазақ даласы мен Ресей арасындағы шекара шебі бойында жаңа әскери бекіністер, форпостар мен редуттар сала бастады. Сонан соң Ресей шекарасын қазақ жеріне дендеп енетіндей

ілгері жылжыту үрдісі жүрді. Жайылым жерлер азайды, салдарынан қазақтардың дәстүрлі көшпелі тұрмыс-тіршілігіне нұқсан келді. Жұт жайлаған жылдары малын аман алып қалмақ болған қазақтарға шекаралас аймақтарға еркін көшіп-қонуға, шептен өтуге тыйым салынды. Патша өкіметі жаңа бодандары ұстап отырған жылқы санын қасақана азайту саясатын жүргізді. Осының бәрі көшпелілердің әлеуметтік-экономикалық жағдайының айтарлықтай нашарлауына себеп болды. Салдарынан қазақтардың шекара шебі аймағына шапқыншылығы жиіледі. 1822–1824 жылдары Орта жүзде, содан кейін Кіші жүзде хан билігі жойылып, үш бөлікке бөлінген округтік басқару жүйесі енгізілді. 1845 жылы Ішкі Орда билеушісі Жәңгір хан қайтыс болған соң, Ресей әкімшілігі жаңа сайланған хандарды бекітуден мүлдем бас тартты. Ал 1867–1868 жылдардағы реформалар кезінде төре тұқымы ұрпақтары іс жүзінде биліктен толығымен шеттетіліп, Ресей империясының құзырына өткен қатардағы тараптарға теңестірілді. Қазақтардың жері «мемлекет меншігі» деп танылып, кешегі иелеріне – қазақтарға «уақытша пайдалануға» берілетін болды.

Осылайша, 1731 жылы әуелі Әбілқайыр ханның, одан кейін өзге қазақ билеушілерінің Ресей империясының ауқымды жоспарын дұрыс бағамдай алмай, патша грамотасын қабыл алуы салдарынан ел бірталай жерінен айырылды, біртіндеп мемлекеттілігін жоғалтып, тұтастай бағынышты кіріштарлыққа – отар халге түсті.

Дереккөздер

РИЗТЖ — Ресей империясы заңдарының толық жинағы.
РМӨТА — Ресей Мемлекеттік әскери-тарихи архиві.
РМКАА — Ресей Мемлекеттік көне актілер архиві.

Sources

CCRE — Complete collection of laws of the Russian Empire
RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts.
RSMHA — Russian State Military Historical Archive.

Әдебиеттер тізімі

- Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И.В.* Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 456 с.
- История Казахской ССР, 1943 — *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней*. Алма-Ата: Казогиз, 1943. 671 с.
- История Казахстана в русских источниках, 2007 — *История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков*. Т. IV. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век / Сост. И.В. Ерофеева. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 368 с.
- Кабульдинов, 2006 — *Кабульдинов З.Е.* История Казахстана нового времени. Астана: Изд-во ЕНУ, 2006. 312 с.
- Касымбаев, 1999 — *Касымбаев Ж.* Государственные деятели Казахских ханств (XVIII в.). Алматы: Білім, 1999. 288 с.
- Кемеңгерұлы, 2005 — *Кемеңгерұлы К.* Қазақ тарихынан // Үш томдық шығармалар жинағы. 1 том: Зерттеулер, мақалалар, пьесалар, әңгімелер. Алматы: Алаш, 2005. С. 32–77.
- Крафт, 2005 — *Крафт И.* Принятие киргизами русского подданства // Известия ООИРГО. Вып. 12. Оренбург: Типо-лит. П.Н. Жаринова, 1897. 59 с.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Рычков, 1887 — *Рычков П.И.* История Оренбургская (1730–1750 гг.). Оренбург: Типо-лит. И.И. Евфимовского-Мировицкого, 1887. 93 с.
- Словцов, 1886 — *Словцов П.А.* Историческое обозрение Сибири. С 1585 по 1742 год. СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1886. XX, 326, IV с.
- Султанов, 1982 — *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в XVI–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). М.: Наука, 1982. 133 с.

Сыдыков, Мұқтар, 2015 — *Сыдыков Е., Мұқтар Ә. XVII–XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы*. Алматы: Мерекенің баспалар үйі, 2015. 688 с.

Эпистолярное наследие, 2014 — *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675–1821. Т. 1. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг.* / Сост. и ред. И.В. Ерофеева. Алматы: АБДИ Компани, 2014. 696 с.

References

Epistolyarnoe nasledie, 2014 — Epistolyarnoe nasledie kazahskoi pravyashhei elity. 1675-1821. T. 1. Pis'ma kazahskih pravitelei. 1675-1780 gg. [The epistolary legacy of the Kazakh ruling elite. 1675-1821. Vol. 1. Letters of the Kazakh rulers. 1675-1780] / Comp. I.V. Erofeeva. Almaty, 2014. 696 p. (In Russ.).

Erofeeva, 2007 — *Erofeeva I.V. Han Abulhair: polkovodec, pravitel', politik* [Khan Abulkhair: commander, ruler, politician]. Almaty, 2007. 456 p. (In Russ.).

Istoriya Kazahskoi SSR, 1943 — *Istoriya Kazahskoi SSR s drevneishih vremen do nashih dnei* [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Alma-Ata, 1943. 671 p. (In Russ.).

Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah, 2007 — *Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov. T. IV. Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniya kazahskih zemel'. XVIII vek* [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. Vol. IV. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. XVIII century] / Comp. I.V. Erofeeva. Almaty, 2007. 368 p. (In Russ.).

Kabul'dinov, 2006 — *Kabul'dinov Z.E. Istoriya Kazahstana novogo vremeni* [The history of modern Kazakhstan]. Astana, 2006. 312 p. (In Russ.).

Kasymbaev, 1999 — *Kasymbaev Zh. Gosudarstvennye deyateli Kazahskih hanstv (XVIII v.)* [Statesmen of the Kazakh khanates (XVIII century)]. Almaty, 1999. 288 p. (In Russ.).

Kemengeruly, 2005 — *Kemengeruly K. Kazak tarikhynan* [From Kazakh history] // *Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy. 1 tom: Zertteuler, makalalar, p'esalar, angimeler*. Almaty, 2005. Pp. 32–77. (In Kaz.).

Kraft, 2005 — *Kraft I. Prinyatie kirgizami russkogo poddanstva* [The adoption of Russian citizenship by the Kyrgyz] // *Izvestiya OOIRGO. Iss. 12. Orenburg, 1897*. 59 p. (In Russ.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazackih, ili kirgiz-kaisackih ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Almaty, 1996. 656 p. (In Russ.).

Rychkov, 1887 — *Rychkov P.I. Istoriya Orenburgskaya (1730–1750 gg.)* [Orenburg History (1730-1750)]. Orenburg, 1887. 93 p. (In Russ.).

Slovcov, 1886 — *Slovcov P.A. Istoricheskoe obozrenie Sibiri. S 1585 po 1742 god* [Historical review of Siberia. From 1585 to 1742]. SPb., 1886. XX, 326 p. (In Russ.).

Sultanov, 1982 — *Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaral'ya v XVI–XVII vv. (voprosy etnicheskoi i social'noi istorii)* [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XVI–XVII centuries. (issues of ethnic and social history)]. M., 1982. 133 p. (In Russ.).

Sydykov, Muktar, 2015 — *Sydykov E., Muktar A. XVII–XIX gasyrlardagy Kazak handygy* [Kazakh Khanate of the XVII-XIX centuries]. Almaty, 2015. 688 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhly

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 105-116, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_105-116

XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ӘМІРСАНА КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАСАҚТАРЫ

Олжас Уәлиханұлы Беркінбаев¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Әлеуметтану ғылымдарының магистрі,

<https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Беркінбаев О.У., 2024

Андатпа. *Kipicne.* Бұл мақалада XVIII ғасырдың ортасында Жоңғарияда өткен тарихи оқиғаларға назар аударылып, қазақ билеушілері мен көрші елдермен арадағы аумақтық қақтығыстардың күрделі және көп қырлы тарихы баяндалады. Әмірсана көтерілісі, Төле би елшілігі және қазақ батырлары мен жасақтарының ерлігіне, тараптар арасындағы кейінгі дипломатиялық және әскери өзара іс-қимылға, әсіресе жоңғар көтерілісінің көшбасшысы Әмірсанаға байланысты оқиғалар контекстіне ерекше назар аударылады. *Материалдар мен әдістер.* Ғылыми мақаланы даярлауда басты назарға объективтілік пен тарихилық қағидаттары негізгі басшылыққа алынды. *Бұл зерттеудің мақсаты мен міндеттері* Қазақ хандығы мен Жоңғар мемлекеті арасындағы саяси, әлеуметтік және әскери динамиканы терең талдау, шиеленістің өршуіне немесе шешілуіне ықпал еткен факторларды анықтау, сондай-ақ осы процестердегі тұлғалардың рөлін түсіну мен талдау болып табылады. *Зерттеу нәтижелері* сол замандағы тарихи оқиғаларға жаңа түсінік беруді, тараптар арасындағы қатынастардың аз зерттелген аспектілерін қамтуды, сондай-ақ тарихи қарым-қатынастардың аймақтық тарихқа әсерін талдауды ұсынады. Тақырыпты зерттеу нәтижесінде XVIII ғасырдың 50 жылдарының ортасына қарай Абылайдың ықпалы қазақтың көптеген руларына тарап, оның ойраттарға қарсы сәтті әскери жорықтары зор мүмкіндіктерге жол ашқандығы анықталды. Сонымен қатар, Абылай сұлтан екі алып мемлекетпен де бейбіт дипломатиялық қатынасты сақтай отырып, Ресей мен Цин империялары арасында шебер саясат жүргізгендігіне көз жеткіземіз. *Жұмыстың қорытындылары* бұл тақырыпты тек тарихшылар үшін ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия мен Қазақстан тарихына және оның көрші мемлекеттермен өзара интеграциясына қызығушылық танытатын қалың жұртшылық үшін зерттеудің өзектілігі мен қажеттілігін атап өтуге бағытталған. Бұл зерттеудің маңыздылығы аймақтағы ұлттық бірегейлікті, мемлекеттік шекараларды және ұлтаралық қатынастарды қалыптастырудың күрделі процестерін түсінуге байланысты.

Түйін сөздер: Абылай, Әмірсана, хандық, Цин билігі, халықаралық қатынастар, ұлттық бірегейлік, дипломатия.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ИРН BR21882225 «Ежелгі заманнан біздің заманымызға дейінгі Солтүстік Қазақстан тарихы» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруды орындау шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Беркінбаев О. У. XVIII ғасырдың ортасындағы Әмірсана көтерілісі және Қазақ жасақтары // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. 105-116. (Қаз.). DOI:

10.51943/2788-9718_2023_27_1_105-116

THE AMURSANA UPRISING AND THE KAZAKH MILITIAS IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

Olzhas Ualikhanuly Berkinbayev¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan)

Master of Social Sciences

<https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

Abstract. *Introduction.* This article tells the complex and multifaceted history of territorial conflicts between the Kazakh rulers and neighboring countries, paying special attention to the historical events that took place in Dzungaria in the middle of the XVIII century. Special attention will be paid to the uprising and the feat of the Embassy of Tole bi and the Kazakh batyrs and detachments, as well as the context of events related to subsequent diplomatic and military interaction between the parties, especially with the leader of the Dzungarian uprising Amursana. *The purpose and objectives* of this study is an in-depth analysis of the political, social and military dynamics between the Kazakh Khanate and the Dzungarian state, identification of factors that contributed to the aggravation or resolution of tension, as well as understanding and analysis of the role of individuals in these processes. The results of the study suggest giving a new understanding of the historical events of that time, covering little-studied aspects of relations between the parties, as well as analyzing the impact of historical relations on regional history. *Materials and methods.* When preparing a scientific article, the main important principles were the principles of objectivity and historicity. *The results* of the work are aimed at emphasizing the relevance and necessity of studying this topic not only for historians, but also for the general public interested in the history of Central Asia and Kazakhstan and its mutual integration with neighboring states. The importance of this research is related to the understanding of national identity, state borders and the complex processes of formation of interethnic relations in the region.

Keywords: Abylai, Amursana, Kazakhs, Qing power, national identity, diplomacy, military strategy

Acknowledgements. This article was prepared as part of the implementation of the program-purpose financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR21882225 "The history of Northern Kazakhstan from ancient times to our time".

For citation: Berkinbayev O.U. The Amursana uprising and the Kazakh militias in the middle of the XVIII century // Otan tarihy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 105-116. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_27_1_105-116

ВОССТАНИЕ АМУРСАНЫ И КАЗАХСКОЕ ОПОЛЧЕНИЕ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА

Олжас Уалиханулы Беркинбаев¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Магистр социальных наук

<https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>. E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматривается сложная и многогранная история территориальных конфликтов между казахскими правителями и соседними странами, уделяя особое внимание историческим событиям, произошедшим в Джунгарии в середине XVIII века. Особое внимание уделено к восстанию Амурсаны и подвигу посольства Толе би и казахских батыров и отрядов, а также контексту событий, связанных с последующим дипломатическим и военным взаимодействием между сторонами, особенно с лидером Джунгарского восстания Амурсаной. *Целью и задачами* данного исследования является глубокий анализ политической, социальной и военной динамики между Казахским ханством и Джунгарским государством, выявление факторов, способствовавших обострению или разрешению напряженности, а также понимание и анализ роли личностей в этих процессах. *Материалы и методы.* При подготовке научной статьи основными важными принципами были принципы объективности и историчности. *Результаты исследования* предлагают дать новое понимание исторических событий того времени, охватить малоизученные аспекты отношений между сторонами, а также проанализировать влияние исторических отношений на региональную историю. *Итоги работы* направлены на то, чтобы подчеркнуть актуальность и необходимость изучения данной темы не только для историков, но и для широкой общественности, интересующейся историей Центральной Азии и Казахстана и ее взаимной интеграцией с соседними государствами. Важность этого исследования связана с пониманием национальной идентичности, государственных границ и сложных процессов формирования межнациональных отношений в регионе. В результате изучения темы было обнаружено, что к середине 50-х годов XVIII века влияние Абылай распространилось на многие казахские роды, а его успешные военные походы против ойратов открыли путь к большим возможностям. При этом мы позаботимся о том, чтобы Абылай Султан проводил умелую политику между Россией и империями Цин, сохраняя при этом мирные дипломатические отношения с обоими государствами-гигантами.

Ключевые слова: Абылай, Амурсана, ханство, Цин, международные отношения, национальная идентичность, дипломатия.

Благодарность. Данная статья подготовлена в рамках выполнения программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR21882225 «История Северного Казахстана с древнейших времен до нашего времени».

Для цитирования: Беркинбаев О.У. Восстание Амурсаны и Казахское ополчение в середине XVIII века // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 105-116. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_27_1_105-116

Кіріспе. Мақалада XVIII ғасырдың ортасында Жоңғарияда өткен тарихи оқиғаларға назар аударылып, қазақ билеушілері мен көрші елдермен арадағы аумақтық қақтығыстардың күрделі және көп қырлы тарихы баяндалады. Әмірсана көтерілісі, Абылай хан елшілігі және қазақ батырлары мен жасақтарының ерлігін, тараптар арасындағы кейінгі дипломатиялық және әскери өзара іс-қимылға, әсіресе жоңғар көтерілісінің көшбасшысы Әмірсанаға байланысты оқиғалар контекстіне ерекше назар аударады.

Қазақ ханы Абылайдың Жоңғария билеушілерінің таққа талас жолындағы ішкі алауыздықтарын ел мүддесі үшін сәтті пайдалануы қозғалады.

Материалдар мен әдістер. Қазақ хандығы мен Жоңғар мемлекеті арасындағы саяси, әлеуметтік және әскери динамиканы терең талдау, шиеленістің өршуіне немесе шешілуіне ықпал еткен факторларды анықтау, сондай-ақ осы процестердегі тұлғалардың рөлін түсіну мен талдау болып табылады. Мақаланы жазуда Ресей империясының сыртқы саясат архиві, Омбы облысының тарихи архиві қойнауларының құжаттар кешені қолданылды. Зерттеу әдістемесі тарихи, салыстырмалы-тарихи және проблемалық-хронологиялық әдістерді қамтиды, бұл қазақ билеушілері мен Цин билігі арасындағы аумақтық қайшылықтардың себептерін, барысы мен салдарын тереңірек түсінуге ықпал етеді. Зерттеу мақсаттарына жету үшін зерттелетін оқиғалар дамуының негізгі тенденциялары мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін тарихи мәтіндердің мазмұнын талдау және сандық деректерді талдау әдістері де қолданылады.

Талқылау. Жоңғар хандығының ішкі саяси жағдайы күш алып келе жатқан тұрақсыздықпен сипатталды. Жоңғар ханы Галдан Церен қайтыс болғаннан кейін хан билігі үшін күрес басталды: таққа оның 1745 жылы небәрі 13 жаста болған ортаншы ұлы Цеван Доржи отырды. 1750 жылы мамырда қастандық нәтижесінде Цеван Доржи жоңғар дворяндары тарапынан тақтан тайдырылды, ал жаңа билеуші Галдан Цереннің үлкен ұлы Лама Доржи болды, оған 1750 жылы 12 қазанда салтанатты түрде тәж кигізілді (РИССА. қ. ККД. 1752. 122/1 -т. 53-п.).

Лама Доржимен бірге таққа үміткерлердің бірі Жоңғар хандығының негізін қалаушы Батур қонтайшының тікелей ұрпағы - ноян Даваци болды. Даваци - ноян Нәмжілдің ұлы, ойраттың атақты қолбасшысы Церен Дондобаның немересі, қонтайшы Цеван Рабданның немере ағасы. Оның қонысы Тарбағатайда орналасып, бағынышты руларының саны 8 мыңға жуық отбасы болған (Ерофеева, 2013: 424). Жас ноянның билігі мен көпшілікке танымалдығы қонтайшы Лама Доржидің саяси ықпалынан ішінара асып түсті. Лама Доржи ұстанымының әлсіздігін қазақ елшілік миссиясының құрамында Жоңғарияға барған Төле би де атап өтті (Жанаев, 2013: 248). Көп ұзамай Даваци мен оның жақтастары, екінші жағынан, Лама Доржи арасында ашық күрес басталды.

Даваци әу бастан-ақ өзін шығу тегі бойынша Жоңғар тағына неғұрлым лайықты үміткер санап, Лама Доржиге қарсы дұшпандық танытты. Даваци мен Лама Доржи арасындағы күрес екіншініңқарапайым, тексіз әйелден туылып, хан тағына отыруының «заңсыздығы» негізінде туындады (Моисеев, 1991: 206). Давацидің ұмтылысын Галдан Цереннің қызы Бадақтың хойт тайпасының Үйзен-хошучи ноянымен некесінен туылған, Тарбағатай өңірінде жақын маңда қоныстанған хойт нояны Әмірсана қолдады (Моисеев, 1991: 201).

Ашық қақтығыстың бірден-бір себебі Давацидің көкесі және Әмірсананың қайын атасы болып келетін дербеттер билеушісі ноянын Даши Даваның Лама Дорджидің бұйрығымен кедейленуі және жер аударылуы болды (Моисеев, 1991: 206). Бұл туралы хабар Даваци ордасы мен Әмірсана қонысына жеткенде, олар бұл қадамды ашық жаулық деп бағалап, қол жинап, солтүстікке қарай жылжиды. 1751 жылдың күзінде

Жоңғарияда Лама Доржидің Даваци мен Әмірсана арасында бірнеше ауыр шайқастар болды, олар Жоғарғы Ертіс алабында жеңіліске ұшырап, қазақ даласына қашып кетті. Ойрат нояндары Даваци, Әмірсана, оның інісі Банчжур және олармен бірге ілескен аз ғана жауынгерлер Абылай сұлтанға бағынатын Керейлердің көшпелі лагерьлерінен, старшина Қайып батырдан саяси пана тапты (Сулейменов, Моисеев, 1988: 132). Сол маңайдың жергілікті қазақтары оларды жақсы қарсы алып, алғашқыда тамақ, киім-кешекпен көмектесті. Жергілікті халық оларға жылы лебізін білдіріп, алғашқыда азық-түлік пен киім-кешекпен көмектесті. Бұл қонақжайлылықтың себебін аша отырып, Орынбор әкімшілігінің Орта жүздегі эмиссары М. Арапов қазақтардың «ол нояндардың өздерінен пана тапқанын олжа көріп, олардың барша... қалмақтардың қастарында болып, көбеюін және сол арқылы халқының күшеюін күтеді...» (РИССА. қ. ЗД. 1752-1753: 2-13-п.). Жоңғар хандығы әлсіреген сайын оның Қазақстан мен Орта Азиядағы жағдайына ықпалы жойыла бастады. Ташкент іс-жүзінде бақыланбады. 1752 жылдың жазында ордада Орта және Ұлы жүздердің батырлары мен ру басшыларының жиналысы өтіп, онда Абылай және батырлардың көпшілігі Даваци мен Әмірсананы қолдап сөйледі. Қазақ билеушілері Жоңғар хандығында «елеулі азаматтық қақтығыстар мен толқулар болғанын, сол себепті ол қазірдің өзінде үш партияға бөлінгенін, атап айтқанда: біріншісі Қытайға, екіншісі Сібір жағына Ертіс өзеніне көшкенін және үшінші бөлігі ғана өз жерінде көшіп қонып жүргені, онда жаңа иесі бар екенін» білген (Моисеев, 1991: 210).

Жоңғариядағы өзара күрестің бастапқы кезеңінде қазақ билеушілері болып жатқан оқиғаларды мұқият бақылап, оларға араласпаған. Алайда үш ойрат ханзадасының Орта жүзге қашуы Жоңғариядағы саяси жағдайды ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының ықпалды феодалдарының Лама Доржиге қатысты саясатының бағытын да түбегейлі өзгертті. А.И. Левшин Жоңғарияда тұтанған азаматтық қақтығыстарға қатысты қазақ билеушілерінің ұстанымын сипаттай отырып, «жоңғарлар арасында алауыздық басталған бойда казактар оларға бірден белсене араласты. Жоңғардың қуылған барлық князьдері мен зайсандықтарға пана болып, олармен бірігіп, реніштері үшін кек қайтарып, жауларына шабуыл жасап, байғұстарға көмектесеміз деген желеумен байырғы жауларының шапқыншылықпен жою үшін бірде-бір мүмкіндікті жіберген жоқ» (Левшин, 1832: 82).

1752 жылы күзде Жоңғарияда қонтайшы атағы үшін қанды шайқас басталып, Лама Доржидың негізгі қарсыластары ноян Даваци мен оны қолдаған хойт нояны Әмірсанының қазақ даласына қашуына байланысты қазақтар мен ойраттар арасында 1755 жылдың көктеміне дейін созылған әскери қақтығыстардың жаңа кезеңі басталды (Уәлиханов, 1985: 303). Үрге мен Орта жүз билеушілері арасындағы қарым-қатынаста басты мәселе ойрат ханзадаларын Жоңғарияға беру мәселесі болды. Орта жүз билеушілерінің, ең алдымен Абылайдың қорғаушы саясаты, Жоңғарияда Лама Доржи билігіне наразылықтың күшеюі, олардың кейбір бұрынғы қол астындағылардың оларға қашуы Даваци мен Әмірсананың жоспарларын өзгертті. Олар қазақ сұлтандары мен старшындарын Жоңғарияға шапқыншылық жасау үшін оған сарбаздар отрядын беруге көндіре бастады. Абылай нояндарды қолдауға бейім болды, бірақ жиналыстың шешімін күтті.

Осыған орай кеңес шақырылып, оған Кіші және Орта қазақ жүздерінің өкілдері қатысты. Кеңеске қатысушылардың көпшілігі, 70-ке жуық адам Абылай сұлтанды қолдады. Олардың ішінде Бөгенбай батыр, Жапақ батыр, Ералы сұлтан және т.б. болды. Олар Давациді, Әмірсананы және Банчжурды Жоңғар ханына беруге болмайды деп санады (РИССА. қ. ЗД. 1752-1753: 13-14-п.). Бұған Абылайдың Жоңғар тұтқынында жүргенде танысқан Даваци мен Әмірсанаға деген жеке көзқарасы белгілі рөл атқарса керек. Әйтсе де, ең бастысы, қазақ билеушілерінің ең көреген бөлігінің ойрат тағына өз

қолбасшысын көтеруге талпыныс жасауы еді. Бұл мәселені шешуде Абылай сұлтан маңызды рөл атқарды (РИССА. қ. 3Д. 1752: 13-40-п.). 1752 жылы Лама Доржы XVIII ғасырдың 50 жылдарының ортасына қарай Абылайдың ықпалы қазақтың көптеген руларына тарап, оның ойраттарға қарсы сәтті әскери жорықтары зор мүмкіндіктерге жол ашты.

Келесі кезекте Абылай сұлтан екі алып мемлекетпен де бейбіт дипломатиялық қатынасты сақтай отырып, Ресей мен Цин империялары арасында шебер саясат жүргізді. Абылайдың тұрағына үш елшілік жіберіп, қауіпті қашқындарды өзіне тапсыруды талап етті, бірақ Қазақ сұлтаны Орта және Ұлы жүз ақсүйектерінің ықпалды өкілдерінің қолдауына ие болып, бұл әрекеттен үзілді-кесілді бас тартты.

Абылай 1752-1753 жылдары болған күресте Даваци мен оның одақтастарын Лама Доржыға қарсы қойса, 1754 жылдың басынан бастап Үргедегі билікті қолына алып Жоңғар қонтайшысына айналған Даваци мен бұрынғы жақтасы – Әмірсана арасындағы одақтастық қатынастар бұзылған кезде Абылай хойт ноянының жақтасына айналды (Абылай хан..., 2013: 142).

Қазақ шонжарларының оларды Лама Доржиге бермеу жөніндегі шешуші ниетіне көзі жеткен Даваци, Әмірсана және басқа одақтастары жоңғар ханына өз өкілдерін жіберіп, олардан тартып алынған дүние-мүлкін, ұлыс адамдарын, малдарын қайтаруды талап етеді. Оның үстіне Даваци өзінің жақтастарына «Жоңғар жерінің табиғи иесі» тек өзі екенін барлық жерде жария етуді бұйырады (Моисеев, 1991: 212). Көтерілісші нояндардың мұндай қиян-кескі мінез-құлқы үргеде олардың адамдарын бірнеше рет жазалаумен, қол астындағылардың қазақ қоныстарына қашып кетуіне әкелді. Бұл уақытта Даваци мен Әмірсанаға 150-ден астам адам қосылды (РИССА. қ. 3Д. 1752-1753: 12-13-п.). Бұл жаңа қазақ-ойрат соғысына әкелді.

Қазақтардың Даваци ноянын беруден бас тартуына тап болған Лама Доржи үйсіндердің, уақтардың және керейлердің қоныстарын жайпау туралы бұйрықпен Орта жүзге әскер жібереді. 1752 жылы 9 қыркүйекте Сайын Белек, Шақдор, Батур Убаши басқарған 15-20 мың адамдық жоңғар жасақтары Орта жүз қоныстарына басып кіреді. Шабуыл нәтижесінде 3 мыңнан астам қазақ тұтқынға алынып, орасан көп мал мен мүлік олжаланады (Жанаев, 2013: 248). Бұған жауап ретінде Абылай Қожаберген басқарған абақарейлердің жасақтарын және қазақ ұлыстарында тұтқынға түскен барлық жоңғар жауынгерлерін Даваци мен Әмірсанаға береді. Бір мезгілде үлкен соғысқа дайындық басталып, ауылдар өзен бойындағы Тобыл мен Обағанға тез көшіп кетті, Торғай өзенінің жағасында қазақ жасағын жинау бұйырылды.

Жасақтарды осылайша жұмылдыру патша үкіметінің назарын аударды. Даваци мен Әмірсананың қазақ даласына қашып кеткені және жоңғар әскерлері мен қазақтар арасында соғыс басталғаны туралы хабар алған олар бұл оқиғаларға араласып, нояндардың Ресейге келуін қамтамасыз етуді ұйғарды. Сыртқы істер алқасы ноян Давацидің Үргедегі билікті басып алуына жол бермеуге тырысты, бұл жағдайда қазақ билеушілерін өз жағына тарту қиынға соқпайды деп қауіптеді. Осы мақсатта Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтың көмекшісі бригадир А.И.Тевкелев пен оның әріптесі П.И. Рычков 1752 жылы күзде капитан А.Яковлевті нояндардың орыс өкіметіне берілуіне қол жеткізу тапсырмасымен Абылайға жіберді (Моисеев, 1991: 217).

Орыс елшісімен келіссөздер кезінде Абылай дипломатиялық әдептілік танытты, бірақ сонымен бірге әртүрлі сылтаулармен Даваци мен Әмірсананы Орынбор билігіне беру туралы уәдеден жасырын түрде жалтарады. Бұл кезде Орта және Кіші жүздегі қазақ билеушілерінің мүдделері Орта Азиядағы ойраттардың талаптарымен соқтығысты. Жоңғарлар да, қазақ феодалдары да өзен алабында тұратын көшпелі және Сырдария өзені бойындағы отырықшы халықтарға үстемдік жасауға ұмтылды. Жоңғар әскерлерінің шапқыншылығы және олардың бірқатар қазақ шекаралық қоныстарын

талқандауы қарапайым қазақ халқының ойрат ханзадаларына деген көзқарасының күрт өзгеруіне әкеліп соқты және Орта жүзде келіспеушіліктер туындады. Кезінде Абылай жақын арада Жоңғариядан нояндарға әскер келетінін айтып, Даваци мен Әмірсананы Жоңғарияға бермеуге өз руластарын сендірген еді. Алайда, бұл әскер келген жоқ. Өзеннің жоғарғы ағысында өмір сүретін қарақалпақтардың ойраттарға қарсы тұру үшін қазақ билеушілерінен көмек сұраған өтініш келіп түскеннен кейін, ол жаққа Қабанбай батыр мен Барақ сұлтанның баласы Хайбабаның басшылығымен дереу жасақ аттандырылды (Моисеев, 1991: 221). Осы кезде Абылай өзінің хатын А.И. Тевкелевке жібергеннен кейін, 1752 жылы қарашаның басында Орта жүз жасағы орналасқан жерден әрі көшіп кеткен жоңғар нояндары ойрат жауынгерлерінің отрядын басқарып, Жоңғарияға жасырын жорық жасап, Үргеге жақындады (РИССА. қ. ЗД. 1757: 7-п.).

Жасырын қозғалыспен жасалған мұндай сәтті айла-шарғы Лама Доржының өз тұрағын сенімді қорғаныссыз қалдырып, қазақ хандықтарына, Орта Азияға айтарлықтай күштерді бағыттап, Цин империясымен шекараға көптеген сақшыларды орналастыруы нәтижесінде мүмкін болды, оны қарсыластары сәтті пайдаланды. 1753 жылы 12 қаңтарда олар қонтайшы штабына басып кіріп, Лама Доржиді өлтірді (Ерофеева, 2014: 424). Даваци ел билеушісі болып жарияланды. Осы сәттен бастап қазақ-ойрат қатынастары тарихында қазақ шонжарларының жоңғар ханзадаларының аралық күресіне белсенді араласуымен сипатталатын жаңа кезең басталды. Барлығы 1753 жылдың күзіне қарай Жоңғарияда саны 5 мың адамға дейін жететін қазақ жасақтары әрекет етті. Осы кезде Давацидің өтініші бойынша қазақ жасақтары негізгі соққыларды Даваци хандығына қарсы шыққан дербеттерге жасады. Бұл кезде қазақ жасақтары Лама Доржидың белсенді серігі Сайын Белектің жерлерін талқандады (РИССА. қ. ЗД. 1754: 4-5-п.). Кейбір жанама дәлелдерге қарағанда, Абылай мен Даваци арасында тек әскери қимылдар ғана емес, олжаны бөлу туралы да келісім жасалған. Бұған қазақ жасақтарының тұтқынға алған ойраттардың куәліктері дәлелдейді, оған сәйкес Дербет көшпелілерінің ер-азаматтарының түгелдей Давациге, ал әйелдер мен балалары қазақ ұлыстарына кетеді. Қазақтардың Даваци және Әмірсаны жасақтарымен бірлескен әрекеттері 1753–1754 жж. қыста жалғасты.

Давацидің Жоңғариядағы билігінің басында хойт нояны Әмірсана оны белсенді түрде қолдап, «онымен бірге болды және әлі де достық қарым-қатынаста болды» (Моисеев, 1991: 226), бірақ 1753 жылы бұрынғы жолдастар арасындағы қарым-қатынас айтарлықтай күрделене түсті және келесі жылдың ортасында ашық текетіреске айналды. Алтай мен Тарбағатайдағы көшпелі ойраттардың билеушісі болып тағайындалуына қанағаттанбаған Әмірсана хандық биліктің жартысын талап етті (РИССА. қ. ЗД. 1751: 8-п.). Одақтастар арасындағы кикілжіңге Даваци қол астындағы зайсандар да себеп болды, олар Әмірсана оны өлтірмекші болды деген жалған ақпарат берді (Моисеев, 1991: 226). Осыған байланысты Әмірсана өзін ұстау туралы бұйрықты естіп, өзінің қоныстарына қашуға мәжбүр болды.

1752-1753 жж. бұл күресте Абылай Лама Доржиге қарсылықта Даваци мен оның одақтастарын қолдады, ал 1754 жылдың басынан олар Ургадағы билікті басып алғаннан кейін және одан әрі жоңғар қонтайшысына айналған Даваци мен Әмірсана арасындағы одақтастық қатынастар бұзылғаннан кейін ол хойт ноянның жағын қабылдады. А.И.Левшин былай деп атап көрсетті: «Зерек, іскер Абылай сұлтан жоңғар қожайындарының талас-тартыстарын пайдалану мүмкіндігін мүлт жібермей, олардың ішкі дау-дамайының жалғасуына жан-жақты ықпал етті, өйткені олардың ежелгі жауларының бытыраңқылығы мен әлсіреуі өз тыныштығы мен сыртқы істері үшін қаншалықты қажет екенін жан-жақты түсінді» (Сулейменов, Моисеев, 1988: 46). Ойраттардың көшпелі мемлекетіндегі өзара соғыстар кезінде Қазақ сұлтаны Орта жүз жасақтарының басында Жоңғарияға әскери жорықтар жүргізіп, бұл жорықтар арқылы

қазақ көшпелілерінің оңтүстік-шығысындағы шапқыншылықтардан қауіпсіздігін қамтамасыз ете алды және ойрат хандары мен нояндарынан белгілі бір аумақтықшегіністерге қол жеткізді.

1753 жылдың күзінде Жоңғарияда саны 5 мың адамға дейін жететін қазақ жасақтары әрекет етті (Сулейменов, Моисеев, 1988: 48). Абылай сұлтанның Жоңғариядағы соғысты өте сәтті жүргізгені туралы 1754 жылы 30 қарашада капитан А.Панцыревтың Ямышев бекінісіндегі Луцк полкінің командирі полковник К.Е. Дебонгке баяндамасында хабарланады (ООТА. қ. 1. 1-т. 35-іс. 287-288-п.). Дереккөздер Абылайдың және басқа да қазақ сұлтандарының Әмірсананы қолдауына, сол арқылы Орта жүзді Жоңғариямен соғысу шегіне қоюға итермелеген себептер туралы айтылмайды.

Әмірсана Абылай сұлтанға ағасы Банчжур мен зайсан Барчуйхты жібереді. Әмірсананың елшілері мың жылқы, 20 мың қошқар және мүмкіндігінше көп түйе сұрап, оның орнына «не талап етсе, соны төлеуге» уәде берді (Сулейменов, Моисеев, 1988: 51). Абылай ақсақалдардың көмегімен Әмірсанаға жылқы, 700 түйе мен қой үлестірді. Әмірсана онымен Бұқар кілемдерімен, қару-жарақтарымен, адамдарымен есеп айырысты (Сулейменов, Моисеев, 1988: 51). 1754 жылы шілде-тамыз айларында Даваци әскерлерінің Әмірсананы қуғындауы кезінде Абылай Жоңғарияға жаңа жорық жасады. Абылай қол жеткізген жеңіс Әмірсананы талқандалудан құтқара алмады. Ойрат пен урянхай жасақтарының соққысынан ол қол астындағы аздаған адамдарымен Цин империясының шекарасына қашады. 1754 жылы тамызда Әмірсана Циндік Қытайға қашып, Цяньлун императорынан көмек сұрайды (Сулейменов, Моисеев, 1988: 52). Цин сарайы оны және басқа да ойраттардан қашқандарды Жоңғар хандығын талқандау үшін қару ретінде пайдалануға шешім қабылдады.

Зерттеу нәтижелері. Абылай тактикасының мәні Жоңғарияда тынымсыз тартысты ұстап тұру, ойрат хандары мен нояндарының ешқайсысының күш-қуат алуына жол бермеу, қазақ көшпелілерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ойрат билеушілерінен көбірек жеңілдіктер іздеу болды. Қыста көптеген жоңғар нояндары мен зайсандары қазақ шапқыншылығынан қауіптеніп, Іленің жоғарғы ағысына қоныс аударуға аттанды.

1755 жылдың ерте көктемінде Цин әскері Жоңғария жеріне, сәуірдің аяғында Іленің жоғарғы ағысы аймағына кірді. Император Цяньлун жоңғарлардың ішкі алауыздығын пайдаланып, Цин империясына қосылу арқылы жағдайды біржола реттеуге кірісті де, манжур және моңғол әскерлерінің 25 мыңдық жасағы Жоңғарияға жорық жасап, іс жүзінде ешқандай қарсылыққа тап болмады. Жаңа соғысты бастаудың ресми сылтауы Әмірсананың боғдыхан Цяньлунға жоңғар ханының тағын басып алуға көмектесуін өтінуі болды. Әмірсананы және Цин империясына қашқан басқа да жоңғар княздарын өзінің басқыншылық жоспарларын жүзеге асыру үшін қару ретінде пайдалануды ұйғарған маньчжур императорының Жоңғар хандығын сақтап қалу ниеті болған жоқ.

14 мамырда Әмірсана бастаған цин әскерінің авангарды Текес өзенінің аңғарына кіріп, Давацидің бірнеше жасағымен кездесті. Ұрысты қабылдамаған Даваци Қашқарға қарай қашады. 8 шілдеде оны Куча қаласының мұсылман билеушілері тұтқындап, Әмірсанаға тапсырды, ол тұтқынды Цин әскері қолбасшысының ордасына жеткізді. Бірнеше күннен кейін Даваци Цин империясына жеткізілді және 1759 жылы сонда қайтыс болды. Оңай жеңіске жетіп, 1755 жылы Жоңғар хандығын басып алған Цин билігі ойрат тайпаларының жоғарғы билеушісі институтын жойып, басшылары Бейжінге тікелей бағынатын төрт тәуелсіз князьдік құрды. Цяньлун ойраттарды саяси жағынан қайта құруды жоспарлап, оларды бастапқы тайпалық белгілеріне қарай дербеттер, хошуттар, хойттар және чорастар (жоңғарлар атауы осылай өзгертілді) деп

төртке бөлді. Бұл тайпаларды тең құқылы моңғол хандары басқарып, Сыртқы Моңғолияда қалыптасқан ұйымды қайталауы керек еді. Цин әулеті Жоңғариядағы бұрынғы басқару режимін сақтай отырып, ойраттарды оның әкімшілік жүйесіне қосу әрекетін жасады. Бірнеше айдан кейін жаңадан біріккен Ойрат мемлекеті Цин империясына жаппай ығысулар мен ішкі келіспеушіліктерге байланысты қайтадан күйзеліске ұшырады. Әмірсана ноянының өзі Цин империясына қарсы шықты (Ерофеева, Жанаев, 2007: 398).

Жоңғар шонжарларынан шыққан Әмірсана қомақты сыйақы алу үшін маньчжурларға қызмет етеді. Олардың басқа жоңғарларды жеңіп, бағындыруына көмектескен ол күткендей марапатқа ие болмады. Әмірсананың көтеріліс бастау мүмкіндігін түсінген Цяньлун оны қамауға алып, Бейжіңге әкелуді бұйырады. Жолда Әмірсана отбасына барамын деген сылтаумен қашып кетеді. Әмірсананы Бейжіңге жеткізе алмады деп айыпталған Хутухтаның халхалық бас діни қызметкерінің туысы Халха князі Эринчиндоржи оны бірден қуған жоқ (Christopher Kaplonski, 1993: 241). Осы үшін ол ақыры өлім жазасына кесілді.

Әмірсана Бошокту Галданның әпкесі мен Хухунор ханынан тараған (Уәлиханов, 1985: 303). Әмірсана, хойттардың бекітілген көшбасшысы ғана емес, одан да үлкен нәрсеге ұмтылды. 1756 жылы ол өзін бүкіл ойраттар арасында қонтайшы деп жариялады (ойраттардың ең жоғары лауазымы, бұрын Батур қонтайшы иеленген) және Цинге қарсы көтеріліс бастады. Бұл оқиғалар Чингунжав көтерілісі (1756-1757) деп аталды, яғни кейбір моңғол княздарының маньчжурларға қарсы тұру әрекеті (Christopher Kaplonski, 1993: 236). Ойрат Әмірсана көтерілісімен бір мезгілде халхада Хотогой руынан шыққан халха князі – Чингунжав бастаған маньчжурларға қарсы кең ауқымды қозғалыс басталды (Christopher Kaplonski, 1993: 236). Ол өз әрекеттерін Әмірсананың көтерілісімен үйлестіре алмаса да, тіпті халха дворяндарының, әскерінің немесе қарапайым халықтың келісілген көтерілісін ұйымдастыра алмаса да, сол кезде кең ауқымды толқулар болды. Халха- Моңғолия аумағының көп бөлігінде жалпы көтеріліс орын алды, ол қытайлық сауда дүкендерін талқандап, талан-таражға салып, әскер бекеттерінен қашуға алып келді. Зақым ауқымды және үлкен болды. Моңғол шонжарларының көпшілігі орыстардан қорғаныс пен көмек сұрап, маньчжурларға қарсы көтеріліске шығуға дайын болған көрінеді. Алайда көп ұзамай император Цяньлун көтерілісті басып тастады (Christopher Kaplonski, 1993: 239). Халха хандары мен княздары императорға бағынып, алғашқы жақтастары қашып кеткендіктен, екі көтерілісті қолдауын тез жоғалтты. Бұл арада Цин үкіметі бұдан да маңызды күштерді жинап, оларды Жоңғариядағы көтерілісті басуға жіберді. Ойрат көтерілісшілерінің бытырап кеткен отрядтары жауды кешіктіре алмады. Әмірсана ақыры Ресей шекарасынан қашып, сол жерде қайтыс болды деген қауесет тарады. Пікірлестерінің көпшілігі тастап кеткен Әмірсана сәуір айында 200 сарбазымен бірге Абылай сұлтанның көшпелілер лагеріне бой тасалады (Сулейменов, Моисеев, 1988: 55). Цин қолбасшылығы бүлікші ноянның орналасқан жерін білген бойда Абылайдан Әмірсананы беруді табанды түрде талап ете бастады. Қазақ сұлтаны бұл ультиматумды орындаудан бас тартып, Орта жүздің жасақшыларымен бірге Цин әскерлеріне қарай жорыққа шықты. Жоңғарияны от пен қылышпен басып өткен Цин әскері 1757 жылы маусымда қазақ көшпелілерінің шекарасына жақындады. Маньчжур әскерлерін генералдар Фудэ мен Чжао-Хуэй басқарды (Ерофеева, 2014: 425).

Бұл кезде Әмірсана Абылай иелігінен Ресейге қашып кеткен болатын. Абылай маньчжур-қытай әскерлерінің үлкен әскерлері Орта жүз көшпелілеріне жақындап келе жатқанын білген соң, жауласуды тоқтатып, циндермен бітімге келуге бел буады. Қалыптасқан дипломатиялық дәстүр бойынша Абылай император Цяньлунға қазақтардың саяси серіктестерімен қарым-қатынасында ежелден қалыптасқан дәстүр

бойынша жылқыларды сыйға жіберген. Генералдар Чжаохуй мен Фуде де сыйлық ретінде бір-бір жылқы алды, бірақ императордың жылқыларын көптеген ғасырлар бойы Қытайда кең таралған дәстүр бойынша өз сыйлықтарынан бөліп, оларды қазақ сұлтанының «алымы» деп атады. Қытайдың басқа мемлекеттермен және халықтармен қарым-қатынасы туралы дәстүрлі синоцентристік доктрина тұрғысынан Аспан империясының билеушісі шетелдік билеушілерден тек «алым» қабылдай алады.

Цин сарайының алдында қазақ хандықтарына қатысты саясат – қазақ билеушілерін Жоңғариядағы маньчжурға қарсы қозғалысты қолдаудан бас тартуға қалай мәжбүрлеу мәселесі тұрды. Бұл кезде Цин сарайы мен Орта жүз билеушілері арасында саяси байланыстар орнады. Бұл келесі жағдайларда орын алды. Жоңғар хандығымен соғысқа орасан зор дайындық жүргізе отырып, Императорлық Қытай үкіметі хан тағына таласушы әр алуандардың өз ара күресінің барлық қыр-сырын мұқият қадағалап отырды. Бейжіңдегі агенттер мен ойраттардан қашқан қазақ билеушілерінің, ең алдымен, 1755 жылдың қысы мен көктемі бойы әскерлері Жоңғарияға басып кірген Орта жүз сұлтаны Абылайдың бұл оқиғалардағы рөлін олар жақсы түсінді (РИССА. к. ККД. 1755: 1-п.). Цин империясының әскерлері Батыс Моңғолиядағы Жоңғар хандығын талқандауға кіріскен кезде қазақтар өздерінің бұрын қараусыз қалған жайылымдарын қайтадан басып алып, орыс қоныстарымен байланысқа түсті. Ұлы жүз Жетісудың көп бөлігін қайтарып алды, бірақ Орта жүз қазақтары Ертіс бойындағы бұрынғы жайылымдарынан асып кетті. Олар шығысқа қарай кеңейіп, кейде Жоңғарияның көп бөлігінде, сондай-ақ Алтай таулары мен Батыс Моңғолияда жайылымдарды алып жатты. Бұл көшпелі жолдар өз кезегінде Орта жүзді Цин империясымен тығыз байланыста болды. Жоңғариядағы қазақ билеушілерінің іс-әрекетінің күшеюі Цин үкіметін шабуылға асығуға мәжбүр етті. Жоңғар хандығы мемлекеттік құрылым ретінде жойылғаннан кейін император Цяньлун әскер қолбасшылығына «қазақ мәселесін» шешудің екі ықтимал нұсқасын ұсынады (Сулейменов, Моисеев, 1988: 56). Біріншіден, дипломатиялық жолдар арқылы қазақтарды Жоңғариядан өз әскерлерін шығаруға, екіншіден, Аспан империясының сузерендігін мойындауға мәжбүрлеу. Дұшпандық әрекеттер болған жағдайда әскерді қолдану ұйғарылды.

Осылайша, 1752-1755 жылдары Абылай сұлтан бұрын жоңғар аксүйектерімен біршама жиі және тығыз байланыста болып, көтерілісші нояндар Давақи мен Әмірсаһа жағында жоңғар княздарының хан тағы үшін жүргізген аралық таластарына қатысты. Абылай сұлтан екі мемлекетпен де дипломатиялық қатынасты сақтай отырып, Ресей мен Цин империялары арасында айла-шарғы жасау саясатын жүргізді. 1740 жылы Абылай ресми түрде Ресей бодандығын қабылдап, Жоңғариядағы ішкі саяси жағдайға ықпал ете бастағандықтан, сұлтан 1757 жылы Цин империясымен дипломатиялық байланыс орнату мүмкіндігіне ие болды. Осы байланыстарды ұдайы сақтау Ресей империясының Қазақ хандығы аумағындағы алға жылжуын бәсеңдетуге және Цин империясының 1756–1757 жылдары болған белсенді әскери әрекеттерінің ықтимал өршуіне жол бермеуге мүмкіндік берді (Michael G. Chang, 2015: 13). Осы жылдары Абылай Циндік Қытайға қарсы Шыңғұнжавтың азаттық көтерілісінде Әмірсаһаға әскери қолдау көрсетті. Әмірсаһалар жеңіліп, қашқаннан кейін ол циндермен бейбіт келісім жасап, 1757 жылы Ресеймен бірге Цин бодандығын қабылдады. 1757-1759 жж. Бейжіңмен тікелей дипломатиялық байланыс орнатты, бұл тікелей қазақ-қытай қатынастарының қалыптасуы мен дамуының бастауы болды. Цин империясындағы қазақ-жоңғар қатынастары мен байланыстары мәселелерін шешудегі көрнекті рөлінің арқасында сұлтан қазақ қоғамында үлкен саяси ықпалға ие болды.

Абылай хан елдегі ішкі саяси қайшылықтар мен халықаралық жағдайдың шиеленіскен кезеңінде қазақ мемлекетінің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын

сақтауға барынша күш салды. Ол орталық биліктің әлсіреп, жекелеген сұлтандар мен кейбір адуынды батырлардың ел іргесін ыдыратуға бағытталған әрекетінің күшейген кезінде, еліміз анталаған сыртқы жаулардың қыспағында қалған тұста ел басқарды.

Абылай өмірінің көптеген жылдарын сұрапыл ауыр шайқастар мен әскери жорықтарда өткізді, соның ішінде қырғыз жеріне қатысты соғыстардың орны ерекше. Жоңғар мемлекеті 1758 жылы түбегейлі жойылғаны белгілі. XVIII ғасырдың 60-шы жылдары қазақтар мен Алатау қырғыздары арасындағы қарым-қатынас күрт нашарлап кетті (Абуев, 2006: 229).

Қытайдың басқа мемлекеттермен және халықтармен қарым-қатынасы туралы дәстүрлі синоцентристік доктрина тұрғысынан Цин билеушісі тек шетелдік билеушілерден «алым» қабылдай алады. Цин сарайының Қазақ хандығына қатысты саясатында – қазақ билеушілерін Жоңғариядағы мәнжуға қарсы қозғалысты қолдаудан қалай бас тартуға мәжбүрлеу мәселесі тұрды. Осы кезде Цин сарайы мен Қазақ билеушілері арасында саяси байланыстар орнап, бұл қатынас әрі қарай жалғасын тапты. Жоңғар хандығымен соғысқа орасан зор дайындық жүргізген императорлық Цин үкіметі хан тағына таласушы түрлі топтардың өзара күресінің барлық қыр-сырын мұқият қадағалап отырды (Абылай хан..., 2013: 145).

Қорытынды. Абылай жоңғар жеріндегі ұлтаралық талас-тартысты қолдай отырып, сол арқылы бір-біріне қарама-қарсы ойрат нояндары тобының қай-қайсысының да күшеюіне жол бермеді және олардың әлсіреуі нәтижесінде ойраттарды Солтүстік-Шығыс Қазақстан мен Жетісудың әртүрлі аймақтарынан дәйекті түрде қуып жіберді. Біздің ойымызша, Абылай Қытайдың әскер беретініне сенімсіздік танытты. Себебі, оның алдында әскерікөмек сұраған уақытта олар бірден бас тартқан болатын. Бірақ Сыздық төрені Қытайға жіберіп көмек сұрауынан, дипломатиялық байланыс орнатуды мақсат тұтқанын немесе реверанс әдісін қолдануға талпынысы деп түсінуге болады. Сол кезде Абылайдың қырғыздарды бағындыратын өзінің әскери жасағы жеткілікті еді. Абылай ханның жүз мыңға дейін әскер құрамын қазақтар арасынан да жинай алатын мүмкіндігі болған. Соның дәлелі ретінде келтірсек: 1771 жылы көктемде Балқаш өзенінің жанында Еділ қалмақтармен шайқасқа қазақтардан жасақталған 100 мың сарбаз жинаған. Соның 50 мыңын Абылай ханның немере ағасы Сұлтанмәмет сұлтан солтүстік-шығыс Қазақстаннан жинақтап алып келген (Кабульдинов, 2018: 127). Осындай айла-тәсілдерінің арқасында сұлтан өз қол астындағы өлкенің көшпелі халқы арасында саяси ұстанымдарын едәуір нығайтып, қазақ көшпенділерін Ертістің орта және жоғарғы ағысы алқабына, Зайсан ойпатына және Іле өзенінің төменгі ағысы жағына қарай ілгерілетте алды. Осылайша, XVIII ғасырдың 50-жылдардың ортасына қарай Абылайдың ықпалы Орта жүздің және ішінара Кіші жүздің көптеген руларына тарады, бұған оның ойраттарға қарсы сәтті әскери жорықтары үлкен ықпал етті.

Дереккөздер

РИССА — Ресей империясының сыртқы саясат архиві
ООТА — Омбы облысының тарихи архиві

Sources

AVPRI — Foreign Policy Archive of Imperial Russia
IAOO — Historical archive of the Omb region

Әдебиеттер тізімі

Абуев, 2006 — *Абуев К.* Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006. 304 б.
Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинения в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том II. 1985. 416 с.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.* Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. / Алматы: АО АБДИ Компани. 2014. 696 с.

Жанаев, 2013 — *Жанаев Б.Т.* История Казахстана, 2013 – История Казахстана в документах и материалах: Альманах. В 3 т. Т. 3 / Караганда: ПК Экожан, 2013. 496 с.

Кабульдинов, 2018 — *Кабульдинов З.Е.* Султанмамат султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы: Литера-М, 2018. 303 с.

Левшин, 1832 — *Левшин А.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.2.: Сочинения А.Левшина. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. 264 с.

Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII– XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.

Ошан, 2013 — Ошан Ж., Кабылдинов З.Е. және басқалар. Абылай хан. Алматы: Радуга. 2023. 350 б.

Сулейменов, Моисеев, 1988 — *Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аblaя). Алма-Ата: Наука. 1988. 144 с.

Christopher Kaplonski, 1993 — *Christopher Kaplonski*, Collective memory and Chingunjav's rebellion // History mid Anthropology. Malaysia: Harwood Academic Publishers GmbH, 1993. Vol. 6, No. 2-3. Pp. 235-259

Michael G. Chang, 2015 — *Michael G. Chang*. The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle // The Asia-Pacific Journal. Japan Focus. 2015. Volume 13. Issue 8. Number 3. Pp. 1-20.

References

Abuev, 2006 — *Abuev K.* Han Abylai i ego vremya. Astana: Elorda, 2006. 304 p.

Chang, 2015 — *Michael G. Chang*. The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle // The Asia-Pacific Journal. Japan Focus. 2015. Volume 13. Issue 8. Number 3. P. 1-20.

Christopher Kaplonski, 1993 — *Christopher Kaplonski*, Collective memory and Chingunjav's rebellion // History mid Anthropology. Malaysia: Harwood Academic Publishers GmbH, 1993. Vol. 6, No. 2-3, pp. 235-259

Erofeeva, 2014 — *Erofeeva I.V.* Epistol'arnoe nasledie kazahskoi pravyashchei elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2 t. T. 1: Pis'ma kazahskikh pravitelei. 1675–1780 gg. / Almaty: AO ABDI Kompani. 2014. 696 p.

Kabul'dinov, 2018 — *Kabul'dinov Z.E.* Sultanmamet sultan: gosudarstvennyj deyatel', diplomat i batyr. Almaty: Litera-M, 2018. 303 p.

Levshin, 1832 — *Levshin A.* Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kaisackih ord i stepi. Vol. 2.: Sochineniya A. Levshina. SPb.: Tipografiya Karla Kraiya, 1832. 264 p.

Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (XVII– XVIII vv.). Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p.

Oshan, 2013 — *Oshan Z.E.* Abylai han. Zh. Kabul'dinov zhane baskalar. Almaty: Raduga. 2023. 350 p.

Suleimenov, Moiseev, 1988 — *Sulejmenov R.B., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnej i vnutrennej politike Ablaya). Alma-Ata: Nauka. 1988. 144 p.

Valihanov, 1985 — *Valihanov Ch.Ch.* Sbranie sochinenii v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoi sovetskoj enciklopedii: Tom II. 1985. 416 p.

Zhanaev, 2013 — *Zhanaev B.T.* Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Al'manah. V 3 t. T. 3. Karaganda: PK Ekozhan, 2013. 496 p.

Published in the Kazakhstan

Otan tarikh

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 117-131, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_117-131

ТРИ ШТРИХА К ИСТОРИИ ПАЛОМНИЧЕСТВА ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ К СВЯТЫНЯМ МЕККИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Дилором Алимова¹

¹Национальный центр археологии Академии наук Республики Узбекистан

(д. 81, ул. М. Улугбека, 100060 Ташкент, Республика Узбекистан)

Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

<https://orcid.org/0009-0000-1660-3023>. E-mail: rahbar-d@yandex.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Алимова Д.А., 2024

Аннотация. *Введение.* История мусульманского паломничества в Центральной Азии остается малоизученной проблемой. Благодатная архивная база по данной проблеме касается периода колониальной истории Центральной Азии. *Материалы и методы.* В качестве источниковой базы статьи выступили документы, приведенные в сборнике «История Центральной Азии в османских документах. Духовные и религиозные связи», ценный документ, малоизученный «Отчет его высочеству принцу Олденбургскому, командированному в Джидду» Д.Ф. Соколова. А также документы Национального архива Республики Узбекистан. *Результаты.* Рассмотрены взаимоотношения Османских властей и паломников из Туркестана и Бухары, положение паломников на пути в Мекку и в самом Хиджазе, а так же отношение руководства Туркестанского генерал-губернаторства к этой проблеме. *Заключение.* Приведенные в статье данные анализируются впервые и наводят на вывод о том, что необходимо изучать проблему истории хаджа в совокупности разного рода источников в целях объективного анализа.

Ключевые слова: хадж, паломничество, Османская империя, вторая половина XIX – начало XX вв., Центральная Азия, Туркестан, источники, социальная история, Мекка

Для цитирования: Алимова Д. Три штриха к истории паломничества из Центральной Азии к святыням Мекки (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Отан тарихы. 2024.

Т. 27. № 1. С. 117-131. (Рус.) DOI: [10.51943/2788-9718_2024_27_1_117-131](https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_117-131)

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАН МЕККЕГЕ ДЕЙІНГІ ҚАЖЫЛЫҚ ТАРИХЫНАН ҮШ ДЕРЕККӨЗ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Дилором Алимова¹

¹Ўзбекистон Республикасы Ғылым академиясының ұлттық археология орталығы (81-үй, М. Ұлықбек көш., 100060 Ташкент, Ўзбекистон Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкері
<https://orcid.org/0009-0000-1660-3023>. E-mail: rahbar-d@yandex.ru

Андатпа. *Kipicne.* Орталық Азиядағы мұсылман қажылығының тарихы аз зерттелген мәселе болып келеді. Бұл мәселе бойынша архивтің мол қоры Орталық Азияның отаршылдық тарихына қатысты. *Материалдар мен әдістер.* Мақалаға дереккөз ретінде «Орталық Азия тарихы Османлы құжаттарында. Рухани және діни байланыстар» жинағында берілген құжаттар, Д.Ф. Соколовтың аз зерттелген «Джиддаға жіберілген жоғары мәртебелі князь Ольденбургке есеп» құжаты, сондай-ақ Өзбекстан Республикасы Ұлттық архивінің құжаттары алынды. *Нәтижелер.* Османлы билігі мен Түркістан мен Бұхара қажыларының қарым-қатынасы, Меккеге және Хиджазға барар жолдағы қажылардың жағдайы, сондай-ақ Түркістан генерал-губернаторлығы басшылығының бұл мәселеге қатынасы қарастырылды. *Қорытынды.* Мақалада келтірілген мәліметтер алғаш рет талданды және объективті талдау мақсатында қажылық тарихының мәселесін әртүрлі дереккөздердің жиынтығында зерттеу қажет деген қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: Қажылық, Осман империясы, Орталық Азия, Түркістан, дереккөздер, әлеуметтік тарих, Мекке.

Дәйексөз үшін: Алимова Д. Орталық Азиядан Меккеге дейінгі қажылық тарихынан үш дереккөз (XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың басы) // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. 117-131. (Орысш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_117-131

THREE SOURCES ON THE HISTORY OF PILGRIMAGE FROM CENTRAL ASIA TO THE SHRINES OF MECCA (THE SECOND HALF OF THE 19 – THE BEGINNING OF 20-TH CENTURIES)

Dilorom Alimova¹

¹National Center of Archaeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (81, M. Ulugbek Str., 100060 Tashkent, Republic of Uzbekistan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
<https://orcid.org/0009-0000-1660-3023>. E-mail: rahbar-d@yandex.ru

Abstract. *Introduction.* The history of Muslim pilgrimage in Central Asia remains a little-studied problem. The fertile archival base on this issue concerns the period of the colonial history of Central Asia. *Materials and methods.* The source base of the article was the documents given in the collection "The History of Central Asia in Ottoman Documents. Spiritual and religious ties", a valuable document, a little-studied "Report to His Highness the Prince of Oldenburg, sent to Jeddah" by D.F. Sokolov. As well as documents from the National Archive of the Republic of Uzbekistan. *Results.* The relationship between the Ottoman authorities and pilgrims from Turkestan and Bukhara, the position of pilgrims on the way to Mecca and in the Hejaz itself, as well as the attitude of the leadership of the Turkestan

General Government to this problem are considered. *Conclusion.* The data presented in the article are analyzed for the first time and lead to the conclusion that it is necessary to study the problem of the history of Hajj in a combination of various sources for objective analysis.

Keywords: hajj, pilgrimage, Ottoman Empire, Central Asia, Turkestan, sources, social history, Mecca

For citation: Alimova D. Three sources on the history of pilgrimage from Central Asia to the shrines of Mecca (the second half of the 19 – the beginning of 20-th centuries) // Otan tarikh. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 117-131. (In Russian): 10.51943/2788-9718_2024_27_1_117-131

Введение. История мусульманского паломничества в Центральной Азии до сих пор остается малоизученной проблемой. Между тем эта тема при скрупулезном изучении источников и архивных материалов способствует открытию новых данных по социальной истории народов региона, межкультурных и межрелигиозных связей. Особенно благодатная архивная база по данной проблеме касается периода колониальной истории Центральной Азии. Изобилие источников при их изучении воссоздает историческую картину паломничества, позволяя открыть многие его аспекты: политического, экономического и культурно-просветительского характера.

Обращение всего к трем категориям источников исследуемого периода: к османским документам, посвященным религиозным связям и хаджу, отчету «О паломничестве мусульман в Мекку» Д.Ф. Соколова, лично наблюдавшего жизнь паломников в Саудовской Аравии и ряду материалов Национального архива Республики Узбекистан позволяют представить сложную и противоречивую картину положения паломников, отправлявшихся в Мекку, и отношение властей к этому процессу, дискуссий, предшествовавших формированию законодательной концепции в этом вопросе.

Материалы и методы. В качестве источниковой базы статьи выступили документы, приведенные в сборнике «История Центральной Азии в османских документах. Т.2. Духовные и религиозные связи» (История Центральной Азии, 2011), позволяющие выявить меры властей по различным проблемам хаджа из Туркестана и Бухары. Очень важное значение для характеристики жизни хаджиев, в том числе из Туркестана имеет ценный документ, ранее неизученный «Отчет его высочеству принцу Олденбургскому, командированному в Джидду» Д.Ф. Соколова, изданный отдельным оттиском в «Больничной газете Боткина» в 1901 году (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901), где показана реальная картина положения хаджиев в Саудовской Аравии и в пути продвижения в сопредельных странах. Отдельную группу составляют источники из фондов Национального архива РУз (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431.), представляющие имперский дискурс о хадже и содержащий высказывания по поводу хаджа, предложения о его запрете, ограничении или разрешении на него. Это письма, отчеты и обращения генерал-губернаторов края, других чиновников, в которых зафиксировано имперское отношение к этой проблеме. В статье применены компаративно-исторический и источниковедческий методы.

Обсуждение. Вопросы паломничества (хаджа) зафиксированы в колониальный период в изданиях этого периода, в частности, в газете «Туркестанские ведомости» (Организация паломнического движения, 1910; «Правила для паломников, 1902; Шумилов, 1913), а также в статье и выступлениях туркестанских джадидов (Хожилабгар, 1914), в обширной статье руководителя джадидского движения в Туркестане М. Бехбуди «Саёхат хотиралари», опубликованного в 1914 г. в журнале Ойна (Бехбудий, 1914: 1142-1147), издателем которого он являлся. Первые российские исследователи уделяли достаточное внимание этой проблеме. Среди них Н.С. Лыкошин (Лыкошин, 1902), В.П. Наливкин (Наливкин, 1913: 30-37).

Современная историография по этой проблеме многопланова и рассыпана по разным источникам. Следует отметить, что некоторые его аспекты освещены в многочисленных статьях, среди которых особо стоит отметить статьи Д.А. Алимовой и С.Б. Шадмановой (Алимова, Шадманова, 2011: 49-61), С.Б. Шадмановой и Т. Шадманова (Шадманова, Шадманов, 2007: 106-113), А. Сибгатуллиной (Сибгатуллина, 2006: 180-182; Сибгатуллина, 2008: 94-95), П.П. Литвинова (Литвинов, 1998; Литвинов, 2007), Г.Р. Мухтаровой (Мухтарова, 2009) и др.

Данная тема имеет освещение и в зарубежной литературе. Большой вклад в историографию проблемы внесла монография Е. Григорьева (Grigoriev, 2008). Это капитальный труд по истории хаджа, в котором уделено внимание и российской ветви паломничества, в том числе Туркестана.

Приведенные в статье архивные данные, анализируются впервые.

Результаты. Османские власти и хаджи из Туркестана и Бухары. После завоевания Россией Туркестана и установления вассальных отношений между Бухарским эмиратом, Хивинским ханством и Россией, произошло снижение политико-дипломатических и торгово-экономических связей между Османской империей и Центральной Азией. Но как указывают Ш. Мустафаев и М. Серин «... связи не были прерваны окончательно и имеется значительный пласт архивных документов, свидетельствующих о духовных связях, особенно в области хаджа» (История Центральной Азии, 2011: 7). Во II томе сборника «История Центральной Азии в Османских документах», посвященной религиозным связям и хаджу, имеется масса документов, свидетельствующих об особом отношении османских властей к выходцам из Туркестана и, особенно из Бухары, проезжающих через Стамбул для совершения хаджа в Мекке (История Центральной Азии, 2011). Внимательное отношение проявлялось в особенности по отношению к ученым, духовным сановникам и исключительные условия представлялись ханским семьям. Так, кокандскому принцу Садык беку было выделено 5000 курушей, а шейху из Бухары Сахиб-заде 2500 курушей на дорожные расходы на родину из Стамбула после паломничества, а также обеспечен бесплатный проезд на пароходе (История Центральной Азии, 2011: 28). Такая помощь была оказана и родственнику бухарского правителя Ахмед хану и его челяди (История Центральной Азии, 2011: 30).

Документы сборника охватывают вторую половину XIX до середины второго десятилетия XX века. Они свидетельствуют о прошениях, жалобах и просьбах выходцев из Туркестана и Бухары к губернаторам и местным властям Джидды, Эмиру Мекки, которые зачастую удовлетворялись. Порою властями даже выделялись средства желавшим остаться для проживания в Саудовской Аравии. Владельцами этих льгот становились в первую очередь богословы. Так имеется запись «о выделении 15 курушей ежедневно для покрытия расходов на питание Бухарского богослова шейха Ходжи Мухаммад эфенди и других его товарищей, которым была представлена свобода выбора места проживания» (История Центральной Азии, 2011: 69). В другом документе сообщалось, что шейх отправлен в Александрию на одном из пароходов Департамента по контролю за султанской казной (История Центральной Азии, 2011: 81). Столько же денег Министерство финансов выделило в Стамбуле Омеру эфенди, потомку имама Раббани и смотрителю обители имама Раббани в Самарканде (История Центральной Азии, 2011: 87). Поденные деньги были выделены и бухарскому шейху Сейиду Омару Ходжа эфенди для совершения паломничества, одному из сыновей бухарского богослова Мухаммеджана Эфенди (1859-1860).

Министерство финансов в 1861 дало распоряжение об установлении надбавки к жалованию шейха Ходжи Абдулхамида Эфенди из Бухары, проживающего в Конье (История Центральной Азии, 2011: 118). В письме на имя губернатора Эрзурума

Хайреддина паши указывалось на необходимость оказания содействия бухарскому ученому Шейху Сайиду Абдулазизу и четверем его товарищам, проживавшим в обители «Ўзбеклар» для отбытия на родину (История Центральной Азии, 2011: 131).

Порою местные власти вставали на защиту представителей, приехавших из Туркестана. Так в документах от 20 ноября 1866 отмечалось, что ими послано распоряжение в Управление Шейхульислама о принятии соответствующих мер в отношении смотрителя обители «Ўзбеклар» в Мекке, Абдуллаха Эфенди (индйца) и его сыновей, которые притесняли проживающих в обители узбеков (История Центральной Азии, 2011: 120). Через неделю пришло повторное распоряжение с требованием принять меры в отношении Абдуллаха для разрешения конфликта в обители «Ўзбеклар» (История Центральной Азии, 2011: 124). Здесь проживал посол Бухары шейх Мухаммад Парсо и его сподвижники, расходы на это оплатило Министерство финансов по распоряжению османского правительства (История Центральной Азии, 2011: 139). Принимались определенные меры по жизнеустройству богословов из Бухары, Самарканда, которые собирались поселиться в Мекке. Материальная помощь оказывалась особенно для приверженцев тариката Накшбандия. Так, Шейху тариката Таджеддину из Бухары, проживавшему в Измире было назначено жалование в размере 100 курушей (История Центральной Азии, 2011: 146).

К началу 70-х годов в обители «Узбеклар» в Стамбуле был уже другой руководитель, шейх Мухаммад, (видимо из Туркестана), которому было назначено жалование размером 500 курушей (История Центральной Азии, 2011: 150). Такая же обитель, называемая «бухарской», была в Медине (История Центральной Азии, 2011: 152). Принимались определенные меры и в отношении заболевших паломников. Так, в марте 1889 г. Правительство дало распоряжение Министерству здравоохранения о необходимости принять меры по лечению жителя Бухары, прибывшего из Джидды в Мекку, у которого была обнаружена чума (История Центральной Азии, 2011: 155).

Нередко удовлетворялись и прошения бухарцев и туркестанцев, совершивших паломничество о принятии османского подданства и переселении в Саудовскую Аравию. Переселенцам давалось разрешение поселиться в любую область Саудовской Аравии кроме Хиджаза и в самой Турции. Так, паломнику из Андижана Мирзе Рахиму и его семье из 9 человек, после возвращения в Стамбул, Высший совет Министерства Юстиции дало разрешение принять османское подданство и поселиться в Бурсе (История Центральной Азии, 2011: 162).

Подобных решений было очень много. Среди паломников были и женщины, порой попадавшие в затруднительное положение. В документах от января 1910 г. есть записка о том, что «ввиду признания безденежья Нияз биби хатун, Айша биби хатун, Хаджи Ибрагима и Туба Нисы, прибывшим в Стамбул с целью паломничества, были покрыты их дорожные расходы, и они были посажены на один из пароходов, принадлежавших Управлению Морского пароходства и отправлены в порт Бейрут (История Центральной Азии, 2011: 178). Зачастую паломники не могли вернуться на родину из-за отсутствия денег, и они обращались в Министерство финансов. Так, есть свидетельство того, что 31 марта 1912 г. Оно приняло решение о выделении 15 тыс. курушей для покрытия дорожных расходов и отправки в Джидду или Андижан через Одессу группы паломников, прибывших из Бухары и Китая с целью совершения паломничества, но оставшихся в Хиджазе из-за безденежья (История Центральной Азии, 2011: 187). Так же в 1914 г. Паломники из Бухары и Туркестана обращались с подобными просьбами, которые были удовлетворены (История Центральной Азии, 2011: 193).

Конечно же, по отношению к общей массе паломников такие примеры были не частыми. Простые паломники, не имеющие ни званий, ни родства с правителями

пребывали в тяжелейшем положении. Достаточно ярко это представил Д.Ф. Соколов, который по поручению принца Ольденбургского побывал наряду с паломниками в Хиджазе и наблюдал за ними, и за существовавшей системой их «обирания». Свой рассказ Д.Ф. Соколов начинает с Джидды.

Паломники в Джидде. Взгляд очевидца. Главная масса паломников прибывала морским путем в Джидду, условия которой благоприятствовали для выполнения хаджа, во-первых, берега ее гавани были удобны для остальных больших пароходов, путь по суше далее от Джидды до Мекки был самым коротким и безопасным. Около городских стен Джидды находилась могила Евы, которая служила предметом поклонения паломниками. Среди официально зарегистрированных паломников, передвигающихся через Джидду, были и представители Бухарского ханства и Туркестана. Самый пик их приходился на 1893 г., когда их было 6136 человек. Затем пошел спад, в 1894 г. их было 3349, на следующий год в 1895 г. – 4714 человек и снова взлет в 1897 г. – 5225 человек (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 8), (несмотря на то, что в этом году была эпидемия чумы). Эпидемия холеры здесь была в 1890, 1891, 1893 и 1895 годах (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 6).

После парохода паломники попадали в карантинный сарай, где уплачивался карантинный и паспортный сбор. Д.Ф. Соколов⁷, изучавший на месте сам процесс по повелению принца Ольденбургского⁸ отмечал, что зачастую на отсутствие паспорта закрывали глаза и плата увеличивалась в 2-3 раза (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 12). После карантина паломники попадали в руки шейха вакилей, который распределял их «сообразно их народностей», вакили уже делили их между далилиями.

Далили – основное звено, от которого зависели процессы хаджа и судьбы паломников. Все мусульманские регионы планеты были разбиты на участки между далилиями, которые разъезжали или рассылали поверенных лиц по странам, привнося как можно больше паломников в Аравию. «При разъездах по различным странам они собирают подарки, предлагают услуги для совершения бадал-хаджи за умерших родственников, продают четки святую воду Земзем, вербуют паломников» - писал Д.Ф. Соколов (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 13)

По его словам, в самой Аравии, далили выполняли все: снимали квартиры для хаджей, являлись советчиком во всем: от покупки до продажи, выполнения религиозных предписаний. Шейхи и далили подчинялись и всецело зависели от местного шерифа, который в свою очередь облагал их данью.

Д.Ф. Соколов подробно описывает санитарные условия города Джидды, как самые низкие, не отвечающие никаким нормам. Он отмечал, что коренное население здесь 20000 человек и среди народностей населявших его афганцев, египтян, арабов, турков и др. есть выходцы их Бухары (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 18). Далилы расселяли паломников по квартирам в зависимости от их материального состояния. Очень ценным является описание жизни и быта паломников Д.Ф. Соколовым в Джидде, начиная от размещения до питания:

«Количество паломников в каждой комнате различно: оно находится в зависимости от величины комнаты, от привычек, присущих национальности и состояния паломников: так турки, персы, бухарцы, наши казанские татары любят размещаться просторнее, яванцы, индусы, наши оренбуржцы, андижанцы, дагестанцы менее прихотливы и, довольствуясь ничтожным пространством, селятся скученно в

⁷Дмитрий Федорович Соколов (1873–1911) – помощник российского консула в городе Джидда.

⁸Герцог Александр Константин Фридрих (Принц Александр Петрович) Ольденбургский (1844–1932) – российский генерал от инфантерии (с 1895), генерал-адъютант, сенатор, член Государственного совета. Одной из главнейших его заслуг считается открытие Института экспериментальной медицины в Петербурге.

среднем от 15 до 30 человека, платят от 40 коп. до 1 руб. в сутки, смотря по комнате и мебелировке. Обычная же общая палата по 16 коп. с человека в сутки...

...Плата назначается только за одни стены; иногда более опытные паломники выговаривают и освещение, все же остальное – вода, ветки и щепки для топки, необходимые хозяйственные принадлежности оплачиваются отдельно.

Более состоятельные и предусмотрительные паломники берут с собой не только хозяйственные принадлежности, но и продукты...

...После томительного длинного морского переезда паломники быстро устраиваются на новых квартирах, распускают циновки, ковры, раскладывают около стен подушки, здесь же в комнате или коридорчике начинают готовить пищу. Так как они ездят группами, то между ними всегда находится хозяйственный человек, которому и поручается общая экономия.

Нелегко производить закупки в чужом незнакомом городе, где, пользуются неопытностью и многолюдством, запрашивают за все втридорога, стараясь при этом сбыть самый негодный товар. За фунт, напр., плохой баранины русские паломники платили по 15 коп., тогда как более лучшего качества она стояла в это время 8–9 коп., яйца поднялись с 25 коп. до 50 коп. за десяток, курица с 40–50 коп. до 75 коп. и т.д.

В Джидде трактиров нет, но можно всякую пищу получить приготовленную на базаре, где арабы целый день на глазах жарят в кусках баранину, рыбу, пекут лепешки и пр. В большом ходу у паломников покупка варенных бараньих голов, как продукта сравнительно дешевого. В кофейнях можно получать чай и кофе. Чтобы питаться подобной пищей, нужно иметь хороший желудок и отсутствие всякой брезгливости, так как чистота здесь отодвигается на задний план.

Бедных векили, как я уже сказал, направляют в гостеприимные дома, подворья (тэкиэ). Тэкиэ выстроены каким-нибудь случайным благотворителем дальним хаджей. Выстроив и поручив заведывание домом избранному надзирателю, благотворитель уже более не заботится о своем подворье, и оно бесконтрольно переходит доверенному лицу. По воле строителя часть помещения сдается в постоянный наем вырученные деньги частью должны идти на ремонт здания, а частью на содержание надзирателя, но последний в своих интересах выполняет только последнее желание завещателя. А потому эти подворья в большинстве случаев запущены. Из четырех подворий для наших русскоподданных (2 самаркандских и 2 ташкентских) я нашел только одно более благоустроенным, но в нем почти все комнаты сдавались в наем посторонним жильцам – бухарцам; во время хаджа не нашлось даже комнаты для больных: больные валялись в коридорах на каменном полу и только после настойчивого требования с нашей стороны была уступлена небольшая комната» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 25–27).

Далее идут описания дальнейшего путешествия паломников в Мекку, полное неожиданных трудностей: «Кончились мучения в Джидде и паломники, кто оказался более силен, не заболел, не отравился отъезжают в Мекку в составе караванов, которые едут двое суток или на ослах по 12–18 часов. Оплата за этот проезд в 3–4 раза дороже, чем в другое время. В этом деле существовала круговая порука. Ни один хаджи не мог напрямую сговориться с хозяином верблюда, так как все находится под надзором шерифа, получающего свою мзду и без далила ему не обойтись. Кроме оплаты за верблюда, паломник должен заплатить за место на верблюде, сделанное из плетеных корзин, которое называлось «шуглуф» и имело покрытие от солнца. Эта утомительная езда гораздо лучше, чем предшествующая ей качка на пароходе (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 27). Д.Ф. Соколов так описывает ужасы, сопровождавшие паломников в путешествии на верблюдах:

«Благополучие последнего находится в зависимости от бакшиша и обращения. Если седок обращается хорошо, платит при всех случаях щедро бакшиш, то предупреждаются все желания его, в противном случае верблюдо-вожатый ему не дает покоя, то он будет подправлять сидение, то подтягивать веревки, иногда же, если погонщик особенно недоволен своим седоком, он, выбрав момент, когда хаджа глубокомысленно замечается и задремлет, так ловко ткнет верблюда в половые органы, что последний от боли отпрыгивает аршина на 3 в сторону и несчастный пассажир летит из своей корзины кубарем на землю. Случаи падения с переломами постоянны.

Сами верблюдо-вожатые нередко занимаются грабежами и даже убийствами, особенно больных, отсталых. Убийства совершаются сплошь и рядом даже неумышленно. Паломники носят деньги в поясах, одетых вокруг живота. Бедуины для срезывания поясов с целью грабежа заготавливают палки с заостренными внутри крючками. Лишь только паломник задремлет или отстанет от каравана за естественной потребностью, как бедуин забрасывает крючок за пояс, дергает и срезает, но сплошь и рядом вместо пояса он захватывает за живот и распарывает» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 28).

Более того самыми опасными для хаджей являются организованные нападения бедуинов. В источнике отмечают, что «Последние нападают целыми семьями и свои разбойничьи грабежи объясняют тем, что святая земля и пророк Мухаммад принадлежит им, а паломники с достоянием – их несущий хлеб посланные от Бога, а потому обижать ходжей всякими путями – их святое право. Нападения особенно усиливается в голодные годы, при неурожаях. Бедуины устраивают засады, и паломники погибают сотнями. В 1899 г. В одном из таких нападений между Меккой и Мединой было ранено до 50 ч., из них до 20 наших русско-подданных» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 28).

Судя по отчету по возвращении в Джидду паломники, за исключением богатых и знатных, перестают быть предметом особого внимания и предупредительности: векили их не провожают, а жители мало любезны, ресурсы паломников настолько истощились, что едва их хватает на обратный путь, а у иных даже и на обратный путь нет денег.

Так как у паломников остаются ограниченные средства, оставленные только на возвращение и рассчитанные приблизительно по стоимости первоначального проезда, то повышение платы почти вдвойне делает их сразу несостоятельными (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 29). Чтобы пополнить недостающую сумму, они продают все свои более или менее ценные вещи, прибегают к займам под большие проценты у своих земляков или специальных маклеров, хорошо осведомленных с имущественным цензом заемщиков, многие же остаются в городе в ожидании даровой отправки и доживают последние деньги.

Д.Ф. Соколов отмечает, что особо затрагивается в источнике вопрос о карантине. Завербовав определенную группу, агенты компаний направляют паломников партиями в карантин.

«Здесь с раннего утра санитарные врачи производят наружный медицинский осмотр и счет отправляемых на пароход, снабжая их пропусками. Не далеко от города в гавани выстраивается целая флотилия пароходов, парусных судов, сайм – больших самбук. Нагрузка судов идет по порядку. Пребывающих на пароход осматривает врач и пропускает по карантинным пропускам число хаджей согласно вместимости судна» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 32).

С большим сочувствием автор отчета пишет о больных и бедных паломниках, не попавших на пароход: «Все они голодные, оборванные, грязные скитаются по целым неделям в негостеприимном городе, питаются подачками, валяются на дворах гошей,

на улицах, и со слезами на глазах ежедневно ходят в консульства с просьбой об отправке их на родину.

Наше русское консульство крайне отзывчиво относилось к этим несчастным и с разрешения каймакама небольшими партиями отправило бесплатно на пароходы до 25 человек. Нужно было видеть, с какой завистью провожали своих уезжающих товарищей остальные, не попавшие в партию «счастливых».

Еще более в беспомощном положении находятся больные. 4-6-месячное скитание при весьма неблагоприятных условиях, непривычный для многих климат, спанье на сырой земле, неправильное питание, нередко питание только порченными суррогатами, недоброкачественная вода создают почву крайне удобную для заболевания. Постоянными, так сказать, «паломническими» болезнями является острый катар тонких кишок, дизентерия и перемежающаяся лихорадка, они столь обычны, что на них здесь никто не обращает внимания. Между тем, невинный сравнительно энтерит при антигигиенических условиях, превращая в какие-нибудь 1 – 1,5 недели здорового крепкого хаджу в хилого и немощного, делает его неспособным к дальнейшему передвижению. То же и производит и малярия. Смерть от голода, истощение ожидает бедняка, если у него нет денег и близкого человека, который мог бы о нем позаботиться» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 32–33).

Далее Д.Ф. Соколов писал: «Большинство этих несчастных, покинутых своими товарищами без средств, не зная арабского языка, беспомощно валяются по разным трущобам.

Мне приходилось их видеть не только в темных, смрадных углах кофеен, гошей, вэкиэ, но даже на оживленном базаре около шумной толпы и сытых игроков арабов в домино, не обращающих никакого внимания на умирающего с голода хаджу, бывшего месяц тому назад предметов их уважения и ухода. Некоторые умирающие, преимущественно старики, до того примирились со своим положением и покорились участи, что отказывались от всякой помощи, прося не тревожить и дать им спокойно умереть на Св. земле⁹» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 33).

«К стыду турецкого правительства, – отмечает автор – производящего большие карантинные поборы, до сего времени оно ровно ничего не сделало для организации подачи медицинской помощи больным паломникам. Предназначенный для этой цели местный городской госпиталь по своему неустройству, запущенности и полному отсутствию медикаментов вполне заслуживает того презрения, с которым относятся к нему даже неразвитая, неприхотливая масса» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 33).

Далее Соколов пишет: «Условия возвращающихся паломников также отчаянны: продукты в пути страшно дороги, денег нет, они все оставлены в Святой земле, а впереди – длинный путь с сидением в карантинах по целым неделям. На возвратном пути я ехал на английском пароходе, который вез до 460 паломников индусов, персов, яванцев, многие из них буквально были полунагие живые трупы, с алчностью смотревшие на все съестное и не брезгующие никакими отбросами. Пароходная администрация спокойно сваливала заболевших в грязный угол, мертвых выбрасывала в море на съедение акулам» (Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901: 34).

Как видим, эти данные резко отличаются от избранных документов, приведенных во II томе Истории Центральной Азии в османских документах.

Несмотря на тяжести пути и пребывания в Хиджазе, паломничество из Центральной Азии не прекращалось. Властные структуры были озабочены проблемой принимать ли меры для запрещения хаджа.

⁹Мусульмане считают почетным умереть по совершении хаджа в Св. местах. Такой взгляд поддерживался имамами и векиями.

Однако опыт показал, что запрещение паломничества вело к опасному бесконтрольному контрабандному передвижению, могущему легко занести в пределы государств эпидемию, поэтому во избежание этого зла, правительство решило, что упорядочение паломничества, единственный верный путь — это снаряжение правительствами собственными паломническими пароходами, подчинёнными строгому контролю, причем плата за перевоз должна была быть значительно ниже платы частных компаний, а также упорядочений железных дорог. Обсуждений этой проблемы было много на разных уровнях власти, и они упирались в проблемы законодательства.

Имперский дискурс о хадже: разрешить, запретить или ограничить?

В 80-х годах XIX в. были случаи обращения мусульман в соответствующие организации целыми семьями за разрешением выехать в Мекку. Министерство иностранных дел подозревало, что желание посетить Мекку в такой форме определялось не столько планами паломничества, сколько планами остаться там навсегда. Поэтому это ведомство в 1865 году сделало распоряжение в таких случаях не выдавать заграничных паспортов (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 30 об.). Однако в 1881 г. из-за опасения вызвать недовольство среди населения эти ограничения были сняты и мусульманам было разрешено отлучаться за границу на основании существующих законов (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 31). Несмотря на это властями создавались искусственные препятствия для выезда мусульман в хадж.

В 80-х годах XIX в. в военно-правительственных кругах Российской империи, в частности, среди руководителей ее мусульманских окраин развернулся дискурс, посвященный теме принятия дополнительных законодательных мер в деле контролирования паломничества в Мекку. Причиной его было обращение генерал-адъютанта Г.В. Мещеринова, генерал-губернатора Западной Сибири, мусульмане которого находились под влиянием определенных мусульманских сил Туркестанского края. Данный дискурс отразился в докладе канцелярии Туркестанского генерал-губернатора от 8 марта 1886 г., куда поступали сообщения и докладные со всего Туркестанского генерал-губернаторства по данному вопросу.

Как отмечается в архивных документах «по замечанию генерал-губернатора (Западной Сибири – Д.А.), хотя в силу указанного величайшего повеления большинство ходатайств об увольнении на богомолье сибирских магометан отклонялись под разными благовидными предложениями, но удержать этот порядок дальше представляется крайне затруднительным, ввиду вызываемого недовольства со стороны магометан Семипалатинской области, которым известно, что мусульмане Туркестанского края увольняются в Мекку и Медину беспрепятственно» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 31 об.). Очевидно, мусульмане Туркестанского генерал-губернаторства обладали более широкими правами в этом вопросе.

Не успокаиваясь, генерал-губернатор Г.В. Мещеринов требует установить ограничения следующим образом: «а) определить известное число заграничных паспортов на губернию от 10-20; б) с каждого отправляющего взимать 100 руб. на составление особого капитала для оказания всепомоществования семействам, т.е., если не возвратятся из путешествия, 100 руб. на местные учебные заведения и 100 руб. в обеспечение обратного пути богомольцев» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 31 об. – 32). Эти обязательные 300 руб. были серьезной суммой, которую не каждый мусульманин мог покрыть. Однако министерство не приняло прошение Г.В. Мещеринова и разумно ответило генералу, что «путешествие в Мекку (хадж) составляет обязанность каждого мусульманина и потому стеснять мусульман в исполнении одного из составных догматов их религии едва ли может быть признано удобным, тем более, что путешествие на поклонение в Мекку обставлено по шариату

такими условиями, точное соблюдение которых само по себе уже без всякого побочного стеснения, но в значительной степени сократит число отправляющихся в Мекку» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 34 об. – 35). При этом министерство расписало все эти условия, делая вывод, что хадж возможен только для людей состоятельных. При этом МВД считало, что для отказа в поездке нужно ссылаться именно на условия, предписанные шариатом, где всегда можно найти для этого основание.

Этот способ ограничения путешествий, по мнению Министерства, был удобным, потому что отклонение ходатайств из-за невыполнения условий, предписанных исламом, не вызывает озлобления и недовольства. Однако Г.В. Мещеринов не успокаивался и продолжал требовать принятия своих условий, особенно для Туркестанского края. В ответ министерство оповещает, что «военный губернатор Ферганской области сообщает, что путешествия туземцев в Мекку не представляют ничего опасного по отношению к фанатизированию туземцев и что до сих пор не было замечено особенно вредных от этого последствий» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 34 об. – 35). Но в отношении Андижанского и Кокандского уездов, он подтверждал, что «возвращающиеся из Мекки лица стараются напомнить мусульманам о «потере своего народного правления и о подчинении власти кяфиров», что способствовало брожению умов и поэтому начальники этих уездов поддерживали мнение Г.В. Мещеринова. Существовали и другие мнения. Так, начальник Зарафшанского округа генерал А.К. Абрамов считал, что «стеснять или совсем запрещать таковые не следует, тем более что все меры, какие могли бы быть предприняты с целью ограничения путешествий в Мекку, могут быть легко обойдены туземцами Ферганской области, которые имея возможность увольняться для торговых и прочих целей в соседние независимые ханства, могут направляться оттуда в Мекку» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 36). А.К. Абрамов делит паломников на две категории: воспитанники медресе, посвятившие себя науке и религии и люди, прожившие жизнь небезупречно и часто мучимые совестью. Однако с этим нельзя согласиться, поскольку социальный состав паломников был гораздо разнообразнее. Но он был абсолютно прав, когда высказал мысль о том, что отказ о поездке в хадж мусульманина подрывает в его глазах авторитет государства. Он писал: «воспрещение вообще туземцам идти в Мекку на поклонение, для чего весьма многие из них в течение половины своей жизни, собирают нужные для этого средства, будет для них равносильно нарушению самого доброго и мирящего их с русским владычеством – права и свободы вероисповедания и придает особые небывалое значение хаджиям». А.К. Абрамов сообщал, что вредных последствий от путешествий в Мекку не замечалось и что нельзя стеснять паломничество, тем более что немногие туземцы пользуются ими, так как путешествие в Мекку – дело нелегкое и весьма дорого обходится. По мнению генерала Н.А. Иванова всякое стеснение в исполнении религиозных требований народа может скорее принести вред, чем полезные последствия (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 36 об.).

По Сырдарьинской области военный губернатор В.Н. Троицкий, исполняющий делами действительный статский советник Гилев своего особого мнения не высказали, сообщив лишь только что «возвращающиеся из Мекки мусульмане, особенно вредного влияния на массу не проявляют» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 36 об.).

В Амударьинском отделе проблем не было, потому что редкие ходатайства о выезде в Мекку местными властями отклонялись, затем они перестали поступать вообще. Начальник Амударьинского отдела полковник Краббе видел причину этого в бедности населения, а также его «неразвитости в религиозном смысле». И, тем не менее, он согласился с предложениями генерал-адъютанта Г.В. Мещеринова.

Изучив позиции большинства начальников уездов и областей Туркестанского генерал-губернаторства, его Канцелярия составила заключение, где со знанием дела раскритиковала позицию Г.В. Мещеринова. Основная мысль этого заключения состояла в том, что «принятие репрессивных мер по отношению к хаджу вообще опасно, потому что может быть истолковано мухаммедьянами (мусульманами – Д.А.) как лишение их иноверною властью исполнения религиозного обряда» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 38 об. – 39). Канцелярия обратилась с просьбой к генерал-губернатору вынести решение и со своей стороны считая, что меры, предпринимаемые Мещериновым, не могут на практике достигнуть результата, напротив будут способствовать возбуждению мусульманского фанатизма. Ограничения же заграничных паспортов 10-20-ю будут порождать мнение о том, что правительственные меры направлены на разрушение ислама. Снятие с паломников 100 рублей в пользу образовательных учреждений также было воспринято канцелярией отрицательно, т.к. этот дополнительный налог усиливал бы медресе, тогда как политика игнорирования исламского образования была направлена на их естественное разрушение. Взимание же 100 руб. на обеспечение семьи отъезжающих паломников было бы бессмысленным, т.к. по мнению автора доклада, большинство их составляли зажиточные люди, да и самой верой было предписано обеспечить кормильцем семью за время его отсутствия. В 1869 году Министерством внутренних дел было сделано циркулярное распоряжение генерал-губернаторам о том, что заграничные паспорта паломникам должны выдаваться лишь при условии материального обеспечения состоятельных семей. Считалось нецелесообразным и взимание 100 рублей на обратный путь паломника.

Обстоятельный анализ законов российской империи и текущих распоряжений правительства позволил канцелярии сделать разумный ход: «Не принимать никаких против этого (отправки в хадж - Д.А.) репрессивных мер:... Во-первых, потому что ввиду коренного начала нашего законодательства, провозгласившего полную веротерпимость, таковой запрет не согласовался бы с этим началом, и, во-вторых – потому что всякая репрессивная мера против хаджа будет лишь мертвою буквою, так как здесь действительно верующий мусульманин везде найдет возможность этот запрет обойти, а в интересах правительства лежит издавать лишь такие законы, исполнение коих может быть на деле осуществлено, а не издание таковых – кои сознательно будут обходиться и правительство бессильно будет на исполнении настоять» (НА Уз. Ф. И-1, оп. 22, д. 431. Л. 44 об.).

Обзор документов такого характера свидетельствует о существовании и упорном подавлении определенными официальными лицами мнения о необходимости запрета паломничества в Аравию. Конечно, это была самая легкая мера в сложном деле выезда представителей коренного населения в Мекку. Подобные дискуссии продолжались вплоть до Февральской революции в России. Однако военное ведомство Российской империи рационально подходило к решению этого вопроса, понимая, что запрет – это путь к волнениям, которые часто имели место в Туркестане. Только в 1882 г. произошло Андижанское восстание, потребовавшее концентрации здесь военных сил, и унесло жизни многих андижанцев.

Поэтому правительство в течение этого времени пыталось упорядочить выдачу паспортов и законодательно закрепить, и оговорить случаи отказа. Они зачастую проходили в период эпидемий холеры, не раз вспыхивавших как самой Аравии, так и в сопредельных странах.

Закключение. Анализ трех разнохарактерных направлений источников в деле хаджа показывает, насколько сложными были не только выработка четкой концепции управления хода паломничества из Средней Азии в Мекку, но и положение самих паломников, терпящих огромные трудности при оформлении выезда и особенно во время нахождения в пути и на месте пребывания в чужой стране.

Приведенные данные весьма разнохарактерны и отличаются субъективностью мнений. Первое направление – это взгляды османских чиновников, которые имеют комплементарный характер по отношению к властям и представляют лишь положительное решение ими жалоб туркестанских и бухарских паломников. Второе направление – это взгляд и оценка только одного очевидца, занимавшего доверенный пост Российской империи, и представляет в большинстве негативную картину жизни «хаджеев», в том числе из Центральной Азии. Третья группа источников характеризуют дискуссию относительно состояния дел паломничества в Туркестане, представленную имперскими чиновниками.

Приведение в статье данные анализируются впервые и наводят на вывод о том, что необходимо изучать проблему истории хаджа в совокупности разного рода источников, которые должны дополнять друг друга в целях объективного анализа.

Источники

История Центральной Азии, 2011 — История Центральной Азии в османских документах. Т.2. Духовные и религиозные связи. Самарканд, МИЦАИ. 2011. 222 с.

НА Уз — Национальный архив Узбекистана.

Соколов Д.Ф. О паломничестве, 1901 — Соколов Д.Ф. О паломничестве мусульман в Мекку. Из «Отчета Его Высочеству Принцу Ольденбургскому по командировке в г. Джидду» Д.Ф. Соколова // Отд. оттиск из «Больничной газеты Боткина» за 1901 г. 37 с.

Sources

Istoriya Sentralnoy Azii, 2011 — Istoriya Sentralnoy Azii v osmanskix dokumentax. T.2. Duxovniye i religiozniye svyazi. [The History of Central Asia in Ottoman documents. Vol. 2. Spiritual and religious relations.] Samarkand, MISAI. 2011. 222 p. (In Rus.)

NA Uz — National Archive of Uzbekistan.

Sokolov D.F. O palomnichestve, 1901 — Sokolov D.F. O palomnichestve musulman v Mekku. Iz «Otcheta Yego Visochestvu Prinsu Oldenburgskomu po komandirovke v g. Djiddu» D.F. Sokolova [About the pilgrimage of Muslims to Mecca. From the "Report to His Highness the Prince of Oldenburg on a business trip to Jeddah" by D.F. Sokolov] // «Bolnichnaya gazeta Botkina». 1901. 37 p. (In Rus.)

Литература

Алимова, Шадманова, 2011 — Алимова Д.А., Шадманова С.Б. Из истории паломничества мусульман Центральной Азии в Мекку (конец XIX – начало XX вв.) // *O'zbekiston tarixi*. 2011. № 1. С. 49–61.

Бехбудий, 1914 — Бехбудий М. Саёхат хотиралари // *Ойна*. 1914. № 48. С. 1142–1147.

Литвинов, 1998 — Литвинов П.П. Государство и ислам в русском Туркестане (1865–1917) (по архивным материалам). Елец: ЕГПИ, 1998. 320 с.

Литвинов, 2007 — Литвинов П.П. Органы Департамента полиции МВД в системе «военно-административного» управления Русским Туркестаном (по архивным, правовым и иным источникам). Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина, 2007. 539 с.

Лыкошин, 1902 — Лыкошин Н.С. К статистике паломничества в Мекку// Туркестанские ведомости. 1902 г. 14 февраля.

Мухтарова, 2009 — Мухтарова Г.Р. Паломничество из Казахстана в Мекку и Медину в досоветский период // *Қазақстандағы ислам діні (XIX – XX ғғ.)*. Алматы: Баспалар үйі, 2009.

Наливкин, 1913 — Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. Ташкент. Электрическая типолитография Туркестанского Товарищества печатного дела, 1913. С. 30–37.

Организация паломнического движения, 1910 — Организация паломнического движения и грядущая опасность // Туркестанские ведомости. 1910. № 215.

Правила для паломников, 1902 — «Правила для паломников, установленных приказом Туркестанского генерал-губернатора» от 23 января 1901 г. // Туркестанские ведомости. 1902. № 96.

Сибгатуллина, 2006 — Сибгатуллина А. «Простодушных паломников обманывали везде...» // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2006. № 2. С. 180–182.

Сибгатуллина, 2008 — Сибгатуллина А. До Мекки через Стамбул. № 5. 2008. Родина. С. 94–95.

Хожилаарга рахбар, 1914 — Хожилаарга рахбар // Садои Фергана, 1914, № 35.

Шадманова, Шадманов, 2007 — Шадманова С., Шадманов Т. Из истории паломничества среднеазиатских мусульман (конец XIX – начало XX в.) // Мир ислама: История. Общество. Культура: материалы международной исламоведческой научной конференции, 11–13 декабря 2007 г., РГГУ. М., 2009. С. 106–113.

Шумилов, 1913 — Шумилов В. Паломничество мусульман. // Туркестанские ведомости. 1913 г. № 28.

Grigoriev, 2008 — Grigoriev E. Russian Muslim Pilgrimages to Makka in the Early Twentieth Century // Riyadth. 2008. С. 46–73.

References

Alimova, Shadmanova, 2011 — Alimova D.A., Shadmanova S.B. Iz istorii palomnichestva musulman Sentralnoy Azii v Mekku (konets XIX – nachalo XX vv.) [From the history of the pilgrimage of Muslims of Central Asia to Mecca (late XIX – early XX centuries)] // O'zbekiston tarixi. 2011. Nr. 1. P. 49–61. (In Russ.).

Bexbudiy, 1914 — Bexbudiy M. Sayohat xotiralari [Travel memories] // Oyna. 1914. № 48. P. 1142–1147. (In Uzb.).

Grigoriev, 2008 — Grigoriev E. Russian Muslim Pilgrimages to Makka in the Early Twentieth Century // Riyadth. 2008. P. 46–73.

Likoshin, 1902 — Likoshin N.S. K statistike palomnichestva v Mekku [On the statistics of the pilgrimage to Mecca] // Turkestanskiye vedomosti. 1902. 14 Febr. (In Russ.).

Litvinov, 1998 — Litvinov P.P. Gosudarstvo i islam v russkom Turkestane (1865–1917) (po arxivnim materialam) [The State and Islam in Russian Turkestan (1865–1917) (based on archival materials)]. Yelets: YEGPI, 1998. 320 p. (In Russ.).

Litvinov, 2007 — Litvinov P.P. Organi Departamenta politsii MVD v sisteme "voyochno-administrativnogo" upravleniya Russkim Turkestanom (po arxivnim, pravovim i inim istochnikam) [The bodies of the Police Department of the Ministry of Internal Affairs in the system of "military-administrative" management of Russian Turkestan (according to archival, legal and other sources)]. Yelets: YEGU, 2007. 539 p. (In Russ.).

Muxtarova, 2009 — Muxtarova G.R. Palomnichestvo iz Kazaxstana v Mekku i Medinu v dosovetskiy period [Pilgrimage from Kazakhstan to Mecca and Medina in the pre-Soviet period] // Kazakstandagi islam dini (XIX–XX). Almaty, 2009. (In Russ.).

Nalivkin, 1913 — Nalivkin V.P. Tuzemsi ranshe i teper. Tashkent [The natives before and now]. 1913. P. 30–37. (In Russ.).

Organizatsiya palomnicheskogo dvijeniya, 1910 — Organizatsiya palomnicheskogo dvijeniya i gryadushaya opasnost [The organization of the pilgrimage movement and the coming danger] // Turkestanskiye vedomosti, 1910. Nr. 215. (In Russ.).

Pravila dlya palomnikov, 1902 — «Pravila dlya palomnikov, ustanovlennix prikazom turkestanskogo general-gubernatora» ot 23 yanvarya 1901 g. ["Rules for pilgrims established by the order of the Turkestan Governor-General" dated January 23, 1901] // Turkestanskiye vedomosti. 1902. Nr. 96. (In Russ.).

Shadmanova, Shadmanov, 2007 — Shadmanova S., Shadmanov T. Iz istorii palomnichestva sredneaziatskix musulman (konets XIX – nachalo XX v.) [From the history of the pilgrimage of Central Asian Muslims (late XIX – early XX century)] // Mir islama: Istoriya. Obshestvo. Kultura: materiali mejdunarodnoy islamovedcheskoy nauchnoy konferensii, 11–13 Dec. 2007, RGGU. M., 2009. P. 106–113. (In Russ.).

Shumilov, 1913 — Shumilov V. Palomnichestvo musulman. [Pilgrimage of Muslims] // Turkestanskiye vedomosti, 1913. № 28. (In Russ.).

Sibgatullina, 2006 — *Sibgatullina A.* «Prostodushnix palomnikov obmanivali vezde...» ["Simple-minded pilgrims were deceived everywhere..."] // *Gasirlar avazi – Exo vekov*. 2006. No. 2. P. 180–182. (In Russ.).

Sibgatullina, 2008 — *Sibgatullina A.* Do Mekki cherez Stambul. [To Mecca via Istanbul] Nr. 5. 2008. Rodina. P. 94–95. (In Russ.).

Xojilarga raxbar, 1914 — *Xojilarga raxbar* [Leader of pilgrims] // *Sadoi Fergana*, 1914, № 35. (In Uzb.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 132-149, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_132-149

ОРЫНБОР ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова¹, Рашид Ешенұлы Оразов²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Гуманитарлық ғылымдар магистры, аға ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Мұхатова О.Х., Оразов Р.Е., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Ресей империясында XIX-XX ғасырдың басында орта білім беретін губерниялық училищелер немесе гимназиялар ашылды. Бұларды бітіргендер жоғары оқу орындарына (университеттерге) түсу, әртүрлі мекемелерде қызмет етуге құқығын иеленді. Мұндай оқу орындары оқыту әдістемесімен ғана емес тәрбие ісімен де танымал болды. Қазақ даласында жұмыс істеген орта оқу орындарының бірі 1868 жылы ашылған Орынбор ерлер гимназиясы еді. Гимназия ашу және оқу ғимаратын салу үшін тұрғындар арасында қайырымдылық қоры ұйымдастырылды. Осы қордан қазақ балаларына шәкіртақы тағайындалды. Бұл гимназияда Әбубәкір Алдияров, Сәлімгерей Нұралыханов, Ғали (Қали) Ибрагимов, Ғали-Ахмет Арынғазиев сынды Алаш қайраткерлері білім алды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Орынбор ерлер гимназиясының ашылу тарихын, оқушыларды қабылдау, пансионда тұру ережелерін, оқытушылар құрамын, оқу орнының әлеуетін, ерекшеліктерін айқындау; гимназиядағы Алаш қайраткерлерінің білім алуын және қызметке орналасуын зерттеу; қазақ балаларының VIII-сынып оқушыларының тізімі көрсетілген құжат бойынша үлгерімін, тәртібін, сынақ тапсыруын, сабақтан қалу себептерін, түлектерге берілген мінездемелерді талдау; гимназияның Алаш қайраткерлерінің тұлға болып қалыптасуына ықпалын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері бойынша Орынбор оқу округіне қарасты ерлер гимназиясының XX ғасырдың басында білім алған Алаш қайраткерлері зерттелді. Гимназияда қазақ балалары пансионда тұрып, орыс, грек, латын, француз, неміс, тілдерін меңгерді, логика, алгебра, геометрия, тарих, география пәндерін оқып, сынақ тапсырды. Олар барлық күш-жігерін білім алуға жұмсады. Қабілеттерінің, сабақтарға үнемі қатысуының арқасында жақсы білім нәтижелеріне қол жеткізді, білім қорын жинақтады, қоғамдық ортада өздерін ұстауға,

жауапкершілік, еңбекқорлық, адалдық, адамгершілік қасиеттерді бойларына сіңірді. *Қорытынды.* Орынбор ерлер гимназиясы арқылы Алаш қайраткерлері болашаққа жолдама алды. Жоғары оқу орындарына түсіп, мамандық алды. Олар өз замандарынан озық ойлы, білімді, мәдениетті тұлға ретінде еліне адал қызмет етті.

Түйін сөздер: Орынбор, гимназия, оқу округі, тәлімгер, пансион, сынып, сабақ, үлгерім, куәлік, Алаш

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14872226).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х., Оразов Р.Е. Орынбор ерлер гимназиясы және Алаш қайраткерлері // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Бб. 132-149. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2024_27_1_132-149

ORENBURG MEN'S GYMNASIUM AND ALASH FOLLOWERS

Orazgul Khasenovna Mukhatova¹, Rashid Eshenovich Orazov²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of humanities, senior researcher
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

Abstract. Introduction. In the 19th and early 20th centuries, provincial schools, or gymnasiums, were opened in Russia for secondary education, the completion of which gave the right to enter higher educational institutions (universities) and serve in various institutions. Such educational institutions became famous not only for their teaching methods, but also for their education. One of the secondary educational institutions operating in the Kazakh steppe was the Orynbor men's gymnasium, which opened in 1868. A charitable foundation was organized among the residents for the opening of a gymnasium and the construction of an educational building. From this fund, scholarships were awarded to Kazakh children. Such Alash workers as Abubakir Aldiyarov, Salimgerey Nuralykhanov, Gali (Kali) Ibragimov, Gali-Akhmet Aryngaziev studied in this gymnasium. *Goals* – determine the history of the opening of the Orenburg Men's Gymnasium, the rules for admitting students to the educational institution and boarding school, its teaching staff, potential and features; study the education in the gymnasium and the employment of Alash workers; analyze the performance of Kazakh children, the procedure for taking tests, reasons for absenteeism, characteristics of graduates according to the list of students in grade VIII; determine the influence of the gymnasium on the formation of the personality of Alash figures. *Results.* The article uses archival data to study Alash workers who studied at the men's gymnasium at the beginning of the 20th century, which was subordinate to the Orenburg educational district. In the gymnasium, Kazakh children lived in a boarding house, studied Russian, Greek, Latin, French, German, studied logic, algebra, geometry, history, geography and passed tests. They put all their strength and effort into getting an education. Thanks to their efforts, abilities, and regular attendance at classes, they achieved good results in their studies, accumulated

knowledge, learned to behave in a public place, and they absorbed such moral qualities as responsibility, hard work, and honesty. *Conclusions.* Through the Orenburg men's gymnasium, Alash figures received a ticket to the future. We entered higher educational institutions and received a specialty. As smart, educated and cultured individuals, ahead of their time, they faithfully served their country.

Keywords: Orenburg, gymnasium, educational district, student, boarding school, class, lesson, academic performance, certificate, Alash

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Zhetysu figures of the Alash movement: destinies and heritage» (Registration number AP 14872226).

For citation: Mukhatova O.Kh., Orazov R.E. Orenburg men's gymnasium and Alash workers // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 132-149. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_132-149

ОРЕНБУРГСКАЯ МУЖСКАЯ ГИМНАЗИЯ И ДЕЯТЕЛИ АЛАШ

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹, Рашид Ешеневич Оразов²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Ресей империясында В XIX-начале XX века в России открылись губернские училища, или гимназии для получения среднего образования, окончания которых давало право поступать в высшие учебные заведения (университеты), служить в различных учреждениях. Такие учебные заведения прославились не только методикой обучения, но и воспитанием. Одним из средних учебных заведений, работавших в казахской степи, была Орынборская мужская гимназия, открывшаяся в 1868 году. Среди жителей был организован благотворительный фонд для открытия гимназии и строительства учебного здания. Из этого фонда были назначены стипендии казахским детям. В этой гимназии учились такие деятели Алаш, как Абубакир Алдияров, Салимгерей Нуралыханов, Гали (Кали) Ибрагимов, Гали-Ахмет Арынгазиев. *Цель и задачи исследования* – определить историю открытия Оренбургской мужской гимназии, правила приема учащихся в учебное заведение и пансион, ее преподавательский состав, потенциал и особенности; изучить получение образования в гимназии и трудоустройства деятелей Алаш; анализировать успеваемости детей-казахов, порядок сдачи зачетов, причины прогулов, характеристики выпускников согласно списку учащихся VIII классов; определить влияние гимназии на формирование личности деятелей Алаш. *Результаты.* В статье по архивным данным изучены деятели Алаш, обучавшиеся в мужской гимназии в начале XX века, которая подчинялась Оренбургскому учебному округу. В гимназии казахские дети жили в пансионе, изучали русский, греческий, латынь, французский, немецкий языки, изучали логику, алгебру, геометрию, историю, географию и выдерживали испытания. Все свои силы, старание

они вложили в получение образования. Благодаря стараниям, способностям, регулярному посещению занятий они добились хороших результатов в учебе, накопили знания, научились вести себя в общественном месте, они впитали в себя такие моральные качества как ответственность, трудолюбие, честность. *Выводы.* Через Оренбургскую мужскую гимназию деятели Алаш получили путевку в будущее. Поступили в высшие учебные заведения и получили специальность. Как умные, образованные и культурные личности, опередившие свое время они верно служили своей стране.

Ключевые слова: Оренбург, гимназия, учебный округ, воспитанник, пансион, класс, урок, успеваемость, свидетельство, Алаш

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Жетысуские деятели движения Алаш: судьбы и наследие» (регистрационный номер: AP 14872226).

Для цитирования: Мухатова О.Х., Оразов Р.Е. Оренбургская мужская гимназия и деятели Алаш// Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 132-149. (На Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_132-149

Кіріспе. XIX ғасырдың соңында Орынборда ашылған ер балалар гимназиясы өлкедегі оқу-ағартудың дамуына және жергілікті халық өкілдерінің білім алуына қолайлы жағдай тудырды. Гимназияның Орынбор оқу округіне қаратылуы оны қаржылай, мамандармен, құралдармен, т.б. қамтамасыз ету мәселелерін шешуді жеңілдетті. Орынбор губерниясы тұрғындарының жеткіншек ұрпақтың білім алуы үшін қайырымдылық қорын құруы қазақ балаларының орта білім алуына айтарлықтай көмегін тигізді. Архив құжаттары XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында гимназияда Әбубәкір Алдияров, Сәлімгерей Нұралыханов, Ғали (Қали) Ибрагимов, Есмұрат Айшуақов, Сүлеймен Ибрагимов, Әбубәкір Сейдалин, Мәжит Шомбалов, Ахмет Арынғазиев, Оспан Бөлітіріков, Әбубәкір Балғымбаев, Иса Қисықов, Қарасай Қойайдаров, Нұрмұхамед Калменов, Өтеген Бөлебаевтың оқығанын дәйектейді. Гимназияда балалар шәкіртақыға оқыды. Оқу орны қазақ балаларының білімдерін ары қарай жалғастыруына мұрындық болды. Ерлер гимназиясы орынборлық қазақ жастарының ұлтжанды, халқының азаттығын қара басының қамынан жоғары қоятын тұлға ретінде қалыптасуына әсер етті. Олар бірнеше шет тілдерін оқып, орыс тілін еркін меңгерді. Ресеймен тағдырын қосқан елдің болашағы мәдениет пен ғылымда екендігін байқаған жастар терең білім алуды, көзі ашық, көкірегі ояу азамат болуды көздеді. Осындай мақсатқа қол жеткізудің бастамасы Орынбор ерлер гимназиясындағы алған білімдері еді. Танымалдығы өлкеге жайылған оқу орнында білім алып қана қоймай, қоғамдық өмірді таныды, орын алған оқиғалар мен үдерістерді түсінуге ұмтылды. Қазақ жастары, соның ішінде Әбубәкір Алдияров І дүние жүзілік соғыс басталған кезде Ә. Бөкейхановтың Земство Одағына көмек ретінде оқыған, жоғары білімді жас азаматтарға арнаған үндеуін қабыл алды. Ол қара жұмысқа алынған қазақтар арасында дәрігер болып жұмыс істеді. Орынборлық гимназистер XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың белсенді мүшелері ретінде Қазақ елінің тәуелсіздігі үшін күреске араласты. Алашорда үкіметінің мүшелігіне және мүшелікке кандидат болып тағайындалды. Алашорданың Қостанай уезі комитетінің төрағасы және Торғай облысы комитетінің мүшелері ретінде өлкенің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірінің түйткілдерін шешті. Осы орайда Орынборлық Алаш қайраткерлерінің білім алудағы өмірлік белестерін зерттеу көкейкесті болып табылады. Орынбор ерлер гимназиясындағы оқу үдерісін зерделеудің қазіргі білім беру жүйесін жетілдірудегі маңызы дау тудырмайды. Отандық тарих ғылымында алаштықтардың

Орынбор ерлер гимназиясында білім алу тарихының арнайы зерттеу нысанына айналып, іргелі еңбектерді былай қойғанда салмақты ғылыми мақалалардың жарияланбауы тақырыптың өзектілігін арттыра түседі.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Ресей Федерациясы Орынбор облыстық біріктірілген мемлекеттік архивінде сақтаулы 79-қоры «Орынбор ерлер гимназиясы» деп аталады. Бұл қорда Орынбор ерлер гимназиясында білім алған жүздеген балалармен қатар қазақ өрендеріне қатысты құжаттар сақтаулы. Деректер түрі жағынан іс жүргізу құжаттары болып табылғанымен гимназияның қызметі және тәлімгерлердің күнделікті өмірінен мол мәлімет береді. Құжаттардан балалардың туған жылдарын, жерлерін, гимназиядан бұрын білім алған оқу орындарын, пансионда тұрғандарын, оқыған пәндерін, үлгерімін, гимназиядан кету себептерін, мінез-құлқын, алған куәліктерін және т.б. білуге болады. Алайда гимназияда оқыған қазақ балалары, соның ішінде болашақ Алаш арыстары туралы шынайы тарихи білім қалыптастыру үшін деректерді деректанулық талдаудан өткізу қажеттілігі айқын байқалады.

Орынбор ерлер гимназиясында білім алған қазақ балаларының оқу орнындағы өмірі мен күнделікті тұрмыс-тіршіліктерін өркениеттік даму тұжырымдамасы ауқымында зерделеу ұтымды (Сорокин, 1992). Білім алуды адамның рухани құндылықтарының бастысы ретінде қарастыруда өркениеттілік баламасыз бағыт болып саналады. Сонымен қатар балалардың күнделікті өмірін зерттеуде Э. Гуссерльдің «өмірлік әлем», М. Блок, Л. Феврдің, А. Людткенің күнделікті өмір тарихы («Alltagsgeschichte») күнделікті өмір тарихы, Ф. Бродельдің (Бродель, 1986) адамның күнделікті тұрмысын зерделеу бағыттары мен теориялары қолданылды. Болашақ Алаш қайраткерлерінің гимназиядан басталған тұлға болып қалыптасу үдерісін анықтауда феноменологиялық (Гуссерль, 2008) бағыттың маңызы зор. Сондай-ақ мәселені ұлттық мүдде тұрғысынан қарастыру Орынбор ерлер гимназиясында оқыған өрендердің қазақ халқының тәуелсіздігі үшін азаттық күреске белсене араласуына шынайы баға беруге қолайлы.

Артур Онкен Лавджойдың (Лавджой, 2001) эпистемология және идеялар тарихын зерттеу бағыты орынборлық Алаш қайраткерінің қоғамдық-саяси көзқарастарын зерттеуде тиімді. Э. Эриксонның (Эриксон, 1996) және Эрих Фроммның (Фромм, 2008) тұлғаның даму теориялары орынборлық алаштықтардың ғұмыр белестерін анықтауға көмегін тигізеді. Аталған ғылыми бағыттарды тарих ғылымының тарихилық, объективтілік және әлеуметтік зерттеу қағидаларымен ұштастыра отырып қолдану тақырыпты тарихи тұрғыда, хронологиялық ретте, сабақтастықта, ер балалардың әлеуметтік ортасын зерделеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу қағидалары талдау, жүйелеу, жалпығылыми индуктивті, дедуктивті және ретроспективтілік, салыстырмалы-тарихи, баяндау, сипаттау, қорыту әдістерімен тығыз байланыста қолданылды.

Талқылау. Ондаған жылдар бойы «жабық» тақырыптар қатарынан орын алған Алаш қозғалысы тарихын терең зерделеген сайын оның әлі де ашылмаған қырларының көп екендігіне көз жеткізіліп келеді. Зерттелуге тиіс мәселелердің бірі Орынбор ерлер гимназиясында білім алған Алаш қайраткерлерінің балалық шағы екендігі дау тудырмайды, себебі осы тұрасында іргелі еңбектерді былай қойғанда ғылыми мақалалардың өздері жарық көрмеген. Интернет ресурстарында бұрын жарияланған еңбектерден үзінді немесе шолу ғана орын алған. К.Нұрпейістің (Нұрпейіс, 1995.) Алаш қозғалысына арналған еңбегінде орынборлық гимназия тәлімгерлерінің есімдері ғана аталады. М. Қойгелдиев өзінің іргелі зерттеуінде (Қойгелдиев, 1995: 264) Әбубәкір Алдияровқа біршама тоқталады. Ғалым өзінің «Ұстанымы биік зиялы» атты мақаласында (Қойгелдиев, 2016) Әбубәкір Алдияровтың әкесі туралы жазған. Алаш арысы Әбубәкірдің саяси қуғын-сүргінге түсуін, тағдырын, азаматтық ұстанымын

ашады. Медицина саласы зерттеушілерінің қазақтың тұңғыш дәрігерлері туралы ақпарат беретін еңбектері жарық көрді. Солардың арасында Алаш қозғалысының белді мүшелері болған дәрігерлер жөнінде жазылған зерттеулер ерекшеленді. Ә.Х. Досахановтың «Біріншілер: Алаш дәрігерлері» (Досаханов, 2020) атты екі томдық еңбегінің 1-томында Ә. Алдияровтың, Ғали-Ахмет Арынғазиевтің өмірі мен дәрігерлік қызметі көрсетіледі. А. Әлжанов, Ә. Шокин, Ә. Досахановтың бірлескен еңбегінде (Әлжанов, 1984) алғашқы қазақ дәрігерлерінің ғұмыры және денсаулық сақтау жолындағы еңбектері баяндалады. С.Ордабековтың мақаласында (Ордабеков, 2020) қазақтан шыққан тұңғыш дәрігерлер туралы айтылса, Н.Қ. Оташева орынборлық Алаш қайраткерлеріне қысқаша тоқталады. Сонымен қатар «Қазақстан». Ұлттық энциклопедияда (Ұлттық энциклопедия, 1998: 264) және «Алаш. Алашорда» атты энциклопедияда (Ғ.Әнес, 2009) Ә. Алдияров туралы қысқаша мәлімет берілген.

«Қаһарлы 1916 жыл» атты құжаттар мен материалдар жинағынан (Қаһарлы 1916 жыл, 1998) Ә. Алдияровтың I дүниежүзілік соғыс кезінде майданның қара жұмысында дәрігерлік қызмет еткенін, Ыбырай Алтынсариннің үш томдық шығармалар жинағының үшінші томында (Алтынсарин, 1978) Әбубәкір Алдияровтың атақты ағартушының шәкірті болғандығын дәйектейтін деректер көрініс тапқан.

Ресейлік тарихнамада Орынбор губерниясындағы тұңғыш білім беру мекемелері, XIX ғасырдағы білім беру мекемелері жүйесінің дамуы, алғашқы орта оқу орындары тарихына арналған еңбектер жеткілікті. Дегенмен Орынбор ерлер гимназиясы арнайы зерделенген зерттеулер орын алмаған. Тек В.С.Болодуриннің монографиясында (Болодурин, 2001) Орынбор ерлер гимназиясы қысқаша сипатталады.

Зерттеу нәтижелері. Орынбор ерлер гимназиясының ашылуы. Ресей империясы XIX-XX ғасырдың басында орта білім беретін оқу орындарын: губерниялық училищелер немесе гимназияларды ашты. Мұндай оқу орындарының ашылуына патша үкіметі ғана емес қазақтар да мүдделі болды. Империяның мақсаты бір жағынан жергілікті билік орындарына қажетті орыс емес халық өкілдерінен төменгі шендегі мамандарды даярлау, өздеріне көмек көрсететін әлеуметтік топты қалыптастыру болса, екінші жағынан орта оқу орындарын бітіргендерге жоғары оқу орындарына (университеттерге) түсуге мүмкіндік тудырды. Ал қазақ халқы XIX ғасырда Алаш қайраткері Отыншы Әлжановтың сөзімен айтқанда, «өнер, ғылымнан артық нәрсенің болмайтындығына, оларды білген кісінің азбайтындығына да, тозбайтындығына, өнерпаз, ғылымы бар адамдардың қандай жағдай тумасын күнін көретіндігіне» (Әлжанов, 2004) көз жеткізе бастады. Сондықтан да адамзаттың басты құндылықтарының бірі ғылым мен білімге ұмтылды. Жай ғана ағартушылық емес жаңаша білім алуға бет бұрды. Себебі молладан білім алған балаға қарағанда орыс-қазақ мектептерінде, гимназияларда оқығандардың болашағының жарқын болатындығы уақыт өткен сайын айқын сезіле түсті.

Гимназиялар ер және қыз балаларды оқытуға арналды. Қазақ даласында осындай бірнеше гимназиялар жұмыс істеді. Солардың бірі - 1868 жылы ашылған Орынбор ерлер гимназиясы. Орынборда ерлер азаматтық гимназиясын ашу мәселесін 1865 жылы Орынбор губерниялық қала мәртебесін алған кезде генерал-губернатор Н.А. Крыжановский мен Қазан оқу округінің сенімді өкілі Шестаков көтерді (Оренбургский исторический календарь, 1903:83). Ал Жетісу жерінде дәл осындай орта оқу орны – Верный ерлер гимназиясы араға сегіз жылдай уақыт салып, 1876 жылдың 1 қыркүйегінде Түркістан өлкесінің тұңғыш генерал-губернаторы Константин Петрович Кауфманның өтініші бойынша ашылды. Орынбор губерниясының тұрғындары арасында гимназия ашу және оқу ғимаратын үшін қайырымдылық қоры ұйымдастырылды. Гимназиялардың ашылуы жергілікті көшпелі халықтың

балаларының орта білім алуына және одан әрі оқуын Ресей империясының университеттерінде жалғастыруға жол ашты.

Фото 1. Орынбор ерлер гимназиясының сыртқы көрінісі. Дерек: <https://koyrakh.livejournal.com/>
[Foto 1. Exterior view of the Orenburg men's gymnasium. (<https://koyrakh.livejournal.com/>)]

Ер балалар гимназиясы 1874 жылға дейін Қазан оқу округінің, ал 1874 жылдың мамыр айынан 1918 жылға дейін Орынбор оқу округінің қарамағында болды (ООБМА, 79-қ. 1-т. 2-іс, 1-п). 1804 жылы 5 қарашада император І Александр бекіткен жаңа «Университеттерге қарасты оқу орындарының Жарғысына» сәйкес Ресей империясының аумағы алты оқу округіне бөлінді. Олардың әрқайсысын округтің және университеттің сенімді өкілі (попечитель) басқарды. Орынбор губерниясының аумағы Қазан оқу округіне қаратылды. Округ Қазан қаласында І Александрдың университет ашу туралы бекіткен грамотасымен және Жарлығымен ашылды. Округтің сенімді өкілі де осы университетте болды.

1874 жылы 18 мамырда Орынбор оқу округі құрылды. Округтің құрамына заманауи Башқұртстан, Орынбор, Перм, Свердлов, Челябин, Қостанай, Ақтөбе, Орал облыстарының аумағында орналасқан оқу орындары енгізілді. Оқу округінің жеке басылымы «Орынбор оқу округінің хабаршысы» (Вестник Оренбургского учебного округа) ХІХ ғасырдың екінші жартысы ХХ ғасырдың бас кезінде тұрақты түрде шығарылып тұрды. Оның беттерінде округтің қызметі, білім беруге қатысты материалдар, ақпарат, хабарлама және т.б. басылды. 1874 жылы губернияның уездік және халықтық төменгі училищелері Орынбор-Ор аудандық халықтық училищелерінің инспекторының қол астына қаратылды. 1875 жылдан бастап Ресей Халық ағарту министрі граф Д.А. Толстойдың бастамасымен және 1872 жылдың 31 мамырындағы «Қалалық училищелер туралы Ережеге» сәйкес Ресей империясында уездік училищелерді тұрғындарының санына қарай бір, екі-үш, төрт сыныптық қалалық училищелерге айналдыру басталды (ООБМА, 77-қ. 1-т. 381-іс, 3-п). Осы Ереженің оныншы пунктіне сәйкес үш сыныптық училищелердің әрбір сыныбында екі жылдық курстар ашылды. Осылайша үш сыныптық училищелерде оқу мерзімі алты жылды құрады. Орынбордағы 1-ші үш сыныптық училищедегі - ерлер гимназиясындағы оқу ұзақтығы дәл осындай болып белгіленді. Қазақ балаларының басым көпшілігі білім алуды даярлық сыныптарынан бастады. Бұл сыныптың өзі екі курстан тұрды. Осылардың барлығын қосқанда қазақтар гимназияларда сегіз жыл оқыды.

Пансионда тұру ережесі және гимназияның әлеуеті. 1877 жылы дайындық сыныбына оқуға қабылданған қазақ балаларына арналған пансион ашылды. Пансионға қабылданған әрбір оқушының әкесі міндеттемеге қол қойды. Міндеттеме он пунктен тұрды. Оның алғашқы тармақшасында гимназиядағы оқу ақысының уақытында, жылына екі рет қаңтар-ақпан және шілде-тамыз айларында жарты жыл бұрын

алдын-ала төленіп қойылуы тиіс екендігі, олай болмаған жағдайда тәлімгердің оқудан шығарылатыны қадап жазылған. Екінші тармақшасында демалыс, мейрам күндері тәлімгердің қатаң бақылауға алынатындығы, сұранып кеткен жағдайда өзін гимназияның моральдық және арнайы ережелеріне сай лайықты ұстауы, белгіленген нысанда киініп жүру қажеттілігі айтылған. Әкелері балалары мейрам күндері демалысқа шығу үшін өтініш жазуға міндетті болған. Мәселен, Ақтөбе уезі Бөрте болысы №2-ауылының тұрғыны Мұхамеджан Ибрагимов ұлдары Сүлеймен және Ғали Ибаргимовтерді Құрбан айт мейрамына байланысты демалысқа шығуларын сұрап, 1898 жылы 15 ақпанда гимназия директорының атына өтініш жазған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 31-іс, 5-п).

Міндеттеменің үшінші тармақшасында концерт, театр, цирк тәрізді қоғамдық орындарға балалардың ата-анасымен немесе қамқоршысымен баруға, келеңсіз жағдайлардан алыс жүруге тиіс екендіктері көрсетілген. Науқастанып қалған немесе басқа да жағдайлар орын алған кезде шұғыл гимназия басшылығына хабар беру қажеттілігі төртінші тармақшада айтылды (ООБМА, 79-қ. 1-т. 31-іс, 246-п).

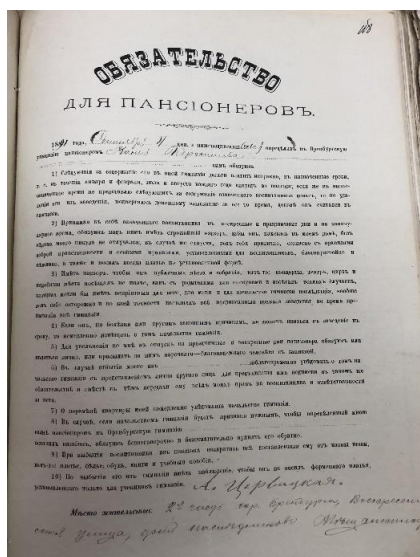

Фото 2. Пансионерлерге арналған міндеттеме. Дерек: ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 118-п.
[Foto 2. A commitment for boarders (United State Archive of the Orenburg Region. F. 79. D. 54. L. 118.)]

Бұл міндеттеменің Верный ерлер гимназиясы жанындағы бұратаналарға арналған оқушылар пәтерінде, яғни пансионда тұрудың 1877 жылы 19 мамырда Түркістан генерал-губернаторы бекіткен ережеден айтарлықтай айырмашылығы болды. Ереже он тармақшадан тұрғанымен мазмұны жағынан ерекшеленді. Бұл ережеде пансионның халық ағарту ісіне қазақтардың ерікті қайырымдылықтары есебінен қамтамасыз етілетіндігі, гимназияда оқитындардың және оған үміткер ретінде дайындалып жатқандардың пәтерде тегін, қазына есебінен тұратындығы, онда тұратын оқушының жасы алтыдан кіші және оннан үлкен емес, дені сау болуы тиістігіне баса назар аударылған еді.

1912 жылдың 25 маусымындағы «Жоғары бастауыш училищелер туралы Ереже» бойынша қалалық училищелер жоғары бастауыш училищелері болып қайта құрылды. Ережеге сәйкес өлкедегі Верный, Орынбор тәрізді қалалардағы ер балаларға арналған гимназиялар өз жұмыстарын табысты түрде жалғастырды. Осы гимназияларда бірқатар Алаш қайраткерлері білім алды. Орынбор ерлер гимназиясы білікті оқытушылық құрамымен ерекшеленді. Гимназия қабырғасында 1894 жылы университеттер мен филология институттарын бітірген 13 мұғалім, орта оқу орындарын - 2, теологиялық

семинарияны - 1, шетелдік оқу орындарын - 1 ұстаз еңбек етті. Верный ерлер гимназиясына қарағанда оның іргелі және оқушыларға арналған үш кітапханасынан өзге дене шынықтыру, тарих, жаратылыстану кабинеттері сапалы білім беруге септесті. Жыл сайын 46 атаудағы мерзімді басылымдарға жазылу жүргізілді. Осыдан-ақ кітапханалар қорының молдығы және оқу үдерісінің қажетті әдебиеттермен қамтамасыз етілу деңгейі байқалады. Басқару жүйесіне бірнеше қоғамдық бірлестіктер, сенімді адамдар, педагогикалық кеңестер, шаруашылық комитеті енді. XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басы аралығында Орынбор ерлер гимназиясы аймақтағы азаматтық орта білім беретін озық оқу орны ретінде танымал болды (Научно-справочное издание, 2019: 397-398). Онда білім беру классикалық сипатта жүрді. Классикалық білім беруге сәйкес ежелгі тілдер (грек, латын және т.б.), Құдай заңы, әдебиет және математика оқытылды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін Орынборда екі мемлекеттік ерлер гимназиясы болған. Екінші Орынбор ерлер гимназиясы 1914 жылы ашылды. Бастапқыда гимназияның төрт сыныбы Орынбор реалды училищесінің, бесінші сыныбы бірінші ерлер гимназиясының (1868 жылы ашылған Орынбор ерлер гимназиясы кейде осылай аталды) 1-ші ғимаратында орналасты. Алғашқы гимназия, мұғалімдердің біліктілігі, материалдық-техникалық базасы, салт-дәстүрі жағынан көш бастап тұрды. 1917 жылға дейін классикалық оқу бағдарламасы бойынша білім берген гимназиялар тәлімгерлерге оқуларын университеттерде жалғастыруға мүмкіндік берді.

Орынбор ерлер гимназиясының мұғалімдері жыл бойына сабақтан тыс оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырып, жүйелі түрде өткізіп отырды. Оқу орнының танымалдығы онда өткізілген әдеби-музыкалық кештер арқылы артты. Тәлімгерлер қалалық іс-шараларға белсенді араласты. Өртістердің өнер көрсетулері, атақты адамдармен кездесу ұйымдастыру дәстүрге айналды. Мәселен, 1891 жылы Жапонияға сапарынан қайтар жолында болашақ император II Николай гимназияға арнайы тоқтаған.

Гимназия оқушыларының әлеуметтік және діни құрамы әркелкі болды. Мұнда мұсылмандармен, православие дінін ұстанушылармен қатар өзге де сенімдегі балалар білім алды. Оқу орны жанында православие шіркеуі жұмыс істеді. Гимназия мен пансионат қазынадан, студенттердің жарналарынан және жеке тұлғалардың қайырымдылықтарынан қаржыландырылды. Гимназияның коммерциялық банкте жеке есепшоты болды (Болодурин, 2001: 20). Дегенмен оқу орнында тән өзіндік ерекшеліктер орын алды. Гимназиядағы жеткіншектердің оқу үлгерімі үнемі жоғары бола бермеді, өйткені оған түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің балалары қабылданды. Балалардың кейбіреулерінің гимназияға дейінгі білімі қанағаттанарлық болса, енді біреулерінің бастауыш білімі төмен деңгейде тұрды. Баланы гимназияға қабылдауда орыс тілінен білімі тексерілген. Ауылдан келген, оған дейін бірде-бір орысша сөз білмейтін баланың орыс тілінде білім алуы оңайға түспеген. Гимназияға дейін орыс тілін білетін қазақ балалары сирек кездесті. Оқуға қабылданғандардың қабілеті де әртүрлі болғандығы да хақ. Сондықтан да курста қалдыру, оны қайта оқу, әсіресе дайындық сыныбын қайта оқу, сынақ, емтихан тапсыруда қанағаттанарлықсыз бағалар алу қалыпты, қарапайым оқиғалар ретінде саналды.

Әбубәкір мен Сәлімгерейдің білім алуы. Егер Верный ерлер гимназиясында жүзден аса қазақ балалары білім алса, Орынбордағы оқу орнында олардың саны көп болмады. XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басында гимназияда Әбубәкір Алдияров, Сәлімгерей Нұралыханов, Ғали (Қали) Ибрагимов, Есмұрат Айшуақов, Сүлеймен Ибрагимов, Әбубәкір Сейдалиев, Ғали-Ахмет Арынғазиев, Оспан Бөлтіріков білім алса, архив құжаттары 1910 жылы Әбубәкір Балғымбаевтың, Иса Қисықовтың, Қарасай Қойайдаровтың, Нұрмұхамед Калменовтың, Өтеген Бөлебаевтың оқығанын дәйектейді.

Орынбор ерлер гимназиясына алғашқылардың бірі болып қабылданғандардың қатарында Әбубәкір Алдияров болды. Алайда оның гимназиядағы күнделікті өміріне, тәртібіне, оқу үлгеріміне қатысты құжаттар, кондуитті, яғни жеке айып парақшасы архив қорларында сақталмаған. Әбубәкір туралы ақпаратты 1899 жылы гимназияны тәмамдауға байланысты сынақтарға кіргізуді өтінген VIII-сынып оқушыларының тізімі берілген құжаттан табуға болады (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 38-50-п). Тізімнен Ә. Алдияровтың сыныптағы 22 оқушының ішінде екі қазақтың бірі болғанын анық көрінеді. Гимназияны тәмамдауға байланысты емтихандарға кіргізуді сұрап Әбубәкір 1899 жылы 5 сәуірде директордың атына өтініш жазған. Гимназия басшылығы бітіруші түлекке емтихандарға кіруге рұқсат беру үшін оның білім алуын, тәртібін, материалдық жағдайын егжей-тегжейлі тексерген. Гимназияда оқушының сабақтарға қатысуы басты назарға алынған. Сол себепті тәлімгердің қатысқан және жіберген сабақтары мұқият тексеріліп, саны айқындалған. Мәселен, 1898-1899 оқу жылында VIII сынып оқушысының сабақтарға қатысу уақытының төменгі мөлшері 708, ал жоғарғысы - 844 сағат болып белгіленген. Себебі балалардың барлығы бірдей шет тілдерін және т.б. қосымша пәндерді оқымаған. Әбубәкірдің қатысуы 675 сағатты құраған. Науқасына байланысты 33 сағатты жіберіп қойған. Дегенмен пайызға шаққанда оның сабақтарға қатысуы 4,8% болған (бұл көрсеткіш 5,0% болуы тиіс). Әбубәкірден де жиі сабақтарға науқастанып қалуына орай бара алмай қалған балалар болды. Солардың бірі - Иван Лебедев, ол 107 сағат сабақ жіберіп алған.

Әбубәкірмен бір сыныпта Сәлімгерей Нұралыханов оқыды. Жастайынан тиянақты, мақсатшыл, зерек Сәлімгерей бар-жоғы 7 сағат қана сабақтардан қалған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 37-п). Оқушының сабақтарға тұрақты әрі тиянақты қатысуы жоғары бағаланған. Сондықтан да балалар сабақтардан қалмауға тырысқан, сол себепті гимназия тәлімгерлері себепсіз бірде-бір сабақ жібермеген.

Жоғарыда айтылған құжатта гимназияны тәмамдаушылардың туған жылы, жері, наным-сенімі, білімі, сабақтарға қатысуы, дайындалуы, жазбаша жұмыстарды орындауды, білім алуға қызығушылығы, пәндерден алған бағалары көрсетілген. Әбубәкірдің туған жылы көрсетілмей жасы жиырмада, ал Әбубәкірдің «туған жері - Торғай облысы Николаев уезі Сарыой (Сарай) болысының №6-ауылы, діні - мұсылман, шыққан тегі - құрметті азамат әулеті, тәртібі жақсы, барлық пәндер бойынша сабақтарына тыңғылықты дайындалады» - делінген. Гимназияны бітіріп жатқан тұста Сәлімгерей 21 жаста болған. Хорунжийдің ұлы - Сәлімгерей Астраханда туылған, тәртібі өте жақсы, барлық пәндерге бірдей қызығушылықпен қараған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 47-п).

Гимназияның курстары бойынша Әбубәкірдің үлгерімі мынадай болған: Құдай заңдары, география – 5, тарих – 4, орыс, неміс, француз 6 латын, грек тілдері, логика, математика, физика, математикалық география – 3, жалпы үлгерімі – 3,5 (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 38-қ.п 39-п). Архив құжаттары дәйектейтіндей, Орынбор ерлер гимназиясында балалар орыс тілінен өзге төрт шет тілін оқып, меңгерген. Ал заманауи гимназиялар екі шет тілін оқытумен шектеледі. Мұның өзі XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында орта білім алуға қойылған талаптың өте жоғары болғандығынан хабар береді. Сәлімгерей Құдай заңдарынан – 5, латын, француз, тарих, география – 4, орыс тілі, логика, математика, физика, математикалық географиядан – 3 алған, жалпы үлгерімі – 3,6 бағаны құраған. Ол неміс және грек тілдерін оқымаған.

Әбубәкірге әдебиет пәнінен емтихан сұрақтары драма туралы түсінік. Драмаға қатысты талаптар. А.Пушкиннің «Скупой рыцарь» драмасының мазмұнын ашуды талап еткен 20-билет келген. Сәлімгерей осы пәннен сынақта әдебиет туралы түсінікті ашып, әдебиетті теориялық және тарихи тұрғыда зерттеуді, әдебиет теориясының жалпы және

жеке бөліктерін көрсеткен. Карамзиннің «Татарлардың Киевті қоршауы және басып алуы» шығармасынан үзіндіні талдап, Ломоносовтың «Кешкі ой толғауларын» жатқа айтуға тиіс болған. Сынақ комиссиясының шешімімен екі оқушыға да қанағаттанарлық деген балл қойылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 188-190-п).

Әбубәкір математика пәнінен курьерлер туралы есеп; түзудің жазықтыққа перпендикулярлық белгісі теоремасы сауалдары бар билетке жауап беріп, аттестациялық комиссия оны қанағаттанарлық деп бағаланған. Сәлімгерейдің бөлшек көрсеткіші бар шамаларға амалдар сұрағына берген жауабы өте жақсы деп бағаланған. Екінші үшбұрыштың жазық бұрыштарының қасиеттері сұрағына бойынша «жақсы» деген баға алған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 190-қ.п). «Жақсы» деген қорытынды балл қойылған. Сынақ билеті екі сұрақтан тұратындықтан қорытынды баға екі жауапқа ортақ балл түрінде қойылған. Сұрақтар пәндер бойынша сынақтың күрделі әрі қиын болғанын аңғартады. Жазбаша түрде қабылданған емтихандардың ұзақтығы бір жарым сағатқа созылған. Оқушылардың жазба жұмыстарына пән мұғалімінен өзге оқытушы сын пікір берген. Мұның өзі оқушылардың жазбаларын тексеруде «бармақ басты, көз қысты» әрекеттердің мүлде орын алмаған дегенді білдіреді.

Сәлімгерей мен Әбубәкір әскери гимнастика пәніне қатысып, одан «жақсы» деген баға алған. Бір таңқаларлығы бұл пәннен 22 оқушының ешқайсысы «өте жақсы» деген баға алмаған, 15 оқушы «жақсы», 7-еуі қанағаттанарлық білім деңгейін көрсеткен (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 58-п).

Ә.Алдияров пен С. Нұралыхановқа орта білім куәліктері табысталған. Дәл осындай қалыптағы куәлік гимназияны тәмамдаған барлық оқушыларға берілген.

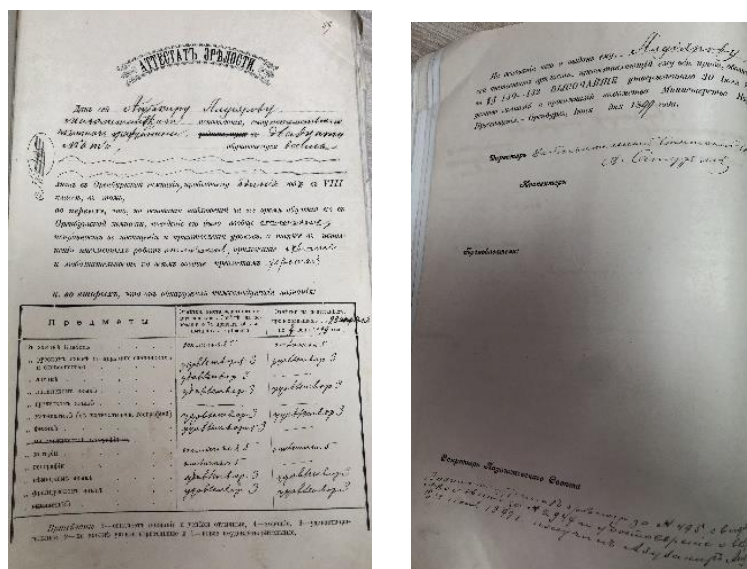

Фото 3. Ә. Алдияровтың орта білім туралы куәлігі. Дерек: ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 59-п.
[Foto 3. A. Aldiyarov's certificate of maturity (United State Archive of the Orenburg Region.
F. 79. D. 39. L. 59.)]

Гимназияны бітіруші Әбубәкір Алдияров жоғары білім алу мақсатында Қазан императорлық университетінің медицина факультетін (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 59, 170-171-п) таңдаған. Гимназияның ережесіне сәйкес директор бітіруші түлектің таңдаған жоғары оқу орны ректорының атына хат жазып, тәлімгерге мінездеме және гимназияны бітіргені туралы куәлік берген.

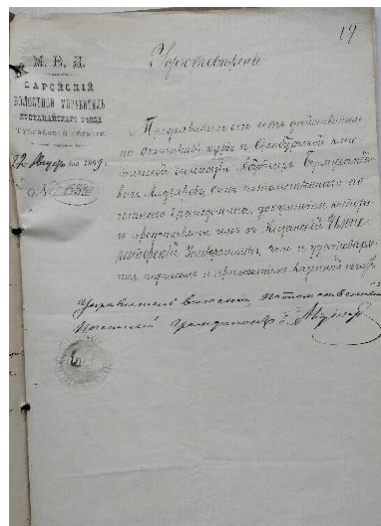

Фото 4. Ә. Алдияровка берілген куәлік. Дерек: ТР ҰА. 977-қ. Ж.і -т. 33565-іс. 14-п.
[Foto 4. The certificate issued to Aldiyarov A (National Archives of the Republic of Tatarstan F.977.
Description of personal affairs. D.33565. L.14.)]

1899 жылдың 2 маусымындағы № 644 деп тіркелген Қазан императорлық университеті ректорының атына жазылған хатта бітіруші Ә. Алдияровка берілген мінездемеде оның құрметті азаматтың ұлы, тәрбиелі, әулетті, ауқатты отбасынан шыққаны, материалдық жағынан қамтамасыз етілгені, гимназияға түсер кезде орыс тілінен жақсы білім деңгейін көрсеткені, гимназияда оқыған жылдары пансионда тұрғаны, қазақ балаларына арналған шәкіртақының иесі болғаны баяндалған. «Әбубәкір жолдастарымен және басқа да адамдармен қарым-қатынаста өте инабатты, ешқашан дөрекілік көрсетпейді, тәртібі үнемі үздік, ойлау қабілетінде оғаш ештеңе байқалмайды» (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 244-п) деген педагогикалық кеңес мүшелерінің жазбасынан болашақ Алаш қайраткерінің тегі, жарқын болмысы, биік тұлғасы анық көрінеді.

Сәлімгерей Нұралыханов Петербор университетінің заң факультетін таңдаған. Осы оқу орны ректорының атына жолданған хатта Халық Ағарту министрлігінің 1887 жылдың 7 маусымындағы циркулярлық өкіміне сәйкес Санкт-Петербург университетінде оқуларын жалғастыруды қалаған Орынбор ерлер гимназиясын бітіруші Герман Галкинге, Сәлімгерей Нұралыхановқа, Владимир Ивановқа, Михаил Бычковқа, Александр Конопасевичке, Владимир Конопасевичке, Николай Павловқа, Анатолий Тимашевке мінездеме беріліп отырылығандығы айтылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 243-п). Мінездемеде «Сәлімгерей Бөкей ордасының қазағы, қайтыс болған хоружний сұлтанның ұлы, Орынбор Неплюев кадет корпусында аздаған білім алған, мұсылман, жасы жиырмада, гимназияда тоғыз жыл оқыды. Зиялы отбасында өскен бала үйінде орыс тілін жақсы білген. Осының және парасаттылығының арқасында гимназиядағы курстар бойынша жақсы көрсеткіштерге қол жеткізді. Бөкей ордасы қазақтарына арналған шәкіртақыны иеленді, пансионда тұрды. Достарымен қарым-қатынаста үнемі әдептілік танытты. Мінезі жұмсақ, көңіл көтеруге бейімділігі байқалады. Тәртібі әрқашан үздік болды. Ойлау қабілетінде және болмысында оғаш қылықтары байқалмады» (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 245-п), - деп жазылды. Бұл адами сипаттамадан текті отбасынан шыққан Сәлімгерейдің өзге балалармен салыстырғандағы бейнесі, тұлғасы айқын көрінеді.

Гимназиядағы тектілер. 1899 жылы гимназияның алтыншы сыныбын Әбубәкір Сейдалиев бітірген. Осы кезде оқу орнының директоры қызметін А.Н. Сатурнов атқарған. Архив қорында оған алтыншы сыныпты бітіргені туралы куәлік берілгендігін

дәйектейтін құжат сақталған. Куәлікте Ә. Сейдалиннің Құдай заңдарынан 5, тарихтан, герграфиядан – 4, орыс, латын, неміс, француз тілдерінен, математикадан – 3 балл алып, жақсы білім жетістіктеріне қол жеткізген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 37-іс. 116-п). Ол 1881 жылы Торғай облысы Николаев уезі Арақарағай болысында дүниеге келген. 1891 жылы Орынбор ерлер гимназиясы дайындық курсының бірінші сыныбына шәкіртақыға оқуға қабылданған. Гимназиядан кейін оқуын Қазан ветеринарлық институтында жалғастыруды көздеген. Қазан ветеринарлық институты директорының 1899 жылы 7 шілдеде Орынбор ерлер гимназиясының директорына хат жазып, Әбубәкір Сейдалин және Сүлеймен Ибрагимовтың аталмыш жоғары оқу орнына қабылдауды өтінгендерін, олардың моральдық, адамгершілік қасиеттері, саяси сенімділіктері жөнінде егжей-тегжейлі мәлімет жіберуін өтінген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 37-іс. 216-п).

Алаш арысы Ғали (Қали) Ибрагимовтің гимназияға оқуға түсуіне әкесі Мұхамеджан ықпал еткен. 1891 жылы түскен. Ол баласын шәкіртақымен оқуға қабылдауды өтініп, Торғай облысы әскери губернаторының атына өтініш жазған. Губернатордың 1891 жылы Орынбор ерлер гимназиясы директорының атына жазған хатында шәкіртақыға оқуға Торғай уезі Сарықопа болысының қазағы Бөлтірік Тұрлыбаевтың ұлы Оспанмен бірге Елек уезі Бөрте болысының тұрғыны Мұхамеджан Ибрагимовтың баласы Ғалиді қабылдауды өтінген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 116-п). Бұдан кейін Мұхамеджан Ибрагимовтың 1891 жылы 11 қыркүйектегі өтініші бойынша Ғали гимназияның бірінші сыныбына қабылданып, пансионда тұру үшін міндеттемеге қол қойған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 117-п).

Архив қорында сақтаулы құжаттарда Ғалидың 1881 жылы Торғай облысында туылғандығы, сабақтардан қалмайтындығы, жақсы дайындалатындығы, жазбаша жұмыстарды тыңғылықты орындайтындығы, сыныпта назарын оқуға салатындығы жөнінде мәліметтер бар. Ғали гимназияны бітіру сынақтарына кіруге рұқсат сұрап, 1901 жылы сәуір айында өтініш берген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 29-п). Гимназияда оқыған Құдай заңдарынан өте жақсы, орыс тілі, логика, латын тілі, алгебра, физика, география, тарих, неміс тілі, француз тілі пәндерінен қанағаттанарлық бағалар алған. Емтихандарын сәтті тапсырған Ғалиға ортақ үлгідегі орта білім туралы куәлік берілген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 115-п).

Ғали Ибрагимовке берілген мінездемеде оның он жасында гимназияға дайындық сыныбына түспей қабылданғаны, екі рет курста қалдырылғаны, жиырма жасында оқуын тәмамдағаны жазылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 137-п). «Мінезі салмақты, тұйық, бәріне өзінің қажырлы, табанды еңбегі мен ынтасының арқасында қол жеткізеді. Осы қасиеттерінің және сабақтарға тұрақты әрі жинақы түрде қатысуы нәтижесінде гимназияның толық курсын бітіруге дейін жетті. Мұндай қабілет бұратаналардың бәріне бірдей тән емес. Ғ. Ибрагимов білім алу барысында үнемі пансионда тұрды және қазақ шәкіртақысын иеленуші болды. Пансионда да, гимназия қабырғасында да, одан тыс жерлерде де өзін байыпты ұстайды. Мінезі жуас, қарапайым, тәрбиешілер мен оқытушыларына әрқашан құрметпен қарайды. Гимназияның ережелерін ешқашан бұзған емес, ешбір айып, ескерту алмады. Барлық пәндерді игеру оңайға түспегені белгілі, алайда ол барлық күш-жігерін білім алуға жұмсады. Болашағынан зор үміт күттіреді» деген сипаттамадан Ғалидің еңбекқор, білімге, құштар, алдына мақсат қоя білген бозбала болғандығы анық байқалады.

Гимназияны бітірушілердің және ары қарай білім алуларын жалғастыруда түсетін оқу орындары көрсетілген тізімде Ғали Ибрагимов те Әбубәкір Алдияров тәрізді Қазан университетінің медицина факультетін таңдағаны жазылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 85-қ.п). 1936 жылы Ақтөбе облыстық партия комитеті есеп-статистикалық секторының меңгерушісі Широченконың жоғарғы органдарға берген «Алашорда партиясы мүшелерінің» тізімінде Ғ. Ибрагимов 154 адамның қатарында 113-і болып көрсетілген

(АОМА. 13-қ. 8-т. 176-іс. 4-п.). Бұдан басқа Ғали Ибрагимовтың өмірі мен қызметі туралы деректер кездеспейді.

Орынбор ерлер гимназиясын 1900-1901 жылдары бітіргендердің қатарында Ғали-Ахмет Арынғазиев те болды. VIII-сынып оқушыларының тізімі берілген құжатта Ғали «1879 жылы тамыз айында Торғай облысында дүниеге келген, әкесі қазақ, мұсылман, он жасында гимназияға түскен, мінез-құлқы жақсы» деген мәлімет келтірілген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 28-п). 1900 жылдың 1 сәуірінде 1 директордың атына өтініш жазып, бітіру емтихандарына жіберуін сұраған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 2-п). Ол 1900 жылы 15 мамыр - 2 маусым аралығында француз тілі, латын тілі, орыс тілі, математика, алгебра, тарих, логика, география, математикалық география, физика пәндерінен «қанағаттанарлық», Құдай заңдарынан «өте жақсы», әдебиеттен «жақсы» деген баға алған. Сабақтарға қатысқан сағаттарының саны - барлығы 587. Себеппі жағдайларға байланысты 26 сағатты жіберіп алған. Барлық бітірушілердің қатарында Ғали-Ахметке берілген мінездемеде оның пансионда тұрғандығы, Торғай облысы атынан шәкіртақы алғандығы айтылған. «Өзінің қабілетінің, сабақтарға үнемі қатысуының арқасында оқыған курстары бойынша жақсы білім нәтижелеріне қол жеткізді, ақырын білім қорын жинақтады. Жолдастарымен қарым-қатынаста сыпайы, жуас, қарапайым, оғаш қылықтары байқалмады, қаржылық жағынан жеткіліксіз жағдайда болды» (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 79-п) деген сипаттама біраз жайттан хабар береді. Бірқатар пәндерден «қанағаттанарлық» білім деңгейін көрсетсе де сол курстардың аралық сынақтарында «жақсы» деген баға алған. Шәкіртақыға оқыған, пансионда тұрған Ғали-Ахметтің шыққан тегі ақсүйек, арғы атасы - Есім, Қайып хандар болса, бергісі - Арынғазы хан. Ғали-Ахметтің әкесі - Сафа Торғай облысы Елек уездік басқармасында қызмет атқарған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 79-п). Мұны Елек уезі бастығының атты полицияның аға күзетшісі Сафа Арынғазиевқа берген 1890 жылдың 8 тамызында берген анықтамасы дәйектейді. Анықтамада Сафаның 1890 жылы 23 шілде 7 тамыз аралығында Қобда болысындағы сайлауда болғандығына байланысты ұлы Ғали-Ахметті мерзімінде гимназияға әкеле алмағандығы, осыны өзінің қолы және мөр арқылы растайтындығы жазылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 103-п). Гимназияға дейін Ғали-Ахмет жергілікті орыс-қазақ мектебін бітірген.

Орынборлық Алаш қайраткерлері. Гимназияны тәмамдаған Әбубәкір Қазан императорлық университетінің медицина факультетіне оқуға түсіп, генерал адъютант Крыжановский атындағы шәкіртақыға оқыды. Н.А. Крыжановский атындағы шәкіртақы революцияға дейінгі кезеңде Қазан университетінің қабырғасында қазақ дәрігерлерін даярлау ісінде едәуір рөл атқарды. Сондай-ақ Қазақстанның басқа облыстары үшін үлгі болды (Әлжанов, 1984: 23). 1888 жылдың 21 мамырындағы императордың жарлығы бойынша Қазан университетінде оқитын жастарға 28 қазыналық Сібір шәкіртақысы белгіленді. Олардың 10-ы Батыс Сібір жоғары оқу орындарына бөлінді. 1899-1900 жылдарға дейін Қазан университеті басқармасының ұйғаруымен тек заң факультетінде оқитындарға аударылды. 1900 жылдан бастап 10 шәкіртақы медицина факультетінде білім алатын студенттерге берілді. Сөйтіп, Далалық өлкенің алғашқы қазақ дәрігерлері осы шәкіртақыларды пайдаланып, білім алды. Қазыналық шәкіртақыны пайдаланғандар жоғары оқу орнын бітірген соң Дала өлкесінде бір жарым жыл қызмет етуге міндетті болды (Әлжанов, 1984: 24).

Жастайынан зерек, алғыр, орыс және шет тілдерін, әсіресе латын тілін меңгерген бозбалаға университетте оқу аса қиынға соқпады. Әбубәкір барлық медициналық пәндерден, әсіресе фармакология рецептурасынан, дәрігерлік диагностикадан, хирургиялық паталогия және терапиядан жоғары баға алды. Сондықтан да университетті 1904 жылы күміс медальмен бітіріп шықты.

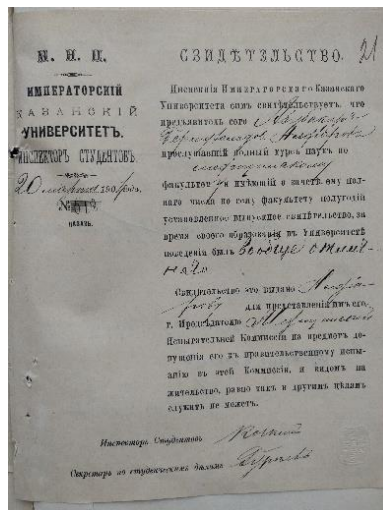

Фото 5. Ә. Алдияровтың А. Алдияров медицина факультетінде ғылымның толық курсын тыңдағаны туралы куәлігі. Дерек: ТР ҰА, 977-қ. Ж.і - т. 33565-іс, 21-п.

[Foto 5. A.A. Aldiyarov's certificate of listening to the full course of sciences at the Faculty of Medicine (National Archives of the Republic of Tatarstan F. 977. Description of personal affairs. D. 33565. L. 21.)]

Алаш арысы 1916 жылға дейін Ақтөбе, Қостанай өңірінде және Троицк қаласында дәрігер болып қызмет істеді. 1908 жылы белгілі ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың көзіне сәтті ота жасаған.

Әбубәкірдің білікті, өз кәсібіне адал дәрігер болғандығын одан емделген адамдардың пікірлері дәлелдейді. Мәселен, Г. Шоқаеваның 1913 жылы «Айқап» журналының сегізінші нөміріне жариялаған мақаласында Троицк ауруханасының дәрігері Ә. Алдияровтың хал үстінде жатқан адамды емдеп шығарғаны, медициналық көмек алу үшін жұрттың оған келуге құштар екендігі айтылған (Әлжанов, 1984: 54). І дүние жүзілік соғыс басталған тұста Ә. Бөкейхановтың қазақ жастарына, соның ішінде дәрігерлеріне арнаған үндеуін қабыл алған Әбубәкір Белоруссияға қара жұмысқа алынған қазақтар арасына өз еркімен барып, дәрігерлік қызмет атқарды. Халықаралық Қызыл Крест қоғамында жұмыс істеді. Аз уақыттың ішінде оның майдан жұмысындағы қазақ жігіттеріне жасаған дәрігерлік қызметі аса елеулі болған. Ол жөнінде Минскі жанындағы 9-дружина жігіттерінің атынан Нығметолла Қайымекеұлы «Қазаққа» «Доктор Әбубәкір Алдияров жақсы қарап, көп пайдасы тиіп тұр. Бауырларына ерінбей еткен қызметі үшін тәңір жарылқасын айтамыз», - деп жазған (Қойгелдиев, 1995: 203).

Ақпан революциясының жеңісінен кейін елге оралған Әбубәкір құрылып жатқан қазақ комитеттерінің, І және ІІ жалпықазақ съездерінің жұмысына белсене араласты. ІІ жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің мүшесі болып сайланды. Алашорданың Қостанай уезі комитетінің және Торғай облыстық комитетінің мүшесі болды. Қостанай уезі қазақтарының төтенше съезінде Алаш автономиясы туралы баяндама жасады.

Ғ. Арынғазиев гимназияны тәмамдағаннан соң Мәскеудегі ауыл шаруашылық институтына түсуді көздеп, осы оқу орнына емтихан тапсырған. Алайда науқасына байланысты Қазан императорлық университетінің медицина факультетіне ауыстырылған. 1900 жылдың 31 қазанында университет басшылығының бұйрығымен студенттер қатарына қабылданған. Ол да Ә. Алдияров тәрізді Н.А. Крыжановский атындағы шәкіртақы алып отырды. 1904 жылдан бастап оның өмірінде айтулы оқиғалар орын алды. 1904 жылдың 24 мамырынан 20 тамыз аралығында демалысқа шыққан. Алайда Ғали-Ахмет туған жері Ақтөбеге бармай Екатеринбург қаласына сүйіктісі Нина Простосердоваға аттанған. Демалыстан үш айға кешігіп келген Ғали-Ахмет 1904 жылдың 25 қарашасында университет ректорының атына өтініш жазып,

өзін студенттер қатарында қалдыруын сұраған. Оқудан қалу себебі сол жылдың 26 қыркүйегінде дворян Н.В. Простосердовтың қызы Нинаға үйленуіне байланысты православие дінін қабылдап, аты-жөнін Георгий Леонидович деп өзгерткен. Осыларды айғақтайтын құжаттарының бар екендігін алдыға тартқан. Ғали-Ахметтің орыс қызына үйленуі және шоқынуы оның тағдырын өзгертті.

1905 жылы Ғали-Ахмет студенттердің революциялық қозғалысына қатысқаны үшін оқудан шығарылып, орыс-жапон соғысына дәрігер етіп жіберген. Соғыс аяқталғаннан кейін университетке қайта қабылданып, оны 1907 жылы қыркүйекте бітіріп, Нижний Тагил қаласына уақытша жер аударылған. Осы қалада және Свердловскіде 20 жыл бойы қалалық ауруханда бас дәрігер болып еңбек етті. Алайда ол бөгде дінді қабылдағаны үшін туысқандарының алдындағы қорқынышын жеңе алмай сол қалада қалып қалған. Ғұмыры атасы Арынғазы ханмен тағдырлас болды. Атасын патша билігі Калуга қаласында үй қамақта ұстап, елге оралуына тиым салса, Ғали-Ахметтің туған жеріне баруына шоқынуы кедергі болды. Дегенмен туған жерінен жырақта қызмет етсе де аумалы-төкпелі 1917 жылы Ғали-Ахмет қазақ ұлт-азаттық қозғалысынан шет қалмады. 1917 жылғы желтоқсанда «Алаш» партиясының Орынборда Торғай облыстық комитеті ашылып, оған 14 адам мүше болды. А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов; Е. Омаров және т.б. қатарына Ғ. Арынғазиев та кірді (Қойгелдиев, 1995: 308). 1917 жылы жалпықазақ съезін ұйымдастыру ісіне Алаш арыстарына Қ. Арынғазиев қосылған (Қойгелдиев, 1995: 326). Ол 1948 жылы Нижний Тагил қаласында қайтыс болған.

Қорытынды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Орынбор кадет корпусы, рухани семинария, қыздар институты мен қыздар епархиалды училищесі сияқты бірқатар оқу орындарымен бірге ерлер гимназиясы жабылып қалды. Оқу орындарының ғимараттары әскери бөлімдерге, госпитальдарға, босқындарға берілді, мүліктері талан-таражға түсті. Большевиктік билік білім алуды тегін әрі барлық тұрғындарға міндетті етті. Гимназиялардың орнына біртұтас еңбек мектептері келді. Осыған орай революцияға дейінгі оқу орындарының атаулары ресми түрде өзгертіліп, нөмірленген бірінші немесе екінші басқыштағы кеңестік еңбек мектептерінің атаулары берілді. 1918 жылдың 23 қаңтарында «Шіркеуді мемлекеттен және мектептерді шіркеуден бөлу туралы» декрет қабылданды. 1919–1920 оқу жылында барлық мектепте ер балалар мен қыздарды біріктіріп оқыту енгізілді.

Орынбор ерлер гимназиясы қазақтардың оқу-ағарту ісінде айтарлықтай рөл атқарды. Оны бітіргендердің бірі Алаш қайраткері атанып, ұлт-азаттық күреске араласса, екіншілері кеңес өкіметіне қызмет етті. Гимназия жеткіншектерді терең білім алуға, аянбай еңбек етуге, алдына мақсат қоюға үйретті. Соның нәтижесінде олар білімдерін жоғары оқу орындарында жалғастырды. Мұнда да жақсы оқып, өз істерінің білікті мамандарына айналды, қазақ халқының мүддесіне адал еңбек етті. Ақпан революциясынан кейін Торғай облыстық және уездік қазақ комитеттерінің, жалпықазақ съездердерінің жұмысына қатысты, Алашорда үкіметіне мүше және мүшелікке кандидат болды. Алайда Орынбор ерлер гимназиясында білім алған өрендердің есімдері белгілі болғанымен араларында өмірі мен тағдыры беймәлім азаматтардың бар екендігін зерттеу барысы анық байқатты. Орынборлық ұмыт қалған тарихи тұлғалардың ғұмырын зерделеу - болашақтың еншісі.

Дереккөздер

АОМА — Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві

ООБМА — Орынбор облысының біріктірілген мемлекеттік архиві

ТР ҰА — Татарстан Республикасы ұлттық архиві.

Sources

NA RT — National Archives of the Republic of Tatarstan

SAAR — State Archives of Aktobe Region

USAOR — United State Archive of the Orenburg Region

Әдебиеттер тізімі

- Алаш. Алашорда, 2009 — *Алаш. Алашорда: энциклопедия* / құраст. Ғ.Әнес, С. Смағұлова. Алматы: Арыс, 2009. 544 б.
- Алтынсарин, 1978 — *Алтынсарин И.* Собрание сочинений. В трех томах. Т 3. Ответ. ред. Б. Сулейменов. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1978. 352 с.
- Әлжанов, 1984 — *Әлжанов А, Шокин Ә, Досаханов Ә.* Алғашқы қазақ дәрігерлері. Алматы: Қазақстан, 1984. 88 б.
- Блок, 1986 — *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. Изд. 2-е, доп., пер. Е.М. Лысенко. М.: Наука, 1986. 255 с.
- Болодурин, 2001 — *Болодурин В.С.* Образование и педагогическая мысль в Оренбуржье. Страницы истории (1735-1940 годы). Оренбургское книжное издательство, 2001. 320 с.
- Бродель — *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. (В 3-х томах). Том 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. М.: Прогресс, 1986. 623 с.
- Гуссерль, 2008 — *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. М, ИЦ Гуманитарная академия, 2008. 224 с.
- Досаханов, 2020 — *Досаханов А.Х.* Первые: врачи Алаш. 1-т. Алматы: Сөздік-Словарь, 2020. 320 с.
- Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы, 2005 — *Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы.* Бас ред. Б. Аяған. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы», 2005. 728 б.
- Қаһарлы 1916 жыл — *Қаһарлы 1916 жыл.* Құжаттар мен материалдар жинағы – Грозный 1916 год. Сб. док. и матер. 2 т. Составители: Асанова С.А., Ижанов З. и др. Алматы: Қазақстан, 1998. 247 с.
- Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы, 1995. 368 б.
- Қойгелдиев, 2016 — *Қойгелдиев М.* Ұстанымы биік зиялы//Қазақ әдебиеті. 26 тамыз 2026.
- Лавджой, 2001 — *Лавджой А.О.* Великая цепь бытия [The Great Chain of Being]. A Study of The History of An Idea / Пер. с англ. В. Софронова-Антомони. М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 376 с.
- Нұрпейіс, 1995 — *Нұрпейіс К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995. 256 б.
- Ордабеков, 2020 — *Ордабеков С.* Қазақтан шыққан тұңғыш дәрігерлер // Ақиқат, 2020. № 12. Б. 69-74.
- Оренбургский исторический календарь, 1903 — *Оренбургский исторический календарь.* Открытие в Оренбурге мужской гимназии // Оренбургский исторический календарь на 1904 год / составитель П.Н. Столпянский. Оренбург: Типография Н.Г. Волкова, 1903. 96 с.
- Оташева, 2022 — *Оташева Н.Қ.* Алаш қайраткерлері халық жадында //Алаш мұрасы: өткеннен болашаққа: Алаш ұлттық-демократиялық қозғалысының 105 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Қостанай, 2022. Б. 51-56.
- Сорокин — *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.
- Февр, 1991 — *Февр Л.* Бои за историю. М.: Наука, 1991. 632 с.
- Фромм, 2008 — *Фромм Э.* Человек для самого себя / Пер. с англ. Э. Спировой. М.: АСТ, 2008. 349 с.
- Эриксон, 1996 — *Эриксон Э.Г.* Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. СПб.: Ленато, АСТ, Фонд Университетская книга, 1996. 592 с.

References

- Alash. Alashorda, 2009 — *Alash. Alashorda: enciklopediya*[Alash. Alashorda: encyclopedia]. Qyrast. G. Anes, S. Smaglyova. Almaty, 2009. 544 p. (In Kaz.).
- Aljanov, 1984 — *Aljanov A, Shokin A, Dosahanov A.* Algashqy qazaq darigerleri. [The first Kazakh doctors]. Almaty, 1984. 88 p. (In Kaz.).

Altynsarin, 1978 — *Altynsarin I.* Sbranie sochineni. [Collected works. In three volumes] / V trekh tomah. T 3. Otvet. red. B. Suleymenov. Alma-Ata, 1978. 352 p. (In Russ.).

Blok, 1986 — *Blok M.* Apology of history or the craft of a historian. [The apology of history or the craft of the historian]. Ed. 2nd, additional, trans. EAT. Lysenko. M., 1986. 255 p. (In Russia).

Bolodurin, 2001 — *Bolodurin V.S.* Obrazovanie i pedagogicheskaya mysl v Orenburzhe. Stranicy istorii (1735-1940 gody). [Education and pedagogical thought in Orenburg region. Pages of history (1735-1940)]. Orenburg, 2001. 320 p. (In Russ.).

Braudel, 1986 — *Braudel F.* Material civilization, economics and capitalism XV-XVIII centuries. (In 3 volumes). [Material civilization, economics and capitalism of the XV-XVIII centuries (In 3 volumes)]. Volume 1. Structures of everyday life: possible and impossible. M., 1986. 623 p. (In Russ.).

Dosahanov, 2020 — *Dosahanov A.H.* Pervye: vrachi Alash. [First: doctors of Alash] 1-t. Almaty: Sozdik - Slovar, 2020. 320 p. (In Russ.).

Erickson, 1996 — *Erickson E. G.* Childhood and Society. [Childhood and society]. 2nd ed., reprint. St. Petersburg, 1996. 592 p.

Febr, 1991 — *Febr L.* Fights for history. [Fighting for history]. M., 1991. 632 p. (In Russia).

Fromm, 2008 — *Fromm E.* A man for himself [A man for himself] / Transl. E. Spirova. M., 2008. 349 p.

Husserl, 2008 — *Husserl E.* The idea of phenomenology. [The idea of phenomenology.]. M., 2008. 224 p. (In Russ.).

Lovejoy, 2001 — *Lovejoy A.O.* The Great Chain of Being – The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Transl. by V. Sofronova-Anthony. M., 2001. 376 p.

Nurpeis, 1995 - Nurpeis K. Alash ham Alashorda. [Alash and AlashOrda]. Almaty, 1995. 256 p. (In Kaz.).

Ordabekov, 2020 — *Ordabekov S.* Qazaqtan shyqqan tyngysh darigerler [The first doctors of Kazakh origin] // *Aqiqat*. 2020. №12. Pp. 69-74. (In Kaz.).

Orenburgskii istoricheskii kalendar, 1903 — *Orenburgskii istoricheskii kalendar*. [Orenburg Historical Calendar]. Otkrytie v Orenburge muzhskoj gimnazii // *Orenburgskii istoricheskii kalendar na 1904 god* / Comp. P.N. Stolpyanskii. Orenburg, 1903. 96 p. (In Russia).

Otasheva, 2022 — *Otasheva N.K.* Alash qajratkerleri halyq jadynda [Alash figures in the memory of the people] // *Alash myrasy: otkennen bolashaqqa: Alash ylttyq-demokratiyalıq qozgalysynyn 105 jyldygyna arналған respubliqalyq gylymi-tajiribelik konferenciya materialdary*. Qostanaj, 2022. Pp. 51-56. (In Kaz.).

Qaharly, 1916 — *Qaharly 1916 lyl*. Qyjattar men materialdar jinagy – Groznyj 1916 god. Sb.dok. i mater. [The terrible year of 1916. Collection of documents and materials]. 2 t. Sostaviteli: Asanova S.A., Izhanov Z. i dr. Almaty, 1998. 247 p. (In Kaz., In Russ.).

Qazaqstan. Ylttyq enciklopediyasy, 2005 — *Qazaqstan. Ylttyq enciklopediyasy*. [Kazakhstan. The National Encyclopedia]. Bas red. B. Ayagan. Almaty, 2005. 728 p. (In Kaz.).

Qojgeldiev, 1995 — *Qojgeldiev M.* Alash qozgalysy. [Alash movement]. Almaty, 1995. 368 p. (In Kaz.).

Qojgeldiev, 2016 — *Qojgeldiev M.* Ystanymy biik ziyaly [Intelligent with a high position]. *Qazaq adabiet*. 26 tamyz 2026. (In Kaz.).

Sorokin, 1992 — *Sorokin P.A.* Schelom. Civilization. Society [Human. Civilization. Society]. General. Ed., Comp. A.Yu. Sogomonov. M.: Pilitizdat, 1992. 543 p. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhyy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 150-171, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 18.31.09.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_150-171

БЕКБОЛАТ ӘШЕКЕЙҰЛЫ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС (XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ. ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІ)

Рахымқұлов Дәуітхан Айтжанұлы¹

¹Нархоз университеті

(55-үй, Жандосов көш., 050035 Алматы, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

<https://orcid.org/0009-0004-4037-1604>. E-mail: dauthan1981@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Рахымқұлов Д.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1916 жылғы Жетісу өңіріндегі Бекболат Әшекейұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс тарихы кеңінен баяндалады. Аталған азаттық күрес патшалық Ресейдің өлкедегі отарлау саясатына қарсы бағытталды. Қазіргі таңда Бекболат бастаған көтеріліс Отан тарихындағы аз зерттелген тақырып. Өйткені Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихы Отан тарихында ең ауқымды әрі күрделі тақырыптардың бірін құрайды. Оған қоса осы тақырыпқа қатысты еліміздің архив қорларында әлі де ғылыми айналымға енген деректер өте көп кездеседі. Бұл көтеріліс тақырыбының аз зерттелінгенін көрсетеді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Бекболат бастаған көтеріліс тарихын Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінен табылған нақтылы архивтік құжаттармен және Исабек Сексенбайұлы, С. Бекболатовтың естеліктерінен алынған мәліметтермен сипаттап көрсету. Бұл көтерілістің тарихын талдауда объективтілік пен тарихилық принциптері басты назарда ұсталды. Зерттеу жұмысын жүргізу кезінде жүйелі түрде сипаттап баяндау, салыстырмалы-тарихи талдау әдістері кеңінен қолданылды. *Нәтижелер.* Бекболат бастаған көтеріліс қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған күрестердің бірі болып табылады. Бұл көтеріліс 1916 жылғы 25 маусымдағы патша Жарлығына байланысты шығып, тарихта ол Жайылмыс көтерілісі деген атпен қалды. Осы қозғалысты бұрынғы болыс-би, жетпіс үш жастағы қарт батыр Бекболат Әшекейұлы басқарды. *Қорытынды.* Бұл көтеріліс патша өкіметінің қазақ өлкесіндегі отаршылдық саясатына қарсы бағытталды. Бекболат бастаған көтеріліс Жетісудағы өзге болыс-елдердің көтерілуіне ерекше ықпал етті. Көтеріліс Жетісу өлкесінің маңызды орталығына айналды. Бұл көтерілістің барысы, іс-қимылы жақсы ұйымдастырылды. Бекболат Жетісудағы барлық көтеріліс ошақтарын және көршілес қырғыз көтерілісшілерін бір орталыққа біріктіру жолында орасан зор жоспар құрды. Бекболат халықтың намысын қорғаған батыр ретінде ел жадында қалды. **Түйін сөздер:** Бекболат Әшекейұлы, көтеріліс, Жарлық, Жайылмыс, тыл жұмысы, Үшқоныр жиыны, Ошақты жиыны, Ресей империясы

Дәйексөз үшін: Рахымқұлов Д.А. Бекболат Әшекейұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс // Отан тарихы. 2024. Т.27. No 1. Б. 150-171. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_150-171

NATIONAL LIBERATION UPRISING LED BY BEKBOLAT ASHEKEYULY (THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY. ZHETYSU REGION)

Dauthan A Rakhimkulov¹

¹Narxoz University

(55, Zhandosova Str., 050035 Almaty, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0009-0004-4037-1604>. E-mail: dauthan1981@mail.ru

Abstract. *Introduction.* The article describes the history of the National Liberation uprising in 1916 in the Semirechye region, led by Bekbolat Ashekeyuly. The mentioned liberation struggle was directed against the colonial policy of Tsarist Russia in the region. To this day, the uprising led by Bekbolat is a little-studied topic in the history of the Homeland. After all, the history of the National Liberation uprising of 1916 in Kazakhstan is one of the most extensive and complex topics in the history of the Homeland. In addition, there are a lot of data on this topic in the archival funds of the country that have not yet entered scientific circulation. This proves that the theme of the uprising has been little studied. *Objective.* Description of the history of the uprising led by Bekbolat with accurate archival documents found in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan in Almaty and information from The Memoirs of Isabek Seksenbayuly, S. Bekbolatov. The principles of objectivity and historicity were the main focus in the analysis of the history of this uprising. During the research work, methods of systematic description and narrative, comparative historical analysis were widely used. *Results.* The uprising led by Bekbolat is one of the struggles that left a big mark in the history of the Kazakhs. This uprising took place in connection with the tsar's Decree on June 25, 1916 and remained in history under the name of the Zhayylmyshevskaya uprising. This movement was headed by the former volost administrator of the biya, a seventy-three-year-old elderly batyr Bekbolat Ashekeyuly. *Conclusions.* This uprising was directed against the colonial policy of the Tsarist authorities in the Kazakh territory. The uprising led by Bekbolat had a special impact on the rise of other volost countries in Semirechye. The uprising became an important center of the Semirechye region. The course and actions of this uprising were well organized. Bekbolat developed a grandiose plan to unite all the centers of the uprising in Semirechye and the neighboring Kyrgyz rebels in one center. Bekbolat remained in the memory of the people as a hero who defended the honor of the people.

Key words: Bekbolat Ashekeyuly, uprising, Decree, Zhayylmysh, rear works, Ushkonursky Congress, Oshaktinsky Congress, Russian Empire

For citation: Rakhimkulov D. A. National Liberation Uprising led by Bekbolat Ashekeyuly // Otan Tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 150-171. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_150-171

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ БЕКБОЛАТА АШЕКЕЙУЛЫ (НАЧАЛО XX ВЕКА. ЖЕТЫСУСКИЙ КРАЙ)

Даутхан Айтжанович Рахимкулов¹

¹ Университет Нархоз

(д. 55, улица Жандосова, 050035, Алматы, Казахстан)

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0009-0004-4037-1604>. E-mail: dauthan1981@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В статье освещается подробная история национально-освободительного восстания под руководством Бекболата Ашекейулы по Семиреченскому краю в 1916 году. Данная освободительная борьба была направлена против колониальной политики царской России. Восстание под предводительством Бекболата в отечественной истории до сих пор остается малоизученной темой. Ведь история национально-освободительного восстания 1916 года в Казахстане составляет одну из самых масштабных и сложных тем в истории Отечества. Кроме того, по этой теме в архивных фондах страны очень много данных, которые еще не вошли в научный оборот. Это доказывает, что данная тема мало изучена. *Цель и задачи исследования* – описать историю восстания во главе с Бекболатом с достоверными архивными документами, найденными в Центральном государственном архиве Республики Казахстан в г. Алматы, и данными из воспоминаний Исабека Сексенбайулы, С. Бекболатова. В анализе истории этого восстания основное внимание уделялось принципам объективности и историчности. При проведении исследовательской работы широко применялись методы систематического описательного изложения, сравнительно-исторического анализа. *Результаты.* Восстание во главе с Бекболатом – одна из тех борьбы, которая оставила большой след в истории казахского народа. Это восстание происходило в связи с царским Указом 25 июня 1916 году и осталось в истории под названием Жайылмышевской восстанием. Это движение возглавил бывший волостной управитель-бии, семидесятитрехлетний пожилой батыр Бекболат Ашекейулы. *Выводы.* Это восстание было направлено против колониальной политики царской власти в казахском крае. Восстание во главе с Бекболатом особенно способствовало подъему других волостей Жетысу. Восстание стало важным центром Жетысуского края. Ход, действия этого восстания были хорошо организованы. Бекболат разработал грандиозный план по объединению всех очагов восстания в Семиречье и соседних кыргызских повстанцев в один центр. Бекболат остался в памяти народа как герой, защищавший честь народа.

Ключевые слова: Бекболат Ашекейулы, восстание, Указ, Жайылмыс, тыловые работы, Ушконурский съезд, Ошактинский съезд, Российская империя

Для цитирования: Рахимкулов Д.А. Национально-освободительное восстание под предводительством Бекболата Ашекейулы // Отан тарихы. 2024 Т. 27. No 1. С. 150-171. (На Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_150-171

Кіріспе. XX ғасырдың бас кезінде қазақ халқының өмірі мен тағдыры маңызды әрі күрделі оқиғалармен байланысты болды. Соның негізгісі 1916 жылы қазақ жерінің Жетісу өлкесіндегі 25 маусымдағы патша Жарлығына қарсы болған Бекболат Ашекейұлы бастаған Жайылмыс көтерілісі болатын. Бұл көтеріліс патшалық Ресей өкіметінің жергілікті халықты тыл жұмыстарына алуға қатысты шығарған Жарлығына қарсы басталғанымен түпкі себебі қазақ жеріндегі отаршылдық саясатының күшеюіне

байланысты шыққан еді. Елдің дәстүрлі билігін жойып, отарлық билік орнатумен қатар патша өкіметі қазақтардың ата-қонысын да Ресейдің ішкі аудандарынан ағылған орыс келімсектеріне онды-солды таратуды қалыпты жағдайға айналдырды. Оған қоса жергілікті халықтан үздіксіз жиналатын жылдық салықтың үстіне кезекті соғыс салығы сияқты ауыртпалықтарды халыққа бірінен соң бірін аяусыз сала берді. Тіпті патша өкіметі жергілікті халыққа әскери алым салынбайды деген заңды да өздігінен бұзып, тыл жұмыстарына қазақ жігіттерін алуды бастап кетті. Осының бәрі онсызда күйзелген халықтың хал-ахуалын одан бетер күрделендіріп жіберді. Бұған төзе алмаған халықтың наразылығы күшейіп, оның арты бір сәтте үлкен дүрбеленге ұласты. Бүкіл Жетісу өңірін шарпыған осы дүрбеленде Жайылмыс елінің халқы бір орталыққа бірігіп, ұйымдасқан түрде Бекболат Әшекейұлының басшылығымен патша өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. Үлкен жоспар құрған Бекболат батыр жиналған жігіттерден әскер жасақтап, патшаның жазалаушы әскерімен қақтығысып, көтеріліс соңына дейін халықтың жанынан табылды. Алайда Бекболат бастаған көтеріліс ұзаққа созылмады, бірақ ол қазақ халқының тарихында маңызды із қалдырған ұлт-азаттық көтерілістердің бірі ретінде қалды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Бекболат Әшекейұлы бастаған көтеріліс тарихын зерттеу кезінде Алматы қаласындағы ҚР ОМА-дегі №76–қордың 1-тізбесінің «1916 жылғы Жайылмыс болыстығы қазақтарының көтерілісі туралы іс» деп аталатын 510-істің барлық құжаттары кеңінен пайдаланылды. Көлемі жағынан бұл архив ісі 724 парақтан тұрады. Сондай-ақ аталмыш архивтен тақырыпқа қатысты кейбір деректер №44–қордың құжаттарынан да алынды. Бұл архив құжаттарының басым бөлігі бұрын сонды жарияланбаған және ғылыми айналымға жүйелі түрде енгізілмеген. Сондықтан да бұл ғылыми мақала негізгі осы істен алынған құжаттармен терең жұмыс жасай отырып жазылды. Сонымен қатар, бұл мақалада Алматы қаласындағы Ұлттық кітапхананың қорында сақталған Бекболат бастаған Жайылмыс көтерілісіне тікелей қатысқан Исабек Сексенбайұлының және 1998 жылы «Қаһарлы 1916 жыл» деген атпен архив құжаттары мен материалдарында жарияланған С.Бекболатовтың естеліктері пайдаланылды. Бұл деректер де таптырмайтын құнды материалдар ретінде мақалада кеңінен қолданылды. Ұлт-азаттық көтерілістер тарихына зерттеулер жүргізуде қолданылатын әдістер ретінде басты тәсілдер негізге алынды. Осы мақаланы зерттеу кезінде объективтілік пен тарихилық принциптерді ұстана отырып жүйелі негізде талдау, сипаттап баяндау және салыстырмалы-тарихи талдау секілді ғылыми әдістер кеңінен қолданылды. Соның ішінде ғылыми зерттеу жұмысында нәтижеге қол жеткізу үшін жүйелілік әдісін қолдану маңызды болып табылды.

Талқылау. 1916 жылғы Бекболат Әшекейұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі арнайы зерттелмеген тақырыптарды құрады. Архивте бұл көтерілістің материалдары дербес бір іске жинақталғанына қарамастан ол туралы мардымды еңбек жазылған жоқ. Ал бүгінгі күнге дейін жарияланған бірен-саран шағын мақалалар Бекболат Әшекейұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс тарихының мұқият түрде зерттелінбегенін көрсетеді. Бекболат бастаған көтеріліс тарихы кеңестік дәуірде де, одан кейінгі тәуелсіздік жылдарында да арнайы зерттеу нысанасына алынған жоқ. Бар болғаны белгілі бір зерттеу тақырыптары аясында ғана баяндалып, қысқа түрде мәлімет беріліп өтетін. Кеңестік кезеңде Бекболат бастаған көтеріліс туралы Г.Сапарғалиев, З.Шашкин, Мергенчин сияқты зерттеушілердің еңбектерінен архивтік құжаттарға негізделген азды-көпті мәліметтерді кездестіреміз. Мәселен, Г.Сапарғалиев өзінің еңбегінде көтерілісті бастаған Бекболат батыр мен оның сенімді жақтастарын патша жендеттері тұтқындағаннан кейін олардың үстінен жүргізілген сот процесінің жәй-жапсарын архив деректері арқылы егжей-тегжейлі қарастырды (Сапарғалиев, 1966: 218-226).

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда да 1916 жылғы Жетісудағы көтеріліс басшыларына, соның ішінде Бекболат бастаған көтеріліске арналған жекелеген зерттеу еңбектерінің әлі де толыққанды жарияланбағанын көреміз. Мәселен, тарихшы-ғалым А.Махаева өзінің еңбегінде 1916 жылғы көтерілісті қазақтың арасынан шыққан әйгілі батырлар мен билердің ұрпақтары басқарғанын жаза келе, Бекболат Әшекейұлының көтерілісті ұйымдастырудағы кейбір қызметін қысқаша сипаттап өтті (Махаева, 2007: 276-278). Мұнымен қоса әр жылдары жарық көрген құжаттар жинағындағы және басылым беттеріндегі көтеріліске қатысушылар мен куәгерлердің естеліктерінде Бекболат бастаған көтеріліске қатысты бірқатар маңызды мағлұматтар берілді. Бес томдық Қазақстан тарихы еңбегінде 1916 жылғы Бекболат бастаған көтерілістің басталуы, көтерілісшілер мен жазалаушы отрядтын арасындағы әскери қақтығыс, көтеріліс басшыларының тұтқындалып, олардың сотқа тартылу шаралары қысқаша аталып өтті (Қазақстан тарихы...2002: 644-645).

Зерттеу нәтижелері. 1916 жылғы Бекболат Әшекейұлы бастаған Жайылмыс көтерілісі патшалық Ресейдің қазақ жеріндегі отарлық саясатына соңғы соққы берген азаттық күрес. Бұл күрес 1916 жылы 25 маусымдағы патша Жарлығына қарсы басталып, сол жылдың аяғына таман патшаның жазалаушы әскерінің аяусыз басып жаншуымен басылды. Көтеріліс ұзаққа созылмады, бірақ ол қазақ жеріндегі патша өкіметінің отаршыл басқару жүйесінің іргесін шайқалтты әрі осы кезге дейін толастамаған азаттық күрестердің құрамдас бөлігі екенін көрсетті. Бұрынғы болыс басшысы Бекболат Әшекейұлы осы көтерілісті бастады және оның ұйымдастырушысы болды. Жетісу жеріндегі Үшқоныр, Шамалған, Ақши өңірлері осы көтерілістің ошағына айналды. Бекболат бастаған көтеріліске Жайылмыс елі тұтас және оған көршілес жатқан Шамалған, Қарғалы, Ботбай, Үлкен Алматы және басқа да алыс-жақын болыстықтардың қазақтары қолдау білдіріп қатысты.

1916 жылы 25 маусымда қазақ өлкесінде бұратана халықты тыл жұмыстарына алу туралы патшаның Жарлығы шыққанда бұқара ел сихиялы түрде бірден көтерілді. Ол бүкіл Қазақстанды қамтыды, бірақ соның ішіндегі Жетісу мен Торғай өлкелері көтерілістің ең ірі және ең негізгі екі ошағына айналды. Бұл көтеріліс XX ғасырдың басында болса да, ол мақсат-мүддесі жағынан қазақ өлкесінде XVIII ғасырдың аяғында және XIX ғасырдың бірінші жартысында өріс алған бүкіл ұлт-азаттық күрестің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде саналады (Zhetpisbay et al., 2020: 105-114). Жетісудағы көтерілістің ірі орталықтарының бірі Жайылмыс болысының қазақтары мекендеген Үшқоныр таулы аймағында қалыптасты. Сондықтан мұрағат құжаттарында жазылған Жайылмыс көтерілісі ел аузында Үшқоныр көтерілісі деп те айтылады. Бұл көтерілісті Ұлы Жүздің құрамындағы Дулат тайпасы, Жаныс руының ішіндегі Жайылмыс тармағынан шыққан Бекболат Әшекейұлы басқарды. Бекболат бастаған көтеріліс туралы кезінде тарихшылар, көрнекті әдебиетшілер, өзге де зиялы қауым бас қосқан бір жиында белгілі жазушы Ғ.Мүсірепов былай деген: «...Жетісу қазақтарының патшаға қарсы 1916 жылғы қозғалысын Бекболат Әшекеев деген батыр азамат басқарыпты. Тарихқа оның қозғалысы «Үшқоныр көтерілісі» деген дүрбелеңмен кірген. Ұмытпасам, Жәйлімш болысының – Алматы іргесіндегі осы күнгі Жамбыл ауданының бас көтерер қазағын атқа мінгізген. Кем дегенде оң мың кісі... Аңқаулық салдарынан опық жеп қолға түскенде, сабаз бірде-бір жолдасын ұстап бермепті, дарға асыларда да өрепкіген қалпынан айнымай кетіпті. Нағыз хас батыр!» (Сәрсек, 2014: 225). Шын мәнінде Бекболатқа батырлық пен билік айту қасиеті оның арғы-бергі ата-бабаларынан дарыған екен. Мұны нақтылы архив құжаттары мен ауыз әдебиетіндегі дереккөздер айғақтай алады. Мәселен, өз әкесі Әшекей Дайырбекұлы да өз заманында Жаныс руын басқарған би ретінде және патшалық Ресейдің Жетісудағы басқыншылық саясатына қарсы күрескен батыр ретінде танылған еді. Ол осы жолда жүріп 1850 жылы Тойшыбек

бекінісі үшін шайқасқа және 1860 жылы Ұзынағаш шайқасына қатысты (Рахымқұлов, 2015: 85-96). Оған қоса халық шығармашылығында Бекболаттың әкесі Әшекеймен қатар оның арғы атасы Есенқұл және өз атасының бауырлары Шойбек, Ниязбек, Нүсіпбек те ел қорғаған батырлар мен елге билігін жүргізген билер санатынан болғандығы көрсетіледі (Жабаев, 2014: 334).

1868 жылғы бүкіл қазақ жерін қамтыған әкімшілік-аумақтық реформадан кейін дербес атаумен жасақталған Жайылмыс болыстығы әкімшілік тұрғыдан Жетісу облысының Верный уезіне қарады. Болыстықтың атауы жалпы Жайылмыс руының атымен белгіленді. Аталмыш Жайылмыс болысында Бекболат өзіндік отбасымен және ағайын-туыстарымен тіршілік кешті, әрі сонда ұзақ жыл бойы еліне мүлтіксіз қызмет етті. Болыс және би секілді лауазымды қызметтерді мерзімімен атқарған жылдары Бекболат Жайылмыс болысындағы көптен бергі елдің берекесін кетірген ұрлық-қарлықтың көзін жойып ауыл адамдарының алаңсыз мал шаруашылығымен айналысуына жағдай жасады, сондай-ақ ел ішіндегі туындаған түрлі деңгейдегі дау-шарларды шешуге ат салысты. Осылай Бекболат болыстық ішінде тәртіп пен тыныштықтың сақталуын қамтамасыз ету арқылы ел-жұрттың ықылас-пейіліне бөленді. Болыста әділ билік жүргізуінің арқасында Бекболатты халық сыйлады және құрметтеді. Өз дәуірінде батырдың замандасы Жарылғап Нұрабаев: «Бекболат Әшекейұлы – біздің болыстың өте құрметті адамы. Ол бұрын болыс басшысы және халық соты болды» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 41-п.)- деп мінездеме берді. Басқа жағымпаз болыс-билер секілді Бекболат патша өкіметінен бірде-бір рет шен-шекпен, ақшалай сый-сияпат, тіпті мақтау қағазында алып көрмеген адам. Әу бастан-ақ Бекболат облыс, уез басқармасындағы орыс чиновниктеріне жалтақтап, оларға жағымпаздық жасамады әрі солардың сойылын соғып жүруді ар санап, өзін олардың алдында тізе бүгіп именбей тура өжет қалпында жүре білді.

Елге билік жүргізу қабілетімен қатар Бекболаттың бойынан адамгершілік, адалдық, әділеттілік, парасаттылық, қайраттылық секілді асыл қасиеттердің болғанын естеліктер мен деректерден байқаймыз. Ел арасында Бекболат өзін ұстамды, әр нәрсеге қанағатшыл, Алласын аузынан тастамаған иманға берік адам ретінде танылған. Ата-баба жолымен Бекболат Әшекейұлы 1912 жылы Жайылмыс болысындағы ағайын туыс бауырларымен бірге қасиетті Мекке мен Медина қалаларына сапар шегіп құлшылықпен мұсылмандық парызын өтеп еліне қажы атанып келді (ҚР ОМА 44-қ. 1-т. 3860-іс. 11-п.).

Осы кезде Жетісу халқына шешендігімен әйгілі болған Ноғайбай биге арнап Сұлтөртеде Ас беріледі. Асқа Жетісудың әр болыс-елінен шыққан беделді болыс-билермен қатар, Жайылмыс елінен Бекболат Әшекейұлы да қатысады (Оразов: 2009, 85). Сонда бас қосқан қазақ-қырғыздың игі жақсыларымен бірге Бекболат та патша өкіметінің Жетісудағы отаршылдық саясатын айыптап, өлкеге орыс келімсектерін жаппай қоныстандыруды тоқтату жолдарын қарастырудың мәселелерін талқылайды.

Расында да бұл кезеңде І-ші дүниежүзілік соғысқа қатысып жатқан патшалық Ресей қазақ даласында шектен тыс соғыс салығы сияқты алым-салықтың мөлшері мен түрін үсті-үстіне көбейтіп жіберуі және өлкедегі ең шұрайлы жерлерді қоныстанған келімсектерге қазақтардан күштеп тартып әперуі іспетті жағдайлар орын алған еді. Бұл жөнінде осы көтеріліске қатысқан Исабек Сексенбайұлы өз естелігінде былай деген: «Николай патша төстегі ата-қонысымызды казак-орыстарға тартып әперген соң, біздің ауыл Көлащының шөл қырқасына қоныстанған болатын. Жыл бойы еңбек етіп тапқанын патшаның салығынан артылмайды. Жылына төлейтін салық 20 сомға барады. Соғыс басталған соң, елдің тұрмысы бұрыңғыдан да ауырлап кетті. Енді ұшы-қиыры жоқ көп салық, соғыс салығы деген салықтар түсе бастады елге. Оның үстіне бастан

билік кетіп, өз шаруамызды жұмыс істеуден қалдық. Дүрбелеңнің алдындағы үш жылға созылған соғыс елді осылай қатты жүдеткен» (Байжарасов, 1966: 2). 1916 жылғы көтеріліске дейінгі елдің осындай ауыр хал-ахуалы Иса Дәукебаевтың «Бекболат» атты поэмасында да терең сипатталады (1916 жыл. Әңгімелер, өлеңдер мен дастандар, 1996: 116-126). Осылай өлкеде Николай II патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы 19-43 жас аралығындағы бұратана халықты тыл жұмыстарына алу туралы шыққан Жарлығына қарсы дүрбелең басталып, бір сәтте бүкіл Жетісу жерін шарпи түсті. Жарлыққа наразы халық патшаға адам бермейміз, одан да өз жерімізде қасық қанымыз қалғанша қарсылық көрсетеміз деген ұрандармен Жетісудың әр рулы-елдері өз жайлауларында үлкен қауымды құраған жиындар өткізіп, жарлықты орындамауға шақырды. Патша өкіметінің жергілікті жерде жүргізіп жатқан осындай бей-берекетсіздігі мен заңсыз жарияланған Жарлығы Бекболат сынды елағаларының ашу-ызасын туғызбай қоймады.

Ел басына күн туғанда өжет мінезді 73 жастағы Бекболат өзінің аталас жақын туысы 61 жастағы Сәт Ниязбекұлымен бірге халықтың сөзін сөйлеп, солардың мүддесін қорғап 1916 жылы 7 шілдеде Үшқоныр жайлауында – Жайылмыс, Үлкен Алматы, Ботбай, Шамалған және ішінара Күрті болыстығының қазақтары жиналған ауқымды «Үшқоныр жиынын» өткізіп Жарлықты талқылайды. Басым көпшілігін Жайылмыс қазақтары құраған бұл жиынға ұзын саны 1000-нан астам адам жиналады. Сондағы жиналған халықтың алдында бұрынғы болыс басшылар Бекболат Әшекейұлы мен Сәт Ниязбекұлы: «Халық! Тылға адам бермейміз, бәріміз бір боламыз. Таудан төмен түспейміз, егер орыс отряды келе қалса оларға қарсылық көрсетеміз» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 47-п.) - деп сөз сөйлеп жігіттердің еңсесін көтеріп, оларды жігерлендіре түсті. Осы жиынның куәгері Нұрғали Жайнақовтың көрсетуінде: «...относительно Бекбулата Ашикеева и Сата Ниязбекова я уверенно утверждаю, что оба они были в передних рядах толпы и участвовали в совершении баты. Этих двух я потому хорошо запомнил, что знал их и раньше ...» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 51-п.) - делінген. Осылай түбі арғы атадан қосылатын әулеттен тараған қос бірдей батыры Бекболат пен Сәт азаттықты аңсаған халықтың арқа сүйер сүйеніші мен қорғанына айналды. Солармен бірге бұл жиынға Жайылмыс болыстығынан: Әбілеш Бекбатыров, Әбділда Бекболатов, Тастан Әбішев, Ахмет Аманбаев, Надырбек Қарақсин, Дүйсенбек Қасымбеков, Кәрібай Аламанов, Кенбай Ниязбеков, Акет би Барлыбаев, Дәдібек пен Райыс Қадірбековтер, Тастемір Бөгімбаев, Шағыр Сатыбалдин және оның ұлдары, Серікбай Аманжолов, Екейбай Сатқынов, Боранбай Қашкеев, Сарманбек Әшекеев, Сәлімбаев Шуақов, Оспан Бөкенбаев, Исабек Сексенбаев, Сарықазақ Сұлтанаев, Байғозы Мәмбетов, Сатал Құрабаев, Сатқын Әбішев, Жарылғап және Ахметша Нұрабаевтар, Келмәмбет Ермәмбетов, Байділда Рысқұлов, Нүсіп Рысқұлов, Есікбай Екейбаев, Ахмет Әбдірешов, Шамалған болысынан - Байсын Аюкин, Жегетек Тазыбеков, сонымен қатар Ботбай болыстығынан - Танеке Тасыбеков пен Күрті болыстығынан Түгелбай (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 59-п.) – есімді ықпалы мен беделі зор адамдарда қатынасты.

Үшқоныр жиынына қатысушылар Верный уез бастығына тыл жұмыстарына шақыртуды болдыртпау туралы өтініш жасау керектігін көтеріп, сол мақсатқа Шамалған болыстығының 12 старшындығынан және Жайылмыс болыстығының 17 старшындығынан 580 рубль қаражат жинап, оны өз араларынан сайланған Дүйсенбек Қасымбеков, Надырбек Қарақсин, Байбұлан Жиенқұлов және Бейсен есімді депутаттарды аттандыратын болып келіседі (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 32-п.). Қалай болғанмен де жиынға қатысушалар әскери жұмыстарға қазақ жігіттерін мүлдем бермейтіндіктерін және олар жайлаудан алқапқа түспей тауда болатындары туралы, егер орыстар шабуыл жасаған жағдайда қарсылық көрсететіндіктері жөнінде үзілді-

кесілді шешім қабылдайды. Бұл шешімді жиынға белсенді қатысушы Қожманбек Кегелбаевта қызу қолдайды. Жиын соңында тыл жұмыстарына шақырылуға тиіс әрбір жігітке киіз үйдің жанындағы кермеде ерттеулі атты ұстап және сойыл сайлап дайын болуды тапсырды.

Үшқоныр жайлауында өткен осы ауқымды жиын Жетісудағы өзге болыстықтардың біріккен жиынының өтуіне үлкен септігін тигізді. Мысалы, 8 шілде күні Верный уезі Ұзынағаш болыстығына қарасты Үлкенсаз деген жерде Күрті, Ұзынағаш, Қарғалы, Бидалы, Ботбай, Батыс және Шығыс Қастек, Тайторы және Ырғайты аталған тоғыз болыс-елдің 5000-нан астам халқы жиналған ауқымды съезде жуырда ғана Жайылмыс қазақтары қабылдаған шешімдерді және өз арасынан «мейлі орыстар бізді өз жерімізде өлтірсін, бірақ не дегенменде германдықтардың оғының астына бармаймыз» деген ортақ уағдаласқан қарарды да бекітеді. Съезде бұл шешімдерді Күрті болыстығының атынан қатысқан Қожманбет Қилыбаев пен Асқар Ибраимов есімді ықпалды қазақтар бірауыздан қуаттайды. Жиында Пішпек уезіне қарасты Николаев болысының болысы ұлты дұңған Бұлар Мағуевта болды. Үшқоныр съезінде бекітілген шараларды Кіші Алматы болыстығының құрметті қазағы Шоқамолда Түменовте таулы жайлауда 10 шілде күні өз болыстығының қазақтарын жинап, сонда арнайы бір қойды сойып, «Ақсарбас» батасын қабылдап қолдайды (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 87-п.). Осындай жиындар Пржевальск уезіндегі қырғыздар арасында өткізілді және алдағы уақыттарда Жаркент, Верный, сондай-ақ Пржевальск уездерінің шекараларында өтетін болып шешіледі.

Верный уезінің батыс жағында болып жатқан дүрбелеңнен әбден сескенген Верный қаласы полицмейстері, штабс-ротмистр Поротиков 1916 жылы 12 шілдеде Жетісу облысының әскери губернаторы М.А.Фолбаумға Верный уезінің батыс жағында тәртіпсіздіктің шығу мүмкін екендігін ескертіп, ол үшін Приставтарға, күдік келтірмей мұсылмандардан барлық қаруды тартып алуды, әрбір шендегілерге өз учаскелерін және күдікті адамдарды жылдам тұтқындауды және Верныйда ғана емес, сонымен қатар барлық облыстағы жергілікті халықтардың ішкі көңіл-күйін анықтауды тапсырғанын (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 55-п.) тізіп көрсеткен рапортын жолдайды. Өз кезегінде губернатор Фольбаум штабс-ротмистр Поротиков жолдаған рапортын құптап, оның жылдамдатылып орындалуын тапсырады. Ал өзі көтерілісшілерге қарсы Жетісу өлкесінде тиісті шараларды жүргізуді қолға алады. Бұл жөнінде американдық зерттеуші Эдвард Деннис Сокол былай деп жазды: «Жетісу облысының губернаторы Фольбаум, көтерілістің болатынын болжап, тиісті шараларды қабылдады. Шілдеде ол облысты 17 аудандарға бөліп, және олардың әрқайсына әскер басқарушысын тағайындады. Верныйдағы әскер кез-келген шиеленіс нүктесіне жіберуге мүмкін болатындай етіп дайындық жағдайына келтірілген болатын. Тұрақты әскери қызметте болмаған казактар әскер қатарына шақырылған болатын» (Сокол, 2016: 119).

Губернатор Фольбаумның нұсқауын алған соң полицмейстер Поротиков алдын-ала тыңшылық агентураның жинаған мәліметімен Үшқоныр, Үлкенсаз, Қараарша және Кіші Алматы болыстығындағы жиындарды ұйымдастырып өткізген басшыларын тұтқындау ісіне кіріседі. Мысалы, 1916 жылы 9 шілдеде Верный уезі бастығының көмекшісі Хлыновский қасына жандарм офицерін және уез басқармасының аудармашысы Иса Тергеусізовті алып, Сәт Ниязбекұлының ауылынан өтіп, оған 11 шілде күні өзінің ауылымен Үшқонырда қатар жайлаған Ботбай болысының бұрынғы болыс басқарушысы Танеке Тасыбековпен бірге Қаскелеңге келуін бұйырады. Солармен бірге 11 шілде де таңертен Қаскелеңге болыстың бұйрығымен Жайылмыс елінің №7 ауылынан Жамаш Әжібековпен пен №14 ауылдан Молдахмет Стыбаевта келеді. Олар екі күн бойы Хлыновскийді Қаскелеңде күтіп, тек 13 шілде де ғана оларға Верный уезі басқармасына бару тапсырылады. Барған бойда уез бастығы Жамаш пен

Молдахметті ауылдарына қайтарып, Танекені карцерге жауып, ал Сәтті тұтқынға алып, 16 шілде күні «Жайылмыс болысының қазақтарын тәртіпсіздікке арандатқаны үшін деген айыппен, Жетісу облысы әскери губернаторының өкімімен үш ай мерзімге Верный әскери гауптвахтасына қамайды» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 88-89 пп.). Сәт тұтқынға алынған соң, Үшқоныр жиынында тыл жұмыстарына шақыртуды болдыртпау үшін жиналған қомақты қаржыны өткізетін депутаттардың әрекеті де аяқсыз қалады. Соның ізімен Күрті болысынан Қожманбет Қилыбаев пен Асқар Ыбрайымов, Кіші Алматы болысынан Шоқамолда Түменов, Қараарша съезінде жарлыққа ашық қарсы шыққан Тайторы болысынан Ауылбай Тастанбеков, Бошқұл Саурықов, Қарабай Жансауов, сондай-ақ сол съезде «Берілмендер, бермейміз, одан да өлеміз» - деп айғайлап сөйлеген Әбілхан Жақсылықов барлығы бірдей агентуралық жолмен тұтқындалып, Верный әскери гауптвахтасына қамалады (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 90-п.), ал Қарақоңыз болыстығының болысы Бұлар Мағуевке іздеу салып, тұтқындау ісі тапсырылады.

Мұрағат құжаттарының көрсетуінше 13-22 шілде айы аралығында, яғни тоғыз күннің ішінде Верный уезінің батыс жақ бөлігіндегі әр болыстықтан тәртіпсіздікке қатысы бар деп табылған күдікті 46 қазақ патша жансыздарымен ұсталады. Оларды жазаға тарту үшін Верныйда патша чиновниктерімен «Ерекше уақытша әскери сот» құрылады. Патша жансыздарының жүргізген іс-әрекеттеріне қарамастан күздеуге ерте көшіп кеткен Жайылмыс пен Шамалған болыстығының жігіттері қыстауда бас қосып, Жарлықты талқылауды шешеді. Осы жөнінде Шамалған өзенінің бойында орыс-казактарды жерге орналастыру бойынша гидротехник болып жұмыс істеп жатқан Петроград политехникалық институтының студенті Нетрониннің айтуында: «Таңертен 8 шілдеде мен Верный қаласынан Мемлекеттік банкінің екі қаруланған күзетін алдым. Осы күзетпен түсте Самсоновкадан Көлащы жерінен құралдарымды алу үшін шығып, қайтар жолдан Казанск-Богородск селосының шаруасы Максим Михайловтың диірменінен жарты верст жерден, тура бізге қарай найзамен қаруланған бір қарулы қазақтың келе жатқанын кездестірдік. Кездейсоқтықтан біз оны жанымызға өте жақындатып алдық. Оның қарулы екенін әрі бізге қарай ұмтылғанын байқаған күзеттегілер оған қарай оқ атты. Соның әсерінен әлгі қазақ Шамалған өзені арқылы, арғы бетте орналасқан қыстауларға өтіп кетті. Ол жақтағы Шамалған мен Жайылмыс болыстарының қазақтары көтеріле бастады. Олардың саны 50-ден астам еді. Бізді көре сала олар аттарын ерттей бастап айғайлай түсті. Мұны естіген жан-жақтағы қазақтар оларды қолдап соларға қарай аттылы қазақтар бір-екіден шауып келе бастады. Олардың тобы жылдам өсе түсті және біздің жағдайымыз қауіпті бола түскенін сезіп, біз жылдам жүре түстік. Сол жүріспен біз кездейсоқ бұрылыстан басқа қазақтардың тобырына кез болдық. Оларда сондай 50-ге жуық еді. Жартысы аттың үстінде, ал қалғандары жерде отырды. Олардың қастарында көп найзалар мен пышақтар үйіліп жатты. Біз сол жерден жақын өткендіктен олардың қаруларын көзбен көрдік. Ол қазақтар Шамалған мен Жайылмыс болыстықтарынан болатын. Олардың жиналатын жерлері аталмыш екі болыстықтың бір ауылы деп естідік» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 15-п.). Сол Жайылмыс қазақтарының қырдағы ауылдары Ақши деген жерде орналасты, Үшқонырдан кейінгі ауқымды жиын сонда өтті.

Ақши жиыны 1916 жылы 8 тамызда Верный уезінің батыс жағында орналасқан Ақши қыстауында өтті. Онда қыстауға ертерек түскен Жайылмыс елінің №3,7 және 17 ауылдарының қазақтары болды (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 18-п.). Осы ауылдардан шыққан Кәрібай Аламанұлы, Байғозы Мамбетұлы және Сатал Құрабайұлы жиынды ұйымдастырып және оған басшылық етті. Жиынға қатысушылардың арасында Келменбет Ерменбетов, Ордабай Дәуренбеков, Дәрітай Аламанов, Жиренбай Жұсамбаев, Бейсенбай Арықбаев, Несіпбай Шыныбеков, Қосдәулет Бозымбаев, Жүніс

Үрпеков, Мұлжан Мамыров, Шағыр Сатыбалдин және басқада жігіттер болды. Олар тылға жігіт бермейтіні туралы өзара сөз байласып бірауыздан табанды түрде орыстарға қарсылық көрсететінін білдіріп, бата қабылдайды (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 23-п.). Артынан Үшқонырдағы Бекболаттың әскерімен бірігуді ойластырады. Ол үшін алдымен олар көршілес жатқан болыс-елдердің жағдайын біліп қайту үшін Қарғалы, Ботбай болыстықтарына елшілікпен төрт жігітті аттандырады.

Ақшидағы жиналған халықтың толқып жатқанын Жамаш Әжібекұлы арқылы естіген Жайылмыс елінің болысы Бейсенбай Шалбаржанов дереу Жамашқа Әлімқұл молданы қосып, Ақши жаққа не болып жатқанын білуге жібереді. Жол бойында көтерілісшілерге барудан сескенген Жамаш астындағы атының шаршағандығын сылтауратып қалып қойғанда, Әлімқұл молда Нүсіпбек Дарбушевтың қолғабысымен болып жатқан Ақши жиынының үстінен түседі. Әлімқұлдың көтерілісшілер қатарына қосылуға келмегенін байқаған Кәрібай батыр оны бірден тұтқындап, қол-аяғын темірмен кісендеп киіз үйге қамап тастайды, ал оның қасындағы Нүсіпбек ебін тауып қашып кетеді. Қамаудан Әлімқұл тек 10 тамызда ғана босап шығады (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 19-п.).

1916 жылы қыркүйек-қазан айы аралығында болған патша сотының тергеуінде Әлімқұл Құдайқұлов Ақши жиыны туралы мынандай мәлімет берді: «8 тамызда Жайылмыс елінің болысы Бейсенбай Шалбаржанов мені Ақши жаққа не болып жатқанын біліп қайту үшін жіберді. Мен сол күні-ақ Нүсіпбек Дарбушевпен бірге Ақшиге аттандым. Онда мен жайылмыстықтардың 50 адамдық тобын көрдім. Жиын басшыларының ішіндегі Кәрібай Аламанұлының қолында шашка болды, ал онымен бірге тұрған қалған адамдар бақандар, айбалталар, текмендер ұстады, ал екі адамның қолынан мылтық көрдім. Кәрібай Аламановтан білгенімдей бұл көтерілісшілер төрт жігітті Ботбай болыстығына елші етіп жіберген екен. Ол жақтан келгендер, яғни Ботбайлықтардың істері табысты екенін және Қордайдан бастап Ұзынағашқа дейінгі орыс селениялары олармен жаулап алынғанын жеткізген. Елші етіп жіберілген төрт жігіттің біреуі Байғазы Мәмбетұлы болғанын Кәрібайдың өзі айтты, сосын мұны Байғазының өзі Ботбайлықтарға барғанын куәлендірген. Мен айтып өткен сондағы қазақ тобырының көбісі шоқпарлармен қаруланған болатын. Сол көтерілісшілердің малдары тауда жиылған, ал өздерімен бірге күнделікті азық үшін бірнеше он шақты қойларды ұстады. Көтерілісшілердің арасында байлаулы жатқан кезімде Ақши жиынына Жайылмыс елінің №15 ауылының қазағы Кесекбай қолына қызыл туды ұстап кілең шоқпарлармен саймандалған 40 қарулы қазақ жігіттерін бастап келді. Ол сондағы қазақ жігіттеріне мені өлтірсін деп бұйырды. Сол кезде көтерілісті басқарған басшылардың айналасына 200-ге жуық қазақ жігіттері жиналды. Ақшиде жиналғандардың барлығы бірдей орыстармен соғысатыны туралы шешім шығарды» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 78-п.).

Ақши жиыны аяқталғаннан кейін, 8 тамыздың түнінде Кәрібай, Байғазы және Сатал батырлар бастаған Ақшилық Жайылмыс көтерілісшілерінің тобы Қарғалы болыстығына аттанып, 9 тамызда Ұзынқарғалыдағы Жаманшал бейітінің маңында Ақсамба молда бастаған Қарғалы көтерілісшілерімен бірге кеңес өткізеді. Деректердің көрсетуінше, бұл кеңеске Жайылмыс болыстығынан – 150 адам, ал Қарғалы елінен – 350 адам қатысты. Мәжіліске қатысқандардың арасында Ақ туды ұстап Шапырашты жігіттерін ұйымдастырып тұрған қарғалылық Көпесбай есімді жігітте болды (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 33-п.). Олар кеңесте көршілес орыс селосына бірігіп шабуыл жасау туралы шешім қабылдап, сол мақсатпен 10 тамыздың түнінде Татьяна селосында тұратын шаруалардың егістік алқабын өртке орайды. Тіпті артынан ел арасында егістік даланы өртеуге қоныс аудару мекемесінің аудармашысы Тоқаш Бокин де қатысқан деген қауесет те тарады.

Ақшидағы қамаудан босап шыққан Әлімқұл молда бірден Жайылмыс болыстығының Қарғалыдағы кеңсесіне жетіп, Байгулов хатшыға Үшқоныр көтерілісшілерінің іс-қимылымен және олардың он бір басшысының есімдерін жеткізген ақпары сол сәтте Верный уезі бастығының атына рапорт арқылы жолданады. Мұндай мәліметті алдында Бейсенбай болысқа Әлімқұлдың ағасы Жұма Құлымбаев жеткізгенде, ол ілі-шала қасына Әлімқұл молданы, Ж. Құлымбаевты, өзінің хатшысы Г. Байгуловты және Верныйдың мешанині Фатахдин Баубековты ертіп Ұзынағаш жеріндегі Казанск-Богородск селосында орналасқан Отар приставына жолығып, Үшқоныр жайлауында бүкіл Үшқоныр және Ақши көтерілісшілері бірігіп, Бекболатты хан көтеріп, оның әкесі Әшекей батырдың Ақ туын тігіп әрі 12 тамызда Бекболат Әшекейұлы мен Кенбай Ниязбекұлы өздерінің жігіттерімен таудан түсіп, мені және қасымдағы адамдарды өлтіріп, сосын Шахворостов заводына, Қарғалы поселкесіне, Самсоновка мен Татьянаовка селоларына қарулы шабуыл жасауға әзірленіп жатқаны туралы жеткізеді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 81-п.).

Отар приставынан жеткен осы дабылды хабар Жетісу әскери губернаторы Фольбаумды Верныйға іргелес жатқан бүкіл әскери басқарманың басшылары мен солдаттарын аяғынан тік тұрғызып, қауіпті деген поселениялардың қорғаныстарын күшейтуге күш жұмсатады. Сол үшін ол 11 тамызда Верныйдан Жайылмыс болыстығына шекаралас жатқан Самсоновка, Найденовка селоларымен қатар Шахворостов зауытын Үшқоныр көтерілісшілері тарапынан жасалатын шабуылдан қорғауға Жетісу әскери жүздігінің запастағы зауряд-чиновнигі Скатов бастаған 35 казак отрядын, ал 12 тамызда Қаскелең станициясы мен Самсоновка селениясы тұрғындарының егістік жерлерін Жайылмыстықтардың жасайтын өртінен қорғауға Қаскелеңнің әскери чиновнигі С. Решетниковтың басшылығындағы 30 қарулы солдат жіберіледі. Артынан Отар приставы Гилев Бейсенбай болыс арқылы Самсоновкаға - 10 және Татьянаовка селосына -10 солдатты аттандырып, олардың қорғанысын тағы да күшейтеді. (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 87-п.). Бұл шаралардың барлығы 11 тамызда, яғни Бекболат Әшекейұлының жағынан күтілген шабуылдың қарсаңында болған еді.

Үшқонырдағы Ошақты жиыны өту қарсаңында Бекболат батырдың туының астына алыс-жақын болыс-елдерден аралары үзілмей азды-көпті сарбаздарды бастап қазақ батырлары жинала бастайды. Алғашқылардың бірі болып Бекболат әскеріне Ақши жиынын өткізген Кәрібай Аламанұлы мен Байғазы Мәмбетұлы бастаған Жайылмыс руының 200 сарбазы қосылады. Артынан солардың ізімен Ошақтыға Шапырашты Ақсамба молда мен Көпесбай батыр бастаған Қарғалы болысынан 300 жігіт келіп жетеді. (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 9-п.). Ақшилік және қарғалылық қазақ жігіттері Бекболаттың әскерлерімен біріккеннен кейін, көп ұзамай Ошақтыға Жайылмыс болыстығына шегаралас жатқан Шамалған болысының №9 және ішінара №12 ауылдарында үгіт жүргізіп, орымбет руының жігіттерін Байсын Аюкеұлы, Жегетек Тазыбекұлы, Нұралы Қосығұнов және Қосқұлақ Бозымов сынды ықпалды адамдар бастап келеді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 13-п.). Ал, Үлкен Алматы болысының бұрынғы болыс басшысы Байбосын Тамабаев ботбай жігіттерінен құралған топты бастап, қазақ пен қырғызды бірлесіп күресуге шақырып жатқан Бекболат Әшекейұлының қолына келіп қосылады (Бүркітбаева, Қарабасов, 2017: 19). Дүрбелен басталған күндері Бекболат батырдың тапсырмасымен Пішпек уезіндегі Шабдан манаптың балаларына елші етіп жіберілген Серікбай Аманжоловта 11 тамызда таңертең Ошақтыға келіп жетеді. Ол да Бекболатқа Пішпектегі Шабданның балалары оған қаруланған қырғыздың 510 жігітін көмекке жіберетіні туралы жақсы хабарын әкеледі (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 8-п.). Осылай күн өткен сайын Бекболат туының астына жиналған әскердің саны ұлғая түседі.

Бұлардың бәрі Бекболат Әшекейұлын қолдап Үшқоныр тауына жиналды және 1916 жылы 11 тамызда Ошақты деген жерде өткен өте маңызды жиынға қатысты. Осы кезде Ошақты жерінде Бекболат Әшекейұлы мен оның сенімді жақтастарының ауылдары жайлап жатқан еді. Мұрағат деректерінің көрсетуінше, Ошақты жиынына – Әбділда Бекболатұлы, Сарманбек Әшекейұлы, Әбілеш Бекбатырұлы, Дүйсенбек Қасымбекұлы, Надырбек Қараксин, Екейбай Сатқынов, Серікбай Аманжолов, Оспан Бөкенбаев, Сатқын Әбішев, Сарықазақ Сұлтанаев және басқа да көптеген ықпалды адамдар қатынасты (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 101-п.). Осы жиынға қатысушылардың арасында Верный қаласының полицмейстері Поротиковтың арнай тапсырмасымен жіберілген Тыңшылық полициясының агенті Жәби Сүлейменов пен Верный қаласының І-ші полиция бөлімшесінің городовой Сайлибай Күнтубаевта жүрді. Басқа біреулердің танып қалмасы үшін олар үстілеріне күнделікті жүретін полиция формасының орнына қазақы киім киіп алып, Үшқоныр көтерілісшілері қатарына өтірік қосылған болып кіреді де тыңшылық әрекеттерін жүргізеді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 48-п.).

Мұрағат құжаттарының көрсетуінше, Ошақтыға жиналған халықтың барлығы сағат 12-де бірауыздан Жайылмыс елінің құрметті азаматы Бекболат Әшекейұлын салтанатты түрде хан сайлап, оның баласы Әбділда Бекболатұлын ханның мұрагері етіп бекіткен рәсімін өткізеді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 39-п.). Өз естелігінде Исабек Сексенбайұлы: «Бекболат Әшекейұлы ел ішінде өте беделді, мінезі тура, батыр адам болған, халық оны сондықтан да өз басшысы етіп сайлаған» (Байжарасов, 1966: 2) - деп көрсетті.

Хан сайлау рәсімінен кейін, көтерілісшілерге басшылық еткен Бекболат Әшекеев пен оның баласы Әбділда әкесі Әшекей батырдың аманаттап кеткен «Ақ туын» Ошақтыда тігіп, сол тудың айналасына жақтастарын жинап бір ақтұяқты сойып, құран оқиды және олар ақ тудың сабын ұстап тылға адам бермей қарсылық көрсететіндіктерін айтып ант қабылдайды. Мұрағат құжаттарында Бекболаттың Ошақтыда тіккен ақ туы туралы: «Этот знамя покойного его отца Ашикея, сохранившиеся до сего времени. Оно представляет собой обыкновенное палотно, надписи никакой нет, а только вышиты цветы. На деревке было на конце вверху надето золотое кольцо отца Бекбулата Ашикеева - Ашикея» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 41, 45-п.) – деп жазылды. Осы Ошақтыдағы жиын кезінде «көтеріліс жетекшілерінің бірі Екейбай Сатқынұлы көтеріліске қатысушыларға қарап былай деді: Азық-түлікті көптеп алыңдар; азық-түлікті үш күнге жететіндей есеппен алыңдар, одан көп керек емес, өйткені үш күннің ішінде біз жауларды басып аламыз» (Бекболатов, 1998: 210). Осыдан кейін жиынға қатысушылар қайткенменде патша жарлығын орындамауға, таудан алқапқа түспеуге, егер келе қалса патшаның жазалаушы әскерімен соғысу туралы ортақ тоқтамға келеді.

Үшқоныр көтерілісшілерінің интеллектуалды көсемі Сәт Ниязбекұлы патша жансыздарымен ұсталып абақтыға қамалғаннан кейін, Бекболат көтерілістің барлық ұйымдастыру және басшылық ету ісін өз қолына алады. Үшқоныр жайлауын өзінің штабына айналдырған Бекболат көтеріліске қатысты барлық істі сол жерден жүргізіп отырды. Осы істі бастағанда Бекболат батыр Үшқонырға алыс-жақын қазақ болыстықтарын және көршілес жатқан қырғыз жұртының көтерілісшілерінің басын біріктіріп, Верныйға шабуыл жасап оны талқандап, одан әрі жылжу сияқты орасан зор жоспар құрды. Сол жоспарының ішінде Жайылмыс көтерілісшілері жақын күндері Үшқоныр тауынан түсіп, Байсейіт бейіті тұрған Жаңғызаяқ жеріндегі алқапқа келіп, сол жерде оларға Мойынкүм мен Сарытаукүм болыстығының қазақтары қосылып, содан кейін барып олардың барлығы бірдей Найденовка, Самсоновка, Татьяновка селоларына шабуыл жасап, оларды қиратқан соң, 400 солдаты ғана бар Верныйға шабуылдап оны

өртеп жіберу қарастырылды (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 204-п.). Осы жоспарын жүзеге асыру үшін Бекболат жиналған жігіттерден әскери жасақтар құрды. Сол жасаққа 44 жастағы Әбділда Бекболатұлы, 34 жастағы Екейбай Сатқынұлы, 35 жастағы Сарықазак Солтанайұлы, 46 жастағы Оспан Бөкенбайұлы, 52 жастағы Серікбай Аманжолұлы әскербасы болып сайланса, ал 61 жастағы Әбілеш Бекбатырұлы «Туұстаушысы» болып бекітілді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 114-п.).

Жасақталған әскерді қару-жарақпен қамтамасыз ету үшін Үшқоныр тауының ішінде шеберханалар ұйымдастырылып, түрлі нысандағы соғыс саймандарын соқтырады. Осы жөнінде өлкетанушы Ү. Бүркітбаева: «...сол ұлт-азаттық көтеріліс кезінде Әбілда Қыпшақбаев темірден түйін түйіп, найза, қанжар, қылыш сияқты ер қаруларын жасап, сарбаздарды қаруландыруға көмектесіп, көтеріліске өзі де қатысқан» (Бүркітбаева, 2009: 256) - деп көрсетті. Ал ат-көлігі жоқ жігіттерді Бекболаттың өжет көмекшілері Әбілеш Бекбатырұлы мен Серікбай Аманжолұлы орыс-казак поселенияларындағы Андрей Малышев сияқты бай-кулактардан қуып әкелінген жылқылар есебінен атқа қондырады (Байжарасов, 1966: 2). Өз естелігінде Бекболаттың сарбазы Исабек Сексенбайұлы: «Сарықазак екі кісіні бір қолымен көтеріп жүретін палуан, сайыскер жігіт екен. Ол көтеріліс басталған күннен бастап жасақшылардың бастығы болыпты. Сар қылышты асынып алып жігіттерді сапқа тізуді, шокпар, сойылмен қаруландыруды, күзетке жіберуді Сарықазак басқарып еді» (Байжарасов, 1966: 2) –деп айтқан еді.

Жақын серіктерімен Үшқоныр жайлауындағы Ошақты жеріне орнығып алып, орыстарға қарсы қарулы шабуылға әзірленіп жатқан Бекболат батыр Жетісудың алыс-жақын жатқан басқа да қазақ болыстарымен байланыс орнатуды көздеп жуырда ғана Ақшиден келіп қосылған – Кәрібай Аламанұлын, Байғазы Мәмбетұлын, Сатал Құрабайұлын, Ордабай Дәуренбекұлын бірге елшілік қатынаспен Батыс және Шығыс Қастек болыстығында тұратын Шапырашты руының Саурық пенен Сұраншының балаларына аттандырады. Солармен қатар Бекболат Қарқара жайлауындағы Ұзақ Саурықұлы мен Жәмеңке Мәмбетұлының басшылығымен көтеріліп жатқан Албан бауырларына арнап жазған хатын сол өңірге қайтып бара жатқан Алжан руының қазағы Тайлақ Бекбасұлынан беріп жібереді. Алыстағы Мойынқұм мен Сарытаукұм жерін жайлаған Сарыүйсін елі де Бекболаттың назарынан тыс қалмады, оларға да ханның атынан елшілікпен жігіттер жөнелтілді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 401-п.). Тіпті, «Қызыл бөріктермен Бекболат Әшекеевтің жасағының байланысы болғаны» (Шашкин, Мергеншин, 1957: 20) көтеріліс куәгерлерімен расталады. Елшілерді осындай екпінмен жан-жаққа аттандыру арқылы Бекболат батыр көп күшті Үшқонырға шоғырландырып, қозғалысты одан әрі ұлғайта және күшейте түсуге қам жасайды. Алайда патша өкіметінің жазалаушы отрядымен қақтығысқанға дейін Қастек аймағындағы Шапырашты елінен және Қарқарадағы Албан руынан бірде-бір хабар келмейді. Тек Пішпектегі Шабданның балаларынан төрт қырғыз елшісі Бекболатқа жақын күндері алдымен мылтықтарымен 100 сарбаздың келетінін жеткізгенімен оларда дәл уақытында келіп үлгермейді. Алғашқы күннен Бекболаттың өзі қосымша күштің тез жететініне сенімді болып Верный қаласына жасалатын шабуылды кейінге қалдырады, бұл шешім оның алдағы жоспарына кері әсерін тигізеді. Өйткені 1916 жылы 12 тамызда патша тыңшылары Жәби Сүлейменов пен Сайлибай Күнтубаевтың Ошақтыдағы жиын туралы әкелген мәліметтері шұғыл түрде Верный полицмейстері арқылы Жетісу әскери губернаторы Фольбаумға жеткізіледі.

Әскери губернатор Фольбаумның бұйрығын алысымен Верный уезінің бастығы подполковник Базилевский меңгеруші Соколовпен бірге қарулы казак отрядын бастап Үшқонырдағы Бекболат бастаған көтерілісшілерді басу үшін 12-нен 13 тамызға қараған түнінде Верныйдан батысқа қарай аттанып, таңғы сағат 4-те Қаскелең станициясына,

одан кейін Самсоновка (Шамалған) селениясына келіп ол жердің қорғанысын өздерімен бірге әкелген казак солдаттарымен және қару-жарақпен күшейтеді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 94-п.). 13 тамыз күні таңертең мұздай қаруланған Базилевский бастаған жазалаушы отряды Шамалғаннан аттанып, Шұбарат шатқалы арқылы Үшқоныр тауына қарай беттейді. Отряд Шұбарат шатқалына жеткенде Базилевский Шахворостов зауытын Бекболаттың көтерілісшілерінен күзетіп отырған Скатовқа бір адамын жіберіп, тез арада Үшқоныр тауынан төмен қарай еңістермен көтерілісшілердің түсіп кетпеуіне жол бермеуі үшін сонда баруды бұйырады (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 73-п.). Бұйрықты алысымен Жетісу әскери жүздігінің запаснойы капельмейстер Скатов казак отрядын бастап Үшқоныр тауына қарай шыққан күні Шахворостов зауытына Отар приставами Казанск-Богородск селосынан 10 қарулы солдат жіберіледі.

Жазалаушы отряд Шұбарат шатқалынан өтіп, Үшқонырдың Құрттыбастау алқабына көтерілгенде, тау төбесінен желбіреп тұрған Бекболат туының астына жиналған көп аттылы казак тобын көреді және соларға қарай бірінші дүркінмен оқ жаудырады. Олардың бұл әрекеті Үшқоныр көтерілісшілерін одан әрі тудың түбіне топтастырып үлкен толқынмен орыс отрядына қарсы шабуыл жасауына алып келеді. Бұл шайқас 1916 жылы 13 тамызда Үшқоныр тауының қойнауындағы Құрттыбастау жазығында өтті. Бекболат пен Әбділда бастаған Жайылмыс көтерілісшілері мен Базилевский отрядының арасындағы алғашқы қақтығыс ертеңгі сағат онда басталды. Содан үздіксіз жалғасқан «Құрттыбастау шайқасы» кешкі сағат 5-ке дейін созылады.

Подполковник Базилевский отряды Құрттыбастау алқабына көтеріле бергенде алда олардан бұрын орыс солдаттарының шолғыншы тобы таулы күзеттегі қарулы онбес казак жігіттерімен қақтығысады. Осы қақтығыстан кейінгі жағдайды казак солдаты И. Колчин былай деп баяндайды: «Біздің отряд Құрттыбастау деп аталатын алқапқа келген кезде таулардың бірінің төбесінде ақ ту желбіреп тұрды, ал оның айналасында 300-ден астам атқа мінген казак тобыры тұрды. Таудан біздің отрядты байқаған казактар «аттан» деген айқаймен жан-жақтан сол тудың түбіне жинала бастады. Бүлікшілердің төбелерде өз шолғыншы-күзетшіле рі торып жүрді. (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 83-п.).

Алқаптағы Бекболат жасағымен болған алғашқы қақтығыс туралы Базилевскийдің көрсетуінде былай деп жазылды: «Түнде мен отрядпен Үшқоныр шатқалына шықтым және күн шыққанда тауға көтерілдім. Онда біз қолында ақ туды ұстаған бір қазақтың қолбасшылығындағы айтарылықтай көп аттылы казак жасағын кездестірдік. Дегенменде осы жасақ бізді атакалауға анық әрекет жасады, ал мен казактарды сапқа қойып солармен атысқа түстім және сол тобырды сейілтіп, тау қойнауындағы алқапта тұрған ауылды алдық. Онда біз Бекболат Әшекеев пен оның баласы осы казак жасағына қолбасшылық жасап жүргенін білдік» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 225-п.). Осы деректе көрсетілген Ақ Туды – туұстаушы болып бекітілген Әбілеш Бекбатырұлының ұстағанын атап өткен жөн.

Аздап кейін шегінген Бекболат әскері қайта күш алып, деректердің көрсетуінше, алты түрлі туларды ұстаған үлкен көлемдегі аттылы казак жігіттерімен орыс отрядына қарсы тағы шабуылға шығады. Бұл жолы Бекболат жасағы дүркіндетіп атқылап жатқан оққа қарсы жылжымалы қалқан ретінде табын жылқыларды айдап, орыс отрядының қорғанысын бұзып өтуді көздейді. Алайда көтерілісшілердің жасаған бұл әскери тактикалық шабуылы айтарлықтай жүзеге аспай қалады, өйткені орыс отрядының тынымсыз дүркіндетіп жаудырған оғының даусынан үркіген жылқылар екіге бөлініп отрядты жанап тимей екі жағынан өтіп кеткен екен.

Ауыр артиллериядан оқ жаудырып жатқан Базилевский отрядына қарсы Сарыказак Солтанаев, Мұсабай Рысқұлұлы, Нүсіп Рысқұлұлы, Байділда Рысқұлұлы,

Міржакып Иманқұлов, Нүсіпбек Дарбұшев, Есенбай Келдияров, Көпесбай Бижанов, Есікбай Екейбаев, Ахметша Әбдірешов, Байжан Натиев, Бұғыбай, Кесекбай, Исабек Сексенбаев, Жиренбай Жұсанбаев, Ысмаиыл Сатылғанов, Қосдәулет Бозымбаев және басқада жаужүрек қазақ жігіттері сойыл, шоқпар, айбалта, бақан, найза секілді қарапайым қарулармен шабуылдап ерліктің тамаша үлгісін көрсетеді. Осы жөнінде 13 тамыздағы Құрттыбастау шайқасына қатысқан Исабек Сексенбаевтың естелігінде былай делінген: «Жігіттер аттандап!» отрядқа лап қойғанда мен де алдыңғы сапта едім. Құлағымнан оқ тызылдап өтіп жатты. Көз алдымда Бұғыбай оққа ұшты. Мұсабайдың алдынан тиген оқ ту сыртынан шығып кетті. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, мен аман қалдым. Кейін тергеуде менің осы алдыңғы қатарда шапқанымды мойныма салып отырды. Шамасы қу Андрей дүрбімен көрген-ау деймін. Ол мені жақсы танушы еді» (Байжарасов, 1966: 2). Шабуыл кезінде Бұғыбай мен Мұсабай батырлар секілді қайсар жігіт Көпесбай Бижанұлы да оққа ұшып қаза табады. Кеудесінен ауыр жараланған Мұсабай Рысқұлұлын майдан аланынан досы Есенбай Келдияров пен бауыры Нүсіп Рысқұлұлы алып шығып, кешке ауылына жеткізгенде сонда қайтыс болады. Ал жас батырлар – Байжан Нәтіұлы, ішінен және білек сүйегінен, Есікбай Екейбайұлы- екі қолынан бірдей және Ахметша Әбдірешұлы сол аяғынан жараланады (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 311-п.). Ұрыс кезінде осы қазақ жігіттерінің қолында, деректердің көрсетуінше тек 7-8 мылтық ғана болыпты. Соның ішіндегі екі мылтықты Оспан Бөкенбайұлы мен Мұсабай Рысқұлұлы ұстады, ал қалған мылтықты ұстаған қазақ сарбаздарының есімдері бізге белгісіз қалуда.

Түс ауа екі арадағы атыс одан да күшейе түседі. Базилевский отряды үлкен екіпінмен қазақтарға қарсы шабуыл жасауға ұмтылады, бірақ оларға көтерілісшілер тарапынан тағы да қатты тойтарыс беріледі. Осы кезде Бекболат батырдың бұйрығымен барлық қазақ жасағы екіге бөлініп алып, қос тарапты қолмен орыс отрядына қарсы шабуылға шығады. Осы жөнінде орыс отряды құрамында болған Соколов былай деп көрсетті: «...киргизы нас стали окружат с флангов, проявляя при этом смелость, ловкость и храбрость» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 201-п.). Ал Базилевский отряды қайта қоршауға түсіп қалмауынан қорқып қазақтарға қарай оқ атуын тоқтатпай отырып кейін шегінуді бастайды және отряд құрамындағы меңгеруші Соколовты дереу Скатовтың отрядын көмекке шақырып келуге жібереді. Бұл кезде биік таулардың енісінен қазақ көтерілісшілері көрінбегендіктен Скатов өз отрядымен Үшқоныр тауына көтеріліп Базилевский әскеріне қосылуға келе жатқан еді.

Осылай Бекболат әскерінің таудың екі қапталынан жасаған шабуылынан Базилевский отряды Құрттыбастау жерінен бастап Шұбарат шатқалына дейін тура 10 верст бойы шегінеді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 109-п.). Сол уақытта шегініп жатқан орыс отрядынан Бекболаттың жігіттері екінші атыс кезінде орыс-казактарға қарсы айдаған табын жылқыларын қайтарып алуға ұмтылған сәтте, Базилевский әскеріне көмекке зауряд чиновник Скатов бастаған 40 қарулы солдат келіп жетеді. Сонда екі топпен шабуылдап келе жатқан қазақ қолы орыс отрядына қосымша жаңа күштің қосылғанын көріп, олардың атысына ұрынбай таудағы қарлы аумақтарға қарай жасырынып үлгереді. Бұл туралы Скатов былай дейді: «Мен келген сәтте Базилевский отряды атысқан бойы шамамен 3000-ға жуық адамы бар үлкен қазақ тобырынан шегініп жатты. Сол қазақ тобыры өз араларын 100 қадамдай бөліп тұрған екі топтан тұрды және сол бөліп тұрған аралықта жекелеген қазақ жігіттері көрініп жүрді. Менің отрядымның келгені көтерілісшілерге көрінген секілді. Уез бастығының отрядына қосылған соң, біз бірге шабуылға шықтық, бірақ қазақтар жылдам топ-тобымен қар жатқан тауға қарай жасырына бастады. Отряд олардың соңына түсті. Үшқоныр алқабында отряд демалуға тоқтаған кезде, қазақтар тағы екі рет отрядты екі бөлікке бөлуге ұмтылып атыс жасады, бірақ сәтті болмады. Қазақтар негізінен найзалармен

қаруланған болатын, сондай-ақ оларда 7-8 мылтық болды. Қазақтардың басшылығында Бекболат пен тағы екі бауыры тұрды, олардың аттары есімде жоқ. Жорыққа қатысқан орыс отряды 100-ге жуық казакка жетті. Бір жаралы казактан басқа өлген және жараланғандар болған жоқ. Мен отрядпен шайқас өткен алаңнан өткен кезде, алыс тау төбесінен аттылы қазақ тобырын көрдім, бірақ олар шабуыл жасауға батпады» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 201-п.).

Арадағы шайқас аяқталған соң, Бекболат жасағы екіге бөлініп, оның бір бөлігі Наркүнге мен Күмбел арқылы Аршалы Кезең биігіне шығып кеткен болса, ал екінші бөлігі Қарғалы өзеніне қарай түсіп кетеді. Осылай Құрттыбастау шайқасы кешке таман аяқталады. Орыс әскери адамдарының мәлімдеуінше, 13 тамыз күнгі Құрттыбастау ұрысында орыстар жақтан 1 адам ғана жарақат алады, ал Бекболат әскері жағынан өлгендері мен жараланғандарын қосқанда 20-30 адам шығын болған.

Қараңғы түсе Базилевский отрядымен тауда түнде қалуды өте қауіпті санап, сағат 6-ға таман Скатов әскерімен бірге Шамалған жолына шығып, Верный қаласына қарай Самсоновка селениясы арқылы аттанады және қайтар жолда өздерімен бірге шайқас кезінде қолға түсірген қазақтардың 200 жылқысын, 120 сиырын және 100 қойында айдап әкетеді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 188-п.).

Осы шайқастан кейін Жайылмыс көтерілісі туралы 1916 жылғы 24 қазанда Верный уезінің 4-участкесінің мировой судьясына куәгер ретінде Соколов былай деді: «...Жайылмыс болысының қазақтарынан құралған бүлікшілердің басты белсенді партиясы Бекболатпен бірге тауда болды, оларға Шамалған және басқа болыстықтардың көптеген қазақтары қосылды. Менің ойымша Үшқонырдағы көтерілісшілердің күйреуі аяқастынан болып, үлкен әсер етті, әрі Верный қаласының жанындағы қазақтар арасындағы толқудың барлық қадамына шешуші ықпал етті. Ол батыл болды, бірақ қазақтардың барлығы жақсы ұйымдасуға үлгермей, ыдырап кетті, осылайша поселкаға шабуыл жасау ескертілген еді. Ақши қазақтары таудан басшылықты және белгі күткен сияқты, бірақ ол болмады. Белгілі болғандай көтерілгендер Шамалған болыстығының екі ауылы және тіпті Үлкен-Алматы болыстығыда. Татьянавка селосын үш болыс қоршап тұрды: батысынан Қарғалы, шығысынан Шамалған және оңтүстігі мен солтүстігінен Жайылмыс. Соңғысы ашық көтерілді, ал қалғандарында көтерілу арнайы түрге айналып үлгермеді. Бекболаттың табысының – үлкен салдары болуы мүмкін еді» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 109-п.).

1916 жылы 15 тамызда Қаскелең станициясында әскери басқарманың бұйрығымен Жайылмыс көтерілісінің көсемі Бекболат Әшекейұлын және оның жақтастарын іздестіріп, тұтқындау ісін жүргізетін арнайы комитет құрылады. Осы комитеттің құрамына – урядник-чиновник А. Малышев, Шамалған болысының хатшысы С. Плотников, Қаскелең болысының бұрынғы болысы Алпысбай Тасболатұлы, Сарыбағыш елінің бұрынғы болысы Мұсахан Алпысбайұлы, Шамалған болысының бұрынғы болысы Оразалы Мәнкеұлы, Байқұлақ Өмірбеков, Әлімқұл Сиқымбаев, Керімқұл Қарпықов, Жайылмыс болысынан Молдахмет Ыстыбаев кірді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 204-п.) және олардың күзетіне ерікті 10 казактан тұратын қарулы отряд берілді.

16 тамызда атаман Шебалиннің рұқсатымен комитет мүшелері казак отрядының күзетімен Үшқонырға қарай аттанып, Қаскелең шатқалы арқылы Шамалған болысының қазағы Мұсахан Алпысбайұлының Қасымбек деген жерде тұрған үйіне келіп аялдайды. Сол жерден Андрей Малышев Байқұлақ Өмірбекұлы мен Молдахмет Ыстыбаевты көтеріліс басшысы Бекболат Әшекейұлының қай жақта екенін біліп қайту үшін Үшқоныр тауына қарай жібереді.

Бұл кезде патша өкіметінің жазалаушы отряды Жайылмыс көтерілісшілерін ұстау мақсатымен, бейбіт жатқан ауыл-аймақты ойрандап, алдарынан кезіккен адамдарды

жөн-жосықсыз атып, елге қысым көрсетуді жүргізіп жатқан еді. Бұл туралы профессор Томохико Уяма да «1916 жылғы көтеріліс кезінде билік солай жиі жағдайды анықтамай қатаң жазалау шараларына барып отырды» (Уяма, 2017: 109)-деп көрсетті. Осындай жауыздықты көріп-естіген Бекболат жауынгерлерін жинап, сонда жазалаушы отрядтың қырғынынан ел-жұртты, бала-шағаны аман алып қалу үшін үкімет адамдарына өз еркімен берілетінін айтып, сосың бар кінәні өз мойнына алатынын, ал жақтастарына айыпты мүлдем мойындамауларын ескертеді. Сөйтіп Бекболат Әшекейұлы өзінің шөбере інісі Екейбай Сатқынұлы мен өжет көмекшісі Серікбай Аманжолұлымен бірге орыстарға өз еркімен берілу үшін Шамалған болысының Бұрған деген жерінде орналасқан Балғабек Төлегеновтың үйіне келеді және сол жерден Бекболат Балғабекті үкімет адамдарымен келіссөз жүргізуге жібереді (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 234-п.). Осы кезде Балғабектің үйінде Бекболат және оның екі серігімен бірге тағы да табыстырушы жақ Кенбай Ниязбекұлы, Жамаш Әжібекұлы, Сатылған Төлемісұлы да болған еді.

Арада аз-кем уақыт өтіп, түнгі сағат 1-де Байқұлақ Өмірбекұлы Балғабек Төлегенұлымен, Молдахмет Ыстыбайұлымен және полицей Жәби Сүлейменовпен бірге Мұсаханнның үйінде отырған комитет мүшелеріне келіп, Бекболат Әшекейұлы мен оның екі серігі Балғабектің үйінде екенін хабарлайды. Сол сағатта олардың бәрі бірдей Бұрғандағы Балғабектің үйіне аттанып, 17 тамызда таңғы сағат 4-те Бекболат пен оның екі жақтасы Екейбай Сатқынұлы мен Серікбай Аманжолұлы ұйықтап жатқан киіз үйді және оның айналасын қоршауға алып, оған еріп келген казак отрядынан күзет қояды (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 244-п.). Бұл кезде киіз үйдің ішінде Бекболат Әшекейұлы мен Кенбай Ниязбекұлы, ал оның сыртындағы ашық аспан астында Екейбай Сатқынұлы мен Серікбай Аманжолұлы ұйықтап жатқан болатын. Оларды казактар қоршаған сәтте комитет адамдары Екейбай Сатқынұлы мен Серікбай Аманжолұлымен қоса киіз үйде жатқан Бекболат Әшекейұлында тұтқындайды және оларды тінтіп Бекболаттың қалтасынан 1 рубль 70 тиын, Серікбайдың қалтасынан 150 рубль ақша және қалта бәкілерін тауып оларды тәркілеп, одан кейін сонда келуге тиісті Скатовтың өзіне тапсырылады. Кейініректе сот тергеушілеріне А.Малышев: «басында Бекболатты киіз үйдің ішінде тұтқындаған кезде ол ештеме айтпай екі сағат бойы үндемей отырып алғанын айтады» (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 245-п.).

Сол күні таңертеңгі сағат 10-да Самсоновкадан орман қараушысы С. Суцков арқылы шақырылған Скатов пен Решетниковтың біріккен 50 казактан тұратын отряды Бұрғанға келеді. Солардың ізімен ол жерге полиция қызметкері Сайлаубай Күнтубаевта жетеді. Олар келген бойда көтеріліске қатысқандардың тізімін жасап, басты кінәлілерді Үшқонырдың әр жерінен тұтқындап Бұрғанға жеткізеді. Әкелінген тұтқындарды капелмейстер Скатов Бұрғаннан - Верныйға дейін жаяу айдау үшін солдаттарына бұйрық береді. Бұйрықты орындау кезінде Бекболат батыр жаяу жүруге қарсылық білдіріп, Скатовқа өзінің қайтпас-қайсар мінезін танытады. Бұл жөнінде куәгер Исабек Сексенбайұлының естелігінде былай жазылған: «Бұрған жазығында өзі келіп қолға түскен Бекболатты, оның жолдастарымен 15-шақты адамды қамауға алған соң Алматыға жаяу айдамақшы болған. Сонда Бекболат орнынан қарғып тұрып: Заңын болса осы арада атып кет! Әйтпесе, менде, жолдастарымда сенің қорлығыңа көніп жаяу жүре алмаймыз», - деп ақырып жіберіпті. Бұдан соң отряд начальнигі бұларды Алматыға дейін атпен алып келіпті. Әрбір аттағы тұтқынды 4 солдат күзетпен айдап отырыпты. Тастаққа келген соң, басқа тұтқындарды жаяу айдапты. Бекболат бұрынғысынша аттан түспей түрменің қақпасына шейін атпен барған екен» (Байжарасов, 1966: 2). Деректердің көрсетуінше, Бекболат пен оның 13 жақтасы күшейтілген қарулы күзетпен Верныйға 17 тамызда кеш батқанда жеткізілген болатын.

Екі күннен кейін солардың ізімен патша жансыздары арқылы Ақши жерінен Кәрібай Аламанұлы, Байғазы Мәмбетұлы, Сатал Құрабайұлы, Исабек Сексенбайұлы, ал Үшқонырдағы Наркүнгеі мен Күмбелден Кұрттыбастаудағы қақтығыс кезінде жараланған Есікбай Екейбайұлы, Ахметша Әбдірешұлы және Байжан Нәтіұлы ұсталып, оларда Верный қаласындағы уез бастығына қарулы күзетпен жеткізіледі (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 125-п.). Сонымен бірге шамалғандық Алпысбай Тасболатұлымен ұсталып Қаскелең станициясының атаманы Шебалинге жеткізілген Шамалған болысының № 9 ауылының беделді адамдары Жегетек Тазыбекұлы, Байсын Аюкеұлы және Нұралы Қосығұлұлыда көтеріліске қатысты деген айыппен Верныйға әкелінеді. Патшаның өлкедегі тұтқындау ісі мұнымен тоқтаған жоқ. 12 тамызда Жайылмыс елінің болыс басшысы Бейсенбай Шалбаржановтың көрсетуімен бүлікке қатысы бар тағы да он адам: Келменбет Ерменбетов, Ордабай Дәуренбеков, Жиренбай Жұсамбаев, Бейсенбай Арықбаев, Несіпбай Шыныбеков, Қосдәулет Бозымбаев, Жүніс Үрпеков, Саржан Қарашанов, Шағыр Сатыбалдин, Қалмәмбет Қаламбердиев тұтқындалып конвоймен Верныйға жіберілді. Верныйға күшейтілген күзетпен жеткізілген Үшқоныр көтерілісінің батырларын алдымен Верный әскери гауптвахтасы мен Верный түрмесіне әкеп қамайды. Содан кейін тергеу ісі басталған кезде оларды Верный облыстық түрмесіне ауыстырып, сонда сот үкімі шыққанша ұстайды.

Арада көп уақыт өтпей, 1916 жылы қыркүйек айының басында Үшқоныр көтерілісінің көсемі Бекболат Әшекейұлының үстінен сот ісі басталады. Сол күннен патша чиновниктері Бекболатты тергеуге тартып, асығыс түрде оған сот үкімін ауыр жазамен шығаруға тырысты. Верный қаласы гарнизоны бастығының міндетін уақытша атқарушы генерал-майор Грызловтың 1916 жылғы 1 қыркүйектегі бұйрығымен Бекболат Әшекейұлын соғыс уақыты заңдары бойынша тергеу үшін Верный гарнизонының отрядтық сотына беріледі. Ал губернатор Фольбаум отрядтық сотқа Бекболат Әшекейұлының ісін екі күндік мерзіммен жедел шешуді тапсырады.

Сөйтіп 1916 жылы 7 қыркүйекте Верный қаласында Жетісу облысының интенданттық әскери бөлімшесінің меңгерушісі, полковник Левашевтың төрағалығымен Верный гарнизонының отрядтық соты болды. Соттың уақытша мүшелері болып Верный жасағының капитаны Фогель, Верный жергілікті артилериялық команданың капитаны Тимофеев және хатшының міндетін атқарушы Верный жасағының прапорщикі Гаврилов кірді. Бұл сот жиылысы басынан аяғына дейін жабық есік күйінде өткізілді. Сол күні-ақ Верный гарнизонының отрядтық соты Верный уезіне қарасты Жайылмыс болыстығының №4 ауылының айыпталушы қазағы Бекболат Әшекейұлын барлық құқықтары мен дәулетінен айырып дарға асу арқылы өлім жазасына қию туралы үкім шығарды (ҚР ОМА 76-қ. 1-т. 510-іс. 455-п.). Дәл сол күні Жетісу облысының әскери губернаторы Фольбаум үкімді бекітіп, қоластындағы жендеттеріне оның тездетіп орындалуын тапсырады. Олар араға бір күн салып, үкімді 1916 жылы 9 қыркүйекте Верный қаласы маңындағы Боралдай төбесінде орындайды. Осылайша 1916 жылғы Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілістің жетекшілерінің бірі айбынды батыр Бекболат Әшекейұлы патшалық Ресейдің жазалау шараларының ақырғы құрбанына айналды.

Патша соты қазақтың қайсар мінезді азаматы Бекболат Әшекейұлын аяусыз дарға асқаннан кейін-ақ оның Верный түмесінде тұтқында отырған Жайылмыс және Шамалған болыстығының сенімді 42 серігін сотқа тартуды көздейді. Сөйтіп, 1916 жылы 12 желтоқсанда Түркістан әскери округі әскерлерінің басқарушысы генерал-адъютант Курапаткиннің бұйрығымен Жайылмыс болысының қазақтары – Сәт Ниязбекұлы, Әбділда Бекболатұлы, Сарманбек Әшекейұлы, Дүйсенбек Қасымбекұлы, Надырбек Қарақсин, Екейбай Сатқынұлы, Серікбай Аманжолұлы, Оспан Бөкенбайұлы, Әбілеш Бекбатырұлы, Сатқын Әбішұлы,

Сарықазак Солтанайұлы, Боранбай Қашкеұлы, Жарылғап Нұрабайұлы, Сәлімбай Шуақұлы, Байділда Рысқұлұлы, Нүсіп Рысқұлұлы, Исабек Сексенбайұлы, Ахмет Аманбайұлы, Есікбай Екейбайұлы, Ахмет Әбдірешұлы, Байсын Аюкеұлы, Жегетек Тазыбекұлы, Ахмет Нұрабайұлы Түркістан әскери-прокурорлық қадағалауының шешімімен айыпты деп табылып, соғыс уақытының заңы бойынша іске тарту үшін Түркістан әскери-округтік сотына берілді (ҚР ОМА 76-к. 1-т. 510-іс. 345-п.).

Бекболат батырдың жақын 23 серігі тартылған Түркістан әскери-округтік соты тек екі ай өткеннен кейін ғана, яғни 1917 жылы 17 ақпанда Верный қаласында өтті. Бұл сотқа әскери судья, генерал-майор Абрамов төрағалық етті, ал соттың мүшелері Жетісу облысы әскерінің интенденттық бөлімшесінің меңгерушісі, полковник Левашев және 240-жаяу Симбир жасағының подполковнигі Утков болды. Сот процесі үш күнге созылып ашық есік күйінде өткізілді. Соттағы тергеу кезінде айыпталушы 23 адамның барлығы да тағылған айыпқа қарамастан өздерін кінәлі деп мойындамады. Алайда патша соты орыс-казак офицерлері мен солдаттарының, комитет адамдары мен жергілікті әкімшілік қызметтегілердің берген мәліметі арқылы олардың барлығын кінәлі етуге талпынды. Оларды да Бекболат Әшекейұлы секілді соғыс уақыты заңымен соттай отырып, оларға да жазаның ауыр түрін шығаруға тырысты.

1917 жылы 19 ақпанда Уақытша әскери сот айыпталушы – 62 жастағы Әбілеш Бекбатыров, 47 жастағы Оспан Бөкенбаев, 52 жастағы Серікбай Аманжолов, 34 жастағы Екейбай Сатқынов – көтерілісті «бастаушылар» етіп, ал 65 жастағы Сарманбек Әшекеев, 55 жастағы Дүйсенбек Қасымбеков, 75 жастағы Надырбек Қарақсин, 63 жастағы Сатқын Әбішев, 35 жастағы Сарықазак Солтанаев, 63 жастағы Боранбай Қашкин, 67 жастағы Жарылғап Нұрабаев, 56 жастағы Ахмет Аманбаев, 22 жастағы Есікбай Екейбаев, 36 жастағы Ахмет Әбдірешов – олардың «сыбайластары» деп қорытынды шығарды. Шығарылған сот үкімі бойынша олар үкіммен барлық құқықтары мен дәулетінен айырып дарға асу арқылы өлім жазасына кесілді. Бекболаттың 44 жастағы өжет ұлы Әбділда да көтерілісті «бастаушы» деген айыппен барлық құқықтары мен дәулетінен айырып, 20 жыл мерзімге қатарғалық жұмысқа жөнелтуді шешеді (ҚР ОМА 76-к. 1-т. 510-іс. 355-п.). Осы үкім жарияланғаннан кейін, бұлардың барлығы Түркістан әскери округі әскерлерін басқарушысының атына шығарылған үкімді жеңілдету туралы 1917 жылдың 21 ақпанында өтініш жазғанымен, ол үкім өзгеріссіз қалдырылады.

Сөйтіп сотқа тартылған 23 адамның ішіндегі 8 адам атап айтсақ, Жайылмыс болысының бұрынғы болыс басшысы 61 жастағы Сәт Ниязбекұлы және 48 жастағы Сәлімбай Шуақов, 48 жастағы Байділда Рысқұлов, 33 жастағы Нүсіп Рысқұлов, 27 жастағы Исабек Сексенбаев, Байсын Аюкин, 58 жастағы Жегетек Тазыбеков, 56 жастағы Ахмет Нұрабаев – көтеріліске қатысуы дәлелденбеуі себепті ақталып, 1917 жылы 19 ақпан күні қамаудан босатылды (ҚР ОМА 76-к. 1-т. 510-іс. 547-п.).

Ал айыпты деп танылған Бекболат батырдың 15 жақтасының ісі бойынша шығарылған үкім ресми 1917 жылы 22 ақпан күні бекітілді. Алайда Ресей империясындағы ақпан төңкерісінен кейін, патша өкіметі құлап, елдегі саяси билік Уақытша үкіметтің қолына өткендіктен 1917 жылы 18 наурызда Түркістан әскери-округтік сотының жарлықшы жиылысы қайта болып, онда 6 наурыздағы амнистия туралы Уақытша үкіметінің бұйрығына сәйкес бекітілген үкімнің орындалуын тоқтатып және оны мүлдем жауып тастауды, ал кінәлі деп табылған 15 айыпталушыны қамаудан босатуды қаулы етіп көп ұзамай барлығын бірдей бостандыққа шығарады (ҚР ОМА 76-к. 1-т. 510-іс. 545-п.).

Қорытынды. Қазақ өлкесіндегі Бекболат Әшекейұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс XX ғасырдың бас кезіндегі Ресей империясының құлауы қарсаңында болған

ірі қарсылықтардың бірі. Бұл қарсылық қазақ жеріндегі патша өкіметінің отарлық басқару жүйесіне және майданға даярлануы тиіс әскери-қорғаныс жоспарларына үлкен соққы болып тиді. Әуелде 1916 жылғы 25 маусымдағы патша Жарлығы қазақ ауылдарында үлкен дүрбелең туғызса, ал артынан ол ауқымды көтеріліске ұласып кетті. Көтерілісті халық батыры Бекболат Әшекейұлы ұйымдастырды және оны басқарды. Ол өзіне сенімді жақтастарымен бірге орасан зор жоспар құрып, ел мүддесі үшін аянбай күресті. Аймақтарда ауқымды жиындар өткізіп, жергілікті жердегі патшаның отарлық саясатын әшкереледі. Патша Жарлығына адам бермейміз деген ұранмен, алыс-жақын болыс-елдердің толқыған халқының басын біріктіріп, әскер жасақтап барып орасан зор күшпен патшалық Ресейге қарсы соғыспен шығуды мақсат етті. Алайда көтеріліс мұндай ауқыммен көтеріле алған жоқ, бірақ Бекболат әскері Үшқоныр алқабында патшаның мұздай қаруланған жазалаушы әскерімен қақтығысып, ерліктің тамаша үлгісін көрсетті. Көтерілісті бүкіл Жетісуға белгілі және беделді болыстар, билер және ел ақсақалдары қолдады.

Бекболат бастаған көтеріліс XX ғасырдың бас кезінде өтті. Ол елдің тәуелсіздігі үшін жан аямай күресіп, сол жолда құрбан болған. Өз еркімен берілген Бекболатты патшалық Ресейдің әскери соты бар болғаны екі күнде өлім жасасына кесу туралы үкім шығарып, бірнеше адаммен бірге Боралдай төбесінде дарға асты. Мұндай ауыр жаза Бекболаттың жақын серіктеріне де шығарылды, алайда олар 1917 жылғы Ақпан төңкерісінде патшаның тақтан құлауына байланысты қамаудан аман-есен босап шықты. Осылай азаттық үшін басын қатерге тіккен Бекболат Әшекейұлы ел жадында патшалық Ресейдің өлкедегі отаршылдық саясатына қарсы тұрып күрескен батыр ретінде қалды.

Бұл зерттеу еңбегімізде қазақ халқының батыр ұлы Бекболат Әшекейұлының бастаған ұлт-азаттық көтеріліс тарихы қозғалды. Әсіресе осы көтерілістің бастауы болған Үшқоныр жиынындағы Бекболаттың басшылығымен Жарлықты талқылауы және соның артынша іле-шала Бекболатты Ошақты жиынында хан сайлау рәсімі әрі оның жақтастарымен бірге патшалық Ресейге қарсы бірігіп күресуге уағдаласуы бұрын-сонды ғылыми айналымға еңбеген архив құжаттары арқылы терең зерттелді. Әрі Бекболат бастаған көтерілісшілердің әлеуметтік жағдайы, сандық құрамы, таралу аймағы мен құрған жоспары да тарихи деректер негізінде анықталды. Сондай-ақ осы еңбекте Бекболат батырдың жақын серіктерінің көтерілістегі рөлі мен атқарған қызметтері, олардың әлеуметтік мәртебелері мен ерлік істері нақтылы архив құжаттарымен және куәгерлердің естеліктерімен сараланып, жан-жақты талданды. Әрі архив деректерімен Бекболаттың бүкіл жақын серіктерінің аты-жөндері мен олардың тізімі айқындалып, еңбекте көрсетілді.

Дереккөздер

ҚР ОМА — ҚР Орталық Мемлекеттік архиві

Sources

CSA RK — Central State archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

- Байжарасов, 1966 — *Байжарасов Р.* Азаттық үшін алысқан // Жетісу. 1966. 23 август.
- Бекболатов, 1998 — *Бекболатов С.* Бекболат Ашекеев. Қаһарлы 1916 жыл: (құжаттар мен материалдар жинағы). Алматы: «Қазақстан», Т.2. 1998. 247 б.
- Бүркітбаева, 2009 — *Бүркітбаева Ү.* Жетісуым – жеті құтым, ырысым: тарихи деректер. Алматы: «Нұрлы Әлем», 2009. 336 б.
- Бүркітбаева, Қарабасов, 2017 — *Бүркітбаева Ү. Қарабасов Ж.* Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс (мұрағат материалдары бойынша). Алматы: «Тауғуль-Принт», 2017. 160 б.

Жабаев, 2012 — *Жабаев Ж.* Толық шығармалар жинағы. 1917 жылға дейінгі өлеңдері мен айтыстары. (құрастырған, түсініктемелерін жазған Р.Әбдіғұлов). Т.1. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2012. 304 б.

Қазақстан тарихы, 2002 — Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: «Атамұра», 2002. 768 б. суретті, карталы.

Махаева, 2007 — *Махаева А.Ш.* Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). Алматы: «Ценные бумаги» баспасы, 2007. 357 б.

Оразов, 2009 — *Оразов Р.Е.* Дәулетбақұлы Ноғайбай (1834-1910 жж.). Алматы қаласының тарихы тұлғалар келбетінде. Алматы. 2009. 335 б.

Рахымқұлов, 2015 — *Рахымқұлов Д.А.* Әшекей батырдың қайраткерлік келбеті //Қазақстан мұрағаттары. 2015. № 4 . Б. 85-96.

Сапарғалиев, 1966 — *Сапарғалиев Г.* Карательная политика царизма в Казахстане. (1905-1917 гг.). Алма-Ата: Издательство «Наука», Казахской ССР. 1966. 374 с.

Сәрсек, 2014 — *Сәрсек М.* Шығармалары. I-III. Деректі хикаяттар. Астана: Фолиант, 2014. 336 б.

Сокол, 2016 — *Сокол Э.Д.* Восстание 1916 в Русской Центральной Азии. (перевод с англ. Г. Борубаева. Бишкек: «Res Publica», 2016. 191 с.

Уяма, 2017 — *Уяма Томохико.* Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года // Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии»: сб. статей. Бишкек: Нео Принт, 2017. 180 с.

Шашкин, Мергеншин, 1957 — *Шашкин З. Мергеншин Д.* Тоқаш Бокин. (Өмірбаяны туралы очерк). Алматы: «Қазақ мемлекет баспасы», 1957. 100 б.

1916 жыл, 1996 — *1916 жыл.* (Қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісінің 80 жылдығына). Әңгімелер, өлеңдер мен дастандар. Өңделіп, толықтырылған 2-басылымы. Арнаулы редакторы Ө.Жәнібеков. Алматы: «Рауан», 1996. 208 б.

Zhetpisbay et al., 2020 — *Zhetpisbay N.Y. et al.* Protest Actions of Zholaman Tlenshiev and the Formation of the North Western Borders of Kazakhstan in the 20–40 years of the XIX century // *Bylye Gody*. Vol. 55. Is. 1. pp. 105-114. 2020. <http://ejournal52.com>

References

Baizharasov, 1966 — *Baizharasov R.* Azattyk ushin alyskan [Farysh for the liberation]. Zhetisu, 1966. 23 avgust. 2 p. (In Kaz.)

Bekbolatov, 1998 — *Bekbolatov S.* Bekbolat Ashekeev. Kaharly 1916 zhyl: (kuzhattar men materialdar zhinagy). [The Furious 1916: (collection of documents and materials)]. Almaty: «Kazakhstan», Vol. 2. 1998. 247 p. (In Kaz.)

Burkitbaeva, 2009 — *Burkitbaeva Y.* Zhetisuym - zheti kutym, yrysym: tarihi derekter. [Zhetysu-seven kutym, yrysym: historical facts.]. Almaty: «Nurly Alem», 2009. 336 p. (In Kaz.)

Burkitbaeva, Karabasov, 2017 — *Burkitbaeva Y. Karabasov Zh.* Zhetisudagy 1916 zhylgy ult-azattyk koterilis (muragat materialdary bojnsha). [The National Liberation uprising of 1916 in Zhetysu (based on archival materials)] Almaty: «Taugul'-Print», 2017. 160 p. (In Kaz.)

Kazakstan tarikhy, 2002 — *Kazakstan tarikhy* (kone zamannan byginge deiin). Bes tomdyk. 3-vol. [History of Kazakhstan (from ancient times to the present). Five volumes. Volume 3.]. Almaty: «Atamura», 2002. 768 p. (In Kaz.)

Mahaeva, 2007 — *Mahaeva A.Sh.* Kazak-kyrgyz sayasi bajlanystarynyn tarikhy (XVIII gasyrdyn ekinshi zhartyssy – XX gasyrdyn bas kezi). [History of Kazakh – Kyrgyz political relations (second half of the XVIII-early XX centuries).]. Almaty: «Cennye bumagi», 2007. 357 p. (In Kaz.)

Orazov, 2009 — *Orazov R.E.* Dauletbakuly Nogaibai (1834-1910 zhzh.) [Dauletbakuly Nogaibai (1834-1910).] History of the city of Almaty in the appearance of persons.] Almaty kalasynyn tarikhy tulgalar kelbetinde. Almaty. 2009. 335 p. (In Kaz.)

Rahimkulov, 2015 — *Rahimkulov D.A.* Ashekei batyrdyn kairatkerlik kelbeti [Heroic appearance of Ashekey batyr] Kazakstan muragattary. 2015. № 4. Pp. 85-96. (In Kaz.)

Sapargaliev, 1966 — *Sapargaliev G. Karatel'naya politika carizma v Kazahstane. (1905-1917 gg.). [Karatel'naya politics Tsarism in Kazakhstan. (1905-1917gg.)]* Alma-Ata: «Nauka», 1966. 374 p. (In Rus.)

Sarseke, 2014 — *Sarseke M. Shygarmalary. I-III. Derekti hikayattar. [Works I-III. Documentary stories]* Astana: Foliant, 2014. 336 p. (In Kaz.)

Shashkin, Mergenshin, 1957 — *Shashkin Z. Mergenshin D. Tokash Bokin. (Omirbayany turaly ocherk). [Tokash Bokin. (Essay on the biography)]* Almaty: «Kazak memleket baspasy», 1957. 100 p. (In Kaz.)

Sokol, 2016 — *Sokol E.D. The Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Translation from english by G. Borubaeva. Bishkek: «Res Publica», 2016. 191 p.*

Uyama, 2017 — *Uyama Tomohiko. Why did major uprising occur only in Central Asia? Administrative and institutional prerequisites for the 1916 uprising. International scientific meeting “Rethinking the 1916 uprising in Central Asia”: collection of articles. Bishkek: Neo Print, 2017. 180 p.*

Zhabaev, 2012 — *Zhabaev Zh. Tolyk shygarmalar zhinagy. 1917 zhylga dejingi olenderi men ajtystary. (kurastyrgan, tysiniktemelerin zhazgan R. Abdigulov). Vol.1. [Complete collection of works. Poems and aitys until 1917. (compiled by R. Abdygulov, who wrote the comments). Vol. 1.].* Almaty: Abai atyndagy KazUPU, «Ulagat», 2012. 304 p. (In Kaz.)

Zhetpisbay et al., 2020 — *Zhetpisbay N.Y. et al. Protest Actions of Zholaman Tlenshiev and the Formation of the North Western Borders of Kazakhstan in the 20–40 years of the XIX century Bylye Gody. Vol. 55. Is. 1. Pp. 105-114. 2020. <http://ejournal52.com>*

1916 zhyl, 1996 — *1916 zhyl. (Kazak halkynyn ult-azattyk koterilisinin 80 zhyldygyna). Angimeler, olender men dastandar. [1916 year. (To the 80th anniversary of the National Liberation uprising of the Kazakh people). Stories, poems and epics. Edited and supplemented 2nd edition.]* Arnauy redaktory O.Zhanibekov. Almaty: «Rauan», 1996. 208 p. (In Kaz.)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 172-179, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 18.31.09.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_172-179

**FROM THE HISTORY OF HEALTHCARE IN THE TURKESTAN REGION
IN 1917-1924. ON THE EXAMPLE OF THE FERGHANA REGION**

Rukhiddin Patkhiddinov¹

¹Namangan Institute of Engineering and Technology

(Namangan c., Uzbekistan)

Senior teacher

<https://orcid.org/0000-0003-1242-5332>. E-mail: ruxiddinpatxiddinov@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Patkhiddinov, 2024.

Abstract. *Introduction.* The article analyzes the issues of the formation of the healthcare system in the Ferghana region of the Turkestan Territory in 1917-1924. At that time, economic difficulties and famine had a negative impact on the health care system, which led to a serious shortage of medical personnel, medicines and medical supplies. In 1917-1924, famine increased in Turkestan and epidemics of malaria, typhus and cholera spread. This had a particularly negative impact on the Ferghana region, which was densely populated; The population here mainly specialized in cotton cultivation. *The purpose and objectives.* Research of problematic issues and analysis of difficulties in the organization of the healthcare system in the Turkestan ASSR on the example of the Fergana region, based on archival sources. *Materials and methods.* The following methods were used in the study: typological, historical and comparative analysis, deduction, the principle of historicism. Sources from the funds of the National Archive of Uzbekistan were used. Funds of R. 17, 25, 40, etc., and publications of scientists from post-Soviet states and far abroad. *Conclusion.* In 1917-1924, the Soviet authorities implemented a number of changes in the health care system of Turkestan. If before 1917 the health care system of Turkestan was divided into several parts: state, military, railway and private medical institutions, now it has been united under the auspices of the People's Commissariat of Health. Medical schools were opened in the Turkestan region to train medical personnel, and some medicines were produced locally. At the same time, the measures taken could not completely solve such serious problems as a shortage of personnel, medicines and medical supplies.

Keywords: Soviet government, Ferghana region, healthcare, famine, epidemics, new economic policy

For citation: Patkhiddinov R. From the history of healthcare in the Turkestan region in 1917-1924. On the example of the Ferghana region // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 172-179. (In Eng.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_27_1_172-179

ИЗ ИСТОРИИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ В 1917–1924 ГГ. НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Рухиддин Хусниддинович Патхиддинов¹

¹Наманганский инженерно-технологический институт
(г.Наманган, Узбекистан)

Старший преподаватель

<https://orcid.org/0000-0003-1242-5332>. E-mail: ruxiddinpatxiddinov@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье анализируются вопросы становления системы здравоохранения в Ферганской области Туркестанского края в 1917–1924 гг. В тот период экономические трудности и голод оказывали негативное влияние на систему здравоохранения, что привело к серьезной нехватке медицинского персонала, медикаментов и предметов медицинского назначения. В 1917–1924 годах в Туркестане усилился голод и распространились эпидемии малярии, тифа и холеры. Особенно негативно это сказалось на Ферганской области, которая была густонаселена; население здесь в основном специализировалось на выращивании хлопка. *Цель и задачи исследования.* Исследование проблемных вопросов и анализ трудностей в организации системы здравоохранения в Туркестанской АССР на примере Ферганской области, на базе архивных источников. *Материалы и методы.* Применены методы: типологический, историко-сравнительного анализа, дедукции, принцип историзма. Использованы источники из фондов Национального архива Узбекистана. (НА Уз). Фонды Р.17, 25, 40 и др., материалы советской прессы и публикации ученых из постсоветских государств и дальнего зарубежья. *Заключение.* В 1917–1924 годах советские власти осуществили ряд изменений в системе здравоохранения Туркестана. Если до 1917 года система здравоохранения Туркестана была разделена на несколько частей: государственные, военные, железнодорожные и частные медицинские учреждения, то теперь она была объединена под эгидой Наркомата здравоохранения. В Туркестанском крае были открыты медицинские школы для подготовки медицинских кадров, некоторые лекарства стали производиться на месте. Вместе с тем, принятые меры не смогли решить до конца такие серьезные проблемы, как нехватка кадров, медикаментов и предметов медицинского назначения.

Ключевые слова: Советская власть, Ферганская область, здравоохранение, голод, эпидемии, новая экономическая политика

Для цитирования: Патхиддинов Р.Х. Из истории здравоохранения Туркестанского края в 1917–1924 гг. На примере Ферганской области // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 172-179. (На Англ.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_27_1_172-179

ТУРКИСТАН ӨЛКЕСІНІҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТАРИХЫНАН 1917-1924 ЖЖ. ФЕРҒАНА ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА

Рухиддин Хусниддинұлы Патхиддинов¹

¹Наманган инженерлік-технологиялық институты
(Наманган қ., Өзбекстан)

Аға оқытушы

<https://orcid.org/0000-0003-1242-5332>. E-mail: ruxiddinpatxiddinov@gmail.com

Андатпа. *Kipicne.* Мақалада 1917-1924 жылдары Түркістан өлкесінің Ферғана облысында денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу мәселелері талданады. Сол кезеңде экономикалық қиындықтар мен ашаршылық денсаулық сақтау жүйесіне теріс әсер етті. Бұл медициналық персоналдың, дәрі-дәрмектердің және медициналық мақсаттағы заттардың жетіспеушілігіне әкелді. 1917-1924 жылдары Түркістанда аштық күшейіп, безгек, сүзек және тырысқақ эпидемиялар тарады. Бұл әсіресе халық тығыз қоныстанған Ферғана облысына теріс әсер етті, мұндағы халық негізінен мақта өсіруге маманданған болатын. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Архивтік дереккөздер негізінде Ферғана облысының мысалында Түркістан АССР Денсаулық сақтау жүйесін ұйымдастырудағы проблемалық мәселелерді зерттеу және қиындықтарды талдау. *Материалдар мен әдістер.* Қолданылған әдістер: типологиялық, тарихи-салыстырмалы талдау, дедукция, т.с.с. Өзбекстан Ұлттық архивінің қорларынан алынған дереккөздер (Қорлар 17, 25, 40 және т.б.) және посткеңестік мемлекеттер мен алыс шетелдер ғалымдарының жарияланымдары пайдаланылды. *Қорытынды.* 1917-1924 жылдары Кеңес өкіметі Түркістанның Денсаулық сақтау жүйесіне бірқатар өзгерістер енгізді. Егер 1917 жылға дейін Түркістанның Денсаулық сақтау жүйесі бірнеше бөлімге бөлінген болса: мемлекеттік, әскери, теміржол және жеке медициналық мекемелер, енді ол Денсаулық сақтау Халық Комиссариатының қарамағына біріктірілді. Түркістан өлкесінде медициналық кадрларды даярлау үшін медициналық мектептер ашылды, кейбір дәрі-дәрмектер сол жерде өндірілді. Сонымен қатар, қабылданған шаралар кадрлардың, дәрі-дәрмектердің және медициналық мақсаттағы заттардың жетіспеушілігі сияқты күрделі мәселелерді соңына дейін шеше алмады.

Түйінді сөздер: Кеңес өкіметі, Ферғана облысы, Денсаулық сақтау, аштық, эпидемия, жаңа экономикалық саясат

Дәйексөз үшін: Патхиддинов Р.Х. Түркістан өлкесінің денсаулық сақтау тарихынан. 1917-1924 жж. Ферғана облысының мысалында // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. 172-179. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2023_27_1_172-179

Introduction. The February revolution and the October coup in Russia in 1917 had an impact on Turkestan and started a new era of Russian colonial policy. After the February Revolution, power passed to the Provisional Government. The Turkestan Committee, approved by the Provisional Government on April 7, 1917, continued the colonial policy in Turkestan. The Provisional Government did not want to change the policy of the Russian Empire towards Turkestan. For this reason, the management staff was left almost unchanged. After the October coup of 1917, on November 1, 1917, the Soviet power was established in Tashkent. The Soviet authorities established state control over the health care system, as well as over other areas of society. In 1918-1921, the Soviet government implemented a number of positive changes in the health care system. In particular, the training of medical staff from the local population was started, the production of several types of medicines was started in Turkestan itself, the total number of treatment places increased by turning part of the military infirmaries into hospitals and increasing the number of treatment places in the existing hospitals. However, the measures taken were not enough due to the increase of famine and epidemics in Fergana region. Following the announcement of the New Economic Policy in 1921, in 1922 health care costs were transferred to local budgets. As a result, health care facilities fell into a difficult situation.

Materials and methods. The article uses scientific research published in the Soviet era and the years of independence, materials of the National Archives of Uzbekistan and the State Archives of Fergana region, news published in the newspapers "Izvestiya TurTsIK", "Krasnaya Fergana".

The research was conducted based on the principles of objectivity and historicity, using the methods of analysis, synthesis and logic.

Discussion. The February Revolution of 1917 in Russia also had a great impact on the Turkestan region. The Bolsheviks, who came to power, began to seize cotton and food products and livestock from the peasants without any payment, based on the policy of military communism. As a result, arable land was reduced and famine began. Together with the famine, epidemics of malaria, cholera, and perspiration sicknesses spread in the country, and the spread of smallpox, skin diseases, and stomach diseases intensified. In this situation, the provision of medical assistance by the state to the population was not sufficient at all. The horrors of famine and epidemics in the Fergana Valley during the years of Soviet power in Uzbekistan were not covered. The establishment of Soviet medicine in the region was positively evaluated in the works of Soviet-era researchers, A.I. Pogosyants (1950), M. Makhmudov (1992) and other researchers. An opportunity to objectively approach the issue appeared in the studies created after Uzbekistan gained independence. The issues of famine in the region were highlighted in the studies of V. Semenyuta (1992) and M. Rakhmatov (1992), the achievements and problems of the Soviet healthcare system were shown while in the studies of G. Mominova (2015) and G. Karomov (2021).

Results. During the reign of the Russian Empire, Fergana region was specialized in cotton cultivation. The grain needed for the region was imported from the central regions of the Russian Empire. But when the First World War began, food prices rose and famine began in Fergana province. During the terrible winter of 1917-1918, the population was killed here like flies... there was no one to collect the corpses, their remains from dogs and wolves were found at every step, the remains of the poor people were collected only in 1919 (Semenyuta, 1992: 7). N.Khojaev, who studied the issue of food supply to the population with the support of the Turkestan Central Executive Committee, said at the government meeting: "The villagers were satisfied with different types of grass and weeds, because of this there are deaths, especially among children." In Fergana region, 35-40 percent of the population, including 60 percent in Margilon uyezd, 50 percent in Kokand uyezd, are facing famine (Mominova, 2015: 61). The famine that began in 1917 in Fergana region left behind a great complication in 1918-1919. As a result of the measures taken, the number of famines in 1920 decreased significantly. However, in 1921 - 1923, the famine in the valley continued on a larger scale (Rakhmatov, 2019: 83). In the winter of 1921 and March 1922, hunger and devastation intensified. Not only in villages, but also in cities and large settlements, one could see cases of people begging for bread. In 1921-1923, as a result of people eating various things, especially plants, various diseases and deaths among children increased. In 1921-1922, as a result of famine and malnutrition, skin, eye and stomach diseases, as well as malaria due to the climate, increased. According to accounting books, more than 1 million people died in Fergana region in 1917-1923 due to famine, disease and war (NA Uz. 108. 200-201). As a result, the population of Fergana region dropped from 2,700,000 before the First World War to 1,600,000.

Malaria, cholera, and perspiration epidemics occurred in Fergana region under conditions of increased famine. Due to the fact that hospitals were located in cities, the inner regions of uyezds were cut off from medical care. As a result, local health departments and the People's Commissariat of Health of Turkestan did not have accurate statistics on the spread of infectious diseases in the region. The cited statistical data indicated only the regions where hospitals were located and the number of people who applied to the hospital. As a result of the lack of hospitals and available treatment facilities, the majority of the local population did not seek medical care. In 1922, only 11.4 percent of the population in Fergana region applied to state medical institutions (NA Uz, 1821: 125).

There was a lack of hospitals, dispensaries, medical staff and medicine to establish a health care system in Fergana region. The Soviet government initially tried to solve the shortage of medical personnel by recruiting medical personnel from among the prisoners of war sent to Turkestan and training medical personnel from the local population. In particular, on March 25, 1917, by the order of the Intendant of the Turkestan military district, paramedics who were prisoners of war were provided with allowances and made equal to the rank of junior paramedics (NA Uz, 1: 24). On April 14, 1919, Health Committee of Turkestan published the list of foreign doctors in "Izvestia" newspaper and decided that all pharmacies could be given medicines based on their prescriptions (NA Uz, 138: 146). However, the shortage of medical personnel increased due to the return of foreign doctors to their homeland and the death of medical personnel due to epidemics. If medical staff fell ill, there was no reserve staff to replace them. 25 percent of medical workers died during the epidemics as a result of the harsh working conditions of medical workers and insufficient material support (NA Uz, 17: 2). For example, during the sweating epidemic, 50% of medical workers got sick from sweating, and 25% of them died. The fact that the death rate of patients from other professions was 8-9 percent indicates that the financial situation of medical workers was difficult (Тракман, 1922). According to the letter of Fergana regional health department to Turkestan People's Commissariat of Health on August 2, 1921, several hospitals were left without doctors due to the departure of foreign doctors from the region and the death of several medical workers. In particular, only 16 doctors worked in 32 hospitals and 28 outpatient clinics operating in Fergana region. Due to the shortage of doctors and experienced medical assistants, the provision of medical care to the population was transferred to inexperienced medical assistants trained during the military era, gradually causing dispensaries and even hospitals to cease functioning. There were no doctors left in hospitals belonging to large enterprises such as Kyzylkiya, Chimyon, Suyukta, Santo. There was only one doctor and two medical assistants in the 110-bed surgical hospital in Kokand. One doctor had to fulfill the duties of chief, consultant, and ordinator. Although the Fergana Regional Health Department requested to send doctors many times, the Turkestan People's Commissariat for Health did not fulfill these requests. The 3 doctors sent on September 5, 1921 also returned a month later (NA Uz, 159: 79). As of March 30, 1921, there was a city hospital with 100 beds, a women's hospital with 20 beds, a therapist's hospital with 60 beds, a maternity hospital with 30 beds, a hospital for ear, throat, and nose diseases with 40 beds, barracks for infectious diseases with 55 beds, and a children's hospital with 40 beds. In the city of Kokand, 10 doctors were required for the regional health department, 7 for hospitals, 3 for sanitary-epidemiological control, 3 for schools, and 2 for sanitary-educational work, out of a total of 18 doctors (NA Uz, 190a: 1420).

On June 6-9, 1921, the shortage of doctors was noted at the meeting of healthcare departments of the Turkestan region, which was held in Tashkent. The situation was especially difficult in Fergana region and Mirzachul district. The shortage of medical personnel could be eliminated only by attracting doctors from the center (Izvestiya, 1921: 135). Russian health commissioner, Semashko promised to send 150 doctors to Turkestan, but 15 doctors were sent from the center (Izvestiya, 1921: 154).

Some of the medical workers in Fergana region were forced to engage in other professions due to poor financial conditions. Owing to the shortage of medical personnel, the Soviet government decided to forcibly return them to the medical field. Pursuant to the order No. 290 of the Turk-commission of the All-Russian Central Executive Committee and Turkestan Council of People's Commissars dated December 27, 1921, the Fergana Regional government made a decision on January 23, 1922 to return all medical personnel to medical institutions regardless of their position (SA FR, 140: 1).

The main difficulties in the organization of health work arose due to insufficient funds allocated to the sector, insufficient material and technical base. It was noted at the meeting of health departments of the Turkestan region on June 6-9, 1921 that the health care system in the Turkestan region was in a difficult situation. Hospitals were in disrepair, and there was a serious shortage of farm inventories. The situation in the Fergana Valley was extremely difficult. As a result of the lack of fuel for the baths, the itch disease increased. The number of sanitary workers was very small, and those who were there left because of the workload. Due to the lack of fuel supply to hospitals, the places could be reduced twice during the autumn-winter season (NA Uz, 41: 15).

Following the announcement of the new economic policy in 1921, medical institutions were transferred to local budgets. After the transition to local funding, it soon became clear that local governments were against allocating funds for public health needs, even at the behest of party and state leaders. At the beginning of politics, Semashko, the head of the health department, sent a telegram to all regional executive committees, asking for special tax breaks for health departments, but to no avail. Due to the implementation of the new economic policy and the transition of all budgetary organizations to self-financing, local medical organizations had to pay for electricity, fuel, transport, fodder and other services, which placed an insurmountable burden on health departments. Because the budget funds for 1921 did not allocate credits for these expenses. In early 1922, the Turkestan Health care Committee was faced with the impossibility of implementing expansion plans and created a reduction scheme that included the partial reintroduction of fees for certain types of medical services. The new health commissioner, Nikolay Gelfgot warned the Soviet National Economy Committee that a sharp reduction in minimum services to the population could increase epidemic diseases, endemic diseases of the local population, "social diseases" (tuberculosis, venereal diseases), and at the same time led to "degeneration" of the population (Cavanaugh, 2001: 169 -170). In all regions, medical institutions were seriously reduced due to the fact that the possibilities were not taken into account when transferring them to the local budget. During the first two and a half months of 1922, the Fergana Health Department received no help from higher authorities. As a result, medical workers began to leave their jobs. Although it was provided with some money in April, it did not last long. Medical workers were not adequately supplied with food: 50 percent of the designated flour and 30 percent of rice were given, nothing else (NA Uz, 92: 277). As of May 1, 1922, the health department of Namangan district owed employees 1,280,000,000 rubles. As a result, some of the medical workers did not go to work, and some of them were kept by the 100 million rubles given to the department. In Margilan uyezd, due to non-payment of salaries during the first three months of 1922, medical workers went hungry and cases of patients' belongings were stolen. There was a serious lack of inventory in hospitals. 75 percent of the beds were unusable, and there was no spare. Medical workers in Osh uyezd were in a difficult situation due to non-payment of salaries for 3 months. The hospital in Gulchin was about to be closed, but it was financially supported by the initiative of the population (NA Uz, 138: 131).

In Fergana region in June-July 1922, only a few uyezds were able to provide funds for hospitals. If the executive committees of Osh, Namangan, and Margilan districts did not refuse to provide funds, in practice, hospitals were not given funds at all. From October 1, 1922, the hospitals were cut off from the state food supply, which aggravated the situation. Cases of medical workers' strikes increased (NA Uz, 138: 106). The greatest reduction in medical facilities occurred from June 1, 1922 to January 1, 1923. During this period, rural district medical institutions decreased by 51.6%, and urban medical institutions decreased by 44.6%. The population per place was 379 people in 1922, and 1270 people on January 1, 1923 (NA Uz: 416: 149).

In the Soviet era, health care was viewed as a secondary issue in Turkestan. Limited funds were allocated to health care. In particular, 327,701 rubles, i.e., 5% of the total budget, were allocated to the Turkestan SSR from the state budget of the 1923-1924-economic year. In the same period, 1,572,034 rubles, 10.5% of the total budget, were allocated to the health sector from the local budgets of 5 regions of Turkestan. Due to lack of attention, health care in the country has gone backwards instead of progressing. Only in 1923-1924, hospital beds in the country decreased from 3,492 to 2,359, that is, by 32.5 percent. In rural areas, hospitals shrunk by 40 percent. In 1923-1924, the number of district hospitals in villages decreased from 64 to 36, and the number of beds in them decreased from 648 to 380. Fergana region had 18,000 inhabitants per place. There were no sanitary organizations for preventive purposes in the entire Turkestan SSR. Also, special medical care was completely absent in uyezds. Syphilis, eye diseases and women in labor were left to their own devices. Despite the limited number of district hospitals in the villages, the qualifications of medical personnel serving in them were low. Many hospitals were run by medical assistants due to low pay (NA Uz, 443: 229).

On April 27, 1923, the plenum of the Fergana government came to the conclusion that health care in the region is in an extremely difficult situation. A number of measures are proposed to improve the situation. In particular, in order to attract specialist doctors to Fergana region, their salaries would be increased to the maximum. In his letter to the Turkestan Healthcare Committee dated May 14, 1923, he asked to send experienced pediatricians, ophthalmologists, therapists, bacteriologists and sanitary doctors to work in Fergana region, and a monthly salary of 60-70 gold rubles was set for the doctors (NA Uz, 389: 17-18).

But due to financial difficulties, this decision was not fully implemented. In April 1924, reductions were made among medical workers in Fergana region. Although the reduction was carried out, the financial situation of the medical staff did not change at all. The efforts of the Soviet authorities to train medical personnel from the local population did not bring any results. In October 1923, there were no representatives of the local population among the medical workers in the Fergana region. Only two people were trained for clerical work (SA FR, 10: 42-46).

By 1923, a number of problems had accumulated in medical institutions. In all hospitals, patients were fed wrongly, patients were not properly triaged, and medical histories were filled superficially. One of the main reasons for the chaos in the economic-management and treatment-sanitary side of medical institutions was the lack of management capacity of the heads of uyezd health departments, district hospitals and the Osh uyezd-city hospital were managed by medical assistants, while the uyezd hospitals were managed by young, inexperienced doctors.

Conclusion. The increase in famine and epidemics in Fergana region led to a health crisis. Although the Soviet authorities implemented organizational and structural changes in the health care system, the provision of medical services to the population was not improved. Hospitals were destroyed in fighting between the Red Army and the armed resistance movement in the province, and there was a serious shortage of medical staff, medicine and medical supplies. This caused the death of 40 percent of the population of Fergana region.

Источники

ГА ФО — Государственный архив Ферганской области
НА Уз — Национальный архив Узбекистана

Sources

NA Uz — National Archive of Uzbekistan
SA FR — State archive of Fergana region

Список литературы

- Здравоохранение, 1921 — *Здравоохранение в Туркестанские Республике // Известия ТурЦИКа*. 1921 йил 23 июнь. № 135.
- Каромов, 2021 — *Каромов F.Х.* Туркистон АССР, БХСР ва ХХСРда соғлиқни сақлаш соҳасининг йўлга қўйилиши. Бухоро, 2021. 146 б.
- Махмудов, 1992 — *Махмудов М.* Становление и развитие медицины и здравоохранения в Средней Азии (1867-1924 гг.). Ташкент, 1992. 424 с.
- Мўминова, 2015 — *Мўминова Г.* Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихи: ютуқ ва муаммолари (1917-1991 йиллар). Т.: Янги нашр, 2015. 336 б.
- Народное, 1921 — *Народное здравие // Известия ТурЦИКа*. 1921 йил 15 июль. №154.
- Погосянц, 1950 — *Погосянц А.И.* Военно-народная медицина Туркестанского края в 1867-1917 гг. и организация здравоохранения в первые годы советской власти в Туркестанской Республике за 1917-1920 гг. Ташкент, 1950. 220 с.
- Рахматов, 2019 — *Рахматов М.* Туркистондаги очарчилик ва унинг оқибатлари (1917–1924 йй.) Тошкент, 2019. 200 с.
- Семенюта, 1992 — *Семенюта В.* Очарчилик // *Фан ва турмуш*. 1992 йил, 2-сон, 7-бет.
- Тракман, 1922 — *Тракман Л.* Эпидемия // *Известия ТурЦИКа*. 1922 йил 13 январ. № 9.
- Cavanaugh, 2001 — *Cavanaugh C.M.* Backwardness and biology: medicine and power in Russian and Soviet Central Asia. 1868-1934. Columbia University, 2001. 424 p.

References

- Cavanaugh, 2001 — *Cavanaugh C.M.* Backwardness and biology: medicine and power in Russian and Soviet Central Asia. 1868-1934. Columbia University, 2001. 424 p.
- Karomov, 2021 — *Karomov G.H.* Turkiston ASSR, BHSR va HHSRda sog'liqni saqlash sohasining yo'lga qo'yilishi [Establishment of health sector in Turkestan ASSR, BHSR and HHSR] Bukhara, 2021. 146 p. (In Uzb.).
- Maxmudov, 1992 — *Maxmudov M.* Stanovleniye i razvitiye meditsini i zdravooxraneniya v Sredney Azii (1867 - 1924) [Formation and development of medicine and health care in Central Asia (1867-1924)] Tashkent, 1992. 424 p. (In Russ.).
- Mominova, 2015 — *Mominova G.* O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi tarixi: yutuq va muammolari (1917-1991). [History of healthcare system in Uzbekistan: achievements and problems (1917-1991)]. Toshkent: Yangi nashr, 2015. 336 p. (In Uzb.).
- Narodnoye, 1921 — *Narodnoye zdraviye* [People's health]. *Izvestiya Turtsik*. July 15, 1921. No. 154. (In Russ.).
- Pogosyans, 1950 — *Pogosyans A.I.* Voenno-narodnaya meditsina Turkestanskogo kraya v 1867-1917 gg. i organizatsiya zdravooxraneniya v pervie godi sovetskoy vlasti v Turkestanskoy Respublike za 1917-1920 gg. [Military-people medicine of the Turkestan region in 1867-1917. and organization of healthcare in the first years of Soviet power in the Turkestan Republic for 1917-1920] Tashkent, 1950. 220 p. (In Russ.).
- Rakhmatov, 2019 — *Rakhmatov M.* Turkistondagi ocharchilik va uning oqibatlari (1917–1924). [Famine in Turkestan and its consequences (1917–1924)] Tashkent, 2019. 200 p. (In Uzb.).
- Semenyuta, 1992 — *Semenyuta V.* Ocharchilik [Famine] // *Fan va turmush*. 1992. Issue 2. P. 7 (In Uzb.).
- Trakman, 1922 — *Trakman L.* Epidemiya [Epidemic]. *Izvestiya TurTSIKa*. January 13. 1922. No. 9.
- Zdravooxraneniye, 1921 — *Zdravooxraneniye v Turkestanskoi Respublike*. [Health care in the Turkestan Republic]. *Izvestiya Turtsika*. 1921 yil 23 June. No. 135. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 1, pp. 180-197, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.00.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_180-197

К РАЗРЕШЕНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА НА СЕВЕРЕ КАЗАХСТАНА В 1917-1921 ГОДЫ

Буркитбай Гелманович Аяган¹, Сауле Зейнуллиновна Маликова²

¹Доктор исторических наук, профессор, заместитель Директора Института истории государства Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Астана, Казахстан.
<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

²Кандидат исторических наук, директор Северо-Казахстанского государственного архива
(д. 1, ул. Интернациональная, г. Петропавловск, 150000 Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Аяган Б.Г., Маликова С.З., 2024

Аннотация. *Введение.* Магжан Жумабаев - поэт, чья политическая деятельность до сих пор остается недостаточно исследованной.

Целью статьи является изучение политического кризиса в период конца 1917 года в северных областях Казахстана участием Магжана Жумабаева в работе по преодолению голода в 1920-1921 годах. Все виды информации по требованию органов РКП(б) были засекречены и не подверглись научному анализу.

Материалы и методы. На основании архивных данных и воспоминаний современников, авторы статьи анализируют его деятельность по борьбе с голодом в северном Казахстана в 1917-1921 гг. Авторы использовали метод исторической периодизации по годам, начиная с декабря 1917 года. Кроме того, был использован эмпирический материал, опубликованный в трудах С.Муканова и С. Сейфуллина, тексты периодической печати. В статье применены методы сопоставления архивных данных, документов и сюжетов из мемуаров Заки Валиди Тогана. Метод контент-анализа использовался для изучения творчества М. Жумабаева в период 1917-1921 годов.

Результаты. М. Жумабаев один из составителей программы Алаш-Орды декабря 1917 года. Есть факты его активного участия в установлении советской власти в Акмолинской губернии, в деятельности Комиссии по оказанию помощи голодающим (ПОМГОЛ) в 1920-е годы в Петропавловске.

Заключение. Магжан играл значительную роль в ходе "Алаш-Орды", политических перипетиях на севере Казахстана и принятии ряда управленческих решений. Как политический деятель, регулярно выступал на страницах печати и активно участвовал в заседаниях областных инстанций по пересмотру границ.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, съезд Алаш, программа, революция 1917 года, гражданская война, партии, большевистский переворот, голод 1920-х годов, репрессии
Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Эволюция политических институтов и структур в истории Казахстана (XIX-XXI вв.)» (ИРН № BR21882308).

Для цитирования: Аяган Б.Г., Маликова С.З. К разрешению политического кризиса на Севере Казахстана в 1917-1921 годы // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 180-197. (На Русс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_180-197

TOWARDS THE SOLUTION OF THE POLITICAL CRISIS IN THE NORTH OF KAZAKHSTAN IN 1917-1921

Burkitbai G. Ayagan¹, Saule Zeinullinovna Malikova²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of State History, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Director of North Kazakhstan State Archive

(1, International Str., Petropavlovsk, 150000 Republic of Kazakhstan)

kh steppes was the young gifted poet Magzhan Zhumabayev, whose political activity

Abstract. *Introduction.* Magzhan Zhumabayev is a poet whose political activity still remains insufficiently researched.

The purpose of the article is to study the political crisis in the period of late 1917 in the northern regions of Kazakhstan, the participation of Zhumabayev in the work to overcome famine in 1920-1921. All types of information were classified at the request of the RCP(b) authorities and were not subjected to scientific analysis.

Materials and methods. Based on archival data and memoirs of contemporaries, the authors of the article analyze his activities to combat hunger in northern Kazakhstan in 1917-1921. The authors used the method of historical periodization by year, starting in December 1917. In addition, empirical material published in the works of S. Mukanov and S. Seifullin, texts of periodicals were used. The article uses methods of comparing archival data, documents and plots from the memoirs of Z. W. Togan. The content analysis method was used to study the work of Zhumabaev in the period 1917-1921.

Results. Zhumabaev is one of the drafters of the Alash-Horde program of December 1917. There are facts of his active participation in the establishment of Soviet power in Akmola province, in the activities of the Commission for Famine Relief (POMGOL) in the 1920s in Petropavlovsk.

Conclusion. Magzhan played a significant role in the course of the "Alash-Orda", the political vicissitudes in the north of Kazakhstan and the adoption of a number of managerial decisions. As a politician, he regularly appeared on the pages of the press and actively participated in meetings of regional authorities on the revision of borders.

Keywords: Magzhan Zhumabaev, Alash, documents, revolution of 1917, civil war, parties, Bolshevik coup, famine of 1920s, repressions

Acknowledgements. The article was prepared with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in the framework of programed-targeted funding "Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX-XXI cc.)" (IRN № BR21882308)

For citation: Ayagan B.G., Malikova S.Z. Towards the solution of the political crisis in the North of Kazakhstan in 1917-1921 // Otan Tarikhy. 2024. Vol. №1. Pp. 180-197. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_180-197

1917-1921 ЖЫЛДАРЫ ТЕРІСКЕЙ АЙМАҒЫНДАҒЫ САЯСИ ДАҒДАРЫСТЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Бүркітбай Ғелманұлы Аяған¹, Сәуле Зейнуллиновна Мәлікова²

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>. E-mail: b.ayagan@mail.ru

²Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік мұрағаты
(1-үй, Интернационал көш., 1150000 Петропавл, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, директор

<https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

Аңдатпа. *Кіріспе.* Мағжан Жұмабаев - саяси қызметі әлі зерттелмеген ақын.

Мақаланың мақсаты - Қазақстанның солтүстік (теріскей) облыстарындағы 1917 жылдың соңындағы саяси дағдарысты зерттеу, Мағжан Жұмабаевтың 1920-1921 жылдардағы ашаршылықты еңсеру жөніндегі жұмысқа қатысуы. РКП(б) органдарының талабы бойынша ақпараттың барлық түрлері ікүпияландырылды және ғылыми талдаудан өтпеді.

Материалдар мен әдістер. Мұрағат деректерімен замандастарының естеліктеріндегі де мақала авторлары оның 1917-1921 жылдардағы Теріскей аймақтарында болған ашаршылыққа қарсы күрес жөніндегі қызметін талдайды.

Авторлар 1917 жылдың желтоқсанынан бастап Тарихи кезеңдеу әдісін жылдар бойынша қолданған. Сонымен қатар, С. Мұқанов С. Сейфуллиннің еңбектерінде жарияланған эмпирикалық материал, мерзімді баспасөз мәтіндері пайдаланылды. Мақалада Заки Уалиди Тоғанның естеліктерінен, мұрағаттық деректерді, құжаттар мен сюжеттерді салыстыру әдістері қолданылды. Контент-талдау әдісі 1917-1921 жылдар кезеңінде М. Жұмабаевтың шығармашылығын зерттеу үшін пайдаланылды.

Нәтижелер. М. Жұмабаев 1917 жылғы желтоқсандағы Алаш-Орда бағдарламасын жасаушылардың бірі. Оның Ақмола губерниясында Кеңес өкіметін орнатуға, 1920 жылдары Петропавлда аштыққа көмек көрсету жөніндегі комиссияның (ПОМГОЛ) қызметіне белсенді қатысу фактілері анықталды.

Қорытынды. Мағжан "Алаш-Орда" барысында, Қазақстанның солтүстігіндегі саяси бұрылыстарда және бірқатар басқарушылық шешімдер қабылдауда маңызды рөл атқарды. Саяси қайраткер ретінде ол үнемі баспасөз беттерінде сөз сөйледі және шекараларды қайта қарау бойынша облыстық мекемелердің отырыстарына белсенді қатысты.

Түйін сөздер: Мағжан Жұмабаев, Алаш, 1917 жылғы төңкеріс, құжаттар, Азамат соғысы, партиялар, 1920-жылдарғы аштық, саяси қудалау

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX–XXI ғғ.)» аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Аяған Б.Ғ., Мәлікова С.З. 1917-1921 жылдары теріскей аймағындағы саяси дағдарысты оңтайландыру мәселесі // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. Б. 180-197. (Орыс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_180-197

Введение. В 1917 году в Омске казахской учащейся молодежью было создано общество «Бирлик», председателем правления которого был избран Мухтар Саматов. Журнал «Балапан» стал печатным органом данного общества, а его редактором был назначен молодой поэт Магжан Жумабаев. В соответствии с моделью и программой "Бирлика" в период 1917-1918 годов были учреждены аналогичные общества практически во всех городах, населенных казахами. Главной целью организации было просвещение и воспитание политической культуры местного населения. В 1917 году после февральской революции в России Магжан Жумабаев принимал активное участие в проведении областного казахского съезда, а затем - Всероссийского мусульманского съезда в Москве что подтверждается обнаруженными нами документами. В статье "Мұсылман сиезі" лидер движения "Алаш" Алихан Букейханов относит Магжана к числу выдающихся личностей, таких как Абай Кунанбайұлы, Шакарим Кудайбердыұлы и Миржакип Дулатов. Имя Магжана Жумабаева упоминается в списке делегатов Общенационального казахского съезда от Акмолинской области наряду с Айдарханом Турлыбаевым, Жумагали Тлеулиным, Хайретдином Болганбаевым и Садуакасом Сейфуллиным (Газета, 1998: 407, 412).¹⁰ В статье "Қазақ депутаттары" имя Магжана вновь упоминается среди делегатов съезда (депутатов, по терминологии автора статьи Алихана Букейханова(Букейхан), известного под псевдонимом "Қыр баласы"), наравне с Ахметом Байтырсуновым, Миржакипом Дулатовым, Ахметом Биримжановым, Мустафой Чокаевым, Жакыпом Акпаевым, Турагулом (сыном Абая Кунанбаева), Алимханом Ермековым и др. (Газета, 1998: 412). А.Букейханов подчеркивал, что при выборе депутатов (делегатов) необходимо соблюдать принципы прозрачности и гласности. На страницах газеты "Сарыарка", опубликовавшей список депутатов Учредительного собрания (так в тексте – Авт.), Магжан Жумабаев указан как учитель и молодой поэт, представленный Акмолинским Казахским комитетом. Там же подчеркивается, что Магжану предreshено блестящее будущее ("келешекте көзге көрінер деген деген үміт зор") (Газета, 1998: 416).

Октябрьскую революцию 1917 года М.Жумабаев, как и лидер движения Алаш-Орда А.Букейханов, трактовал как "переворот", проводимый сторонниками В.И.Ленина, и не поддерживал ни популистские лозунги, ни стратегию большевизма, что отражается в его деятельности и публичных выступлениях (Муқанов С., 1985; Сүлейменов Ж., 2008). Помимо решения политических задач, на съезде в Оренбурге было избрано правительство "Алаш-Орды" во главе с А. Букейхановым. Период с ноября 1917 года по 1920 год стал временем значительных испытаний для всего населения степного края. Планировавшееся Учредительное собрание было сорвано

¹⁰(В данном случае не очень понятно о ком идет речь, но Сакен (Садуакас) Сейфуллин в работе съезда участия не принимал - Авт.).

агрессивными действиями большевиков, а развернувшийся террор со стороны последних привел к разжиганию гражданской войны между противоборствующими силами. В степи были оперативно сформированы военные части Алаш-Орды, которые заняли антибольшевистскую позицию (Б. Абдыгалиулы, 2017). Гражданское противостояние между сторонниками Алаш, среди которых находился и М. Жумабаев, с одной стороны, и приверженцами большевистской партии, с другой, подробно описано в мемуарах Сабита Муканова, Сакена Сейфуллина (Муканов С., 1985; Сейфуллин, 2009).

24 марта 1917 года Магжан Жумабаев, выдающийся поэт и образованный специалист, был избран членом партии "Алаш". Из обнаруженных нами документов следует, что М.Жумабаев был одним из составителей программы партии "Алаш-Орда". В декабре того же года он активно участвовал в работе общенационального съезда "Алаш-Орда" и заслужил себе репутацию значимого политического деятеля. Позже, в 1918 году, в результате подстрекательства представителей партии "Уш Жуз", Магжан Жумабаев находился в тюрьме на протяжении приблизительно месяца. Эти сведения подтверждаются самим Магжаном во время его задержания в стенах НКВД. В следственном изоляторе М.Жумабаев отрицал свое участие в движении "Алаш", что, мы полагаем, представляло собой попытку защитить себя от постоянного преследования советских властей. Однако, не следует полностью доверять протоколу допроса подследственного, так как он мог быть составлен под давлением. Кроме того, следователи ОГПУ нередко сами вносили изменения в протоколы, вводили в заблуждение арестованных, обещая отпустить их на волю или смягчить наказание (Журтбай, 2011).

Материалы и методы. При изучении биографии выдающегося деятеля Казахстана, поэта Магжана Жумабаева, многие исследователи акцентируют свое внимание на его поэтическом таланте и литературном наследии, упуская из виду то, что он одновременно активно занимался и политической деятельностью. В настоящей статье мы решили провести анализ его политической деятельности и гражданской позиции на основе архивных материалов как Казахстана, так и зарубежных источников, а также мемуарной литературы свидетелей событий того времени. В процессе подготовки статьи мы, в частности, использовали данные из Центрального государственного архива историко-политической документации Республики Татарстан (личный фонд Мирсаида Султангаиева (Ф. 4. Оп. 1. Д. 401. Т. 2. Л. 20-25), воспоминания известного башкирского деятеля Заки Валиди Тогана (Воспоминания, 2011), мемуарную литературу участников событий (Муканов С., 1985; Сейфуллин, 2009), а также мы обратились к материалам судебных дел "Алаш-Орды", собранных и опубликованных профессором Турсуном Журтбаев (Алаш, 2018), к монографии доктора исторических наук Бауржана Жангуттина (Жангуттин, 2016). Кроме того, деятельность М. Жумабаева нашла отражение в академическом издании (История, 2010), материалах Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 1035), Северо-Казахстанского государственного архива (Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 134) и Исторического архива Омской области (Ф. 1617. Оп. 1. Д. 134. Л. 9-14).

Творчество и деятельность М. Жумабаева были подробно изучены исследователями из Петропавловска К.М. Мукановым (Муқанов, 2009, 2013, 2016), Ж.Сулейменовым (Сүлейменов Ж., 2008: 12-13) и исследователем политических лидеров движения (партии) Алаш-Орда Қ-М.Мұхаммедом (Қ-М. Мұхаммед, 1998: 263), Т.Шаңбаев (Т.Шаңбай. Біздің Мағжан, 2018). В рамках данного исследования также использовались материалы казахскоязычных газет, которые до сих пор не вошли в широкий научный оборот. В 1917 году после Февральской революции в России организаторы газет, объединившиеся в рядах партии "Алаш", принимали активное

участие в проведении областного казахского собрания, а затем в работе Всероссийского мусульманского съезда в Москве. Примером такой газеты является "Сарыарка", издаваемая в Семипалатинске и имевшая четко выраженное политическое направление. На ее страницах выступали известные теологи и публицисты, в том числе и Магжан Жумабаев. Газета приветствовала открытие Общеказахского съезда и принятые им решения, а также опубликовала программную статью А.Букейханова о создании Казахской автономии и правительства Алаш. Проведенный в июне, а затем в декабре 1917 года в Оренбурге съезд стал первым общенациональным собранием казахских автономистов в период прихода к власти партии большевиков.

Другим важным источником информации стали материалы известной среди казахского населения газеты «Қазақ». На ее страницах обнаружена фотография М. Жумабаева, помещенная в списке авторов вместе с такими известными личностями, как М. Дулатов, А. Букейханов, А. Байтырсунов, кыргызский деятель И. Арабаев, И. Жансугуров, Г. Қараш, Н.Кулжанова, М. Сералин, М. Чокаев и др. Там же упоминается Б.Серкебаев – отец известного певца Е. Серкебаева, а также инженер М.Тынышпаев. Газета сообщает о том, что Магжан получил образование в медресе "Галия", а затем в Омской учительской семинарии и Высшем литературно-художественном институте. Эти данные подтверждены и исследователем Б.Жангуттиным (Жангуттин, 2016). На страницах газеты «Қазақ» были опубликованы статьи М.Жумабаева «Дін үйреткенге», «Жарыма», «Жолда», «Зар», «Есімде», «Көңіл», «Қайғылы сұлуға», «Төбет», «Туған жер» и другие произведения. Член Союза журналистов Казахстана К.Муканов собрал и ввел в общественный и научный оборот исследовательские статьи о жизни и деятельности поэта с 1917 года вплоть до его ареста (Мұқанов, 2008; Мұқанов, 2016). С 30 июля 1918 года в Петропавловске в соответствии с резолюцией первого конгресса казахской молодежи, проведенного в Омске того же года, начала выпускаться газета "Жас азамат". Редактором газеты был назначен Кошке Кеменгеров. После падения советской власти в Северном Казахстане в мае 1918 года провозглашенное правительство "Алаш-Орды" попыталось аннулировать законы и указы советской власти на некоторых территориях и решило учредить свой печатный орган для разъяснения населению политического курса партии по вопросам создания казахской автономии и национальной армии. Ранее такие задачи выполняла газета «Қазақ», деятельность которой прекращена советской властью в 1918 году. Вместе с тем, установление режима большевиков означало и завершение периода либерализации режима, связанного с падением царского самодержавия. Но по мере укрепления органов советской власти печатные издания стали подконтрольными партийным комитетам.

Обсуждение. Тема жизни и деятельности людей, столкнувшихся с репрессиями в сталинский период, является предметом интереса многих научных работ, включая сборники документов, опубликованных в Москве, издательствах Оксфорда, а также коллективную монографию с участием самого автора «Смутное время: Неизвестные страницы известной истории» (Программные документы, 1985; Революция, 1930; Аяган, Ауанасова, Нурпеисов, 2017). Мы обнаружили и вводим в научный оборот пакет сборников документов так называемых «Мусульманских политических партий» 1917-1920 годов, изданных «Обществом исследований Средней Азии» Оксфорда. Данные документы на протяжении долгого времени находились под грифом «Секретно» и были опубликованы лишь в 1985 году. Что касается Магжана Жумабаева, то в предисловии на английском языке он упоминается как составитель Программы партии «Алаш-Орда», которая в 1917 году являлась «доминирующей силой в политической жизни степи» (Программные документы, 1985: 48).

Переломный момент в жизни Магжана Жумабаева, так же как и всего Казахского края, отражен в фундаментальном труде «Революция и национальный вопрос». В этом трехтомном сборнике, основанном на обширной фактологической базе, представлены документы и материалы по истории национального вопроса, как подчеркнуто составителями, «...в России и СССР в XX веке». Он включает краткий анализ событий во всех областях Российской империи, в особенности после революции 1917 года. Ценной стороной сборника является издание программных документов Алаш-Орды, а также движения «Революционный союз киргизской (казахской) молодежи» Т. Рыскулова, включая публикацию его устава, целей и задач (Революция и национальный вопрос: 360-368). Изучение подобных политических документов позволяет осветить различные аспекты постреволюционных событий как на обломках Российской империи в целом, так и в Казахстане в частности, в период 1917-1922 годов.

Тема голода 1921-1922 годов на севере Казахстана довольно подробно освещалась в ряде научных работ, в частности на страницах академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» (2010, Т. 4) и в серии публикаций, выпущенных в рамках исполнения Указа Президента Республики Казахстан К.К.Токаева по полной реабилитации жертв политических репрессий. Но в освещении данного вопроса на севере Казахской автономии существуют лакуны. В связи с этим для подготовки данной статьи использовались материалы Северо-Казахстанского государственного архива (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 134) и публикации его сотрудников (История, 2010; Материалы, 2022; Интервью, 2023). Магжан Жумабаев, как выявлено из источников, активно участвовал в преодолении последствий голода как уполномоченный представитель специально созданного властями органа по оказанию помощи голодающим.

Результаты. Вскоре после Октябрьского переворота 1917 года М. Жумабаев возвращается в Петропавловск, а затем уезжает в Омск. Осенью 1917 года Магжан работает в Казахском акмолинском областном комитете, где в октябре происходит стычка со сторонниками партии большевиков (Сейфуллин, С.95-98). Затем он снова возвращается в родной Петропавловск. Об этом периоде его жизни до сих было мало известно исследователям. На основе материалов, выявленных директором Северо-Казахстанского областного архива, к.и.н. С.З. Маликовой при содействии директора Омского областного архива Л.А. Чекалиной, были обнаружены дополнительные документы о жизни и деятельности М. Жумабаева уже после установления советской власти в регионе. Как известно, весной 1918 года в условиях падения советской власти вопросы хозяйственной жизни перешли в компетенцию местных комитетов, состоящих из различных партий и движений. 27 июня 1918 года состоялось заседание уездного земства, в котором приняли участие М. Жумабаев, С. Кусемисов, А. Жанталин, Г. Куанышбаев, Н. Уранкин, Алимбаев (указан без имени. - Авт.). На повестке дня стоял вопрос о присоединении Теплодубной и Правдинской волостей Тюкалинского уезда к Петропавловскому уезду. В том же году вместо упраздненной Акмолинской области была создана значительная по своим масштабам Омская область. В Счетную комиссию по вопросу реорганизации были представлены 3 списка лиц, имеющих право голоса. Первый список включал имена Ж.Тлеулина, М.Жумабаева, А.Жалмухаметова и М.Куанышева; второй - Мурашко, Заборовских, Мичурина, Шевырногова, Бацулло, Цапова, Пономарева, Хаванского и Калмыкова; третий - Мичурина, Хаванского, Пономарева, Пятаева, Бацулло, Тлеулина, Жумабаева, Джалмухаметова и Куанышева (инициалы участников не указаны). По повестке дня о текущем моменте выступил представитель Временного Правительства Кузнецов. Кроме участия в собрании, М.Жумабаев также осуществлял перевод на

казахский язык речей выступавших (ИА ОО. Ф.1617. Оп. 1. Д. 134. Лл. 16-20). Таким образом, обнаруженные в фондах Омского областного исторического архива документы проливают свет на ранее не известные факты политической деятельности Магжана Жумабаева летом 1918 года, а также о его участии в процессах передела границ областей.

4 апреля 1919 года после амнистии членов движения «Алаш-Орда» Магжан Жумабаев назначается редактором Акмолинской губернской газеты «Бостандык туы», а в Петропавловске организует клуб «Казахско-татарской молодежи». В том клубе участвовали многие представители молодежи, такие как Мажит Даулетбаев, Оспан Кашаганов, Таулык Бердігожин, Жамшит Нурмухамбетов, Хадиша Жаналдикова, Зылиха Серкебаева (мать будущего известного деятеля культуры Ермака Серкебаева), Гулшара Жалтырова, Жамал Тастемирова, Амина Нурымова, будущая жена Магжана - Зылиха (Мұқанов, 2009: 174).

По отрывочным данным можно предположить, что стремительный ход событий стал постоянным предметом обсуждений и беспокойства всего населения края. Данный вывод основывается на воспоминаниях современников и свидетелей событий тех лет, в частности, одного из выдающихся политических деятелей того времени - Заки Валиди Тогана, и казахстанского писателя-большевика Сабита Муканова. Анализ обнаруженных документов показывает, что встречи казахских интеллектуалов были частыми, постоянно обсуждались вопросы будущего Казахстана: характер политического строя, состояние экономики, социальная и культурная жизнь населения. В частности, Заки Валиди Тоган в своих «Воспоминаниях» уверенно пишет: «Алихан Букейхан (так в тексте), Мухамеджан Тынышпаев, Мустафа Чокаев и я говорили с Юсуфом Акчуриным о замысле создания в Самаре «Федерации юго-восточных мусульманских областей». Алихан ... предложил ограничиться «мусульманской Федерацией Восточной России» (Валиди, 1994: 264). Подобные сведения также содержатся в работе «Мирсаид Султан-Галиев. Избранные труды» (Султан-Галиев, 1998: 284, 538).

В обнаруженных нами документах Казанского архива М.Султан-Галиев приводил примеры из Казахстана (ЦГА РТат. Ф. 8237. Оп. 1. Д. 8. Л. 83). Таким образом, в 1917-1920 годах представителями тюрко-мусульманских народов предпринимались попытки создания объединенной политической организации между мусульманскими народами Кавказа для совместной защиты своих интересов. Подобные встречи проводились и в Оренбурге, возможно, в кабинете А.Букейханова (Валиди, 1994: 173). Известно, что представителя партии большевиков А.Джангильдина А.Букейханов принимал в своем рабочем кабинете, о чем впоследствии писал сам Алиби (Джангильдин, 2009: 50). Поэтому вполне вероятно, что Магжан неоднократно встречался с Алиханом Букейхановым в Оренбурге, тем более, что лидер движения высоко ценил поэтический дар молодого человека. В целом 1917-1920 годы были периодом поиска казахской интеллигенцией и особенно представителями партии "Алаш-Орда" формы государственного устройства в Казахском крае. Фактологическую информацию о деятельности Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсунова, Магжана Жумабаева по поиску политического устройства края дополняет Заки Валиди, когда пишет: «В начале 1919 года, когда мы стояли в ауле Кулгуна, к нам прибыли из Казахстана два представителя, имена которых уже позабылись. Один из них, кажется, был поэт Магжан, он и раньше приезжал сюда. Помню только, в его произведении «Урал» отражена борьба башкир против русских захватчиков. Эти двое привезли письмо от Ахмеда Байтурсуна (так в тексте. – Авт.) из Тургая, вели с нами переговоры о том, как обстоят дела с переходом на сторону Советов. ... Я написал письмо Ахмеду Байтурсуну и Алихану Букейхану. Эти письма, содержание которых я сам позабыл,

оказались позднее в архивах Алаш-Орды и были опубликованы красными. Оказывается, я там писал следующее: «Собираемся в ближайшее время перейти на сторону Советов. Отправили к ним своих представителей, ждем ответа на свои требования. Вы должны знать, что переход на их сторону мера вынужденная. К этому вынуждает нас крайняя враждебность Колчака. Другого выхода у нас нет. Мы останемся верными нашим национальным принципам, соглашению с правительством Алаш-Орды. Сами понимаете, что и при достижении мирного соглашения с советами, доверия к ним нет, верить им на слово нельзя. Может быть поэтому однажды придется от них отделаться и продолжить начатую против них борьбу» (Валиди, 1994: 281).¹¹ Далее автор продолжает: «В стихотворении Магжана есть строки, смысл которых сводится к следующему: длинная гора Урал, так же, как являешься ты границей между Ночью и Днем, ты лежишь границей между детьми Дня и детьми Ночи. Та от тебя сторона - гнездовье синеглазых бесов, эта - желтая степь тюрков. О Урал, земля наших предков, где покоится их священный прах!... Храбрые сыновья тюрков, поднимайтесь против Ночи! Объединяйтесь и не давайте ее силам топтать наши земли! Отрежьте ей дорогу, крепко сжимая в руках поводья!... Мы предложили им вместо несоциалистической по своей общественно-экономической платформы «Алаша» создать Казахскую партию социалистов (Валиди, 1994: 253)». Эта информация проливает свет на серьезную политическую деятельность поэта в 1918-1919 годы. Как указывает З.Валиди, рискуя жизнью, Магжан Жумабаев как в период политического противостояния, гражданской войны, так и после ее завершения продолжал заниматься политикой.

18 августа 1918 года в третьем номере газеты «Жас азамат» выходят стихи Магжана Жумабаева «Мен жастарға сенемін!» («Я верю молодым»). В стихах поэт выражает надежду на молодое поколение, веру в свободное развитие казахской степи, в создание свободного общества. В начале 1920 года М.Жумабаев становится ответственным редактором газеты «Кедей сөзі», издававшейся в Омске, а затем с переездом в Петропавловск ее название изменено на «Бостандық туы»¹². После объявления казахской автономии в составе Российской Федерации в августе 1920 года и размежевания границ 26 августа 1920 года выходит его статья «Автономия кімдікі?». В этой статье Магжан, проведя анализ истории народа, приходит к выводу, что требование добиться автономии - это безотлагательная цель казахов. Статья наполнена метафорами, поэтическими сравнениями из истории, однако основной вывод заключался в том, что казахское население заслуживает автономию как форму государственного управления (Кедей, 1921).

Окончание гражданской войны совпало со страшной засухой в Поволжье, Сибири и во многих областях Казахстана, сопровождавшейся эпидемией тифа. Наступивший в степи массовый голод были вынуждены признать и представители Советской власти. Так, например, в феврале 1922 года на пленуме Общеказахстанской краевой партийной организации в Оренбурге Председатель ЦИК Казахстана С.Мендешев выступил со специальным докладом «Голод в Казахской ССР и борьба с ним». Участники конференции констатировали, что голод охватил практически все регионы республики (Жангуттин, 2016: 113-114). Магжан Жумабаев в этот период переезжает для работы в Петропавловск, ставший к тому времени частью казахской автономии.

В отечественной исторической литературе довольно глубоко исследована тема голода 1928-1933 годов в Казахстане. В то же время проблема изучения голода 1921-1922 годов, ставшего результатом конфискации и реквизиции имущества

¹¹Заки Валиди при этом ссылается на работу Р.М.Раимова «Образование Башкирской Советской республики», стр.2.)

¹²В настоящее время газета «Солтүстік Қазақстан».

местного населения, остается малоизученной. А в действительности голод, ставший следствием политики советских властей, собрал в степи обильную «дань». По скромным подсчетам только в Акмолинской губернии в 1921 году около половины из более чем 1 миллиона проживавших стали жертвами голода. Причем число голодающих росло, они запленили города и уездные поселки. По некоторым данным, по Петропавловскому и Кокшетаускому уездам голодали 62 тысячи казахов и свыше 30 000 русского населения. Только за первые 25 дней в городе Петропавловске умерло 70 человек, а еще 105 человек страдали от недоедания. В связи с наступившими холодами голодающие направлялись в города. Отовсюду приходили тревожные вести (ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 1035; СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 134). В этих условиях 5 мая 1922 года прошло заседание Чрезвычайной комиссии по борьбе с голодом. Выступающие отметили, что наиболее сильно голодом охвачены районы, населенные «киргизским», то есть казахским населением. В постановлении по предложению Магжана Жумабаева было принято решение оказать помощь казахской бедноте, а сам поэт был утвержден заместителем созданной Комиссии по борьбе с голодом.

Обнаруженные нами материалы проливают свет на деятельность М.Жумабаева в 1921-1922 годы, когда разразилась трагедия. По стране стали спешно создаваться Комитеты по оказанию помощи голодающим, которые в документах кратко обозначали как «ПОМГОЛы». Значительное участие в решении этой проблемы приняли страны Европы, США и лично Президент США Э.Гувер. В Советской республике наряду с гражданским правлением были задействованы организации губернской Чрезвычайной Комиссии – «Губчека» и «Укомы» – уездные комитеты. Кроме того, для оказания помощи голодающим привлекались ресурсы «Петрокока», то есть органов местной власти - Петропавловского Комитета.

Пакет архивных источников, найденных в фондах Северо-Казахстанского Государственного архива, освещает деятельность отдельных лиц, оказавших помощь голодающим. Как следует из документа, в мае 1922 года Магжан Жумабаев был назначен Председателем (представителем) Акмолинского Губчека Помгола (Помощи голодающим).¹³ Согласно приказу № 669 от 4 мая 1922 года Магжан Жумабаев направляет из города Петропавловска телеграмму заведующему отделом "Петрокока" товарищу Ильину: «Препровождая при сем телеграмму за № 668 Акмолинской губернской Чрезвычайной Комиссии, ПОМГОЛ просит не отказать завтра же таковую передать в гор. Кокчетав на имя уездной комиссии ПОМГОЛ и копия уездному исполкому. Предложите Кокчетавскому Уисполкому и Уездной комиссии ПОМГОЛ содержание телеграммы передать по телеграфу в гор. Акмолинск и Атбасар на имя уездных Укомпомголов и Уисполкомов. Приложение: обозначенная телеграмма за № 668. Предакомлгубчрезкомпомгола – Жумабаев. Верно: Секретарь (подпись неразборчива)». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 133).

В тот же день М.Жумабаев подписывает командировочные листки Любимову и Ключкову, которые направляются в Семипалатинскую губернию. 6 мая он же подписывает мандат Ивану Михайловичу Бебену и Георгию Елисеевичу Сальникову, уполномоченным Петропавловского уезда Вознесенской волости, направленным в Акмолинский уезд для сбора живности и зерна. В тот же день по настоянию М.Жумабаева в состав уездного ПОМГОЛа вводятся представители местного населения: Ерденев, Бегишев, Байгазин, Токибаев.

Видимо ситуация была действительно очень тяжелой, так как 6 мая 1922 года Магжан Жумабаев вновь отправляет телеграмму № 681 за № 2 из города Петропавловска в адрес Упомгола: «Для усиления работ уезда и привлечения

¹³В других документах он значится и как заместитель губернского через ПОМГОЛа.

кирнаселения в дело борьбы с голодом ГУБПОМГОЛ предлагает немедленно ввести [в] президиум Упомгола одного представителя местных кирработников. Со своей стороны ГУБПОМГОЛ рекомендует товарища Ерденова. Исполнение сего срочно сообщите ГУБПОМГОЛ. Предакмогубчрезкомпомгола – Жумабаев Верно: Секретарь (подпись неразборчива)». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 134).

Следующая «срочная» телеграмма за № 682 от 6 мая 1922 года была направлена Магжаном Жумабаевым в губернский Совнарсуд: «На основании постановления Губпомгола от 5-го сего мая для правильной и срочной организации помощи голодающим среди кирнаселения губернии необходимо участие в работах ГУБПОМГОЛА людей, знакомых с бытом и условиями жизни кирнаселения, т.е. кирработников. ГУБПОМГОЛ предлагает Вам срочно откомандировать в его распоряжение на временную работу сотрудника Губсовнарсуда товарища Жамшина» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 137). (Под определением «кирработники» подразумевались специалисты из числа казахов).

По-видимому, неудовлетворенный результатами работы, 8 мая 1922 г. (№ 698) он предлагает Секретарю комиссии по улучшению быта детей при губнаобразе¹⁴ тов. Лебедеву 9 мая к 11 часам явиться в комиссию ПОМГОЛа для дачи соответствующих указаний относительно отчетности, необходимой для комиссии Акмогубчрезкомпомгола (стилистика сохранена – Авт.). Документ вновь подписан Предакмогубчрезкомпомгола Жумабаевым (без имени), секретарем Островным и счетоводом Николаевым (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 136). Также в архиве хранится документ от 9 мая 1922 г. за № 669, представляющий собой копию письма Акмогубчрезкомпомгола в Народный банк «...о выдаче чековой книжки ввиду израсходования старой, последняя через три дня будет Вам представлена для проверки». Письмо подписано теми же тремя лицами (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 145).

10 мая 1922 года уже от имени Губэвака Жумабаев и Островной направляют письмо Заведующему губернным отделом труда письмо за № 714, копия Губэвак Акмолинской Губернской Чрезвычайной Комиссии ПОМГОЛ, где предлагает «принять срочные меры к разгрузке города от голодающих путем отправки таковых по плану Губэвака,¹⁵ не соблюдая тех формальностей, которые можно обойти, когда речь идет о спасении людей от голодной смерти». Тут же он предупреждает, что «всяческий (так в тексте) тормоз разгрузки и отправки голодающих будет рассматриваться как содействие развитию голода и эпидемии» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 150).

11 мая 1922 года из Петропавловска в город Семипалатинск Губернскому Помголу направляется телеграмма, в которой сообщается, что «...для сбора вольных пожертвований, прикрепления голодных волостей [к] благополучным и учета движения растущего голода командированы кирработники». Там же сообщается, что «готовится проект голодного обложения скота, продуктов питания, предприятий, который будет проводиться через продорганы (т.е. через продовольственные комитеты). Подпись: Зампредакмогубчрезком ПОМГОЛ Жумабаев» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 145).

13 мая 1922 года (№ 739) Жумабаев и Островной вновь предлагают Губстатбюро¹⁶ Губчека ПОМГОЛ срочно приступить к точному выяснению размера голода в губернии, а имеющиеся в губстатбюро статические сведения, необходимые хотя бы для предварительного определения размера голода, срочно направить в Губкомгол¹⁷ (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 156).

¹⁴«Губнаобраз» - Губернский отдел народного образования.

¹⁵ГУБЭВАК-губернский эвакуационный комитет.

¹⁶Губернское статистическое бюро.

¹⁷Губернский комитет по оказанию помощи голодающим.

В поисках выхода из сложившейся ситуации 18 мая 1922 года (№ 809) из г.Петропавловска Жумабаев и Островной телеграфируют Районному комиссару узла 25-го участка железной дороги: «Ввиду того, что два вагона пшеницы предназначены для довольствия исключительно голодающих, Акмолинская Губернская Чрезвычайная Комиссия ПОМГОЛ просит сделать срочное распоряжение начальнику станции о выдаче этих двух вагонов ГУБЭВАКУ¹⁸ без оплаты, доставки и хранения груза. Подписи: Предакмоглубчрезкомпомгол Жумабаев, Секретарь Островной» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 195. 219).

18 мая 1922 года № 814 они же сообщают: «Весьма спешно. В губнаробраз. Акмоглубчрезкомпомгол предлагает Вам в спешном порядке откомандировать в распоряжение комиссии сотрудников ГубОНО: Яковлева Алексея, Жакупова Галима, Махмутова Хамита¹⁹ для командировки их в уезд для усиления работ по помголу. (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 174).

20 мая 1922 г. (№ 833) отправлена новая телеграмма: «ЧК ПОМГОЛ, в г.Оренбург. Экстренно. Губздрав. Чрезвычайная комиссия ПОМГОЛ просит Вас сию же минуту командировать в распоряжение Комиссии одного санитарного врача для осмотра барачных, приспособляемых для общежития голодающих» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 174).

22 мая Магжан Жумабаев поручил уполномоченному Галыму Жакупову оказать непосредственную помощь голодающим в Сарыайгырской, Келтесорской, Тайынчинской, Жамантузской и Торангульской волостях. В своем поручении он особо отметил необходимость составления списков голодающих, справедливого распределения продуктов, оказываемых только с разрешения ПОМГОЛА, а также постоянного информирования высшего руководства о проделанной работе. 24 мая М.Жумабаев подписывает решение о передаче голодающим помощи, оказанной меценатом Мухтасибом Абдухаликовым через ПОМГОЛ, для остро нуждающихся. Причем всю проводимую работу он пытается осветить через местную периодическую печать. Препровождая при сем обязательное постановление № 14 Губчрезкомпомгол, он просит поместить таковое в следующем номере газеты (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 187). 31 мая 1922 г. (№ 917) они же поручают Губздраву (Материальная секция): «Чрезвычайная комиссия помощи голодающим предлагает Вам спешно с сегодняшнего дня приступить к выселению беженцев, живущих в доме по улице Богоявленской, дом № 10 (бывшая уездная больница)». Там же указывается: «Выселив таковых за город в бараки около мельницы Полякова, помещение, инвентарь и кухню, не разрушая, передать в ведение Губ ОНО. Предакмоглубчрезкомпомгол Жумабаев, Секретарь Островной» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 185). И, наконец, сохранилась последняя информация по этим событиям. 1 июня 1922 года (№ 929) с грифом «Весьма срочно. Редакция газеты «Бостандык туы». Предакмоглубчрезкомпомгол Жумабаев и секретарь Островной дают поручение опубликовать все мероприятия по оказанию помощи голодающим (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 188). В эти же месяцы он лично выезжает в районы для ознакомления с положением дел на местах. 11 июня того же года Магжан Жумабаев видимо по итогам увиденного публикует в газете «Мир труда» материал о постигшем Казахскую степь страшном голоде, косившем людей. Он пишет: «...С осени 1921 года наша Акмолинская губерния сделалась ареной смертного шествия немого царя. С тех пор киргизы (казахи. – Авт.) нашей губернии на почве голода переживают те же испытания и страдания, каковым в течение двух лет подвергнуты их братья в верхних губерниях Киргизской Республики».

¹⁸Губернский эвакуационный комитет.

¹⁹Махмутов Хамит скорее всего это брат известного писателя Габита Мусрепова.

Сведения о голоде отложились в отношениях Киргизских волисполкомов Петропавловского и Кокчетавского уездов. Так, Именалинский волисполком докладывал: «В нашей волости голод начал сильно чувствоваться с ноября 1921 года. Все бедное население волости до осени, съев весь свой скот, всю зиму поголовно занималось скотокрадством. Небывалый джугт прошлой зимы скопил почти весь скот, каковой сократился до 70 процентов. Люди пухнут и умирают... На почве голода разрушаются киргизские хозяйства, и сам народ подвергнут нравственному разложению». Судя по стилю изложения, статья была написана Магжаном и пронизана тревогой и скорбью за происходящую трагедию в степи.

Масштабы голода 1920-1922 годов подтверждаются и иными архивными источниками, а также воспоминаниями очевидцев. Голод в степи достиг таких катастрофических масштабов, что городские власти были вынуждены создавать столовые или просто предоставлять места для голодающих. Так, например, 9 июня 1922 года в город Петропавловск (№ 975) в адрес Акмолинской губернской Чрезвычайной комиссии в коммунальный отдел было направлено письмо следующего содержания: «ПОМГОЛ предлагает срочно отвести подходящее помещение в районе Менового двора под столовую, организуемую Губпомголом для голодающих киргиз. Об исполнении сообщите не позднее 12 часов 12 июня. Подпись: Зампредгубисполкома Жумабаев. Секретарь...». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 191). 9 июня 1922 года Магжан Жумабаев обращается с письмом к губернскому военному комиссару Приморскому с предложением взять на содержание 100 сирот казахских детей, а также, по возможности, детей русской национальности. Вероятно, М.Жумабаев надеялся, что воинские подразделения, имеющие достаточные запасы продовольствия, могут оказать оперативную и эффективную помощь голодающему населению. Но письмо, полагаем, осталось без ответа, по крайней мере мы не нашли соответствующих предписаний. (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 204).

10 июня 1922 года в Оренбург было направлено тревожное письмо следующего содержания: «Срочно голодная. Оренбург ЦК ПОМГОЛ. [По] поступающим сведениям голод [в] Петропавловском [и] Кокчетавском уездах, Баганалинском, Аргинском районах Атбасарского уезда принимает ужаснейшие размеры, имеются случаи трупоедства, поэтому [в] подтверждение предыдущих телеграмм Губпомгола просим [о] категорическом возбуждении ходатайства перед ВЦКПГ [об] окончательном признании указанных районов голодающими. Подписи: Чрезупол КЦИК Кияков, Замлредакмолгубчрезкомпомгол Жумабаев». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 195). В тот же день ими же была послана следующая телефонограмма (№ 986): «Срочно голодная. Обязательным постановлением Губкомгола № 14 введен налог скота, хлеба и предприятий, налоговое губпродкомом разослано Упродкомом и заготконторам. Последний срок выполнения налога первое августа. Подробные сведения [о] налоге получите от продорганов. Примите все меры [по] срочному проведению налога, без выполнения коего борьба [с] возрастающим голодом невозможна. Наряду [с] проведением налога необходимо производить обязательное прикрепление голодных волостей [к] благополучным. [В] установленный период времени высылайте доклады [о] ходе работы и срочно сообщите поступления [по] взиманию налога. Чрезупол КЦИК Кияков. Замлредакмолгубчрезкомпомгол Жумабаев» (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 143). Как видно из анализа обнаруженных документов, М.Жумабаев и его сподвижники были очень серьезно обеспокоены наступлением голода и бездействием властей. 12 июня 1922 года (№ 997) в адрес Джамантузского волисполкома и волпомгола Магжаном Жумабаевым и секретарем направляется другая телефонограмма: «Акмолгубчрезкомпомгол предлагает Вам пожертвованный гражданами Джамантузской волости 20 голов скота (10 крупных и 10 мелких), также 20

штук кож крупкота (КРС) немедленно, не позднее 25 июня, доставить в Тайыншинскую волость и сдать председателю Тайыншинского волисполкома под расписку». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 197). 13 июня 1922 года (№ 1007) зав. материальной секцией ПОМГОЛ при губсобесе сообщает по адресу: «Препровождая при сем список голодающих киргиз, находящихся в городе Петропавловске (около трехсот человек), губкомпомгол предлагает в спешном порядке организовать отдельную столовую, причем сегодня же командировать в коммунальный отдел представителя для подыскания подходящего на то помещения. Об исполнении донести Комиссии немедленно. Подпись: Зампредгубкомпомгола М. Жумабаев». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 198).

Кроме помощи от государства, члены Комиссии помощи голодающим стали обращаться и к общественности. 15 июня 1922 года (№ 1033) в редакцию газеты «Мир труда» было направлено письмо: «Прошу напечатать, возможно, в срочном порядке: «На Красную доску. Комячейкой № 2 пожертвованы ценные вещи, сданные в Народный банк в фонд ПОМГОЛа. Колец золотых – 2, одно с рубином. Цепь часовая серебряная — 1. Колец серебряных - 2. Серебряные монеты – 2 руб. 45 коп. Медной монеты — 10 коп. Акмолинская губернская Чрезвычайная комиссия помощи голодающим. Зампредакомлгубчрезкомпомгола Жумабаев». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 204). В той же газете Магжан Жумабаев публикует большую статью, в которой сравнивает голод в Поволжье и в Казахстане. Он завершает статью такими словами: «Пора же отказаться от старого взгляда Екатеринских времен на Сары-арку, как на сказочную Киргиз-Кайсацкую Орду, как край, «где обилием все дышит», где кумыз льется рекой и где копченое мясо под открытым небом завалено горой. Пора услышать стон Сары-Арки и понять полное страданий жуткое молчание киргизского народа». 15 июня 1922 года (№ 1036) на места уходит следующая телеграмма под грифом «Весьма срочно»: «Зав. коммунальным отделом тов. Евдокимову. Чрезвычайная комиссия ПОМГОЛ предлагает Вам сегодня же приступить к приспособлению для столовой помещений, находящихся по Хлебниковской улице № 17 и оборудовать таковую обязательно к 18-му сего июня, на каковое число уже будут выданы заведующим назначенной столовой продукты для варки. Зампредгубкомпомгола М. Жумабаев. Секретарь...». (СКГА. Ф. 1616. Оп. 1. Д. 3. Л. 219). В тот же период, вероятно в июне, М.Жумабаев лично посетил районы, чтобы ознакомиться с ситуацией на местах. Посетив четыре волости, он 15 августа вернулся в город Петропавловск, где подробно описал свои впечатления в составленном отчете. Но представители Советской республики, по обыкновению всеми путями скрывали правду о разразившейся трагедии. Более того, активность Магжана по оказанию помощи голодающему населению вызывала у местных руководителей неприязнь и досаду. В газете «Мир труда» ими была организована публикация статьи некоего Рибаса. Профессор Б.Жангуттин, объективно изучивший данную тему, пишет, что личность, скрывавшуюся за этим псевдонимом, «пока установить не удалось» (Жангуттин, 2016: 119). Статья Рибаса наполнена необоснованными обвинениями и упреками, автор не только не пытается вникнуть в суть дела, а переходит к прямым оскорблениям и наветам, обвиняет Магжана Жумабаева в «саботаже и ведении гнусной агитации против советской власти среди несознательного трудящегося населения» (Жангуттин, 2016:119). В статье, словно написанной по образцу партийных директив, Магжана Жумабаева называли "наймитом буржуазии и кулаков". Очевидно, что такой материал был подготовлен по указанию партийных органов и ОГПУ.

В создавшихся условиях пребывание в городе стало крайне рискованным, поскольку ОГПУ могли совершить любое беззаконие в отношении поэта. Вскоре Магжан Жумабаев был уволен со службы и был вынужден покинуть Петропавловск и

выехать в Ташкент. Позже представители советской власти всю ответственность за голод огульно возложат на самих участников движения «Алаш-Орды».

Заключение. В период с 1917 по 1922 годы Магжан Жумабаев заслужил признание как выдающаяся творческая личность. Его стихи и статьи, ориентированные на широкую аудиторию и затрагивающие наиболее актуальные вопросы времени, регулярно публиковались в газетах. В частности, его стихи, обращенные к молодежи, стали популярны среди населения региона, привлекая внимание не только молодых людей, но и более широкой аудитории. Он был замечен, и вскоре его выбрали делегатом судьбоносного общенационального съезда партии Алаш-Орда, вошедшего в историю. Однако приход большевиков к власти и последующая гражданская война радикально изменили обстановку. Несмотря на эти сложные условия, Магжан Жумабаев продолжал оставаться одним из выдающихся деятелей своего времени. В период политического противостояния в Акмолинске между Казахским комитетом и партией большевиков в 1917-1918 годах он играл значительную роль, что подтверждается в авторских работах С. Муканова и С. Сейфуллина. Также он тесно сотрудничал с Заки Валиди Тоганом и другими представителями Алаш-Орды. С укреплением власти большевиков политическая обстановка становится более напряженной и нестабильной. В условиях развернувшегося голода 1920-1921 годов Магжан Жумабаев делает серьезные шаги по оповещению общественности о случившейся трагедии в степи, что подтверждается его выступлениям в печати и архивными данными. Однако из-за начавшихся преследований и дискредитации в прессе он вынужден был покинуть свои родные места.

Источники

ИА ОО — Исторический архив Омской области, Омск
СКГА — Северо-Казахстанский государственный архив, Петропавловск
ЦГА РК — Центральный Государственный архив Республики Казахстан, Алматы
ЦГА РТат — Центральный Государственный архив историко-политической документации Республики Татарстан, Казань

Sources

CSA RT — Central State Archive of Historical and Political Documentation of the Republic of Tatarstan
CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty
HA OR — Historical Archive of the Omsk region. Omsk
NKSA — North Kazakhstan State Archive

Литература

Абдыгалиулы, 2017 — *Абдыгалиулы Б.* Военные формирования Алаш-Орды (1918-1920 гг.). Астана: Ғылым, 2017. 294 с.
Алаш, 2018 — Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов. Алматы: Литера-М, 2018. 432 с.
Аяган, Ауанасова, Нурпеисов, 2017 — *Аяган Б.Г., Ауанасова А.М., Нурпеисов Е.К.* Смутное время: Неизвестные страницы известной истории. Алматы: Литера-М, 2017. 320 с.
Валиди, 1994 — *Валиди, Ахмет-Заки.* Воспоминания. Перевод с турецкого А. Юлдашбаева. В 2-х книгах. Книга 1. Уфа: Китап, 1994. 384 с.
Газета, 1998 — Газета «Қазақ». Алаш азаматтарының рухына бағышалады. Құрастырушылар: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сақов. Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. 556 с.
Движение, 2011 — Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Т 2. Алматы: Ел-шежіре, 2011. 366 с.
Джангильдин, 2009 — *Джангильдин А.* Документы и материалы. Алматы: Ана тілі, 2009. 183 с.

Жангуттин, 2016 — *Жангуттин Б.О.* Мағжан Жұмабаев «Мой казах, ненастья час настал». Страницы биографии. Под ред. М.К.Койгелдиева. Алматы: Каратау КБ, Дәстүр, 2016. 220 с.

Жұртбай, 2011 — *Жұртбай Т.К.* Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Книга 1. Алматы: Ел-шежіре, 2011. 412 с.

Интервью, 2023 — Интервью директора архива Северо-Казахстанской области к.и.н. С.З. Маликовой // *Егемен Қазақстан*. 29.09.2023.

История, 2010 — История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.3. Алматы: Атамұра, 2010. 768 с.

Кедей, 1921 — *Кедей сөзі*. 1921. Января 12.

Материалы, 2022 — Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20-50 годов XX века. Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Карин. Т. XXXII. Алматы: Литер-М. 384 с. (В данном своде материалов имеются документальные данные, подтверждающие подавление «повстанческих отрядов», списки расстрелянных граждан, награжденных красноармейцев за «ликвидацию бандитизма», акты о расстреле крестьянина П.К.Алексеева, приказы и свидетельства о расстреле красноармейцами 5 казахов-аксакалов Таранкульской волости. См. стр. 15-19, 25-26. Эти и другие документы подтверждают факты, приводимые М.Жумабаевым в его статьях и обращениях.

Мұқанов, 2008 — *Мұқанов Қ.* Өлке тұлғалары. Петропавл: Северный Казахстан, 2008. 308 б.

Мұқанов, 2009 — *Мұқанов Қ.* Ақын ізімен. По следам поэта. Петропавл: Полиграфия, 2009. 237 б.

Мұқанов, 2016 — *Мұқанов Қ.* Алғашқы «Айқаптың» Солтүстік өңірдегі тілшілері. *Айқап*, 2016. № 2 (100). 65–69 б.

Мұхамед, 1998 — *Мұхаммед Қ-М.* Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. Алматы, Атамұра, 1998. 360 б.

Муқанов, 1985 — *Муқанов С.* Школа жизни. Роман. Кн.2. Юность. Алма-ата, С. 365-367.

Программные, 1985 — Программные документы мусульманских политических партий. 1917-1920 гг. Общество исследования Средней Азии. Оксфорд, 1985 г. 131 с.

Революция, 1930 — Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Под ред. С.М. Диманштейна. Т. 3. 1917. Февраль-октябрь. Москва: Издательство Коммунистической Академии, 1930. 467 с.

Сейфуллин, 2009 — *Сейфуллин С.* Тар жол, тайғақ кешу. Роман-эссе. Алматы: Жазушы, 2009. 432 с.

Султан-Галиев, 1998 — *Султан-Галиев М.Х.* Избранные труды. Казань: Гасыр, 1998. 719 с.

Сүлейменов, Сүлейменов Ж. Сөнбейтін шырақ. Алматы: «Асыл кітап», 2008. 104 б.

Шаңбай, 2018 — *Шаңбай Т.* Біздің Мағжан. Безендірілген мерейтойлық жинақ/қазақ, орыс, түрік және ағылшын тілдерінде. Петропавл, 2018. 176 б.

References

Abdugaliuly, 2017 — *Abdugaliuly B.* Voennyye formirovaniya Alash-Ordyy (1918-1920). [Military formations of Alash-Orda (1918-1920)]. Astana, 2017. 294 p. (In Kaz.).

Alash, 2018 — Alash v istorii gosudarstvennosti Kazahstana: idei, sudby, nasledie. [Alash in the history of the Statehood of Kazakhstan: ideas, fates, heritage]. Collection of archival documents and materials. Almaty, 2018. 432 p. (In Russ.).

Ayagan, Auanasova, Nurpeisov, 2017 — *Ayagan B.G., Auanasova A.M., Nurpeisov E.K.* Smutnoe vremya: Neizvestnyie stranitsyi izvestnoy istorii. [Time of Troubles: Unknown pages of known history]. Almaty, 2017. 320 p. (In Russ.).

Djangildin, 2009 — *Djangildin A.* Dokumenty i materialy (K 125-letiju). [Dzhangildin A. Documents and materials (To the 125th anniversary)]. Almaty: Ana tili, 2009. 183 p. [In Rus.]

Dvijenie, 2011 — Dvijenie Alash [Alash Movement]. Collection of materials of the trials of Alash. Vol. 2. Almaty, 2011. 366 p. (In Russ.).

Gazeta, 1998 — Gazeta «Kazakh». Alash azamattaryynyn ruhyina bagyishtalady. [The newspaper “Kazakh” is dedicated to the spirit of the citizens of Alash]. Comp. Y. Subhanberdina, S. Dayitov, K. Sakov. Almaty: The Kazakh Encyclopedia, 1998. 556 p. (In Kaz.).

Intervyu, 2023 — Intervyu direktora arhiva Severo-Kazhstanskoy oblasti S.Z. Malikovoy [Interview of S.Z. Malikova, the Director of the North-Kazakhstan Region Archive] // *Egemen Kazakhstan*. 29.09.2023. (In Kaz.).

Istoriya, 2010 — Istoriya Kazahstana s drevneyshih vremen do nashih dney v pyati tomah. T. 3. [History of Kazakhstan from ancient times to our days in five volumes]. Vol.3. Almaty: Atamura, 2010. 768 p. (In Russ.).

Kedey, 1921 — *Kedey sozi*. 1921.12.01. [The word of the poor]. (In Kaz.).

Materialy, 2022 — Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii jertv politicheskikh repressiy 20-50-gody XX veka. [Materials of the State Commission on full rehabilitation of political repressions victims of the 20-50-s of the XX century] Ed. E.T. Karin. Astana, 2022. 392 p. (In Russ.).

Mukanov, 2008 — *Mukanov K.* Olke tulgalary [People from the region]. Petropavl: Severnyi Kazakhstan, 2008. 308 p. (In Kaz.).

Mukanov, 2009 — *Mukanov K.* Akyn izimen [In the footsteps of the poet]. Petropavl: Poligrafija, 2009. 237 p. (In Kaz., In Russ.).

Mukanov, 2016 — *Mukanov K.* Algashky "Aikaptyn" Soltustik onirdegi tilshileri [Correspondents of the first "Aikap" in the northern region]. *Aikap*, 2016. Nr 2(100). Pp. 65–69. (In Kaz.).

Muhammed, 1998 — *Muhammed K-M.* Alash kairatkerleri saiasi-kukiktik kozkarastarinin evolutsiyasi [The evolution of political and legal views of Alash figures]. Almaty: Atamura, 1998. 360 p. (In Kaz.).

Programmnyie, 1985 — Programmnyie dokumenty musulmanskih politicheskikh partii. 1917-1920. Obschestvo issledovaniya Sredney Azii. [Programmed documents of Muslim political parties. 1917-1920. Society for the Study of Central Asia]. Oksford, 1985. 131 p. (In Russ.).

Revolutsiya, 1930 — Revolutsiya i natsionalniy vopros. Dokumenty i materialy po istorii natsionalnogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke [The Revolution and the National Question: Documents and Materials on the History of the National Question in Russia and the USSR in the Twentieth Century]. Ed. S.M. Dimanshteyn. Vol.3. 1917. Moskva: Izdatelstvo Kommunisticheskoy Akademii, 1930. 467 p. (In Russ.).

Seyfullin, 2009 — Seyfullin S. Tar jol, taygak keshu. [A narrow path, a slippery path]. Novel-essay. Almaty: Jazushyi, 2009. 432 p. (In Kaz.).

Shanbai, 2018 — *Shanbai T.* Bizdin Magzhan. Besendirilgen mereitoilik zhinak / kasak, oris, tyrik zhane agilshin tilderinde/ [Our Magzhan. Decorated Anniversary Collection / in Kazakh, Russian, Turkish and English/]. Petopavl, 2018. 176 p. (In Kaz., In Russ., In Turk., In Eng.).

Sultan-Galiev, 1998 — *Sultan-Galiev M.H.* Izbrannyye trudy [Selected works]. Kazan: Gasyir, 1998. 719 p. (In Russ.).

Suleimenov, 2008 — *Suleimenov Zh.* Sonbeitin shirak [Ever-burning candle]. Almaty: "Asil kitap", 2008. 104 p. (In Kaz.).

Validi, 1994 — *Validi, Ahmet-Zaki.* Vospominaniya [Memories]. Transl. A. Yuldashbaev. Book 1. Ufa: Kitap, 1994. 384 p. (In Russ.).

Zhanguttin, 2016 — *Zhanguttin B.O.* Magzhan Zhumabaev. "Moy kazah, nenastya chas nastal". Stranitsy biografii [Magzhan Zhumabaev. "My Kazakh, the hour of trouble has come". Pages of biography]. Ed. M.K. Koygeldiev. Almaty: Karatau KB, Dastyr, 2016. 220 p. (In Russ.).

Zhurtbay, 2011 — *Zhurtbay T.K.* Dvijenie Alash. Sbornik materialov sudebnyih protsessov nad alashevtsami. [Alash Movement. Collection of materials of Alash members trials. Book 1]. Almaty: El-Shejire, 2011. 412 p. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 198-212, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 18.31.09.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_198-212

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСКАНДЕРА ЖОЛАМАНОВА – ПЕРВОГО КАЗАХСКОГО НАРКОМА КЫРГЫЗСТАНА^{20 21} В 1920-1930-Х ГГ.

Тимур Азизбекович Рыскулов¹

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050000, г. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0001-9456-523>. E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Рыскулов Т.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассмотрены основные вехи жизни и деятельности Жоламанова Искандера Жанузакович, выдающегося государственного деятеля Кыргызстана 1920-1930-х гг., который стал первым наркомом казахом в республике. *Цели и задачи.* Воссоздание исторического портрета выдающегося казахского государственного деятеля Кыргызстана на фоне происходивших событий, и оценка его роли и вклада в истории Кыргызстана 1920-1930-х гг. *Материалы и методы.* На основе выявленных документов и материалов в центральных архивах г. Бишкека (ЦГА КР и ЦГА ОПД КР), в хронологическом порядке и в основных чертах был реконструирован биографический портрет Искандера Жоламанова, чья личность и судьба по-прежнему слабо освещены в историографии Казахстана и Кыргызстана. *Результаты.* Жоламанов И.Ж. сделал блестящую государственную карьеру в Кыргызстане, войдя в состав правительства республики (СНК) в качестве наркома внутренних дел и затем наркома юстиции. В 1920-1930-х гг. Жоламанов И.Ж. был ближайшим соратником Жусупа Абдрахманова, который назначил его председателем комиссии СНК республики по оказанию помощи казахам-голодобеженцам, прибывшим в Кыргызстан в начале 1930-х гг. В годы «Большого Террора» Жоламанов И.Ж., как и многие государственные деятели Кыргызстана, был репрессирован. *Выводы.* Жоламанов И.Ж. стал крупным государственным деятелем Кыргызстана в первой трети XX века, принявшим деятельное участие в национально-государственном

²⁰Кыргызстан – в историко-правовом аспекте название страны/государства, применяемое к кыргызской национальной государственности периода XX-XXI вв., куда последовательно входят: Кара-Кыргызская автономная область (1924-1925), Кыргызская автономная область (1925-1926), Кыргызская АССР (1926-1937), Кыргызская ССР (1937-1991), Кыргызская Республика (1991- н.в.). Поэтому для удобства восприятия, в статье будут использоваться равнозначные и взаимозаменяемые понятия: Кыргызстан, Кыргызская автономная область, Кыргызская АССР, Кыргызская ССР.

²¹В данной статье вместо написания слова «киргизский» будет использована форма «кыргызский», в соответствии с нормами правописания, принятыми в Республике Казахстан и Кыргызской Республике.

строительстве республики, что позволяет говорить о принадлежности историко-культурного наследия его личности в истории Казахстана и Кыргызстана.

Ключевые слова: Искандер Жоламанов, государственный деятель, казахи, нарком, Кыргызстан, секретарь, Кыргызский Обком ВКП (б), СНК, политические репрессии

Для цитирования: Рыскулов Т.А. Жизнь и деятельность Искандера Жоламанова – первого казахского наркома Кыргызстана в 1920-1930-х гг. // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1, С. 198-212. (На Русс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_198-212

THE LIFE AND ACTIVITY OF ISKANDER ZHOLAMANOV – THE FIRST KAZAKH PEOPLE'S COMMISSAR OF KYRGYZSTAN IN THE 1920-1930S.

Timur Azizbekovich Ryskulov¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050000 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, senior researcher

<https://orcid.org/0000-0001-9456-523>. E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru

Abstract. Introduction. The article examines the main milestones in the life and work of the Zholamanov Iskander Zhanuzakovich the outstanding statesman of Kyrgyzstan in the 1920s-1930s, who became the first Kazakh People's Commissar in the republic.

Goals and objectives. Recreation of a historical portrait of an outstanding Kazakh statesman of Kyrgyzstan against the background of the events that took place, and an assessment of his role and contribution to the history of Kyrgyzstan in the 1920s-1930s.

Materials and methods. Based on the identified documents and materials in the central archives of Bishkek (Central State Archive of Kyrgyz Republic and Central State Archive of Social-Political Documentation of Kyrgyz Republic), the biographical portrait of Iskander Zholamanov, whose personality and fate are still poorly covered in the historiography of Kazakhstan and Kyrgyzstan, was reconstructed in chronological order and in basic terms.

Results. Zholamanov I.Zh. made a brilliant public career in Kyrgyzstan, joining the government of the republic (Council of People's Commissars) as People's Commissar of Internal Affairs and then People's Commissar of Justice. In the 1920s-1930s Zholamanov I.Zh. was a close associate of Zhusup Abdrakhmanov, who appointed him chairman of the commission of the Council of People's Commissars of the republic to provide assistance to Kazakh famine refugees who arrived in Kyrgyzstan in the early 1930s. During the years of the "Great Terror" Zholamanov I.Zh. like many government officials of Kyrgyzstan was repressed. **Conclusions.** Zholamanov I.Zh. became a major statesman of Kyrgyzstan in the first third of the twentieth century, who took an active part in the nation-state building of the republic, which allows us to speak about the historical and cultural heritage of his personality in the history of Kazakhstan and Kyrgyzstan.

Key words: Iskander Zholamanov, statesman, Kazakhs, people's commissar, Kyrgyzstan, secretary, Kyrgyz Regional Committee of the All-Russian Communist's party of Bolsheviks, Council of National Commissars, political repressions

For citation: Ryskulov T.A. The life and activity of Iskander Zholamanov – the first kazakh people's commissar of Kyrgyzstan in the 1920-1930s. // Otan Tarikhy. 2024. Vol. No. 1. Pp. 198-212. (In Russ.). DOI: 10.51943/2788-9718_2023_27_1_198-212

1920-1930 ЖЖ. ҚЫРҒЫЗСТАННЫҢ АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ КОМИССАРЫ – ЕСКЕНДІР ЖОЛАМАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Тимур Азизбекұлы Рысқұлов¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы қ., Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

<https://orcid.org/0000-0001-9456-523>. E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1920-1930 жылдардағы Қырғызстанның көрнекті мемлекет қайраткері, республикадағы тұңғыш қазақ Халық Комиссары болған Ескендір Жанұзақұлы Жоламановтың өмірі мен қызметінің негізгі белестері қарастырылған. *Мақсаты мен міндеттері.* Қырғызстанның атақты мемлекет қайраткерінің сол замандағы тарихи оқиғаларды ескере отырып, тұлғалық бейнесін қалпына келтіру және 1920-1930 жылдардағы Қырғызстан тарихындағы орнына баға беріп, қосқан үлесін талдау. *Материалдар мен әдістер.* Бішкек қаласындағы орталық архивтерден (ЦГА КР және ЦГА ОПД КР) табылған құжаттар мен материалдарға сүйене отырып, Қазақстан мен Қырғызстан тарихнамасында аз көлемде зерттелген Ескендір Жоламановтың хронологиялық тұрғыда биографиялық портреті реконструкцияланды. *Нәтижелер.* Е.Ж. Жоламанов Ішкі істер Халкомы, содан кейін Юстиция Халкомы ретінде республикалар өкіметінің құрамына еніп, Қырғызстанда тамаша мемлекеттік мансаптарға қол жеткізген. 1920-1930 жылдары Е.Ж. Жоламанов Жүсіп Абдрахмановтың жақын жолдасы болған. Ол оны 1930 ж. бас кезінде Қырғызстанға аштықтан қашып келген қазақтарға Халық комиссарлар кеңесінің көмек беру ұйымының төрағасы етіп сайлаған. «Үлкен террор» жылдары Е. Жоламанов Қырғызстанның басқа да мемлекет қайраткерлері секілді репрессияға ұшыраған. *Қорытынды.* Жоламан Е.Ж. XX ғ. алғашқы ширегінде Қырғызстанның ірі мемлекет қайраткері болып, республиканың ұлттық-мемлекеттік құрылысында маңызды орын алған. Е.Ж. Жоламановтың этникалық қазақ болғанын ескерсек, оның тұлғасының Қазақстан мен Қырғызстан тарихындағы маңыздылығы арта түседі.

Түйінді сөздер: Ескендір Жоламанов, мемлекет қайраткері, қазақтар, Халық комиссары, Қырғызстан, хатшы, БК(б)П Қырғыз обком, ХКК, саяси қуғын-сүргін

Дәйексөз үшін: Рысқұлов Т.А. 1920-1930 жж. Қырғызстанның алғашқы қазақ Халық комиссары - Ескендір Жоламановтың өмірі мен қызметі // Отан тарихы. 2024. Т. 27.

№1. Б. 198-212. (Орыс.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_198-212

Введение. В период 1920-1950-х гг. в Кыргызстане жили и работали несколько десятков советско-партийных работников руководящего уровня из числа этнических казахов. Среди них выделяются имена Искандера Жоламанова, Мусабек Таукина, Санжара Сегизбаева, Саймасая Татыбекова, Хамита Ташмулина, Утегена Аимбетова, Галия Тугельбаева, Ураза и Саида Хамзамуллиных, Нуруш Янсуповой и многих др.

Жоламанова И.Ж. по праву можно назвать одним из ярких представителей казахских государственных деятелей Кыргызстана периода 1920-1930-х гг., поскольку не будучи назначенцем из Средазбюро ЦК ВКП (б), Искандер Жоламанов, за счет своих личных способностей и талантов, сумел стать составной частью когорты кыргызских государственных деятелей и национальной интеллигенции, чьи лучшие представители в лице Жусупа Абдрахманова, Абдыкерима Сыдыкова, Иманалы Айдарбекова, Ишеналы Арабаева, Таша Худайбергенова и др., считали его верным и

надежным соратником в отстаивании национальных и государственных интересов Кыргызстана.

Фото: Жоламанов Искандер Жанузакович в 1927 г.
г. Фрунзе, Кыргызская АССР

[Photo: Zholamanov Iskander Zhanuzakovich in 1927
Frunze, Kyrgyz Autonomous Soviet Socialist Republic²²]

В итоге, именно Жоламанов И.Ж. имея высокий уровень доверия со стороны кыргызских национальных лидеров вошел в руководящий состав Ревкома Кара-Кыргызской автономной области (ККАО) в качестве начальника Центрального административного отдела (носившего функции МВД), а затем в 1927 г., – с преобразованием ККАО в Кыргызскую АССР, – вошел в состав первого правительства Абдрахманова Ж. (СНК), в должности наркома внутренних дел республики. Затем, начиная с 1928 г., в течение 6-7 лет возглавлял наркомат юстиции Кыргызстана, курируя работу судов, надзорных и внутренних дел органов.

Жоламанов И.Ж. в период своей политической карьеры в 1924-1934 гг. всегда находился в гуще всех социально-политических событий Кыргызстана, в большинстве из которых, он принимал самое активное участие. Так, на его время пришлись самые важные события первой трети XX века: национальное размежевание, образование Кыргызской автономной области и дальнейшее ее преобразование в автономную республику, национально-государственное строительство, коллективизация и раскулачивание, прибытие в Кыргызстан казахов-голодобеженцев и откочевников, внутрипартийная борьба в Кыргызском Обкоме ВКП (б), массовые политические репрессии и др.

Материалы и методы. В основу настоящего исследования легли документы фондов Центрального Государственного Архива Общественно-Политической Документации Кыргызской Республики – фонды № 10 Кыргызского Обкома ВКП (б) и № 56 ЦК КП (б) Кыргызстана. В ходе изучения дел указанных фондов, нами были выявлены сведения, касающиеся жизни и деятельности Жоламанова И.Ж. в период его работы на руководящих должностях в 1925-1934 гг. Конкретно нами выявлены сведения, относящиеся к раннему периоду жизни Жоламанова И.Ж. в Ферганской области и его работы на юге Кыргызстана в начале 1920-х гг. Кроме того, в фонде № 56

²²Кабульдинов и др., 2022 – Кабульдинов З.Е. и др. Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20-50-е годы XX века (в свете новых архивных источников): сборник архивных материалов. Алматы: ИП «Алма», 2022. С.156.

автором обнаружены документы, касающиеся служебных отношений Жоламанова И.Ж. с рядом кыргызских советско-партийных функционеров первой величины: Жусупом Абдрахмановым, Баялы Исакиевым, Максимом Аммосовым и многими др. На основе полученной архивной справки из ГКНБ Кыргызской Республики, нами установлены сведения, относящиеся к биографии Жоламанова И.Ж. начиная со второй половины 1930-х гг. – времени его ареста и заключения в тюрьме НКВД г. Фрунзе; 1940-е гг. – его нахождение в исправительно-трудовом лагере в Западной Сибири, и заканчивая серединой 1950-х гг., когда он был приговорен к ссылке в Красноярский край.

Методологию настоящего исследования составили дискриптивный, типологический, историко-сравнительный методы, приемы исторической персоналистики, а также другие частно-научные методы исследования, принятые в историко-гуманитарных науках.

Обсуждение. Изучению жизни и деятельности Жоламанова Искандера Жанузаковича в казахстанской историографии до сих пор не уделялось должного внимания. Вместе с тем, Жоламанов И.Ж. является выдающимся казахским государственным деятелем первой трети XX века за пределами Казахстана, который стал непосредственным свидетелем и участником многих важных событий в истории Кыргызстана, Казахстана и соседних республик Средней Азии. Уже в 1925 г. имя Искандера Жоламанова, как казахского советско-партийного работника Кыргызстана, было известно Казахскому Краевому комитету ВКП (б). Кроме того, Жоламанов И.Ж. был репрессирован в 1937 г., и долгое время находился в тюрьме НКВД, а затем в заключении в исправительно-трудовых лагерях Западной Сибири. Поэтому считаем необходимым на основе новых и малоизученных архивных документов и библиографических материалов, максимально подробно и в хронологическом порядке воссоздать биографию указанного государственного деятеля, коего по праву можно причислить к великим именам Великой Степи, а также частью национального казахского и казахстанского исторического и культурного наследия за пределами страны.

Поскольку Жоламанов И.Ж. построил карьеру государственного деятеля именно в Кыргызстане, то, в первую очередь, следует обратиться к историографии соседней республики. В частности, в фокусе исследования находятся работы, посвященные истории Кыргызстана периода 1920-1930-х гг. Отметим тот факт, что историография соседнего Кыргызстана, также отнюдь не изобилует научными трудами, посвященным жизни и деятельности указанного государственного деятеля.

Первой историко-популярной публикацией о Искандере Жолманове (как о наркоме внутренних дел) стала газетная статья ветерана органов МВД Кыргызстана Леонида Зеличенко, где был освещен непростой и опасный период работы органов милиции новообразованной Кыргызской республики, а также отмечена большая роль и вклад Жоламанова И.Ж. в работе правоохранительной системы молодой страны (Зеличенко, 2003). Также следует указать работы кыргызского историка Джакишева А.У., где рассматривается история возникновения и развития органов милиции Кыргызстана. В работе приведена краткая биографическая справка о Жоламанове И.Ж., которая охватывает временной период от его рождения до середины 1920-х гг., а также отмечены его роль и вклад в работе кыргызских органов правопорядка (Джакишев, 2020:61; Джакишев, 2020:34). В работе кыргызского историка Курманова З.К., посвященной политическому развитию Кыргызстана 1920-1930-х гг., был хорошо рассмотрен аспект противостояния национальных государственных кадров республики установлению сталинской командно-административной и тоталитарной системы управления государством, и где Жоламанов И.Ж. предстает как один из видных

советско-партийных деятелей республики и ближайший соратник Жусупа Абдрахманова и Абдыкерима Сыдыкова (Курманов, 2005:198).

Работы кыргызстанских историков Абдрахманова Б.Ж. и Дятленко П.И. хорошо освещают массовые политические репрессии в Кыргызстане в период установления тоталитарного режима в СССР (Абдрахманов Б.Ж., 2021; Дятленко П.И., 2010). В этой связи можно также упомянуть изданный многотомный сборник, посвященный жертвам массовых политических репрессий 1930-х гг. в Кыргызстане, где даны биографические сведения на Жоламанова И.Ж.: дата и место рождения, место проживания и работы на момент ареста, год ареста, характер обвинения, приговор и статус реабилитации (Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары, 2018:61).

Комплексное изучение выдающихся персоналий государственных деятелей из числа этнических казахов в республиках Средней Азии, проводилось в рамках научно-исследовательского проекта «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20-50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)» под руководством Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова, г.Алматы, Казахстан в период 2020-2022 г. Данный проект реализовывался в рамках работы Государственной Комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, созданной Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. По тематике указанного научно-исследовательского проекта в 2022 г. были подготовлены: 1 научная статья, вошедшая в международную наукометрическую базу Web of Science, сборник архивных документов и материалов, а также издана коллективная монография.

В совместной научной публикации по проекту, были отображены основные теоретические результаты по репрессиям среди казахов на территории Кыргызстана в 1920-1950-х гг. В частности, в статье освещаются репрессии среди советско-партийных работников казахов, куда входил Жоламанов И.Ж., а также среди представителей казахской алашской интеллигенции (Балтабаева К.Н., Кабульдинов З.Е., Рыскулов Т.А., 2022:107). В сборник архивных документов, посвященном политическим репрессиям среди казахов в Средней Азии, вошли документы из ЦГА ОПД КР, относящиеся к видным казахским государственным деятелям Кыргызстана периода 1920-1940-х гг., среди которых присутствуют документы, непосредственно связанные с Жоламановым И.Ж., и, в частности, представлены источники о его работе и взаимоотношениях с кыргызским государственным деятелем Жусупом Абдрахмановым (Политические репрессии..., 2022:77-80). В подготовленной коллективной монографии, значительный раздел посвящен судьбе репрессированных наркомов казахов в Кыргызстане, где Искандеру Жоламанову посвящен отдельный параграф (Казахи в Средней Азии..., 2022:68-70).

Результаты. Жоламанов Искандер Жанузакович родился в 1901 г. в городе Торткуль Аму-Дарьинского отдела Сыр-Дарьинской области, – ныне это Республика Каракалпакстан, Республики Узбекистан. По национальности – казах. В 1908-1913 гг. он окончил начальный мектеб, затем в 1913-1919 гг. учился в русско-туземном училище города Коканд. Там же в 1920-1921 гг. он работал делопроизводителем 5-й тюркской школы. После Жоламанов И.Ж. переехал в Ташкент, где в течение 1921-1922 гг. обучался на факультете общественных наук Среднеазиатского государственного университета (САГУ), где он окончил только первый курс. Далее в мае-сентябре 1921 г. работал заведующим школьным подотделом отдела народного образования Ферганской области. В сентябре того же года, он вновь переезжает в Ташкент, где до 1922 г. находился на должности ответственного секретаря Кыргызской научной комиссии при народном комиссариате просвещения Туркестанской АССР. Из Ташкента Жоламанов И.Ж. в очередной раз возвращается в Коканд, где до сентября

1923 г. работает секретарем Кокандской уездно-городской комиссии помощи голодающим, и одновременно ответственным информатором Кокандского уездно-городского комитета ВКП (б). Из Коканда Жоламанов И.Ж. был направлен в соседний Наманган на должность ответственного секретаря Президиума Наманганского уездно-городского ревкома, где он также состоял членом. Проработав в Намангане до 1 ноября 1923 г., он переходит на работу председателя Кызыл-Жарского кочевого райисполкома в Наманганском уезде, где находился с 15 ноября 1923 до марта-апреля 1924 гг. Кроме того, с 25 ноября 1923 и до марта 1924 гг. Жоламанов И.Ж. являлся членом Наманганского уездно-городского исполкома, а с 16 марта по 22 ноября 1924 г. работал начальником административного отдела Ферганского облисполкома (Джакишев, 2020:61; ЦГА ОПД КР. Ф.10, Оп.1. Д.441. Л.110; Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары, 2018:61).

Из Ферганы Жоламанов И.Ж. переехал в соседний Кыргызстан, где 25 ноября 1924 г. он был назначен ответственным секретарем Ошского окружного исполкома, в городе Ош. Оттуда 4 января 1925 г. его направили в соседний город Джалал-Абад, где занял аналогичную должность ответственного секретаря Джалал-Абадского окружного исполкома. 16 октября 1925 г. Жоламанов И.Ж. назначен начальником административного отдела Джалал-Абадского окружного исполкома, и одновременно стал заместителем его председателя. Осенью 1926 г. руководство республики переводит его в столицу Кыргызстана город Фрунзе (ранее Пишпек), где 2 ноября его утвердили начальником Центрального административного отдела Кара-Кыргызской автономной области, что тогда было эквивалентно должности министра внутренних дел. Вместе с преобразованием Кара-Кыргызской автономной области в Кыргызскую АССР, Жоламанов И.Ж. входит в новообразованное правительство республики – Совет Народных Комиссаров во главе с Жусупом Абдрахмановым, где становится народным комиссаром внутренних дел. На этом ответственном посту он проработал до 23 декабря 1928 г., а после чего был утвержден наркомом юстиции республики (Джакишев, 2020:61; ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.441. Л.110; Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары, 2018:61).

Любопытный эпизод произошел с Жоламановым И.Ж. (фактически без его прямого участия) на начальном этапе его карьеры в Кыргызстане. Так, 24 сентября 1925 г. в Кыргызский обком ВКП (б) пришла телеграмма из Казахского Краевого комитета ВКП (б), где последний просил откомандировать в свое распоряжение Жоламанова И.Ж. как казахского работника. Остается открытым вопрос о том, как в Казахстане узнали о существовании Жоламанова И.Ж., и о его работе в Кыргызстане. Ответ из Кыргызстана был дан только спустя три месяца – 29 декабря 1925 г., когда на заседании Кыргызского Обкома ВКП (б) за подписью легендарного большевика Бурова-Петрова В.И. было решено отказать Казкрайкому в посылке Жоламанова И.Ж. в Казахстан. По-видимому, к этому времени Жоламанов И.Ж. довольно тесно интегрировался в советско-партийные органы Кыргызстана, а кроме того, к этому моменту он уже был близким соратником кыргызских национальных лидеров, которые рассматривали его как часть своей команды или советско-партийной группы. Так, бывший в 1925-1927 гг. первым секретарем Кыргызского Обкома ВКП (б) Узюков Н.А., в своем докладе о положении в Кыргызской республиканской партийной организации, отмечал, что Жоламанов И.Ж. состоял во внутрипартийной группе Абдыкерима Сыдыкова (ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.19. Л.190, 209; ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.143. Л.10 об. - 11).

Будучи в должности наркома юстиции Жоламанов И.Ж., проводил большую работу по линии своего ведомства, занимаясь решением важных государственных задач. Так, 12 января 1929 г. он вошел в состав организационной комиссии по

проведению съезда народного комиссариата юстиции Кыргызской АССР; занимался изучением спорных земельно-водных вопросов между населением Кыргызстана и Узбекистана в Сулюктинском районе на юге республики, о чем Жоламанов И.Ж. докладывал на заседании Секретариата Кыргызского обкома ВКП (б) 11 ноября 1929 г. В тот же период он курировал вопрос выполнения договора о социалистическом соревновании между республиками Средней Азии с наркоматами юстиции Узбекской ССР и Туркменской ССР (ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д. 212. Л.84, 107; ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.213. Л. 3).

26 ноября 1929 г. на заседании Исполнительного бюро Кыргызского обкома ВКП (б) Жоламанов И.Ж. докладывал об установлении окончательного варианта постройки железнодорожной ветки Фрунзе-Токмак, а в мае 1931 г. совершил рабочую поездку в районы Южного Кыргызстана по делам наркомата юстиции. Начиная с конца мая 1933 г. Жоламанов И.Ж. в качестве наркома юстиции совместно с главами ОГПУ и Управления Рабоче-Крестьянской Милиции Кыргызской АССР, проводили работу по доведению до районов республики инструкции ЦК ВКП (б) и СНК РСФСР/СССР об упорядочении производства арестов. 7 февраля 1934 г. Бюро Кыргызского обкома ВКП (б) поручило ему послать и организовать выездную сессию суда в городе Балыкчи, Иссык-Кульской области для разбора всех дел по хищению хлеба по пути следования (ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп. 1. Д. 203. Л. 195; ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 307. Л.17; ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп. 1. Д. 464. Л. 22 об.; ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д. 553. Л.93, 118; ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 561. Л. 93; ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 209. Л.75).

Жоламанов И.Ж. на посту наркома юстиции курировал расследования по ряду резонансных уголовных дел. Так, 27 февраля 1934 г. Бюро Кыргызского обкома ВКП (б) поручило ему выехать на юг республики в город Ноокат, Ошской области для расследования убийства члена ЦИК Кыргызской АССР Салиевой Уркуи и ее мужа Салиева Юлдаша. Жоламанов И.Ж. должен был лично начать следственный процесс совместно с начальником ГПУ республики. А уже в июле 1934 г. он совершил командировку в Москву в Наркомат юстиции РСФСР и ЦК ВКП (б) для присылки в Кыргызстан из центра сотрудников юстиции, поскольку в республике все еще существовал существенный дефицит кадров этой специализации (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 553. Л. 118; ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 561. Л. 93).

Каким государственным деятелем был Искандер Жоламанов, нам позволяют судить несколько документов, в которых сохранились стенограммы его выступлений на партийном пленуме 1932 г., а также во время прений по докладам других советских и партийных работников Кыргызстана. Начнем со стенограммы выступления Жоламанова И.Ж. на вечернем заседании 6-го объединенного пленума Кыргызского Обкома и Областной Контрольной Комиссии ВКП (б), состоявшегося 17 февраля 1933 г. На указанном заседании свою речь он посвятил ситуации с работой наркомата юстиции, который он тогда возглавлял. Обращает на себя внимание лапидарный и доступный слог Жоламанова И.Ж., то, как он правильно формулировал свои мысли и анализировал факты. Это позволяет нам говорить о его компетентности и профессионализме, полном и разностороннем понимании ситуации. На каждую озвученную ту или иную проблематику, Жоламанов И.Ж. аргументировано предлагал конкретное и четкое решение. Все это свидетельствует о том, что он обладал природным живым умом и большим талантом, способностью быстро и оперативно решать стоящие перед ним задачи и преодолевать трудности. Жоламанов И.Ж. не имел высшего или специального образования, однако подобно многим другим представителям своего поколения, учился всему на ходу, основываясь на большом личном и чужом практическом опыте (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 442. Л. 56-63).

Будучи на посту наркома юстиции Жоламанов И.Ж., был политически грамотным и всегда информированным о текущей ситуации в Кыргызстане, Средней Азии и, в целом, по СССР. Его государственная деятельность складывалась в тот период, когда все шло быстро, динамично, постоянно менялось, и соответственно думать и действовать нужно было таким же образом, – что он успешно и демонстрировал.

Приведем несколько примеров из речи Жоламанова И.Ж. на 6-м объединенном пленуме Кыргызского Обкома ВКП (б), где он говорил, что, во многом, успехи советской политики в социально-экономической сфере Кыргызстана, не в последнюю очередь, зависят от правильной постановки работы наркомата юстиции, в котором все еще существовали кадровые и организационные проблемы. Также большое и важное значение Жоламанов И.Ж. придавал необходимости проявлять большую мягкость в отношении класса колхозников и крестьян, и не применять к ним самые суровые меры воздействия при совершении ими противозаконных действий, если в них не было антисоветской подоплеки. И потому, по мнению наркома, к колхозникам следовало стараться применять только условное наказание, по сравнению с прослойкой так называемых кулаков, которые зачастую совершали правонарушения по мотивам своей враждебности к новой советской власти. В целом, Жоламанов И.Ж. предлагал применять высшую меру наказания – расстрел, крайне редко, и ни в коем случае не злоупотреблять этим видом наказания. На этом же пленуме им предложено учредить должность запасного судьи, что позволило бы судебной власти четко и бесперебойно функционировать в районах Кыргызстана (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 442. Л. 56-63).

В другом выступлении на заседании бюро Кыргызского обкома ВКП (б) Жоламанов И.Ж. выступил по такому важному для Кыргызстана вопросу, как хлебозаготовки в северных и южных районах республики. По всей видимости, вопрос относился к той самой ситуации, когда Жусуп Абдрахманов в должности главы СНК республики, распорядился использовать подготовленный к отправке в центральные районы СССР хлеб для нужд граждан своей республики, а также включая прибывших казахских голодобеженцев. Так, Жоламанов И.Ж. отмечал, что «Тов. Шахрай и Абдрахманов были в весьма натянутых отношениях. Парторганизация не может выполнять планы хлебозаготовок, перевозок, переживая трудности, имеются разногласия между Совнаркомом и Обкомом и эти разногласия не могли не иметь своего отражения на работе». Кроме того, по поводу использования хлеба на заготовках им приводился следующий факт относительно советско-партийного деятеля и члена Кыргызского Обкома ВКП (б) Осмонкула Алиева: «Алиев, будучи в Талассе, в Рыковском районе, давал товарищам распоряжение] не трогать у колхозов хлеб. Алиев был секретарем Обкома», а также «История с перерасходом хлеба была. Вывоз хлеба из глубинки мы не выполняли, почему понесли грубейшую ошибку и меня за это неоднократно ругали» (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 469. Л. 45-47).

По всей вероятности, все это относится к тем самым событиям 1932-1933 гг., когда ряд кыргызских советско-партийных деятелей руководящего уровня пошли вразрез с политикой центра по вывозу хлеба из республики. Безусловно, Жоламанов И.Ж. в вопросе хлебозаготовок был на стороне Ж.Абдрахманова и других кыргызских руководителей, учитывая, что этот хлеб пошел на нужды голодающих как самой республики, так и находившихся в Кыргызстане голодобеженцев казахов.

Им также был затронут важный для республики кадровый вопрос. В частности, Жоламанов И.Ж. указывал, что «Пару лет тому назад были разговоры о приглашении в Киргизию Сыдыкова²³ и людей ему подобных – высланных отсюда. Об этом деле разговаривали так: почему русские, сосланные сюда могут работать в аппарате, а

²³Имеется в виду Абдыкерим Сыдыков.

сосланные киргизы не могут. Киргиз может проводить свое влияние здесь». Таким образом, Жоламановым И.Ж. публично было озвучено мнение значительного сегмента кыргызских государственных служащих и общества: почему кадровый дефицит в республике преодолевался посредством приглашения на работу пришлых работников, бывших ментально чуждыми местным культурно-бытовым условиям Кыргызстана, в то время как не удел оказывалась целая прослойка образованных кыргызов с опытом государственной службы, но не востребованная по причине их социального происхождения (так называемый бай-манапский элемент – т.е. представители кыргызской родовой аристократии, имевших опыт работы в царских органах местного управления). Сюда же можно добавить и фактор оппозиционности кыргызской национальной интеллигенции по отношению к советской политике, проводимой командно-административными методами, что и было показано в случае с заявлением «тридцатки» во главе с Абдыкеримом Сыдыковым (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 469. Л.45-47).

Другой важный и связанный с предыдущим вопрос, относился к росту молодых кыргызских советско-партийных кадров из среды батрацко-бедняцких слоев общества. Жоламанов И.Ж. совершенно справедливо по этому поводу отмечал, что назначение молодых кыргызских работников из районов на ответственные должности является положительным явлением, однако при этом совершенно отсутствовал механизм контроля за ростом и развитием этих кадров. И, в заключении, Жоламанов И.Ж. обратил внимание на методы работы карательной системы республики, отмечая в некоторых местах излишнее проявление ею негуманных действий, при сборе показаний и материалов от подследственных (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 469. Л. 45-47).

Начиная с 1928 г. Жоламанов И.Ж. был членом СНК Кыргызской АССР, а с 1930 г. – членом Президиума ЦИК Советов, будучи наркомом юстиции и одновременно государственным прокурором республики. Кроме того, Жоламанов И.Ж. был постоянным членом Бюро Кыргызского обкома ВКП (б)²⁴. Затем 24 апреля 1933 г. он был назначен председателем Комиссии по оказанию помощи казахским откочевникам и голодобеженцам при СНК Кыргызской АССР. Назначение на указанную должность, состоялось при непосредственной поддержке со стороны председателя СНК республики Жусупа Абдрахманова, чьим близким другом и соратником был Жоламанов И.Ж. (ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.397. Л.165; ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 441. Л. 117; ЦГА КР. Ф. 23. Оп. 1. Д. 729. Л. 73)

Будучи наркомом юстиции, Жоламанов И.Ж. имел только среднее образование, почему он с большим рвением стремился получить высшее юридическое образование. Так, 13 августа 1929 г. на заседании Исполнительного бюро Кыргызского обкома ВКП (б) слушалось заявление Жоламанова И.Ж. о посылке его на учебу в Москву или Ленинград на высшие юридические курсы, однако, на тот момент, от этого было решено отказаться. Наконец, 26 июля 1934 г. на Бюро Кыргызского Обкома ВКП (б) было принято решение о командировании Жоламанова И.Ж. на учебу в Институт Красной профессуры в город Москву, причем Бюро Кыргызского Обкома ходатайствовало о его зачислении туда перед мандатной комиссией ЦК ВКП (б). В этой связи, 3 августа 1934 г. Бюро Кыргызского Обкома ВКП (б) освободило Жоламанова И.Ж. от должности наркома юстиции Кыргызской АССР, по причине его направления на учебу в Москву (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 202. Л. 124; ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 442. Л. 87; ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 561. Л. 189, 197).

После середины 1934 г. Жоламанов И.Ж. находился за пределами Кыргызстана, о чем свидетельствует разбирательство на заседании бюро Кыргызского Обкома ВКП (б)

²⁴Областной комитет ВКП (б) Кыргызской АССР – центральная партийная организация Кыргызстана с 1925 по 1937 гг.

от 7 августа 1935 г. под председательством первого секретаря Белоцкого М.Л., где Жоламанов И.Ж. был подвергнут серьезной критике за то, что в бытность его наркомом юстиции, он ненадлежащим образом организовал следствие по делу об убийстве члена Кыргызского ЦИК Уркуи Салиевой и ее мужа в феврале 1934 г. В частности, его критиковали за то, что из-за некомпетентности следователей, приговор Главного суда Кыргызской АССР по данному делу был отменен вышестоящей союзной инстанцией, из-за чего часть обвиняемых сбежала, и что привело к затяжке дела. На указанном заседании было вынесено следующее решение: «Поставить об этом в известность парторганизацию, в которой в настоящее время состоит тов. Жоламанов, для наложения взыскания». Таким образом, после того как Жоламанов И.Ж. отбыл на учебу в Москву, в Кыргызстан он не вернулся. Кроме того, в 1935 г. его обвиняли в проявлении «семейственности», что предполагало не вынесение проблемных вопросов внутри аппарата Наркомата юстиции за пределы ведомства, и использование авторитета руководителя. Вдобавок он был обвинен в «самоснабжении», т.е. в незаконном получении продуктов и других промтоваров используя служебное положение руководящего работника (ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.651. Л.47; ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.264. Л.39; ЦГА ОПД КР. Ф.10. Оп.1. Д.273. Л.179).

10 сентября 1937 г. на очередном заседании ЦК КП (б) Кыргызской ССР сообщалось, что в отношении Жоламанова И.Ж. поступили компрометирующие материалы о его связях в прошлом с контрреволюционными националистами, а Партколлегия Комитета Партийного Контроля по Кыргызстану поручалось срочно проверить данные материалы. Мы не располагаем этими компрометирующими материалами, однако в нашем распоряжении есть не менее важные документы, которые легли в основу его преследований, обвинений и ареста. Так, согласно показаниям арестованного бывшего наркома коммунального хозяйства Кыргызской ССР Болоталы Темирбекова, Жоламанов Искандер был членом оппозиционной группы Абдыкерима Сыдыкова, выступавшей против политики большевистского руководства в Кыргызстане командно-административными методами. В составе группы находился весь цвет кыргызской дореволюционной и советской интеллигенции, а также высшей советско-партийной номенклатуры республики: Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдрахманов, Ишеналы Арабаев, Иманалы Айдарбеков, Касым Тыныстанов, Садык Чонбашев, Джанек Султанаев, Таш Худайбергенов, Дардаил Абдуллин, Бахрам Умралин, Сейдахмет Чукин и другие. Всего в составе группы Сыдыкова А. по показанию Болоталы Темирбекова насчитывалось 39 человек. При этом руководителем группы был назван никто иной, как Турар Рыскулов. В эту группу Искандер Жоламанов мог войти, будучи другом Жусупа Абдрахманова, а также имея хорошие товарищеские отношения со многими кыргызскими советско-партийными руководителями (ЦГА ОПД КР. Ф. 56. Оп. 1. Д. 36. Л. 2; ЦГА ОПД КР. Ф. 56. Оп. 5. Д. 24. Л. 100).

Какими были отношения, сложившиеся между Жоламановым И.Ж. и ведущими кыргызскими государственными деятелями в период второй половины 1920-х – первой половины 1930-х гг., хорошо рисуют свидетельства некоторых советско-партийных функционеров республики. Так, бывший председатель СНК Кыргызской АССР Баялы Исакеев, будучи под арестом, на допросе указывал, что во время беседы с Аммосовым М.К. он выдвинул кандидатуру Жоламанова И.Ж. на одну из руководящих должностей в республике. Также Исакеев Б. утверждал, что Жоламанов И.Ж. хотя и был другом Жусупа Абдрахманова, но, тем не менее, не входил в число его партийной группы. При этом, когда Абдрахманов Ж. будучи в должности председателя СНК Кыргызской АССР выезжал в командировки, то своим заместителем – т.е. исполняющим

обязанностей председателя СНК республики, оставлял именно Жоламанова И.Ж. (ЦГА ОПД КР. Ф.56. Оп.5. Д.24. Л.171)

Тот факт, что Жоламанов И.Ж. был большим другом Жусупа Абдрахманова, и находился с ним в близких и доверительных отношениях, подтверждал нарком здравоохранения Кыргызстана Кожокан Шоруков (также репрессированный) в своем письме к Аммосову М.К. от 9 августа 1937 г.: «Кстати сказать, одним из любимчиков Абдрахманова, его другом был Джоломанов. Он его выдвигал с округа в область, из области в наркомы /Наркомвнутдел/ Наркомюст/ и когда Абдрахманов куда-нибудь уезжал, Джоломанов оставался за Пред. СНК. Джоломанов до сих пор о своих отношениях с Абдрахмановым и абдрахмановщине нигде не высказывал...». В том же письме Шоруков К. сообщал Аммосову М.К. факты о социальном происхождении Жоламанова И.Ж.: «...он по своему происхождению, как будто бы сын дореволюционного банковского чиновника – следует разобрать...» (ЦГА ОПД КР. Ф. 56. Оп. 5. Д. 24. Л. 124-125).

Более подробные сведения о происхождении Жоламанова И.Ж. и этапах его становления, как одного из руководящих работников Кыргызстана, дает датированная 15 января 1934 г. докладная записка сотрудника ОГПУ Кыргызской АССР Имаша Токбаева, направленная на имя первого секретаря Кыргызского обкома ВКП (б) Белоцкого М.Л.

В частности, в записке говорится о том, что в 1920 г. Жоламанов И.Ж. работал в г. Намангане ответственным секретарем уездного ревкома, и что был исключен из рядов ВЛКСМ, как сын знаменитого купца казаха и переводчика (устного и письменного) Кокандского уездного начальника. Также сообщалось, что во время пребывания Жоламанова И.Ж. на территории Ферганской долины, его везде изгоняли как чуждого элемента. Ситуация изменилась тогда, когда будущий первый нарком юстиции Кыргызстана Таш Худайбергенов, работая в то время зампредом Кокандского облисполкома, оказал поддержку Жоламанову И.Ж. (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 615. Л. 21).

Дело в том, что согласно И.Токбаеву, Таш Худайбергенов был знаком с отцом Жоламанова И.Ж., поскольку их отцы оба служили у Кокандского уездного начальника (отец Таша Худайбергенова служил джигитом). Таким образом, в дальнейшем, благодаря поддержке Таша Худайбергенова, Жоламанова И.Ж. назначили сначала ответственным секретарем Джалал-Абадского окружного исполкома, затем председателем Кызыл-Джарского ревкома, а после 1925 г. – начальником административно-хозяйственного управления Джалал-Абадского округа. Вероятно, что через Таша Худайбергенова, Жоламанов И.Ж. познакомился с Абдыкеримом Сыдыковым, Жусупом Абдрахмановым и многими др. кыргызскими национальными лидерами, и вошел с последними в доверительные отношения. Благодаря этому, в 1926 г. его перевели во Фрунзе на должность начальника административного отдела, а затем при поддержке Жусупа Абдрахманова утвердили первым по счету наркомом внутренних дел Кыргызской ССР. Затем в 1928 г. Абдрахманов Ж. поддержал кандидатуру Жоламанова И.Ж. на пост наркома юстиции (ЦГА ОПД КР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 615. Л. 21).

Все эти моменты биографии Жоламанова И.Ж., в сжатом виде определяемые как «чуждое социальное происхождение», его связи с арестованными и затем репрессированными кыргызскими советско-партийными деятелями, а также претензии к его работе на посту наркома юстиции, выразившиеся в «засорении аппарата наркомата юстиции чуждым элементом», привели к закономерному итогу в условиях той трагической эпохи. Уже 14 сентября 1937 г. Жоламанов И.Ж. был арестован органами НКВД Кыргызской ССР по обвинению в участии в контрреволюционной

националистической организации, именуемой «Социал-Туранская партия» по статьям 58-2, 58-7 и 58-11 УК РСФСР (Архивная справка ГКНБ КР, от 10 августа 2022).

Необходимо отметить, что Жоламанов И.Ж., равно как и другие руководящие советско-партийные работники казахи Кыргызстана (Таукин М.И., Сегизбаев С.Б.), были составной и неотъемлемой частью советско-партийного руководства республики, ядром которого были кыргызские национальные руководители, подвергшиеся политическим преследованиям и репрессиям. Поэтому Жоламанов И.Ж., как и другие наркомы казахи Кыргызстана стали жертвами политических репрессий 1937-1939 гг., имевших целью укрепление сталинской административно-командной и тоталитарной системы управления государством, а также предполагавших, в том числе, нейтрализацию (ликвидацию) как внутрипартийной оппозиции в ЦК ВКП (б), так и оппозицию из числа национальных советско-партийных работников.

16 января 1939 г. Спецотдел Наркомата Юстиции Кыргызской ССР направил секретный доклад на имя наркома внутренних дел Кыргызской ССР полковнику Лоцманову И.П., где обрисовывалась борьба с «врагами народа» и «вредителями» в аппарате Наркомата юстиции республики. В данном докладе Жоламанов И.Ж. вместе с бывшим председателем Верховного Суда Кыргызской ССР Сегизбаевым С.Б. (этнический казах), экс-наркомом юстиции Табельдиновым К.Т. (1935-1937 гг.), бывшим прокурором республики Смирновым (1935-1937 гг.), а также экс-председателями (в 1934-1937 гг.) Главного суда Кыргызской АССР Кулагиным Н.В. и Верховного Суда Кыргызской ССР Чуркиным (декабрь 1937 г.) были названы разоблаченными врагами народа, которые занимались вредительской деятельностью в наркомате, засоряли судебные органы контрреволюционным преступным и разложившимся элементом, а также смазывали дела в отношении контрреволюционного и воровского элемента. Кроме того, в докладе указанные деятели обвинялись в том, что при их участии и попустительстве происходило «массовое, огульное неосновательное осуждение трудящихся из колхозно-сельского актива». Лично Искандер Жоламанов обвинялся в том, что в период своего руководства наркоматом юстиции Кыргызской АССР, он принял на работу людей, которые были затем арестованы и осуждены как контрреволюционные националисты. (ЦГА ОПД КР. Ф.56. Оп.5. Д.168. Л.2-3).

4 февраля 1939 г. постановлением УГБ НКВД Кыргызской ССР следствие в отношении Жоламанова И.Ж. было временно приостановлено в связи с его болезнью, а сам он находился на лечении в больнице тюрьмы № 1 НКВД. Уже 19 августа 1940 г. постановлением Особого совещания при НКВД СССР Жоламанов И.Ж. был приговорен к 5 годам исправительно-трудовых лагерей. После чего отбыв наказание, он обосновался в поселке Асино, Асиновского района, Томской области, где стал работать агрономом-полеводом. Однако и там, в сибирской глуши, карательная машина настигла отставного наркома, и уже 31 мая 1950 г. он был арестован органами УМГБ Томской области «За принадлежность к антисоветской националистической организации» по статьям 58-2, 58-11 УК РСФСР. Уже 19 августа 1950 г. постановлением Особого совещания при МГБ СССР Жоламанов И.Ж. был выслан на поселение в Красноярский край, а спустя 5 лет – 29 ноября 1955 г. Определением Судебной коллегии по Уголовным Делах Верховного Суда Кыргызской ССР постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 19 августа 1940 г. и постановление Особого Совещания при МГБ СССР от 19 августа 1950 г. были отменены, а дело в отношении Жоламанова И.Ж. производством прекращено за недоказанностью состава преступления (Архивная справка ГКНБ КР, от 10 августа 2022).

Заключение. В данной статье сделана попытка воссоздать картину жизни и деятельности выдающегося государственного деятеля Кыргызстана 1920-1930-х гг. – Искандера Жоламанова, который сыграл заметную роль в исторических событиях Кыргызстана указанной эпохи и внес свой вклад в национально-государственное развитие республики. Тот факт, что он был одним из ближайших соратников Жусупа Абдрахманова, Абдыкерима Сыдыкова, Таша Худайбергенова и многих других кыргызских государственных деятелей, говорит о его человеческих качествах и достоинствах, организаторских и управленческих способностях, о высоком уровне доверия, оказанного ему во время исполнения им высоких государственных должностей в Кыргызстане.

Личность Искандера Жоламанова и оставленное им историко-культурное наследие, заслуживают самых высоких оценок одновременно в Казахстане и Кыргызстане, поскольку он был первым казахом, который занял пост наркома в правительстве (СНК) Кыргызстана, став государственным деятелем руководящего уровня за пределами Казахстана. Данный факт позволяет говорить о том, что Жоламанов И.Ж. является частью национального историко-культурного достояния Казахстана за рубежом, точнее в Центральной Азии. Представляется необходимым продолжить работу по изучению личности и деятельности Жоламанова И.Ж. с привлечением более широкой источниковедческой базы, для чего предстоит выполнить ряд археографических экспедиций в архивы стран Центральной Азии и СНГ, провести поиски его родственников и потомков, с целью получения эксклюзивных данных и материалов, относящихся к биографии видного государственного деятеля.

Источники

ЦГА КР — Центральный Государственный Архив Кыргызской Республики, г. Бишкек.
ЦГА ОПД КР — Центральный Государственный Архив Общественно-Политической Документации Кыргызской Республики, г. Бишкек.

Sources

CGA KR — Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Kyrgyzskoj Respubliki, Bishkek.
CGA OPD KR — Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Obshhestvenno-Politicheskoy Dokumentacii Kyrgyzskoj Respubliki, Bishkek.

Литература

Абдрахманов, 2018 — *Абдрахманов Б.Дж.* Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары (1920-1953-жж.). 10 томдук. IV том. Бишкек, 2018. 262 б.

Абдрахманов, 2021 — *Абдрахманов Б.Дж.* Репрессивные меры карательных органов Кыргызстана в 30-е годы XX века. Причины и последствия: Дисс...канд ист. наук: Бишкек, 2021. 339 с.

Архивная справка ГКНБ КР от 10 августа 2022 г.

Балтабаева, Кабульдинов, Рыскулов, 2022 — *Балтабаева К.Н., Кабульдинов З.Е., Рыскулов Т.А.* Книга жертв политических репрессий в Кыргызстане в 1920-1950-х гг. как источник по изучению политических репрессий казахов за пределами советского Казахстана // *Вестник Томского государственного университета. История.* 2022. № 76. С. 100-110.

Джакишев, 2020 — *Джакишев А.У.* Исторический опыт создания, становления и развития органов милиции Кыргызстана (1918 – начало 2000-х гг.) Бишкек: КРСУ, 2020. 150 с.

Джакишев, 2020 — *Джакишев А.У.* История становления и развития уголовного розыска Кыргызстана (1918–2018 гг.) // *Вестник КРСУ.* 2020. Том 20. № 2. С.32-40.

Дятленко, 2010 — *Дятленко П.И.* Реабилитация репрессированных граждан в Кыргызстане (1954-1991 гг.) Бишкек: КРСУ, 2010. 254 с.

Зеличенко, 2003 — *Зеличенко Л.* Строптивый нарком // Газета МВД КР. Бишкек. 9 сентября 2003. № 21.

Кабульдинов и др., 2022 — *Кабульдинов З.Е. Балтабаева К.Н., Рыскулов Т.А.* Казахи в Средней Азии: история и судьбы (1920-1950 гг.). Алматы: ИП «Алма», 2022. 472 с.

Кабульдинов и др., 2022 — *Кабульдинов З.Е. Балтабаева К.Н., Рыскулов Т.А.* Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20-50-е годы XX века (в свете новых архивных источников): сборник архивных материалов. Алматы: ИП «Алма», 2022. 620 с.

Курманов, 2005 — *Курманов З.К.* Национальная интеллигенция 20-30 годов: вклад в возрождение государственности кыргызского народа и борьбу с тоталитарно-авторитарным режимом. Бишкек: БИ. 2005. 378 с.

References

Abdrahmanov, 2018 — *Abdrahmanov B. Dzh.* Kyrgyzstandagy sajasij repressijany kurmandyktary (1920-1953-zhzh.) [Victims of political repression in Kyrgyzstan (1920-1953)]. 10 tomduk. Vol. IV. Bishkek, 2018. 262 p. [In Kyrgyz]

Abdrahmanov, 2021 — *Abdrahmanov B. Dzh.* Repressivnye mery karatel'nyh organov Kyrgyzstana v 30-e gody XX veka. [Repressive measures of the punitive authorities of Kyrgyzstan in the 30s of the twentieth century. Causes and consequences]. Bishkek, 2021. 339 p. (In Russ.).

Arhivnaja spravka, 2022 — Arhivnaja spravka GKNB KR, 10 avgusta 2022 [Archival information of the National Security Committee of the Kyrgyz Republic. August 10, 2022].

Baltabaeva et al, 2022 — *Baltabaeva K.N., Kabul'dinov Z.E., Ryskulov T.A.* Kniga zhertv politicheskij repressij v Kyrgyzstane v 1920-1950-h gg. kak istochnik po izucheniju politicheskij repressij kazahov za predelami sovetskogo Kazahstana [The book of Victims of Political Repression in Kyrgyzstan in the 1920s-1950s as a source for the study of political repression of Kazakhs outside Soviet Kazakhstan] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija*. 2022. Nr. 76. Pp. 100-110. (In Russ.).

Djatlenco, 2010 — *Djatlenco P.I.* Reabilitacija repressirovannyh grazhdan v Kyrgyzstane (1954-1991 gg.) [Rehabilitation of repressed citizens in Kyrgyzstan (1954-1991)]. Bishkek, 2010. 254 p. (In Russ.).

Dzhakishev, 2020 — *Dzhakishev A.U.* Istoricheskij opyt sozdaniya, stanovleniya i razvitiya organov milicii Kyrgyzstana (1918 – nachalo 2000) [The historical experience of the creation, formation and development of the police of Kyrgyzstan (1918 – early 2000s)] Bishkek: KRSU, 2020. 150 p. (In Russ.).

Dzhakishev, 2020 — *Dzhakishev A.U.* Istorija stanovleniya i razvitiya ugolovnogogo rozyska Kyrgyzstana (1918–2018 gg.) [The history of the formation and development of the criminal investigation Department of Kyrgyzstan (1918-2018)] // *Vestnik KRSU*. 2020. Vol. 20. Nr. 2. Pp. 32-40. (In Russ.).

Kabul'dinov et al, 2022 — *Kabul'dinov Z.E., Baltabaeva K.N., Ryskulov T.A.* Kazahi v Srednej Azii: istorija i sud'by (1920-1950s) [Kazakhs in Central Asia: History and Destinies (1920-1950)]: Kollektivnaja monografija. Almaty, 2022. 472 p. (In Russ.).

Kabul'dinov, 2022 — *Kabul'dinov Z.E., Baltabaeva K.N., Ryskulov T.A.* Politicheskie repressii sredi kazahov na territorii respublik Srednej Azii v 20-50-e gody XX veka (v svete novyh arhivnyh istochnikov) [Political repression among Kazakhs in the republics of Central Asia in the 20-50s of the twentieth century (in the light of new archival sources)]. Almaty, 2022. 620 p. (In Russ.).

Kurmanov, 2005 — *Kurmanov Z.K.* Nacional'naja intelligencija 20-30 godov: vklad v vozrozhdenie gosudarstvennosti kыргызского народа i bor'bu s totalitarno-avtoritarnym rezhimom. [The National intelligentsia of the 20s and 30s: contribution to the revival of the statehood of the Kyrgyz people and the fight against the totalitarian authoritarian regime.] Bishkek, 2005. 378 p. (In Russ.).

Zelichenko, 2003 — *Zelichenko L.* Stroptivyy narkom [The obstinate People's Commissar] // *Gazeta MVD KR*. Bishkek. 9 Sept. 2003. Nr. 21. (In Russ.).

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 213-229, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_213-229

ИСТОРИЯ МИГРАЦИЙ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАН В XX ВЕКЕ: ВЛИЯНИЕ НА ЭТНИЧНОСТЬ И ГРАЖДАНСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Нурболат Аскерович Абуов¹, Зауре Кенесовна Картова²

¹Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Петропавловск
(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, директор филиала

<https://orcid.org/0000-0002-5843-3365> E-mail: abuovnur@mail.ru

²НАО Козыбаев университет

(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, декан факультета истории, экономики и права

<https://orcid.org/0000-0001-5702-8838> E-mail: kartov_m@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Абуов Н.А., Картова З.Н., 2024

Аннотация. *Введение.* Конец XIX-го и весь XX век стал непростым периодом в судьбе немцев, переживших добровольные миграции и насильственные депортации, вызванные политикой царской России и руководства СССР. Проживание в чрезвычайных условиях Сибири и Казахстана, на спецпоселении, политика строительства советского народа, и другие испытания вызвали на повестку дня все адаптационные резервы немецкого этноса, который был вынужден рефлексировать о своей гражданской и этнической идентичности. *Цель и задачи исследования* - изучить на основе исторических процессов миграции и депортации особенности адаптации немцев к Казахстану, определить особенности их этнической идентичности, послужившие основой сохранения гражданства Казахстана или причинами их выезда на историческую родину. *Материалы.* В качестве источников исследования взяты труды краеведов, воспоминания спецпоселенцев-немцев, выявленные архивные материалы, освещающие этапы переселения немцев. *Результаты.* Рассеянные в результате депортации на огромной территории Казахстана, немцы показали свои лучшие черты национального характера: трудолюбие, ответственность, честность, аккуратность, стремление создать образцовые предприятия и личные домохозяйства. Казахский этнос, также показал лучшие образцы человечности, дружелюбие, милосердие и толерантность к представителям депортированных этносов. *Выводы.* Собранные факты по истории немцев в Казахстане, демонстрируют их непростую историческую судьбу, возможность сделать личный выбор в отношении своего места проживания, которую они осознанно считают для себя Родиной.

Ключевые слова: миграции, депортация, воспоминания, этническая и гражданская идентичность, немцы, Казахстан.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта Фундаментальных научных исследований (ФНИ) BR20280975 «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» при финансовой поддержке КН МНВО РК.

Для цитирования: Абуов Н.А., Картова З.К. История миграций немцев в Казахстан в XX веке:

влияние на этничность и гражданскую идентичность // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 213-229. (Рус.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_213-229

HISTORY OF GERMAN MIGRATIONS TO KAZAKHSTAN IN THE XX CENTURY: IMPACT ON ETHNICITY AND CIVIC IDENTITY

Nurbolat Askerovich Abuov¹, Zaure Kenesovna Kartova²

¹Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov in Petropavlovsk

(86, Pushkin Str., 150000, Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, the Head of the Branch

<https://orcid.org/0000-0002-5843-3365> E-mail: abuovnur@mail.ru

²NPLC Kozybayev University

(86, Pushkin Str., 150000, Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, the Dean of the Faculty of History, Economics and Law

<https://orcid.org/0000-0001-5702-8838> E-mail: kartov_m@mail.ru

Abstract. Introduction. The end of the XIX and the entire XX century became a difficult period in the fate of the Germans who survived voluntary migrations and forced deportations caused by the policies of tsarist Russia and the leadership of the USSR. Living in the extreme conditions of Siberia and Kazakhstan, in a special settlement, the policy of creating the Soviet people, and other challenges brought to the agenda all the adaptive reserves of the German ethnic group, which was forced to reflect on its civil and ethnic identity. *The purpose and objectives* of the research are to study, on the basis of historical processes of migration and deportation, the peculiarities of adaptation of Germans to Kazakhstan, to determine the features of their ethnic identity, which served as the basis for preserving the citizenship of Kazakhstan or the reasons for their departure to their historical Homeland. *Materials.* The research sources include the works of local historians, the memories of special German settlers, and identified archival materials covering the stages of German resettlement. *Results.* The Germans, scattered as a result of deportation on the vast territory of Kazakhstan, showed their best traits of national character: diligence, responsibility, honesty, accuracy, the desire to create exemplary enterprises and personal households. The Kazakhs also showed examples of humanity, the ability to be friends, be merciful and tolerant to representatives of deported ethnic groups. *Conclusion.* The collected facts on the history of the Germans in Kazakhstan demonstrate their difficult historical fate, the opportunity to make their choice regarding their place of residence, which they consciously consider to be their Homeland.

Key words: migration, deportation, memories, ethnic and civic identity, Germans, Kazakhstan

Acknowledgements. The article was published as part of the Basic Scientific Research project (BSR) BR20280975 «Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity» with the financial support of the CS MSHE RK.

For citation: Abuov N.A., Kartova Z.K. History of German migrations to Kazakhstan in the XX century: impact on ethnicity and civic identity// Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 213-229. (In Rus.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_213-229

XX ҒАСЫРДАҒЫ НЕМІСТЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ ТАРИХЫ: ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІККЕ ӘСЕРІ

Нурболат Аскерович Абуов¹, Зауре Кенесовна Картова²

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Петропавл қаласындағы филиалы

(86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, филиал директоры

<https://orcid.org/0000-0002-5843-3365> E-mail: abuovnur@mail.ru

²КЕАҚ М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

(86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Тарих, экономика және құқық факультетінің деканы

<https://orcid.org/0000-0001-5702-8838> E-mail: kartov_m@mail.ru

Андатпа. *Kipicne.* XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр патшалық Ресей мен КСРО басшылығының саясатынан туындаған ерікті көші-қон мен күштеп депортациялаудан аман қалған немістердің тағдырындағы қиын кезең болды. Сібір мен Қазақстанның төтенше жағдайларында, арнайы қоныстарда тұру, кеңес халқының құрылыс саясаты және басқа да сынақтар өзінің азаматтық және этникалық бірегейлігі туралы рефлексия жасауға мәжбүр болған неміс этносының барлық бейімделу резервтерін күн тәртібінде қарауға әкелді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – көші-қон мен депортацияның тарихи процестері негізінде немістердің Қазақстанға бейімделу ерекшеліктерін, олардың Қазақстан азаматтығын сақтауға негіз болған этникалық бірегейлігінің ерекшеліктерін немесе олардың тарихи отанына оралу себептерін анықтау. *Материалдар.* Зерттеудің дереккөзі ретінде өлкетанушылардың еңбектері, арнайы қоныс аударушылар – немістердің естеліктері, қоныс аудару кезеңдерін көрсететін архив материалдары алынды. *Нәтижелер.* Депортация нәтижесінде Қазақстан аумағындағы немістер өздерінің ұлттық сипаттағы жақсы қасиеттерін көрсете білді: еңбекқорлық, жауапкершілік, адалдық, ұқыптылық, үлгілі кәсіпорындар мен жеке үй шаруашылықтарын құруға ұмтылу. Сондай-ақ, қазақтар да адамгершілік, достасу, мейірімді және депортацияланған этностардың өкілдеріне төзімді болу қасиеттерін көрсете білді. *Қорытынды.* Қазақстандағы немістердің тарихы бойынша жинақталған фактілер олардың күрделі тарихи тағдырын, өздері үшін таңдау жасау мүмкіндігін көрсетеді.

Түйін сөздер: көші-қон, депортация, еске алу, этникалық және азаматтық бірегейлік, немістер, Қазақстан.

Алғыс айту: Мақала іргелі ғылыми зерттеулер (IF3) жобасын іске асыру шеңберінде орындалды. BR20280975 «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» ҚР ҒЖБМ ҒҚ қаржылық қолдауымен.

Дәйексөз үшін: Абуов Н.Ә., Қартова З.К. XX ғасырдағы немістердің Қазақстанға қоныс аудару тарихы: этникалық және азаматтық бірегейлікке әсері // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 213-229. (Орыс.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_213-229

Введение. Исследование формирования полиэтнического населения Республики Казахстан, добровольные и принудительные миграции различных этносов на территорию республики в разные годы имеет множество аспектов и приобретают особую актуальность в XXI веке. Для полиэтнического Казахстана сохранение межнационального, межконфессионального мира, укрепление гражданственности и государственной идентичности всех членов казахстанского общества в современной геополитической ситуации - одно из приоритетных направлений в развитии страны.

Современное многообразие этнических идентичностей и процесс идентификации по различным критериям - это объективная реальность в развитии нашей республики. В научный оборот термин «идентификация» (лат. Identifico –отождествление) введен З.Фрейдом и означает понимание индивидом своей общности, включенности в социальную, политическую, этническую) группу» (Политология, 1998:351). В статье нами рассматривается этническая идентичность (этничность) немцев как динамичное социальное свойство, тесно связанное с историческими процессами XX века. Немцы Казахстана, адаптируясь к новым условиям жизни в XX веке были вынуждены трансформировать свою этничность. Сохраняя свою этничность они также позитивно воспринимали национальные чувства, язык и культуру, традиции, историю государственности того народа, на территории которого они оказались в результате добровольных и принудительных миграций. Сохраняя межнациональный мир в стране, они способствовали демократическому развитию Республики Казахстан. Конституция РК согласно статье 19, пункт 2 гарантирует, что «Каждый имеет право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества» (Конституция РК, 1995). Таким образом, у всех этносов Республики Казахстан есть права в реализации их этнической идентичности использовании языка, культуры и традиций. Вместе с тем, этносы страны должны также полноценно осознавать свою современную гражданскую идентичность, что включает в себя знание государственного языка, законов республики, историю государственности Казахстана, культуру и духовные ценности государствообразующего народа. Необходимость взаимодействовать и поступательно развивать страну требует ежедневного труда от представителей различных этносов в формировании благоприятной этнополитической, социокультурной среды, что также стало предметом данного исследования.

Национальная политика СССР в отношении отдельных народов вызывала целый комплекс политических, социально-культурных, экономических мер и репрессий, направленных на последовательное размывание этнической идентичности этносов, четко определив границы и культуру советского общества. Нами на примере истории советских немцев в Казахстане в XX веке раскрываются причины и характер их появления в республике, рассматриваются последствия репрессий, депортаций, деятельность советской идеологической машины, оказавшей серьезное влияние на этническую идентичность немцев и их выбор в отношении своей гражданской идентичности.

Характеризуя сложившуюся ситуацию в начале 1990-х гг., Первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев писал: «Одна из особенностей Казахстана заключается в том, что это единственная республика, в которой коренное население хотя и представляет самую большую группу, но не является большинством. ... когда начавшаяся перестройка позволила, наконец, поставить вопрос о возрождении

национальной культуры, традиций, истории казахов, мы прекрасно осознали и другое - не менее ущемленными оказались права и достоинство всех других народов, проживающих на территории республики» (Назарбаев 1991: 225). Обретение Республикой Казахстан независимости для коренного населения стало исполнением вековой мечты казахов, а для остальных народов стало причиной тревог и опасений. Многие депортированные народы в период существования СССР, а также другие этносы, пополнявшие состав населения Казахстана в течение XVIII-XX веков, задались вопросом, где теперь их родина, какое будущее их ожидает в республике.

В связи с этим в статье нами предпринимается попытка реконструировать судьбу немецкого этноса, который оказался в Казахстане в результате добровольных и принудительных миграций, пережил комплекс репрессий и давление советской идеологической машины, что серьезным образом отразилось на их дальнейшей судьбе, в вопросе выбора своего гражданства.

Материалы и методы. Источниковой базой для статьи стали архивные фонды: Северо-Казахстанского государственного архива – Ф. № 1189, 22, 1646; Архива Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК по Северо-Казахстанской области Ф.2 - «Коллекция уголовных дел внесудебных органов» Архива Президента РК. Важную роль в исследовании истории немцев в Казахстане играют сборники документов, изданные Архивом Президента Республики Казахстан (АП РК): «Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.)» (Из истории немцев, 1997), «Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.)» (Из истории поляков, 2000), в которых изданы документы, извлеченные из фондов областных архивов республики. Особую роль в анализе процессов, связанных с историей немцев, представляют изданные сборники воспоминаний: «Трагедия и прозрение», (Трагедия и прозрение, 2002), Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории» (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан). (Депортация народов в Казахстан, 2013) и другие труды историко-краеведческого и мемуарного характера. Таким образом, в данной статье использованы нормативно-правовые документы центральных органов страны и республики; делопроизводственная документация местных партийных и советских органов власти; статистические материалы; воспоминания и источники мемуарного характера.

В основе методологии исследования истории немцев Казахстана лежат принцип историзма и научная объективность с целью последовательного раскрытия предмета и объекта исследования. Одним из методов исследования, раскрывающего этапы миграционных процессов в истории немцев, историю их социально-экономического, политического, правового положения на территории Казахстана был проблемно-хронологический метод. При этом нами учитывался как добровольный характер переселений немцев-колонистов, так и репрессивный характер переселений немцев в период сталинизма. Сравнительный или компаративный метод применялся при анализе источников для подтверждения или опровержения уже известных фактов и явлений, а также для анализа процессов с точки зрения сложившихся в Казахстане исторических особенностей и реальных возможностей. Нами также использовался статистический метод для анализа отдельных количественных данных.

С целью реконструкции этнической идентичности немцев в XX веке в Казахстане был использован метод контент анализа содержания документов, а также воспоминаний представителей немецкого этноса. Данный метод позволил нам выявить различные факты, раскрывающие общее и особенное тех исторических процессов, которые пережили немцы в ходе миграций, депортации и адаптации в новой социокультурной среде. Этот метод продемонстрировал отношение немцев как к местному населению, так и возможности сохранения их идентичности в условиях

спецпоселения и идеологического прессинга со стороны советского государства. Совокупность применения этих методов позволило провести анализ большого круга источников и историографического материала по теме исследования.

Обсуждение. Формирование немецкого населения на территории Северного Казахстана было связано с нахождением Казахстана в составе Российской империи и депортационной политикой СССР. Территория Казахстана стала одним из мест, куда переселялись немцы-колонисты в конце XIX - начале XX века, а позже она стала местом спецпоселения для немецкого народа.

Историю миграций немцев, их расселение, адаптацию и политико-правовые проблемы проживания на обширной территории России и СССР в своих работах рассматривали ряд российских ученых, таких как А. Герман (Герман, 2004), П. Вибе (Вибе, 2007), В. Бруль (Бруль, 1998), Т. Иларионова (Иларионова, 1998), Т.Б. Смирнова (Смирнова, 2009) и другие. Необходимо отметить, что в своих многолетних исследованиях они достигли значительных результатов, раскрыв комплекс научно-теоретических аспектов 260-летней истории немцев в России. Их труды освещают различный спектр аспектов истории, культуры, миграций немцев России и Советского Союза.

Различные аспекты общественно-политического положения немцев на Украине стали предметом исследования как украинских, так и немецких ученых. Одним из ученых, начинавших разработку этой темы на Украине, был М. Коваль (Коваль, 1992). Историю «украинских фольксдойче» в своей работе рассматривал немецкий ученый К. Штумпп (Stumpp, 1993). Общий рост исследований по тематике репрессий немцев на Украине привел к формированию документальной и мемуарной источниковой базы. Одним из таких исследований является сборник документов и воспоминаний «Немцы Украины – жертвы сталинских репрессий. 1929-1955 гг.» (Немцы Украины, 2002).

Необходимо отметить, что изучение различных аспектов, связанных с последствиями депортации и утраты немцами своей социокультурной среды и автономии в Поволжье, повлиявших на трансформацию их этничности и гражданской идентичности стало рассматриваться лишь на рубеже XX-XXI веков. Такая возможность появилась за счет открытия архивохранилищ и фондов бывших республик СССР и сбора воспоминаний немцев, эмигрировавших из постсоветского пространства в Германию. Значительным исследованием о трансформации этничности немцев в советской социокультурной среде является труд немецкого ученого М. Рольфа «Советские массовые праздники» (Рольф, 2009). В научном исследовании освещается агитационно-пропагандистская работа советских органов власти с населением страны, которая организовывала и насильно прививала идеологические и культурные стандарты советского общества. Данный труд имеет важное значение, так как на основе воспоминаний немцев раскрываются механизмы формирования ценностей советского гражданина и общества.

Процессы миграции, депортации, репатриации на историческую родину немцев, в своих исследованиях освещают и ученые, эмигрировавшие в Германию из постсоветского пространства. Среди них следует выделить труды А. Айсфельда (Айсфельд, 2017), В. Кригера (Кригер, 2006), Е. Эйхельберга (Эйхельберг 2012) и других. В их трудах раскрывается нелегкая историческая судьба немецкого народа за пределами исторической родины и роль постоянных миграций, что породило такое выражение как «Volk auf dem Weg» («народ в пути»).

В Казахстане в 1990-е годы свои публикации проблемам истории массовых репрессий, коллективизации, депортации народов в Казахстан посвятили известные ученые М. Татимов, М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов (Депортированные в Казахстан, 1998). В книге «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», которая стала

основополагающим исследованием на тот период времени, раскрываются проблемы преступлений тоталитаризма, репрессий и депортаций народов в 1930-1940-е гг.

Рубеж XX и XXI веков в целом на постсоветском пространстве ознаменовался дальнейшим накоплением и формированием новой историографической базы по истории народов, в том числе и по истории немецкого этноса. Монографию, посвященную истории немцев Кыргызстана, написала историк Г.К. Кронгардт (Кронгардт, 1997). Научный труд Г.К. Кронгардт раскрывает сложные этапы жизни российских и советских немцев вдали от исторической родины, показывая общность судеб немцев, оказавшихся в Казахстане и Кыргызстане. Детализация изучения проблем истории крестьянского переселения, депортации, адаптации, социализации немцев в Центральной Азии отчетливо проявляется в трудах исследователя В.Э. Кригера (Кригер, 1990, 2006). В своих работах автор проанализировал появление немцев в Казахстане, их жизнь в условиях советской национальной политики, повлиявшей на жизнь последующих поколений немцев.

В связи с возрождением духовных ценностей в исследованиях истории депортированных немцев активно разрабатываются вопросы репрессий против традиционного духовенства. Религиозные, этнокультурные аспекты истории немцев за годы независимости многократно обсуждались на международных научно-практических конференциях, проводимых вузами Республики Казахстан, Ассоциацией общественных объединений немцев Казахстана «Возрождение».

С начала 2000 годов в Казахстане общей тенденцией в подходах к изучению истории «наказанных народов» становится скрупулезная проработка обозначенных проблем и расширение числа региональных исследований. Многочисленные, разноплановые публикации по истории немецкого народа были опубликованы Л.А. Бургарт (Бургарт, 1997, 2011). На современном этапе можно отметить стремление исследователей локализовать время и место, созданных немцами населенных пунктов на постсоветском пространстве, подчеркнуть их религиозную принадлежность, определить их вклад в развитие данных территорий (Дизендорф, 2006). Краеведческий аспект истории немцев, основавших села в Казахстане, можно рассмотреть в публикациях, посвященных непосредственно историческим этапам развития отдельных населенных пунктов. Одной из таких работ является научный труд Белоус В.В. «Петерфельд наша Родина» (Белоус, 2007), в которой описана история села Северо-Казахстанской области от основания до момента выезда немцев в Германию в 1990-е годы.

Изучение развития и изменений этнической идентичности немцев, государственной самоидентификации, отношения его к своему прошлому и настоящему остается одной из интересных проблем для ретроспективного исторического анализа.

Результаты. Немецкое население в Казахстане начинает появляться в конце XIX начале XX века. В это время начинается процесс массового переселения в Казахстан, в том числе немцев, которые переселялись из материнских колоний в Сибирь, Казахстан и Среднюю Азию (Вибе, 1998). Российская исследовательница М.С. Савоскул отмечает, что на «территории Средней Азии и Казахстана в 1897 г. проживало 8,9 тыс. немцев. К 1926 г. основными регионами концентрации немцев стали: Акмолинская губерния (21,1 тыс.), Семипалатинская губерния (11,9 тыс.), Сыр-Дарьинская губерния (4,4 тыс.) и Кустанайский округ (10,8 тыс.)» (Савоскул, 2011:498). Причиной их активного переселения в Казахстан было стремление расширять свои растущие хозяйства. Этому также способствовала переселенческая политика царизма последней трети XIX века, продолжением которой в начале XX века стала реализация Столыпинской аграрной реформы.

В основном немцы-переселенцы конца XIX века являлись выходцами из Самарской губернии и Причерноморья. На рубеже веков в Северном Казахстане ими были образованы такие села: Александровка (1906 г.), Розовка (1900 г.), Келлеровка (1898 г.), Петерфельд (1908 г.). В дореволюционный период здесь также были основаны небольшие села Тонкошуровка, Леденево, Новоандреевка (Дизендорф, 2006). Данные села отличались по численности, а также по религиозной принадлежности (лютеранские, меннонитские и католические поселения). Дальнейший рост численности этих сел шел за счет доприселения новых семей переселенцев немцев-лютеран и меннонитов. Нельзя не согласиться с исследователем Л.Бургарт, которая пишет, что «моноконфессиональный принцип поселения в новых регионах позволял немцам сохранять традиционный, сформировавшийся в прежних местах поселения, этноконфессиональный уклад жизни» (Бургарт, 2011: 29). Действительно этнорелигиозная идентичность немцев играла очень важную роль в процессе социально-культурной адаптации и хозяйственном закреплении на новой территории, отстаивания своих интересов перед колониальной администрацией.

Свои поселения немцы-колонисты, как и русские и украинские крестьяне, образовали на землях казахов, которые сначала были переданы в пользу казачества, чиновников, купцов Российской империи, а затем массово в Переселенческий фонд для крестьян-переселенцев. Вновь образованные села переселенцев и их названия постепенно заменяли казахские топонимы, гидронимы и закрепляли иноэтничные топонимы. В целом на месте их расселения шел процесс создания их привычной социокультурной среды, которую немцы развивали с момента поселения в России с 1765 года. Многие села, образованные немцами, уже тогда носили русские названия, что говорит о достаточно высокой степени адаптации их жизни к российским условиям и к русскому языку. Однако, среди образованных сел немцами было и исключение, так село Петерфельд получило чисто немецкое название. В книге В.В. Белоус описывается: «Приехав в Петропавловск, они встретились с Петром Рыбаловым, земли которого находились в 18 км западнее от города. Сговорились с Петром о цене, но он поставил одно условие: новый поселок должны назвать в его честь. Немцы называть село по фамилии Рыбалова не захотели, решили, что так будет звучать слишком на русский лад. Поэтому решили назвать село Петерфельд, что в переводе с немецкого означает «Петрово поле». Так появилось село Петерфельд Ишимского уезда Тобольской губернии» (Белоус, 2007: 6). После основания Петерфельда они усердно трудились, а село стало образцом экономической деятельности и успешной адаптации к местным условиям, являясь одним из очагов концентрации людей немецкой национальности в данном регионе.

Уже в 1914 г. жители Петерфельда могли потерять свои земли из-за гонений на немцев. Начавшаяся I мировая война вызвала у местной колониальной администрации опасения, что жители села Петерфельд являются пособниками Германии, с которой в тот период шли военные действия. Российской империей ставился вопрос о преданности и государственной идентичности немцев, достаточно долго проживавших в России. В итоге «сельчане решают послать гонца в Воронежскую губернию на прием к губернатору. Выбор пал на Вегнер Иоганна Андреасовича. Узнав о сложившейся ситуации, губернатор принимает решение - выдать жителям села Петерфельд «Удостоверение», в котором были перечислены все люди, проживающие на тот момент в Петерфельде. В нём говорилось, что все они являются потомками немцев-колонистов, поселившихся в России ещё в царствование императрицы Екатерины Великой в 1765 году, и никак не могут быть пособниками Германии. Только после этого немцев села Петерфельд оставили в покое» (Белоус, 2007: 10).

Таким образом, политические процессы начала XX века, протекавшие даже в мирном регионе, отражались на жизни простых немцев-колонистов. Им приходилось отстаивать свои земли, приобретенные в Северном Казахстане перед местной колониальной администрацией. Желание колониальной администрации как-то вытеснить немцев с этой земли, было связано с провалом Переселенческой политики России. Свободных земель в Казахстане оставалось все меньше и процесс «обратничества» большой массы русских крестьян начал усиливаться к Первой мировой войне.

Пережив сложный период гражданской войны, немцы Казахстана были вовлечены в процесс формирования новой страны - СССР. Строительство Советского государства, экономические преобразования и антирелигиозная политика в 1920-1930 гг. стали новым испытанием для немцев, компактно проживавших на данной территории. В селе Петерфельд к началу развертывания компании коллективизации было много зажиточных семей и практически все они попадали в разряд кулаков (Белоус, 2007:11). Процесс создания колхозов был неизбежен и те, кто был зажиточным, как мог скрывал свое материальное положение или бежал от репрессий и гонений советской власти. «Так по Петропавловскому округу в 1929 г. «из 32 дворов хутора Скворцовского (меннониты) продали имущество 24 двора; хутор Михайловский - все продают; хутор Фризино -1-й и 2-й (меннониты) - все продают; хутор Асаново - из 51 двора продали 35, которые все хотят выехать в Америку; хутор Эбенфельд (участок № 80) - все продали имущество и разбежались по разным районам СССР» (Бургарт, 2011:32)

Так жители Петерфельда, как и представители других этносов, бросив свои дома и хозяйства снимались с вновь обжитых мест и отправлялись в дальнюю дорогу. Брали они с собой только самое необходимое и ценное имущество. Немцы, для которых хозяйственность, стремление вести свою самостоятельную экономическую, этноконфессиональную жизнь были оснополагающими маркерами их идентичности, вынуждены были спастись бегством от реформ советской власти.

«Большая часть петерфельдцев осела в Азове, Таганроге и Воронежской губернии. Там были два года, но сердца их остались в родном Петерфельде. И они отправляют с «разведкой» в Петерфельд сына Мик Фридриха Габриэловича – Вениамина. Вениамин, побывав в Петерфельде, увидел, что всё тихо и спокойно, сообщив это другим. В 1930 году петерфельдцы, не раздумывая, возвращаются в родное село, так как теперь все они были бедняками они вступили в колхоз. 1 февраля 1930 года ими был образован колхоз «Коминтерн» (Белоус, 2007:12). Таким образом, прибывшие 20 лет назад на новое место немцы были вынуждены оставить имущество и бежать за пределы республики. Проведение государством антинародных решений, жесткая реализация большевистских реформ, применение карательных мер, вызывала протест против насильственной коллективизации, против компаний хлеба и мясозаготовок. Вынужденные миграции, откочевничество за пределы страны стало одной из форм протеста населения против преобразований советской деревни и аула. Советская власть не оставляла выбора ни казахам, ни русским, ни немцам, каждый этнос сполна ощутил жестокость сталинских репрессий и тоталитаризма.

Предвоенные годы, начало депортационной политики в СССР по очистке приграничной полосы вновь поставили вопрос о возможном пособничестве бывших российских, а теперь советских немцев в пользу Германии. Как и перед Первой мировой войной, теперь уже советская власть под руководством И. Сталина начинает этнические чистки, депортации народов. Уже в 1936 году руководством НКВД Украины и Казахстана стал обсуждаться вопрос о выселении еще 15 000 польских и немецких хозяйств (полагали около 45 тыс. чел.) из приграничной зоны Украины в Казахстан

(Сталинские депортации, 2005: 55) Непосредственно переселенцы должны были быть расселены на севере тогда еще Карагандинской области. Казахстан, испытавший в начале 1930-х гг. массовый голод и миграцию части населения республики за его пределы, нуждался в рабочей силе. Переселенцы из Украины должны были восполнить убыль населения и поднять на новую ступень развития отрасль сельского хозяйства. Польско-немецкое население уже в статусе спецпоселенцев образовывало новые села на севере Казахстана. Национальную принадлежность спецпереселенцев и их возраст можно определить по следующим данным: «Из общего количества переселенцев имеется взрослых - 55,2 %, подростков - 6,2 %, детей - 38,6 %. Национальный состав переселенцев: поляков - 75,7 %, немцев 23,4 %, украинцев - 0,8 % и прочих - 0,1 %.» (Из истории поляков, 2000:38). Немцы и поляки оказавшиеся на севере Казахстана, создали новые села на месте своих ссылок, которые назывались «точками» с определенной нумерацией. Так, например село Донецкое в Тайыншинском районе Северо-Казахстанской области было образовано на «точке №2» спецпоселенцами польской и немецкой национальностей, высланных с приграничных районов Украины. «На выделенных фондах было организовано всего 37 поселков, из них: 31 на территории Северо-Казахстанской области и 6 в Карагандинской области» (АП РК, Ф. 141. Оп.1. Д. 12289. Л.29). Поляками и немцами были основаны будущие села, Белоярка, Горькое, Зеленый Гай, Земледельческое, Черниговское, Ясная Поляна, Новогречановка и другие. Необходимость адаптации на опустошенной территории после голода 1930-х гг., отрыв от родины и привычной социокультурной среды, стали новыми условиями жизни спецпоселенцев.

Начало Великой Отечественной войны для СССР ожидаемо вызвало новые миграции и насильственные депортации народов. Депортация немцев носила тотальный характер так как СССР начал войну с фашистской Германией. К моменту депортации в СССР согласно переписи населения 1939 г., «насчитывалось 1 427 222 немцев, из них в городах проживало всего лишь около 1/5» (Сталинские депортации, 2005:276). Казахстан и Сибирь с 1941 года стали для немцев местом уже принудительных переселений и временем тяжелейших испытаний, несправедливости и унижений.

В Северо-Казахстанской области предполагалось расселить из Республики немцев Поволжья 25 тыс. человек (Сталинские депортации, 2005:291). В связи с тем, что немцев депортировали практически из всех не оккупированных территорий СССР, численность депортируемых в области менялась всю осень 1941 года и носила лавинообразный характер. Следует отметить, что на местах исполнительные органы власти не могли реализовывать планы по размещению депортированных немцев, которые были утверждены ранее. Не редки были факты разрыва семей, закономерным было рассеивание немецкого населения на огромной территории Казахстана. В этой ситуации спецпоселенцы оторванные от отчего дома, оказывались в статусе бездомных, стиралась родственная связь немцев, утрачивался их опыт прежней социокультурной среды, начиналась элементарная борьба за выживание в сложных условиях военного времени.

По воспоминаниям спецпереселенцев, немцы расселенные в колхозы Казахстана, практически сразу направлялись на сельскохозяйственные работы по уборке урожая. Спецпереселенка из Северо-Казахстанской области М.В. Байдина вспоминает: «Работали, кто что мог: скирдовали, молотили, веяли - все вручную. А ночами возили хлеб на элеватор на быках и коровах с флагом и лозунгом «Все для фронта, все для победы!» (Трагедия и прозрение, 2002:273). Продовольственная проблема была острой для всей страны, но немцы, как и другие спецпереселенцы, лишённые средств к существованию, оказались в очень тяжелом положении. Речь шла о физическом

выживании в условиях отсутствия даже того минимума, который имелся у местных жителей, располагавших хоть каким-то хозяйством (Бургарт, 1997:38). По многочисленным воспоминаниям депортированных именно местное население оказало посильную помощь, зачастую делясь последним куском хлеба и своим кровом.

Новой проблемой для немецких семей стали указы руководства страны о призыве в Трудармию. Специальные постановления ГКО о мобилизации выселенного немецкого населения в трудовую армию были изданы от 10 января, 14 февраля и 7 октября 1942 г., а также от 26 апреля, 2 и 19 августа 1943 года. Данные постановления означали сплошную мобилизацию трудоспособных немецких спецпереселенцев (Депортированные в Казахстан, 1998:168-175). В октябрьском постановлении 1942 года мобилизации уже подлежали не только мужчины от 15 до 55 лет, но и женщины-немки. Вследствие чрезвычайных неоправданных мер, принятых государством, многие дети немецкой национальности оставались круглыми сиротами. Призыв в трудовую армию подростков, женщин - немки говорит о беспрецедентной, тотальной мобилизации представителей немецкого этноса. Последствия призыва в Трудармию, как свидетельствуют документы и воспоминания трудармейцев, означали высокую смертность мобилизованных, искоренение немецкого этноса через тяжелый физический труд. Уклонение от мобилизации рассматривалось как саботаж, а наказание было вплоть до расстрела.

Факты побегов из трудколонны, а также объективные причины, когда немцы отставали от поезда по месту следования на производство в трудовую армию, находят подтверждения в документах Архива Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной прокуратуры РК по СКО (АКПСиСУ ГП РК по СКО). Например, Саутнер Франц Семенович, 1915 года рождения, спецпоселенец, призванный из села Власовка Советского района, Северо-Казахстанской области был направлен в трудколонну в 1942 году в Челябинскую область. На одной из станций в поиске кипятка он отстал от поезда, в котором направлялся вместе со своей трудколонной. По материалам данного дела, объективные причины его отставания от поезда не стали аргументом в суде для пересмотра или смягчения наказания. В итоге он был обвинен по ст. 59 ч. 6 УК РСФСР и приговорен к 8 годам, с отбыванием срока наказания в исправительно-трудовом лагере с поражением в правах сроком на 5 лет. (АКПСиСУ ГП РК по СКО, Ф. 2. Оп. 1. Д. 628. Л. 32). Подобные факты в условиях войны были многочисленны, немцы же всегда оставались уязвимой категорией лиц, их доводы и разъяснения в подобных случаях практически никогда не признавались властью. Следует отметить, что немцы трудармейцы работали и в Северо-Казахстанской области, в частности, в городе Петропавловск. Их труд использовался при возведении ТЭЦ-1, а также широко использовался в рамках деятельности государственной строительно-монтажной конторы (ГСМК-52), которая возводила различные строительные объекты (СКГА, Ф. 1646. Оп. 1. Д. 91. Л. 14). Немцы внесли большой вклад в победу над фашизмом, также в экономическое развитие республики в послевоенные годы.

Не легким было положение представителей немецкого этноса, остававшихся на спецпоселении в Казахстане. Многие немцы испытали не только голод, тяжелые условия физического выживания, но и унижения от комендантов спецпоселений. Ученый историк Ауман Владимир Андреевич, переживший депортацию в Казахстане, ныне первый заместитель главного редактора журнала «Russlanddeutsche», проживающий в Москве, вспоминает что: «комендант меня поймал, 6-летнего и избивал так, что я 2 дня харкал кровью. ... вот когда меня спрашивают: кем ты себя чувствуешь? Я говорю: я чувствую себя немцем. Вот с этого момента, потому что он меня лупил и приговаривал, я тебе покажу малый фашист, как поднимать руку на коменданта. И вот с

тех пор, с этого 6-7-летнего возраста, я всегда задавал себе вопрос: Почему я малый фашист, и вообще, почему я фашист, почему я немец и вдруг фашист?» (Депортация народов в Казахстан, 2013: 311). Подобные факты имели место по всему Казахстану, но в подавляющем большинстве своем они исходили от представителей силовых органов, надзирающих за спецпоселенцами.

Освобождение режима спецпоселения в 1955 году, не позволило немцам вернуться в места прежнего проживания, как например чеченцам и ингушам. Их жизнь на долгие десятилетия осталась без изменений. Они жили с чувством обиды на советскую власть, ощущали морально-психологический прессинг, стали еще одним звеном в формировании советского народа в Казахстане. Ограничения в получении высшего образования и в других социальных лифтах стали неотъемлемой частью жизни немцев. Все последующие годы трагический опыт унижений быть немцем («фашистом») проявлялся в стремлении сменить свои фамилии, скрывать происхождение, заключать интернациональные браки, отказе родителей обучать детей на немецком языке, даже в местах компактного проживания.

Так, уже «по данным переписи 1979 года 35,3 процента немцев Казахстана назвали своим родным языком русский. Среди браков с участием немцев доля интернациональных составила в Кокчетавской области в 1974 году 61,5 процента, в 1984 году – 62,5 процента, в Кустанайской соответственно 74,5 и 75,6 процента. В последние годы стали значительно более частыми случаи браков между немцами и представителями азиатских национальностей» (История российских немцев, 1993: 201). В послевоенные годы немцы заводили семьи, адаптировались к жизни советских граждан, проживающих в Казахской ССР. Вместе с этим, ограничение во многих правах, отсутствие доступа к существующим социальным лифтам, ограничение карьерного роста, из-за навешанного ярлыка «неблагонадежного народа», сказывался на стратегии их этнической адаптации.

Восстановление численности немецкого населения в послевоенный период, позволило им консолидировано выступать со своими политическими и гражданскими требованиями. Так, на момент организации немецкой автономии в Казахстане в 1978 году, в СССР проживало 1 млн. 800 тыс. немцев, из них в Казахстане проживало 936 тысяч человек (История российских немцев, 1993: 191). Многие немцы в СССР уже к 1970-м годам требовали восстановления немецкой автономии, заявляли о своем стремлении покинуть Советский Союз. Об этих требованиях и эмиграционных настроениях немцев знали как руководство СССР, так и руководство ФРГ.

Необходимо отметить, что к концу 1970 годов руководство СССР пыталось разрешить национальные проблемы немцев и снизить их стремление уехать из страны. Инициатива руководства Советского Союза организовать немецкую автономию в Казахстане была не актом доброй воли, а была вызвана внешнеполитическим давлением ФРГ, руководство которой всякий раз на международной арене подчеркивало о дискриминации прав советских немцев (Иларионова, 1998). Однако попытка создать немецкую автономию в КазССР в 1979 году провалилась, так как это решение очень негативно было встречено казахским населением. Сами же немцы в 1979 году после событий в Целинограде отмечали: «Автономию для немцев только в Поволжье! Ее нам Ленин дал! Поволжье – наша родная колыбель! ... мы часть советского народа. Наши права не должны быть ущемлены!» (История российских немцев, 1993: 199).

Таким образом, создавая автономию немцев в Казахстане, руководство СССР пыталось решить права и свободы одного народа, за счет ущемления прав другого. Следует отметить мудрость и казахского и немецкого народа, сумевшего пережить эту конфликтную ситуацию и остаться в дружеских отношениях в последующее время.

Тема взаимоотношений немцев с местным населением, любовь к Казахстану отражена в богатом творческом наследии известного переводчика, прозаика, писателя-публициста Герольда Бельгера. В его романах «Туюк су», «Дом скитальца», «Родство» и других, отражается тяжелая судьба немецкого народа на новой земле, которая приняла их с милосердием и открытой душой. В своих трудах он часто рассуждает «что такое родина, где наша родина, есть ли у нас вообще родина? Или мы вечные скитальцы, изгои, бездомные, неприкаянные на этой земле?» (Кусаинова, 2009: 121). Еще в 1973 году, отвечая на эти вопросы в рассказе «Каменный брод», он делает следующее воспоминание-заключение: «Мне ещё не было полных 7 лет, как я очутился в казахском ауле на берегу Есиля – Ишима. С того времени и начинается отсчёт моей сознательной жизни. Река Есиль, прибрежный тугай, перелески, берёзовые колки, ковыльная степь, бураны и ливни благодатного северного Казахстана я воспринял как родное, как нечто изначальное. Они вошли в моё сознание, в мою плоть. Вся моя жизнь, творчество, думы, дела, надежды связаны с Казахстаном» (Бельгер, 1973: 12).

Немцы, которые покинули Казахстан после распада Советского Союза, всегда с теплотой говорят о нашей стране. Например, Владимир Андреевич Ауман, несмотря на многие испытания и пережитые им унижения, пишет: «Ну, во-первых, я хочу сказать, что мне очень приятно, любое упоминание о Казахстане. Вот Родина это не аморфное какое-то, Родина это как мать, Родина это где ты родился, где ты состоялся, где ты получил образование, для меня однозначно Родина Казахстан» (Депортация народов в Казахстан, 2013:317). Конечно, не все немцы как Герольд Бельгер называли себя «немецким сыном казахского народа», но все они за короткий, но насыщенный период их жизненной истории однозначно принимали Казахстан как новую родину.

Заключение. Немцы Казахстана, оказавшиеся в результате добровольных и принудительных миграций, продемонстрировали высокий уровень адаптации, а казахский народ толерантно их принял в свою социально-культурную среду. Обиды на советскую власть за депортацию, за ущемление их гражданских прав не мешали стремлению быть полноценными гражданами советской страны. Со свойственной им законопослушностью немцы добивались в правовом поле исторической справедливости и объективной оценки их исторической судьбы. За время существования СССР, несмотря на репрессии, основная масса немцев не растеряла такие базовые и исконные черты этнической идентичности, как трудолюбие, аккуратность, пунктуальность, ответственность и другие. Следует подчеркнуть, что они внесли и продолжают вносить значительный вклад в социально-экономическое развитие республики.

Вместе с тем, этническая культура, история этноса в XX веке существенно пострадала, что особенно отразилось в сокращении употребления или утрате ими родного языка, что было характерным явлением для большинства народов советского Казахстана. Проживающие в Казахстане немцы, уважающие культуру и традиции местного населения, самостоятельно со свойственным им энтузиазмом и пунктуальностью усваивали культуру и язык казахского народа наряду с русским языком. Их добродушие, уважение к старшему поколению, стремление сохранять семейные традиции, широкий кругозор, умение жить в дружбе с соседями стали одними из основополагающих этнических черт. Сегодня мы являемся свидетелями, того как на канале YouTube и в социальных сетях, Instagram, Facebook немцы, эмигрировавшие на свою историческую родину, высказывают благодарность казахскому народу. Они вспоминают о своих предках, похороненных в Казахстане, добрыми словами говорят о времени проживания в стране, демонстрируют у себя дома казахские традиции, поют и слушают казахские песни.

Контент анализ воспоминаний немцев, эмигрировавших в другие страны, подтверждает всю сложность выбора принятия гражданства в РФ или ФРГ или другие страны, так как это означало для них новую миграцию. Следует отметить, что выбор места жительства, и их нового гражданства ускорился государственной политикой руководства ФРГ по репатриации этнических немцев, которые гарантировали всемерную поддержку немцам-репатриантам.

Таким образом, немцы в Казахстане в XX веке пережили сложный, во многом трагичный период своей истории. Репрессии, которые испытал весь советский народ, остался и в исторической памяти немецкого этноса. Этническая самоидентификация прошла определенную трансформацию, изменив многие ее психологические аспекты. Можно утверждать, что социокультурные процессы пережитые в Казахстане, не прошли бесследно для большей части «советских немцев», значительно изменив эмоционально-когнитивные процессы принадлежности их к этнической общности. Осознавая то обстоятельство, что человек всегда формируется в определенной исторической эпохе и социо-культурной среде, гражданские качества репатриантов из Казахстана близки к материальной и духовной культуре казахского народа.

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан, г. Алматы.

АКПСиСУ — ГП РК по СКО - Архив Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан по Северо-Казахстанской области, г. Петропавловск.

СКГА — Северо-Казахстанский государственный архив, г. Петропавловск.

Sources

АКПСиСУ ГП РК по СКО — Arhiv Komiteta pravovoy statistiki i spetsialnym uchyotam Generalnoy prokuratury Respubliki Kazahstan po Severo-Kazahstanskoy oblasti, Petropavlovsk.

АР РК — Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan, Almaty

СКГА — Severo-Kazahstanskiy gosudarstvennyi arhiv, Petropavlovsk.

Список литературы

Белоус, 2007 — *Белоус В.В.* Петерфельд наша Родина. Петропавловск. Полиграфия, 2007. 112 с.

Бельгер, 1973 — *Бельгер Г.* Сосновый дом на краю аула: Рассказы. Алма-Ата. «Жазушы», 1973. 120 с.

Бруль, 1998 — *Бруль В.* Миграционные процессы среди немцев Сибири в 1940-1955 гг. // Миграционные процессы среди российских немцев исторический аспект. Москва. Готика, 1998. 345 с.

Бургарт, 1997 — *Бургарт Л.А.* Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и жизнь в условиях спецпоселения. Усть-Каменогорск. 1997. 251 с.

Бургарт, 2011 — *Бургарт Л.А.* Немецкое моноконфессиональное село в Казахстане: возникновение, развитие, разрушение (историко-демографический аспект). // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Сборник научных трудов XII Международной научной конференции, Усть-Каменогорск. Либриус, 2011. С. 27-39.

Вибе, 1998 — *Вибе П.П.* Переселение немцев-колонистов в Степной край в конце XIX – начале XX вв. (на примере Акмолинской и Семипалатинской областей). // История немцев Центральной Азии. Материалы Международной научной конференции, Алматы. «Комплекс», 1998. С. 19-30.

Вибе, 2007 — *Вибе П.П.* Немецкие колонии в Сибири социально-экономический аспект – Омск. Изд-во ОмГПУ, 2007. 368 с.

Герман, 2004 — *Герман А.А.* Большевистская власть и немецкая автономия на Волге (1918-1941). Саратов. Изд-во Саратовского университета, 2004. 576 с.

Депортация народов в Казахстан, 2013 — *Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории* (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан). Астана. ПрофиМакс, 2013. 683 с.

Депортированные в Казахстан народы, 1998 — Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / Сост. Г. Анес. Фонд изучения наследия репрессированной интеллигенции Казахстана «Арыс». Алматы. 1998. 414 с.

Дизендорф, 2006 — *Дизендорф В.Ф.* Немцы России. Энциклопедия. Населённые пункты и места поселения. Москва. ЭРН, 2006. 472 с.

Из истории немцев, 1997 — Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.): Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан / Сост.: И.Н. Бухонова, Т.Б. Митропольская. Алматы-Москва. Готика, 1997. 376 с.

Из истории поляков, 2000 - Из истории поляков в Казахстане (1936-1956гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан // Отв. редактор Л.Д. Дегитаева. Алматы. «Казахстан», 2000. 344 с.

Иларионова, 1998 — *Иларионова Т.С.* Желание и возможности: Проблемы выезда немцев из СССР в контексте послевоенных советско-западногерманских отношений (1955-1964) // Миграционные процессы среди российских немцев исторический аспект. Москва: «Готика», 1998. 345 с.

История немцев, 2007 — История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах / Под ред. А.А. Дынгеса. Донецк. Алекс, 2007. 308 с.

История российских немцев, 1993 — История российских немцев в документах (1763-1992). Сост. В. Ауман, В. Чеботарева. Москва. Международный институт гуманитарных программ, 1993. 448 с.

Коваль, 1992 — *Коваль М.В., Медведок П.В.* «Фольксдойче» в Украине (1941–1944 pp.) // Український історичний журнал. 1992. №5. С. 15–28.

Конституция Республики Казахстан, 1995 — Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

Кригер, 1990 — *Кригер В.Э.* Немецкая переселенческая деревня Казахстана (на рубеже XIX-XX веков) // Советские немцы: История и современность. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Москва. 15-16 нояб. 1989 г. С.110-115

Кригер, 2006 — *Кригер В.* Рейн-Волга-Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. Алматы: «Дайк-Пресс». 2006. 276 с.

Кронгардт, 1997 — *Кронгардт Г.К.* Немцы в Кыргызстане 1880-1990 гг. Бишкек: «Илим», 1997. 415 с.

Кусаинова, 2009 — *Кусаинова А.М.* Языковая личность Герольда Бельгера. Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 30 (168). С. 118–122

Назарбаев, 1991 — *Назарбаев Н.* Без правых и левых. Москва. «Молодая Гвардия», 1991. 256 с.

Политология, 1998 — Политология. Учебник. / Нысанбаев А.Н. Алматы, 1998. 367 с.

Рольф, 2009 — *Рольф М.* Советские массовые праздники. М: РоссПЭН, 2009. 440 с. (In Ger.).

Савоскул, 2011 — *Савоскул М.С.* Судьба российских немцев в XX веке: связь истории и географии (этапы миграции по данным переписей населения 1897-2000-е гг. // Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны и в исторической памяти потомков: материалы XIII международной научной конференции. Москва. МСНК-пресс, 2011. 576 с.

Смирнова, 2021 — *Смирнова Т.Б.* Российские немцы. Москва. Наука, 2021. 719 с.

Сталинские депортации, 2005 — Сталинские депортации 1928–1953 гг. Сборник документов. Москва. «Материк», 2005. 904 с.

Трагедия и прозрение, 2002 — Трагедия и прозрение: сборник архивных документов и воспоминаний жертв голода и политических репрессий. Петропавловск. Полиграфия, 2002. 316 с.

Эйхельберг, 2012 — *Эйхельберг Е.* Российские немцы в фокусе системы интеграционного мониторинга в Германии // Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию): Материалы 4-й международной научно-практической конференции. Москва. МСНК-пресс, 2012. С. 679-683.

Aisfeld, 2017 — *Aisfeld A.* Geschichte und Kultur der Deutschen in Kasachstan. 2. Auflage. Hrsg.: A. Eisfeld. Wiss. Redaktion: O. Eisfeld. Veröffentlichung des Göttinger Arbeitskreises e. V. Nr. 525. Göttingen/Almaty 2017. 524 s. (In Ger.).

Stumpp, 1993 — *Stumpp, K.* Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763–1862. 6 Auflage, 1993. 954 s. (In Ger.).

References

Aisfeld, 2017 — Aisfeld A. Geschichte und Kultur der Deutschen in Kasachstan. 2. Auflage. Hrsg.: A. Eisfeld. Wiss. Redaktion: O. Eisfeld. Veröffentlichung des Göttinger Arbeitskreises e. V. Nr. 525. Göttingen/Almaty: 2017. 524 P. (In Ger.).

Belger, 1973 — *Belger, G.* Sosnovyi dom na krayu aula: Rasskazy. [Pine house on the edge of the village: Stories]. Alma-Ata: 1973. 120 p. (In Russ.).

Belous, 2007 — *Belous V.V.* Peterfeld nasha Rodina. [Peterfeld is our homeland]. Petropavlovsk, 2007. 112 p. (In Russ.).

Brul, 1998 — *Brul V.* Migratsionnyie protsessy sredi nemtsev Sibiri v 1940-1955 gg. [Migration processes among the Germans of Siberia in 1940-1955] // Migratsionnyie protsessy sredi rossiyskikh nemtsev istoricheskiy aspekt. Moskva, 1998. 345 p. (In Russ.).

Burgart, 1997 — *Burgart L.A.* Nemtsy v Vostochnom Kazahstane v 1941-1956 gg.: deportatsiya i jizn v usloviyah spetsposeleniya. [Germans in Eastern Kazakhstan in 1941-1956: deportation and life in a special settlement]. Ust-Kamenogorsk, 1997. 251 p. (In Russ.).

Burgart, 2011 — *Burgart L.A.* Nemetskoe monokonfessionalnoye selo v Kazahstane: vzniknoveniye, razvitiye, razrusheniye (istoriko-demograficheskiy aspekt). [German mono-confessional village in Kazakhstan: emergence, development, destruction (historical and demographic aspect)]. Etnodemograficheskiye protsessy v Kazahstane i sopredelnykh territoriyah. Sbornik nauchnykh trudov XII Mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii, Ust-Kamenogorsk, 2011. Pp. 27-39. (In Russ.).

Deportatsiya narodov v Kazahstan, 2013 — *Deportatsiya narodov v Kazahstan v 1930-1950 gg.: obshchaya istoriya* [Deportation of peoples to Kazakhstan in 1930-1950: common history] (intervyu s postradavshimi ot deportatsii v 1930-50 gody v Kazahstan). Astana, 2013. 683 p. (In Russ.).

Deportirovannyye v Kazahstan narody, 1998 — *Deportirovannyye v Kazahstan narody: vremya i sudby* [Peoples deported to Kazakhstan: time and destinies]. / Comp. G. Anes. Fond izucheniya naslediya repressirovannoy intelligentsii Kazahstana «Arys», Almaty: 1998. 414 p. (In Russ.).

Dizendorf, 2006 — *Dizendorf V.F.* Nemtsy Rossii. Entsiklopediya. Naselyonnyie punkty i mesta poseleniya. [Germans of Russia. Encyclopedia. Settlements and places of settlement]. Moskva, 2006. 472 p. (In Russ.).

Eyhelberg, 2012 — *Eyhelberg E.* Rossiyskie nemtsy v fokuse sistemy integratsionnogo monitoringa v Germanii [Russian Germans in the focus of the integration monitoring system in Germany] // Dva s polovinoi veka s Rossiei (k 250-letiyu nachala massovogo pereseleniya nemtsev v Rossiyu): Materialy 4 mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Moskva, 2012. Pp. 679-683. (In Russ.).

German, 2004 — *German A.A.* Bolshevistskaya vlast i nemetskaya avtonomiya na Volge (1918-1941). [Bolshevik power and German autonomy on the Volga (1918-1941)]. Saratov, 2004. 576 p. (In Russ.).

Ilarionova, 1998 — *Ilarionova T.S.* Jelanie i vozmozhnosti: Problemy vyezda nemtsev iz SSSR v kontekste poslevoennykh sovetsko-zapadnogermanskikh otnosheniy (1955-1964) [Desire and opportunity: Problems of Germans leaving the USSR in the context of post-war Soviet-West German relations (1955-1964)] // Migratsionnyie protsessy sredi rossiyskikh nemtsev istoricheskiy aspekt. Moskva, 1998. 345 p. (In Russ.).

Istoriya nemtsev, 2007 — *Istoriya nemtsev Ukrainyi v vospominaniyah, issledovaniyah i dokumentah* [History of the Germans of Ukraine in memoirs, research and documents] / Ed. A.A. Dyingsa. Donetsk, 2007. 308 p. (In Russ.).

Istoriya rossiyskikh nemtsev, 1993 — *Istoriya rossiyskikh nemtsev v dokumentah (1763-1992)*. [History of Russian Germans in documents (1763-1992)]. Comp. V.Auman, V.Chebotareva. Moscow, 1993. 448 p. (In Russ.).

Iz istorii nemtsev, 1997 — *Iz istorii nemtsev Kazahstana (1921-1975)* [From the history of the Germans of Kazakhstan (1921-1975)]. Sbornik dokumentov: Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan / Comp.: I.N. Buhonova, T.B. Mitropolskaya. Almaty-Moskva, 1997. 376 p. (In Russ.).

Iz istorii polyakov, 2000 — *Iz istorii polyakov v Kazahstane (1936-1956)*. [From the history of the Poles in Kazakhstan (1936-1956)]. Sbornik dokumentov: Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan // Ed. L.D. Degitayeva. Almaty, 2000. 344 p. (In Russ.).

Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan, 1995 — Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan [Konstitutsiya] (prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda). https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (In Russ.).

Koval, 1992 — Koval M.V., Medvedok P.V. «Folksdoyche» v Ukraïni (1941–1944.) [«Folksdoyche» v Ukraïni (1941–1944.)] // *Ukraïnskiy istorichniy jurnal*. 1992. №5. Pp. 15–28 (In Ukr.).

Kruger, 1990 — Kruger V.E. Nemetskaya pereselencheskaya derevnya Kazakhstana (na rubeje XIX-XX vekov) [German resettlement village of Kazakhstan (at the turn of the 19th-20th centuries)] // *Sovetskiye nemtsy: Istoriya i sovremennost. Materialy Vsesoyuznoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Moskva: 15-16 november 1989. Pp. 110-115. (In Russ.).

Kruger, 2006 — Kruger V. Reyn-Volga-Irtysh: iz istorii nemtsev Tsentralnoy Azii. [Rhine-Volga-Irtysh: from the history of the Germans of Central Asia]. Almaty, 2006. 276 p. (In Russ.).

Krongardt, 1997 — Krongardt G.K. Nemtsy v Kyrgyzstane 1880-1990 gg. [Germans in Kyrgyzstan 1880-1990]. Bishkek, 1997. 415 p. (In Russ.).

Kusainova, 2009 — Kusainova A.M. Yazykovaya lichnost Gerolda Belgera. [The linguistic personality of Herold Belger]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2009. № 30 (168). P. 118-122. (In Russ.).

Nazarbayev, 1991 — Nazarbayev N. Bez pravyh i levyh. [Without the right and the left]. Moskva, 1991. 256 p. (In Russ.).

Politologiya, 1998 — Politologiya. Uchebnik. [Political science. Textbook]. / Nyisanbaev A.N. Almaty 1998. 367 p. (In Russ.).

Rolf, 2009 — Rolf M. Sovetskie massovyye prazdniki [Soviet mass holiday] M., 2009. 440 p. (In Ger.).

Savoskul, 2011 — Savoskul M.S. Sudba rossiyskikh nemtsev v XX veke: svyaz istorii i geografii (etapy migratsii po dannym perepisey naseleniya 1897-2000-e gg. [The fate of Russian Germans in the twentieth century: the connection between history and geography (stages of migration according to population censuses of 1897-2000)] // *Grajdanskaya identichnost i vnutrenniy mir rossiyskikh nemtsev v gody Velikoy Otechestvennoy voyny i v istoricheskoy pamyati potomkov: materialy XIII mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. Moskva, 2011. 576 p. (In Russ.).

Smirnova, 2021 — Smirnova T.B. Rossiyskie nemtsy [Russian Germans]. Moskva, 2021. 719 p. (In Russ.).

Stalinskiye deportatsii, 2005 — Stalinskiye deportatsii 1928-1953. [Stalin's deportations 1928–1953]. Sbornik dokumentov Moskva, 2005. 904 p. (In Russ.).

Stumpp, 1993 — Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763–1862. 6 Auflage, 1993. 954 p. (In Ger.).

Tragediya i prozreniye, 2002 — Tragediya i prozreniye: sb. arhivnyh dokumentov i vospominaniy jertv goloda i politicheskikh repressiy. [Tragedy and epiphany: collection of archival documents and memoirs of victims of famine and political repression]. Petropavlovsk, 2002. 316 p. (In Russ.).

Vibe, 1998 — Vibe P.P. Pereselenie nemtsev-kolonistov v Stepnoy kray v kontse XIX – nachale XIX vv. (na primere Akmolinskoy i Semipalatinskoy oblastey). [Relocation of German colonists to the Steppe region at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. (using the example of Akmolinsk and Semipalatinsk regions)]. *Istoriya nemtsev Tsentralnoy Azii. Materialy Mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, Almaty, 1998. Pp. 19-30. (In Russ.).

Vibe, 2007 — Vibe P.P. Nemetskie kolonii v Sibiri sotsialno-ekonomicheskiy aspekt [German colonies in Siberia social and economic aspect]. Omsk, 2007. 368 p. (In Russ.).

Published in the Kazakhstan

Otan tarikhy

Has been issued as a journal since 1998

ISSN: 2788-9718 (Online)

Vol. 27. Is. 1, pp. 230-247, 2024

Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_230-247

HISTORICAL PERSONALISTICS OF KAZAKHSTAN AND ACADEMICIAN R.B. SULEIMENOV

*Tuyakbay Zeitovich Rysbekov¹, Saltanat Tuyakbayevna Rysbekova²,
Bayan Gabbasovna Shintimirova²*

¹M. Utemisov West Kazakhstan University
(162, N. Nazarbayev Avenue, 090000 Uralsk, Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Honorary Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Professor

<https://orcid.org/0000-0002-1204-1307>. E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru

²West Kazakhstan Innovation and Technology University
(208, N. Nazarbayev Avenue, 090000 Uralsk, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Acting Professor

<https://orcid.org/0000-0002-5307-309x>. E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³West Kazakhstan Innovation and Technology University
(208, N. Nazarbayev Avenue, 090000 Uralsk, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0001-6131-3113>. E-mail: ansar_2004@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Rysbekov T.Z., Rysbekova S.T., Shintimirova B.G., 2024

Abstract. *Introduction.* The study of historical personalities, their personal qualities, and life path is a complex area of historical research that requires a scientist to have a sufficiently deep knowledge of psychology, a certain life experience, the ability to put himself in the place of a particular historical personality, and an understanding of the specifics of the historical period under study. *Goals and objectives:* to consider the work of Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan R.B. Suleimenov as a prominent researcher of the issues of historical personalistics, who in his works during the Soviet period managed to highlight, among other things, issues related to the history of Kazakh statehood, national identity and national intellectuals. *Materials and methods.* R.B. Suleimenov aspired to reveal problems that at one time were not disclosed and were prohibited. This article is based on an analysis of publications and statements of scientists about academician R.B. Suleimenov, as well as the historical treatises of the scientist-historian himself. The main methods for studying historical sources are source analysis, problem-chronological, comparative methods, as well as methods of classification and systematization. *Results.* The object of the academician's study was the activities of such

historical figures as Abylai Khan, Ch.Valikhanov, T. Zhurgenov, S. Asfendiyarov and other prominent representatives of the Kazakh people. The scientist's research conducted during the Soviet period does not lose its relevance for the modern historical science of Kazakhstan. *Conclusion.* Analysis of creativity of academician R.B. Suleimenov reveals to the scientific community the prospects for the study of those aspects of the history of Kazakhstan of the Soviet period that are related to national identity, historical memory and historical personalistics.

Keywords: R.B. Suleimenov, historical personalistics, Abylai Khan, national identity, historical memory

For citation: Rysbekov T.Z., Rysbekova S.T., Shintimirova B.G. Historical personalistics of Kazakhstan and academician R.B. Suleimenov // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 230-247. (In Eng.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_230-247

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАТАНУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ АКАДЕМИК Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ

Тұяқбай Зейітұлы Рысбеков¹, Салтанат Тұяқбайқызы Рысбекова²,
Баян Ғаббасқызы Шынтемірова²

¹М. Өтемісова атындағы Батыс Қазақстан университеті
(162-үй, Н. Назарбаев көш., 090000 Орал, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының құрметті мүшесі

<https://orcid.org/0000-0002-1204-1307>. E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru

²Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
(Н. Назарбаев көш. 208, 090000 Орал, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-5307-309x>. E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
(Н. Назарбаев көш. 208, 090000 Орал, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

<https://orcid.org/0000-0001-6131-3113>. E-mail: ansar_2004@mail.ru

Аңдатпа. Кіріспе. Тарихи тұлғаларды, олардың жеке қасиеттерін және өмір жолын зерттеу – бұл ғалымнан психология туралы жеткілікті терең білімді, белгілі бір өмірлік тәжірибені, өзін белгілі бір тарихи тұлғаның орнына қоя білуді және зерттелетін тарихи кезеңдегі тарихи процестің ерекшелігін түсінуді талап ететін тарихи зерттеулердің күрделі саласы. *Мақсаттары мен міндеттері:* Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі Р.Б. Сүлейменов тарихи персоналистика мәселелерінің көрнекті зерттеушісі ретінде, ол кеңестік кезеңдегі еңбектерінде, басқалармен қатар, қазақ мемлекеттілігінің тарихына, ұлттық бірегейлікке және ұлттық зиялы қауымға қатысты мәселелерді көтере алды. *Материалдар мен әдістер.* Р.Б. Сүлейменов өз уақытында ашылмаған және тыйым салынған мәселелерді анықтауға тырысты. Бұл мақала академик Р.Б. Сүлейменов туралы ғалымдардың жарияланымдары мен мәлімдемелерін, сондай-ақ ғалым-тарихшының тарихи еңбектерін талдауға негізделген. Тарихи дереккөздерді зерттеудің негізгі әдістері деректерді талдау, проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы әдістер, сондай-ақ жіктеу және жүйелеу әдістері болып табылады. *Нәтижелер.* Академиктің зерттеу

нысаны Абылай хан, Ш. Уәлиханов, Т. Жүргенов, С. Асфендияров және қазақ халқының басқа да көрнекті өкілдері сияқты тарихи тұлғалардың қызметі болды. Кеңестік кезеңде жүргізілген ғалымның зерттеулері Қазақстанның қазіргі заманғы тарих ғылымы үшін өзектілігін жоғалтпайды. *Қорытынды.* Академик Р.Б. Сүлейменов шығармашылығын талдау нәтижесінде ғылыми қауымдастыққа кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихының ұлттық бірегейлік, тарихи жады және тарихи тұлғатану мәселелерінің кейбір аспектілеріне байланысты зерттеу бағыттарының мүмкіншіліктерін ашады.

Түйін сөздер: Р.Б. Сүлейменов, тарихи тұлғатану, Абылай хан, ұлттық бірегейлік, тарихи жад.

Дәйексөз үшін: Рысбеков Т.С., Рысбекова С.Т., Шынтемірова Б.Ғ. Қазақстанның тарихи тұлғатану мәселесі және академик Р.Б. Сүлейменов // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. 230-247. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_230-247

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПЕРСОНАЛИСТИКА КАЗАХСТАНА И АКАДЕМИК Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ

*Туякбай Зеитович Рысбеков¹, Салтанат Туякбаевна Рысбекова²,
Баян Габбасовна Шинтимирова³*

¹Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
(д. 162, ул. Н. Назарбаева, 090000 Уральск, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, Почетный член Национальной академии наук Республики Казахстан, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-1204-1307>. E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru

²Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
(д. 208, ул. Н. Назарбаева, 090000 Уральск, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-5307-309x>. E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
(д. 208, ул. Н. Назарбаева, 090000 Уральск, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-6131-3113>. E-mail: ansar_2004@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Изучение исторических личностей, их личностных качеств и жизненного пути – сложная область исторических исследований, требующая от ученого достаточно глубоких знаний психологии, определенного жизненного опыта, умения поставить себя на место конкретной исторической личности и понимания специфики исторического процесса в изучаемый исторический период. *Цели и задачи:* рассмотреть работу академика Национальной академии наук Республики Казахстан Р.Б. Сулейменова как выдающегося исследователя вопросов исторической персоналистики, которому в своих работах в советский период удалось осветить, среди прочего, вопросы, связанные с историей казахской государственности, национальной идентичностью и национальной интеллигенцией. *Материалы и методы.* Р.Б. Сулейменов стремился выявить проблемы, которые в свое время не были раскрыты и были запрещены. Данная статья основана на анализе публикаций и высказываний ученых об академике Р.Б. Сулейменове, а также исторических трактатах самого ученого-историка. Основными методами изучения исторических источников являются

источниковедческий анализ, проблемно-хронологический, сравнительный методы, а также методы классификации и систематизации. *Результаты.* Объектом изучения академика стала деятельность таких исторических личностей, как Абылай хан, Ч. Валиханов, Т. Жургенов, С. Асфендияров и других выдающихся представителей казахского народа. Исследования ученого, проведенные в советский период, не теряют своей актуальности для современной исторической науки Казахстана. *Вывод.* Анализ творчества академика Р.Б. Сулейменова раскрывает научному сообществу перспективы изучения тех аспектов истории Казахстана советского периода, которые связаны с национальной идентичностью, исторической памятью и исторической персоналистикой.

Ключевые слова: Р.Б. Сулейменов, исторический персонализм, Абылай хан, национальная идентичность, историческая память.

Для цитирования: Рысбеков Т.С., Рысбекова С.Т., Шынтемирова Б.Г. Историческая персоналика Казахстан и академик Р.Б. Сулейменов // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. С. 230-247. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_230-247

Introduction. A person's life path is filled with various biographical events, which in turn determine epochs in his life. Systematizing and summarizing the theoretical principles and real results of the school of life of researchers, we can say the following: the life path of an individual is associated with its constant development, movement and change; the life path as an individual history of a person is created by him/herself; the uniqueness and originality of life's path is determined by a person's individuality (Rysbekov, 2017: 6).

Ramazan Bimashuly Suleimenov is a Kazakh historian, cultural researcher, orientalist, organiser of Oriental Studies Institute, which till the present day bears his name, the first commissioner of cultural history of Kazakhstan at the Shokan Ualikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography. He belongs to the third generation of Kazakh historians of the XXth century. As is known, in 1930s the totalitarian regime destroyed prominent representatives of the first generation of researchers, such as A. Bokeikhanov, S. Asfendiyarov, T. Ryskulov, Kh. Dosmukhamedov, M. Tynyshpaev and others. The second generation of professional historians grew up in the late 1930s and mid-1940s.

A certain impetus to the development of Kazakh historical science was given by the opening of the Kazakhstan base of the USSR Academy of Sciences, which was established on May 29, 1932 in Alma-Ata (AGO. F.1. I.1. C.13. P.3). The Kazakh base (since 1938 - the Kazakh Branch of the USSR Academy of Sciences) existed until 1946. Many scholars worked as part of the Branch, such as S. Asfendiyarov, S. Seifullin, M. Tulepov and others. The first chairman was the famous orientalist Turkologist Academician A. Samoilovich, members of the presidium of the base were Academician B.A. Keller, S.D. Asfendiyarov and M. Tulepov (ARAS. F.188. I.1 (1931-1935). C.20. P.58).

In fact, the Academy of Sciences of the Kazakh SSR was founded on June 1, 1946, although the decree of the Council of People's Commissars of the USSR "On the organization of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR" was published on October 26, 1945 (RGACH. F.8. I.33. C.175. P.16).

The second generation of Kazakh historians was represented by A. Margulan, E. Bekmakhanov, V.F. Shakhmatov, A. Tursynbaev who wrote fundamental research. Later A. Nusupbekov, S. Beisenbaev, G.F. Dakhshleyger, T. Eleuov, K. Akyshev, A.S. Yelagin made their contribution. In the middle 1950s, the historical science of the republic was replenished with new young forces, such as R. Suleimenov, M. Kozybaev, M. Asylbekov, K. Nurpeisov, O. Ismagulov, M. Mukanov, E. Masanov. It was the years of creative flourishing of the third generation of historians that brought All-Soviet Union recognition of national historical school.

Ramazan Bimashuly Suleimenov was born on February 7, 1931 in Akmola (now Astana). His father, Bimash Suleimenov (1897-1952) was a very energetic man and who was peasant by origin. He worked for over 30 years in Soviet economic organizations. In 1959, Ramazan Suleimenov wrote in his biography that during the revolution his father was a member of the youth organization “Zhas Kazakh”, and during the years of Soviet power he was in the service of the state and party, worked in economic and scientific-research institutions. His mother, Mariyam Suleimenova (Baimagambetova) (born in 1900), was a housewife and was a disabled person of group II. And although she did not have a professional education, she was an intelligent and energetic woman (Abzhanov, 2011; AGO. F.11. I.1. C.372. P.3).

His childhood was spent in Shymkent and Sairam district. Ramazan's father, Bimash was repressed in the 1930s, as he knew Saken Seifullin, who at specified time nominated Bimash for the party. Besides Ramazan, Bimash had sons Nurken, Sultan, Timur, Sovet and daughters Gauhar, Khadisha, Rauza and Bakytzhan. His eldest sons Suleimenov Nurken (1918-1942) and Bimashev Sultan (1922-1944) voluntarily went to the front during the Great Patriotic War. One died at Stalingrad, and the second in Western Belarus.

Ramazan's intermediate school years fell during the difficult war years, so he graduated from secondary school late, in 1943-1944. Bimash Suleimenov was the head of the agricultural experimental station in Zhurn village of the Aktobe region. After the end of the Great Patriotic War, the Suleimenov family moved to Almaty. Ramazan Bimashuly's career began in 1948 after graduating from the 8-th grade. This was due to the fact that his father's health deteriorated and Ramazan took over the care of his younger siblings. While studying in high school, due to post-war everyday difficulties, the future academician was forced to begin his career early, first as a worker and then as an archivist. When the family situation improved, R. Suleimenov began to combine study with work. In Almaty Ramazan graduated from a 10-year school and entered the first course of the Faculty of Philosophy of the Kirov Kazakh State University. However, realizing that he can not gain deep knowledge studying by correspondence, in September 1952 R.B. Suleimenov is transferred to the full-time department of the university.

In addition to excellent studies at the university Ramazan Bimashuly was closely involved in public activity. At the university he was a member of the Komsomol committee, secretary of the Komsomol organization of the course, and served as a young lecturer. Ramazan, as the head of the Komsomol organization, went through the school of organizing various contests, competitions, debates, literary evenings among students, etc., and became a leader in his environment. Ramazan Bimashuly not only loved art, but also had the talent to perform opera arias.

In 1954, the philosophy department at the university was closed, and Ramazan was transferred to the history department. During student years, he showed an inclination towards research work. As a student, R.B. Suleimenov became the author of three reviews, which were published in the newspapers “Kazakhstanskaya pravda” and “Leninskaya smena” in the 1950s.

The topic of Ramazan Bimashuly's diploma work under the scientific guidance of professor A.A. Aliyev was “Historical views of G.V. Plekhanov”. The diploma work was defended with honors and was recognized the best graduation paper of the year. By the decision of the state examination commission of June 29, 1956, student R.B. Suleimenov received a diploma with honors (registration No. 594) and was awarded with the qualification of a history teacher at school, historian. By decision of the Academic Council of the Kazakh State University dated July 12, 1956, a promising young specialist was given a referral to post-graduate course. He didn't miss his chance. On October 15, 1956, having successfully passed the exams, he was accepted into the post-graduate course at the department of history

of socialist construction of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The order was signed by the director of the institute A. Nusupbekov, approved by the president of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, academician K.I. Satpayev. Of course, at that time the young graduate student did not know that his entire subsequent life would be inextricably linked with the research institute, with the Academy of Sciences. Excellence in studies, social activity, and research abilities of R.B. Suleimenov were reflected in the characteristics issued on July 26, 1956. The description was signed by the dean of the Faculty of History, associate professor A.A. Goryacheva and party bureau secretary S. Zhakypbekov (AGO. F. 2. I. 1. C. 586. P. 29-30).

The scientific supervisor of the young and inquisitive specialist, who from a young age loved to study and understand historical and cultural processes, is the greatest scientist, a classic of Kazakh literature, Mukhtar Omarkhanovich Auezov. Graduate student R.B. Suleimenov was offered the topic “Cultural construction in Kazakhstan during the second and third five-year industrial plans (1933-1940)” for his Candidate’s dissertation (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 104).

The year 1956 occupies a special place in the life of R.B. Suleimenov: he received a university diploma of a special type, started a family with Nurkamal Nygmetovna Kambarova, with whom he studied in the same course, and embarked on the path of big science. Nurkamal Nygmetovna worked for many years at the Abai Kazakh Pedagogical Institute, she is a Candidate of Philosophy, associate professor. They raised two children: son Yerkin (b. 1957) and daughter Leila (b. 1970). Yerkin Ramazanuly graduated from the Faculty of Mathematics of the Kazakh State University, and Leila Ramazankyzy graduated from the Faculty of Sociology of the above-mentioned University.

Upon completion of post-graduate course, by order of the director of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Nusupbekov A.N. on October 15, 1959, Ramazan Bimashuly was appointed to the position of junior research fellow (salary was 1125 rubles) of the department of socialist construction (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 9)

In April 1961, R.B. Suleimenov successfully defended his candidate's thesis on the topic “Cultural construction in Kazakhstan during the second and third five-year industrial plans (1933-1940)”, carried out under the guidance of academician M.O. Auezov. The dissertation consisted of four chapters: Chapter I – “Development of public education in Kazakhstan during the second and third five-year industrial plans”, Chapter II – “Cultural and political educational work among the workers of the Kazakh SSR”, Chapter III – “History of the development of higher education and science in Kazakhstan during the years of the second and third five-year industrial plans,” Chapter IV – “Development of literature and art in Kazakhstan during the years of the second and third five-year industrial plans.” Thus, the work covered several spheres of culture and for the first time in national historiography the achievements and shortcomings of cultural construction in Kazakhstan in 1933-1940 were comprehensively analyzed. The main results of the dissertation were published in 16 articles and reviews by the author (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. Pp. 15-16). By order of the director of the Institute A.N. Nusupbekov dated April 29, 1961, gratitude was expressed to R.B. Suleimenov for his fruitful work and successful defense of his Candidate’s dissertation (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 75).

In 1962, R.B. Suleimenov was appointed senior researcher at the department of socialist construction at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography. The subject of his further research work is the historical experience of cultural development in the republic. Chapters of the academic publication “History of the Kazakh SSR. The epoch of Socialism”, dedicated to the history of the cultural construction of Kazakhstan, were written by R.B. Suleimenov. He again summarized and comprehended the experience of cultural

construction of 1933-1941, 1945-1963. Thus, through an academic publication, for the first time, conclusions about the formation of the intelligentsia, life and culture of the aul-rural population were presented to the general public (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 15).

In 1974-1979, Ramazan Bimashuly was the head of this department. From the first days of his work, he collected, analyzed, scientifically argued and displayed printed materials, archival documents and data covering the history of cultural construction implemented in the republic, its achievements and defects. In accordance with the research plan of the institute, researchers involved in the history of culture were attracted to the department: Candidate of History Kh.I. Bisenov, historians Sh.K. Bitkenbaeva, Zh.K. Kozhasbaev, Sh. Nurakhmetova (AGO. F. 11. I. 1. C. 1118. P. 5).

The activities of the department were also successful. R.B. Suleimenov and Kh.I. Bisenov wrote chapters on the history of culture in the five-volume edition of “History of the Kazakh SSR”. Chapters I, VII of the first part of the publication and Chapter I of the second part were born from the pen of Ramazan Bimashuly. He joined the editorial board of the publication. He also did not stand aside from the scientific life of the Union republics. R. Suleimenov and Kh. Bisenov were involved in writing a collective monograph “The experience of cultural development of Central Asia and Kazakhstan under socialism.” Employees and postgraduate students of the department Sh. Bitkenbaeva, R. Balgozina, S. Abubakirov, K. Asanov and others defended their Candidate's dissertations (AGO. F. 11. I. 1. C. 1052. P. 1).

On May 25, 1972, R.B. Suleimenov defended his doctoral dissertation on the topic “Lenin’s ideas of the cultural revolution and their implementation in Kazakhstan” (AGO. F.11. I.1. C.372. P.106) at the Specialized Council at the Institute of History of the USSR Academy of Sciences in Moscow. The opponents of the dissertation were Doctor of History, professor L.M. Zak from Moscow, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR S.B. Beisembaev from Almaty, Doctor of History, professor M.R. Shukurov from Tajikistan.

In 1972, the publishing house “Gylym” of the Kazakh SSR published the monograph “Lenin’s ideas of the cultural revolution and their implementation in Kazakhstan,” written on the basis of a doctoral dissertation, which was highly appreciated by scholars in Moscow, Novosibirsk, Sverdlovsk, Almaty. Scholars (among them academicians of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR S. Baishev, S. B. Beisembaev, Doctors of science, professors Zh. Zhumabekov, L. Zak, V. Basin, G. Zadorozhnyi, E. Yermakov, V. Chufarov, Yu. Marchenko, V. Soskin, and others) unanimously emphasized the high scientific level of many years of research work, the uniqueness and depth of the author’s approach to presenting a comprehensive program of the cultural revolution in conditions of non-capitalist development. In 1973, for this fundamental monograph, the author was awarded the Ch. Valikhanov first degree Award of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 106). Dedicating his monograph to a historical review of such areas of cultural construction as public education, cultural and political enlightenment of the working people of the republic, the development of education and science, R.B. Suleimenov widely reveals many obstacles, difficulties and contradictions on the path of cultural construction in Kazakhstan. As a researcher and expert on important cultural phenomena in his republic, he discusses the development paths and problems of many individual areas of cultural construction. The author reveals the historical milestones of the cultural revolution in Kazakhstan, shows how political and other conditions were created for its implementation.

Dedicated to the presentation and historical overview of such areas of cultural construction as public education, cultural and political enlightenment of the working people of the republic, the development of education and science, R.B. Suleimenov’s monograph “Lenin’s ideas of the cultural revolution and their implementation in Kazakhstan” consists of

five chapters. The first chapter deals with the problems of the cultural revolution and the concept of cultural progress in conditions of non-capitalist development, the second - the pre-revolutionary heritage of Kazakhstan and its development under socialism, the third - the implementation of democratic-cultural transformations in Kazakhstan during the transition to socialism, the fourth - the triumph Lenin's ideas of the cultural revolution in Kazakhstan, in the last fifth chapter - the tasks of the final stage of the cultural revolution and the beginning of their implementation in Kazakhstan. The division of the monograph into such chapters shows that the goal set by the author is to show the historical experience of the cultural revolution in Kazakhstan from the first years to the present day.

The work examines modern methodological and theoretical problems of the new socialist cultural structure of Kazakhstan at a high scientific and theoretical level, shows the paths and main trends in the ascent of the Kazakh people from medieval backwardness to the pinnacle of socialist culture. The monograph was the result of long-term research by the author.

In the work devoted to the history of national cultural construction in Kazakhstan, doubtless, much attention is paid to the description of the national characteristics of the culture of the Kazakh people (AGO. F.11. I.1. C.378. P.33-37).

Since the mid-1970s, the department of cultural history began work on the topic "Historiography of the cultural revolution in Kazakhstan." During the study of the topic, the task was set to collect, comprehend and analyze historiographically books, brochures, articles related to the history of culture. Therefore, the employees of the department compiled a bibliography of all printed materials from the 1920s to the 1970s, and collected data on the work done by famous personalities during the implementation of the cultural revolution.

Heading the department of culture, Ramazan Bimashuly took part in scientific and theoretical conferences in the republic and abroad, paying attention to the formation of a generation of specialists in the field of cultural studies. Thus, in 1975, he took part in an international scientific conference dedicated to the 1100-th anniversary of Al-Farabi in Almaty, where he made a report on the topic "Al-Farabi and the problem of continuity in the culture of Central Asia and Kazakhstan" (AGO. F.11. I.1. C.1441. P.71-75).

Until the end of the 1970s, there was no special department or sector in Kazakhstan dealing with Oriental studies. The formation and development of the science of Oriental studies in Kazakhstan is associated with the name of an outstanding scientist, laureate of the Ch.Ch. Valikhanov Republican State Award, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan R.B. Suleimenov.

On March 16, 1979, by the decision of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography the Department of Oriental studies was created. The department was tasked with research related to the history of the neighboring countries of the East, their relationships with Kazakhstan (AGO. F.11. I.1. C.1396. P.13).

By Resolution of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR dated June 12, 1980 No. 115, corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Suleimenov Ramazan Bimashuly was relieved of his post as head of the department of cultural history and appointed the head of the department of oriental studies of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 120).

In general, the Department of Oriental studies, created under the leadership of Ramazan Bimashuly, had a great influence on the introduction into scientific circulation of the history monuments and culture of the peoples of the East, on expanding the source basis of historical science.

Ramazan Bimashuly constantly paid special attention to strengthening the staff capacity of the Department of Oriental studies, he headed and made efforts to improve the qualifications of employees. The department attracted qualified specialists who attended the school of oriental studies in Moscow, Leningrad, and Tashkent. During 1982-1983 senior researcher at the department of K.Sh. Khafizova underwent advanced training in Moscow, at the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences. Department laboratory assistant A. Sabitov completed his postgraduate studies at the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences (Leningrad department). K. Syroezhkin was sent to graduate school at the Far Eastern Institute of the USSR Academy of Sciences, and successfully passed the entrance exams. A. Sultangalieva was sent for a two-year internship at the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences. Junior researcher of the department R. Mustafina successfully underwent an internship at the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences. Thus, Ramazan Bimashuly, in his report on the work of the department for 1983, gives a satisfactory assessment of the training of young orientalists (AGO. F. 11. I. 1. C. 1717. P. 24).

Having started his career at the Institute of History, Archeology and Ethnography in the late 1950s as a junior research fellow, Ramazan Bimashuly became the head of the Institute almost a quarter of a century later. By the Decree of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR dated May 31, 1984 (No. 107), corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Suleimenov Ramazan Bimashuly was appointed as director of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 184).

A worthy assessment for Ramazan Bimashuly Suleimenov's scientific and scientific-organizational activities was the anniversary medal "For labor feat. In honor of the 100-th anniversary of the birth of V.I. Lenin" and the Certificate of Honor of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 155).

The scientific career of R.B. Suleimenov was combined with organizational activities. Ramazan Bimashuly mobilized the republic's leading historians to solve complex problems in the national history of the Soviet period. In this direction, R.B. Suleimenov led such scientific research as "Problems of the Kazakh cultural heritage", "History of the intelligentsia of Soviet Kazakhstan. 1917-1937." In 1991, he became one of the authors of the collection "History of Kazakhstan: "unexplored facts of history."

In 1990, B. Suleimenov became a member of the expert commission of the Presidium of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR for the award of the Ch.Ch. Valikhanov Award in the field of social sciences and the Academic Council for the Study of the modern economic paradigm of China (Moscow).

R.B. Suleimenov was an outstanding transmitter of knowledge. He continued his teaching path, which began in 1972, until the end of his life. During this time, he gave lectures to students of the Kazakh State Institute of Physical Culture and the Kazakh State University named after S.M. Kirov. By the decision of the Higher Attestation Commission under the Council of Ministers of the USSR dated March 6, 1981 (protocol No. 9), he was awarded the academic title of professor of the Department of History of the USSR (AGO. F. 11. I. 1. C. 372. P. 123). He supervised students' coursework and diploma works, and was a supervisor of graduate students and applicants for higher educational institutions.

The fashioning of Ramazan Bimashuly as a scientist-historian was very rapid, but short-lived. Along with natural talents, this was influenced by a number of objective reasons. Firstly, famous researchers such as A. Margulan, B. Suleimenov, G. Dakhshleiger, Kh. Alpysbaev worked at the institute. Creative communication with them contributed to the rapid professional growth of Ramazan Bimashuly. Secondly, the Khrushchev thaw, which came after the 20-th Congress of the CPSU, freed scientific thought from Stalinist rules and

dogmas. Therefore, Ramazan Suleimenov belongs to the generation of the sixties. Thirdly, his scientific supervisor was the classic of world literature Mukhtar Auezov. The demands that the great writer made of his graduate students and students, his careful and patient attitude towards science and scientific truth, certainly had a decisive influence on the formation of the professional and human qualities of the future academician (Abzhanov, 2011). Ramazan Bimashuly, having reached his creative peak, after a short illness, died at the age of 62, on March 23, 1992.

Materials and methods. The scientific commonwealth highly appreciated the fundamental research of Academician R.B. Suleimenov, concerning the peculiarities of the development of the culture of Kazakhstan in the first half of the 20-th century and the ambiguous history of Soviet cultural construction in the republic. Of course, from the position of Independent Kazakhstan, great demands were placed on studies of the Soviet period devoted to the history of culture. There is no doubt that R.B. Suleimenov sought to reveal problems that at one time were not disclosed and were prohibited. At the end of the 1950s, the researcher began to rehabilitate the names of scientists who were undeservedly subjected to repression, and drew the attention of the scientific community to the work of restoring the scientific heritage and works of the repressed scholars. At the same time, he carried out the work together with scientists engaged in research in the fields of philosophy, art and literature. Thus, R.B. Suleimenov became one of the first historical personologist scientists.

This article is based on an analysis of publications and statements of scientists about academician R.B. Suleimenov, as well as the historical treatises of the academician himself. The main methods for studying historical sources are source analysis, problem-chronological, comparative methods, as well as methods of classification and systematization. The article is based on the principles of objectivity and historicism.

Discussion. If we describe the personal qualities of Ramazan Bimashuly, he can be described as a broad-minded, sociable, patient, enduring person who got to the bottom of the matter. As is evident from the memories of his colleagues and friends. February 16, 2001 the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, the Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology organized an event dedicated to the 70-th anniversary of Academician R.B. Suleimenov. At this event, Academician of NAS RK M.K. Kozybaev delivered the report on the topic “Academician R.B. Suleimenov is a scientist-thinker and a man of mystery.” It spoke about Ramazan Bimashuly’s achievements in the scientific field: “Ramazan and I were born the same year. He passed away early. Reken was respectable, a man with a beautiful soul and thoughts, both in life-work and in fun he was a truly holistic person (remember Abai’s teaching “tolyk adam” (holistic person). Insinuatingly, resettled spectacles, in the joy of the moment he sang the song “Shapibai- au”. Reken devoted himself entirely to science. Ramazan was a very cheerful and broad-minded person, he was always the center of attention. He had a special communication style. He knew how to appropriately use the statements of European thinkers and during a conversation he always recalled literary images. This is also one from the traits of his intelligence” (Abzhanov, Isabek, 2007:193).

Academician of NAS RK O.M. Sultangazin recalls: “...In my life and work I met a lot of people, but among them one of the most charming was Ramazan Bimashuly. He was a very friendly, modest person, very hardworking. This is a man of high culture. Sometimes I wonder how such a person combines such wonderful qualities as nobility, erudition, restraint, which do not appear out of nowhere. From his stories, I understood that he acquired such a high level education from his father” (Abzhanov, Isabek, 2007:195). Ramazan Bimashuly was very close to the arts. Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan K.N. Nurpeis noted: “Ramazan was a very stately, handsome dzhigit and an excellent singer. He performed very well S. Mukhamedzhanov’s romance, written to the words of the great Abai...” (Abzhanov, Isabek, 2007:196).

Scientific supervisor of the candidate's dissertation of R. Suleimenov, classic of Kazakh literature M.O. Auezov wrote: "The dissertation candidate Suleimenov put in a lot of effort in collecting material, researching and summing up the results of subject of dissertation. Doing independent study required great talent to search and find evidence on the research topic, collecting numerous facts and figures. The writing of an extensive work (584 pages) indicates a lot of work done over the course of months and years. But I would especially like to note the content of the work and methods of summarizing the collected information. A dissertation candidate is a person who is fully prepared for research work, a promising researcher who has great potential" (Negimov, 2007).

Information about the life path of academician R.B. Suleimenov, his scientific heritage, scientific, organizational and teaching activities were included in collections edited by Kh.M. Abzhanova, K.N. Baltabaeva, A.T. Kapaeva, M.D. Butinbaeva, articles written by K.S. Aldazhumanov, S. Negimov. Collections of materials from scientific and practical conferences have been published (Collection, 2021; 60-th anniversary, 2021). "Suleimenov is a scientist who made a significant contribution to a deep study of the fate of the common national culture, the national intelligentsia and was able to reflect in his works the contradictions of that period. At the end of the 1960s, he wrote books about S. Asfendiyarov, T.K. Zhurgenov and tried to reflect the contradictions of that time" (Aldazhumanov, 2015: 36).

Results. Academician R. Suleimenov's research on the history of culture covers the period from the XIXth century to the 1980s. Armed with historical knowledge, the thinker managed to write about the vicissitudes of the difficult fate of the people in that period. Even being in the grip of Soviet ideology, he and V. Moiseev published a joint work "From the history of Kazakhstan in the XVIIIth century (on the foreign and national policies of Abylai)" (Suleimenov, Moiseev, 1988). Of course, then it was impossible to even mention issues related to the independence of the nation, but the revival of the image of Abylai in the memory of the people was a special step, the implementation of which required special courage and strength of mind. This work, based on large-scale archival documents from Russia, Chinese works and Kazakh legends and traditions, describes one of the important and turning points in the history of the Kazakh people - the internal and foreign policy of Abylai Khan in the 1730s-1770s. Abylai's activities played an important role in the life of the Kazakh people. In the fight against the Dzhungars, and then against the Manchurian and Qin Empire troops, a whole galaxy of brave batyrs and military commanders grew up, namely Bogenbai, Kabanbai, Malaisary, Zhanibek, Bayan, Yesset, Baigozy, Zhanatai, Orazymbet, et al.

Among the famous warriors, Abylai distinguished himself for his organizational talent and diplomatic skills. R.B. Suleimenov, analyzing the life path of the statesman, identifies several important stages in his life. The first stage is the time of wandering and struggle for recognition of the hereditary right to the title of sultan; it occurs in the 1720s. After that, a period of long struggle for supreme power in the Khanate begins, which he achieved in the late 1750s and early 1760s. Finally, the third and final stage in his life and work can be designated as the period of his election to the khan's throne. In the preface of the work, Ramazan Bimashuly noted that there are very few scientific works in Kazakh Soviet historiography devoted to Kazakh historical figures, especially from the Middle Ages and the New Age. In addition, there is not a single scientific work devoted to the analysis of the domestic and foreign policies of the statesman Abylai, who occupied an important place in the history of the Kazakh people of the XVIIIth century.

Doubtless, Abylai is a complex and contradictory person, and it is very difficult to fully reveal the cause-and-effect motives of his policies and give a unilateral analysis of his activities. Nevertheless, R.B. Suleimenov made an attempt to highlight the main stages of

Abylai's political biography, show the main aspects of Abylai's internal and external political activities, and reveal its class character, based on facts obtained from documents of the Omsk Regional State Archive, the Central State Archive of Ancient Acts, and the Archive of Russian Foreign Policy at the USSR Ministry of Foreign Affairs. In the work, rich in documentary evidence, Abylai's life path and activities after ascending to the khan's throne were studied in detail. In his work, R.B. Suleimenov comprehensively covered issues related to the status of Abylai before 1771, showing how he took into his hands the fate of the Patriotic War with the Dzungars, and reflected his activities to unite the zhuzes. The chapter "Domestic and foreign policy after the proclamation of Abylai as khan" describes the election of Abylai as khan, after the death of the khan of the Middle Zhuzh, Abulmambet, in 1771, where it is written that "... for the election of the khan, a certain time and place is appointed, where the people begin to gather ..., private meetings are opened..., small circles are formed to decide who to elect as their head and who to entrust to be the representative of each crowd in the supreme council of the noblest representatives of the people. When the number of people arriving for the elections is considered quite large, a decisive meeting is appointed" (Suleimenov, Moiseev, 1988:120).

One of the main tasks of the khan's internal policy was the appointment of reliable individuals from among relatives as sultans or elders of the clan association: "Thanks to this, he at least achieved two goals: on the one hand, he constantly supported the tendency to isolate local elders and kept them within vassal relationships, secondly, at the head of tribal coalitions, Abylai placed reliable vassals and thereby simplified his managerial responsibilities over his subordinates" (Suleimenov, Moiseev, 1988:123). It was one of the methods of preventing feudal civil strife and strengthening power in the current historical situation of that period. The internal and foreign policy of Khan Abylai, on the path to creating a strong, centralized Kazakh state, had its strengths. According to Ramazan Bimashuly, Abylai was already a brave warrior from his youth, and in adulthood he showed himself to be a brave and capable leader, a competent diplomat and a tough ruler (Suleimenov, Moiseev, 1988:125). Abylai is a man of his epoch; the authors revealed the main tactics of Abylai as a politician, the ability to apply them and effectively use the current situation. In the final part of this work, R.B. Suleimenov, dwelling on the political situation of the Kazakh Khanate of the XVIIIth century, writes about the objectively positive role of Abylai in protecting the Kazakhs from external invaders and organizing the liberation movement against the invaders.

The authors, completing their work, categorically disagreed with the point of view presented in Soviet historiography regarding the multi-vector policy adhered to by Abylai Khan in relation to Qing China and the Russian Empire, which was due to real reasons. R.B. Suleimenov and V.A. Moiseev also wrote a work, in Kazakh and Russian, for the 150-th anniversary of Ch.Ch. Valikhanov "Ch. Valikhanov is an Orientalist scholar" (Suleimenov, Moiseev, 1985), based on archival materials, academic literature and studies made by Chokan Valikhanov. The work describes the life and multifaceted scientific activity of the great scientist and educator Ch. Valikhanov, about his contribution to the development of Russian and world oriental science.

This work is one of the first voluminous studies where Ch. Valikhanov is shown as an orientalist, whose formation of a critical view of the surrounding reality was influenced by instructor N.F. Kostyletsky. This is evidenced by the following lines: "Initially N.F. Kostyletsky was interested in Chokan's good knowledge of the customs and traditions of steppe life. Particularly gifted, intelligent and having shown significant achievements in mastering many scientific fields, Chokan Valikhanov at that time attracted the attention of not only the teachers of the corps, but also won the attention of other peoples" (Suleimenov, Moiseev, 1985b: 17-18). Ramazan Bimashuly noted that 1856-1857 were turning point years

in the scientific biography of Ch. Valikhanov and that, along with the daily work of studying and researching originals and literature, Chokan began writing works. Ch. Valikhanov's first article was published in the periodical press - on March 10, 1857, a "Letter from Omsk" was published in the newspaper "Russian Invalid", which refers to the prospects for economic development in the Kazakh steppe and makes an attempt to draw the attention of the public and government to the needs of the region. The works of Chokan Valikhanov were highly appreciated in Russian science.

Ramazan Bimashuly also noted that Shokan Valikhanov's trip to Kashgaria in 1857 was a very important event in his life. Valikhanov's trip to Kashgaria and his works about this region showed us him as the country's leading orientalist and glorified his name throughout the world. Thus, in the report of the Russian Geographical Society, published in the Bulletin of the Russian Geographical Society in 1863, said that "Valikhanov was the first educated person to visit these countries", that "this journey is a real feat in the field of Geography since the time of Marco Polo, not counting the unfortunate Adolf Schlagintweit, who was killed in this city (Valikhanov reported important information about him)" (Suleimenov, Moiseev, 1985: 47).

In the second chapter "Science" the authors wrote about the problems of the history of Central Asia and Kazakhstan in the works of Ch. Valikhanov, the scientific topics raised by him and infused in scholarly discourse in many archival documents that were stored in the Omsk regional archive, manuscripts of eastern authors brought by him from Kashgaria, epigraphic letters, legends and tales about the past life of the Kazakhs and Kyrgyz, collected by him from the people. From a report to the Russian Geographical Society from 1865, a quote about Valikhanov: "He carefully wrote down the legends, fairy tales and epics of his people, researched Central Asian languages, bought at high prices from the local population ancient items found at their burial and excavation sites and, despite great danger, which threatened his life, entered a Buddhist monastery and found rare manuscripts there."

Already in the late 1950s, R.B. Suleimenov began to rehabilitate the names of scientists who were unreasonably subjected to repression and drew the attention of the scientific community to the need to restore their scientific heritage. After the XXth Congress of the CPSU, the scientist began to study the life and scientific heritage of S.Zh. Asfendiyarov. In 1959, he published two articles: "About Sanzhar Zhagyparyuly Asfendiyarov's academic career" (Suleimenov, 1959: 101-102) and "Prominent public figure and prominent scholar." For the first time, they systematically narrate the state and scientific activities of Asfendiyarov (Suleimenov, 1959: 4). However, the process that began during the Khrushchev Thaw - the work of studying individuals who became victims of lawlessness - gradually began to decline during the Brezhnev stagnation. But despite the unofficial ban on the development of this area, R.B. Suleimenov did not stop research and continued work on S. Asfendiyarov. In 1966, an article "The First Kazakh Marxist Historian" was published in the journal "Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR", which analyzed the scientific heritage and contribution to the study of the history of Kazakhstan by S. Asfendiyarov, taking into consideration the new information (Suleimenov, 1966: 65-76). In 1985, perestroika began in the country and, by virtue of publicity, the scientific works of S. Zh. Asfendiyarov and the science development activities in the republic received a new assessment, and the honest name of the scholar was restored. It was, certainly and without any doubt, the great merit of R.B. Suleimenov. One of his articles was published in 1987 under the title "Sanjar Dzhaferovich Asfendiyarov" (Suleimenov, 1987: 86-95), where it is noted that: "The central problem of many historical works of the scientist, especially the generalizing work on the history of Kazakhstan, was the problem of Kazakh ethnogenesis... The subsequent development of historical science confirmed the correctness of the basic conceptual provisions put forward by S.D. Asfendiyarov: 1. The formation of the Kazakh nation is a long

process, its beginning coincides with the formation of the first state associations. 2. The growth of this process is associated with the development of productive forces, the erasing of tribal differences, the strengthening of economic and trade ties, the formation of large similar ethnopolitical and ethnocultural associations (zhuzhes) and the further consolidation of the latter into a single territorial-economic and ethnocultural whole. 3. The process of formation of the Kazakh people ends in the XV-XVIth centuries. 4. The final and comprehensive consolidation of Kazakh society is associated with the process of formation of the Kazakh nation” (Suleimenov, 1987: 92-93).

The name of Temirbek Zhurgenov is associated with the cultural revolution in our country and Central Asian countries. In many spheres he was a pioneer. The first Minister of Education of Kazakhstan, called the “iron commissar”, thanks to whose perseverance in 1934 in Almaty they began the construction of six largest universities in Kazakhstan and throughout Central Asia. His organizational talent was clearly demonstrated when resolving issues related to the organization of the First Decade of Kazakh Art and Literature in Moscow in 1936. Ramazan Suleimenov dedicated an essay to him entitled “Temirbek Zhurgenev” in Russian (Suleimenov, 1968), in Kazakh (Suleimenov, 1969), as well as articles (Suleimenov, 1978), (Suleimenov, 1990). They examined the published works, manuscripts and many archival documents of T.K. Zhurgenov. Based on the memoirs of cultural and educational workers, prominent party and Soviet figures of the republic, an overview of the life, state and scientific activities of the People's Commissar is presented. In the last period of his activity, over 3-4 years, T. Zhurgenov did a lot, scoring on the cultural prosperity of Kazakhstan. Along with it, Ramazan Bimashuly in his work writes about the activities of Temirbek Karauly, who showed in his written works a deep knowledge of literary and journalistic language, stylistics, was fluent in the Kazakh language and highly valued it.

It is worth noting that T. Zhurgenov was indeed an extraordinary person in many ways. Even a cursory glance at the main milestones of his biography allows us to evaluate his personality and understand why R.B. Suleimenov paid such close attention to this historical figure in the history of Kazakhstan.

In addition, T. Zhurgenov himself showed great ability for research work, having received the appropriate characteristics from the professors of the Central Asian State University after graduating from the university (AP RK. F. 141. I. 16. C. 1038. P. 1).

So Temirbek Karauly was appointed the first rector of KazPedUZ in 1926 in Tashkent, reorganized from the local Inpros (Institute of Education) (AP RK F. 141. I. 1. C. 4876. P. 175, 224). At that he considered one of the goals of KazPedUZ as training highly qualified teachers from the Kazakhs, so that these teachers would convey “the entire wealth of knowledge in the Kazakh language.” According to the opinion of a new rector, the institute was supposed to train not only teachers, but also the first scientists from among the Kazakhs; T. Zhurgenov saw KazPedVUZ as a scientific and educational institution (AP RK F. 141. I. 1. C. 4886. Pp. 71-72).

In 1930-1933 T. Zhurgenov worked as People's Commissar of Education in Uzbekistan (AP RK. F.141. I.1. C.11558. P.28). And since 1933, T. Zhurgenov began working as the People's Commissar of Education of the Kazakh ASSR. During his work T. Zhurgenov gave a special importance to the cultural heritage of the pre-revolutionary period. Among other things, his efforts to preserve and restore the mausoleum of Khoja Akhmet Yasawi, essentially a sacred medieval complex, citing its historical value, despite the well-known attitude of the authorities towards religion, attracts special attention (AP RK. F. 141. I. 1. C. 10142; P. 82. CSA RK. F. 81. I. 3. C. 341. P. 36-37, 94-95).

An important event in the history of Kazakhstan is the uprising led by Kenesary Kasymov, which lasted from 1837 to 1847. It covered the territory of the entire Kazakhstan: Kazakhs from all three zhuzhes took part in this uprising. This fact gave the uprising a

national liberation, anti-colonial character; E.B. Bekmakhanov's book is dedicated to it. "Kazakhstan in the 20-40s of the 19-th century," where the author considered the uprising of 1837-1847 as a national liberation struggle of the Kazakhs against tsarism. After the release of the resolution of the Central Committee of the Communist Party (B) of Kazakhstan dated April 10, 1951 "About the article in the newspaper "Pravda" "For Marxist-Leninist coverage of issues of the history of Kazakhstan", as well as in the decision of the Central Committee of the Communist Party (b) of the republic dated June 26, 1951 "On additional measures to implement..." the uprising of Kenesary Kasymov in 1837-1847 was described as reactionary, and its leader as an "ardent monarchist." Author of the book E.B. Bekmakhanov was expelled from the party, dismissed from service on charges of "anti-Soviet" activities and sentenced to 25 years in prison.

Academician R. Suleimenov is a junior colleague and like-minded person of the famous historian Ermukhan Bekmakhanov. The repressive regime in the 1950s deprived E. Bekmakhanov of all titles and regalia. Then, while still a student at that time, R. Suleimenov wrote the text of a collective statement on the return of E. Bekmakhanov's doctorate and professorship on behalf of an initiative group of colleagues and students.

In the early 1990s, academician Ramazan Suleimenov together with academician Manash Kozybaev and Doctor of Historical Sciences, professor Zhanuzak Kasymbaev, wrote an article where they noted that "... in the history of the national regions of Russia in the first half of the XIXth century two major uprisings dominate with a clear anti-colonial character: the Shamil uprising lasted 25 years, and the Kenesary uprising lasted 10 years. The two popular outbreaks have a lot in common, but there are also differences. In August 1859, on Mount Gunib, the great imam surrendered to nawab Baryatinsky, then was sent to Kaluga, where, by the way, another leader of the Kazakh popular outbreak of the Younger zhuzh, Sultan Aryngazy was also in exile. Fate had a different plan for Kasymov's life. Undeclared in battles with the tsarist punitive troops, but retreating under their pressure, he died in the south of the Kyrgyz Alatau. How many legends have been created about his death... The uprising was defeated. It was not possible to unite the Kazakhs into unified state. But it was one of the links in the liberation struggle of the peoples of Russia, which swept through Ukraine, Transcaucasus, and other regions. Kenesary Kasymov, as the "Mithridate of the Kirgiz steppe" (Semyonov Tien-Shanskiy), showed consistency in a long, grueling struggle against the stronghold of European reaction" (Kozybaev, Suleimenov, Kasymbaev, 1992).

It is also worth sharing the article by academician R. Suleimenov about the prominent Kazakh historian, pedagogue, active public figure and organizer of science, academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR A.N. Nusupbekov, which says that "...one of the first workers of the Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography at Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Akai Nusupbekovich Nusupbekov step by step went through all stages of scientific work and grew from a junior researcher to the head of the institute, developed as a major scientist, a talented organizer of science, and a wise mentor to youth. Under his leadership, the institute became a recognized center of historical science in Kazakhstan. The scientist's many years of scientific and pedagogical activity were highly appreciated. He was awarded the Order of Lenin, the Red Banner of Labor, many medals, and was awarded the title of Honored Scientist of the Republic" (Suleimenov, 1979).

R.B. Suleimenov published an article "Life devoted to science" about the famous Kazakh scientist A.Kh. Margulan, where he writes that "... an intellectual curiosity and exceptional diligence provided him with the honorable right of a discoverer in many branches of Kazakhstani science: archeology of the Bronze Age and the early Middle Ages, history of culture and art, folklore and ethnography. He followed the routes of ancient caravans and Kazakh nomadic camps through the most deserted and waterless regions for thousands and thousands of kilometers, found and identified dozens of new archaeological complexes,

described them and combing them. He was the one who scientifically proved that Kazakhstan was not, as many scientists before him believed, a harsh desert. A.Kh. Margulan for the first time carefully studied the ancient urban culture of Southern Kazakhstan in the basins of the Syr Darya, the Talas and the Chu rivers, and carried out preliminary excavations in Otyrar, Taraz, Sairam and Syganak. As a result, his major monograph “From the history of cities and construction art of ancient Kazakhstan” was published. “A scientist of wide interests, enormous intellect, high erudition, major scholar, a wonderful person and conveyor of knowledge, a prominent organizer and popularizer of science, Alkey Khakanovich Margulan enjoys well-deserved fame and great love of his people” (Suleimenov, 1984).

Over the years, R.B. Suleimenov published articles about B.A. Tolepbaev (Suleimenov, 1981: 87-89), S.B. Beisembayev (Suleimenov, 1982), G.F. Dakhshleyger (Suleimenov, 1984: 213-216), who made a great contribution to the development of historical scholarship in Kazakhstan. At the meeting dedicated to the 90-th anniversary of his mentor Mukhtar Omarkhanuly Auezov, R.B. Suleimenov delivered a report on the topic “Mukhtar Auezov as a cultural historian,” in which he notes that “... the theoretical heritage of M.O. Auezov as a historian of multinational Soviet culture and, in particular, the history of culture of Soviet Central Asia and Kazakhstan has a great methodological importance. Here, as in his artistic endeavor, a high cultural and intellectual level, phenomenal erudition, exceptional breadth of outlook and depth of philosophical thinking, extraordinary linguistic abilities, excellent memory, the gift of instant broad generalizations, the ability to grasp and highlight the main, essential, characteristic, substantial traits and signs, to grasp the cause-and-effect relationship between phenomena and events in the spiritual, political and socio-economic life of society are manifested. At the same time, he avoided blusters, did not like to cite the classics, study to express the idea or theoretical principles that he followed as clearly and simply as possible, and also preferred not to explain and expound the fundamental principles, but to apply them in the course of his research, to proceed from them when solving certain scientific problems” (Suleimenov, 1989:117-118). In addition, he wrote an article dedicated to the first president of the Academy of Sciences of the republic, the founder of the science of metallogeny in Kazakhstan, a talented organizer of science who made a great contribution to the development of social sciences, Kanysh Imantaiuly Satpayev (Suleimenov, 1989: 34-38). R.B. Suleimenov also took part in the preparation of selected works by K.I. Satpayev (Suleimenov, 1989).

Conclusion. Ramazan Bimashuly Suleimenov left behind a great heritage such as productive researches in the field of national historical science; his life had all the features typical in Soviet society. He was born in the brutal 1930s, came of age under the Stalinist system, and graduated from high school in the 1940s. During his childhood and school years, there were many factors in his life that determined the fate of the future scientist (including the spiritual and cultural atmosphere, the influence of mentors, and the influence of literary and historical works). Nevertheless, the most decisive factor is Ramazan Bimashuly's admission to the Kazakh State University. In those years, Kazakh State University was one of the leading educational institutions of the republic. Prominent scientific and pedagogical personnel worked here and a wealth of experience in personnel training was collected. At KazSU, special attention has always been paid to the development of research work of students. Thus, R.B. Suleimenov found himself in an environment that created favorable conditions for the discovery of natural talent and his formation as a historian. Ramazan Bimashuly's advanced ideas about the tasks and problems of personology occupy a significant place in the history of Kazakhstani science. R.B. Suleimenov made efforts to conduct research on such personalities as Abylai Khan, Ch. Valikhanov, T. Zhurgenov, S. Asfendiyarov, created essays about E. Bekmakhanov, A. Nusupbekov, A. Margulan, B. Tolepbaev, S. Beisembayev, G. Dakhshleiger, M. Auezov and K. Satpayev et al.

Academician R.B. Suleimenov is doubtless the brightest phenomenon and the largest figure in the historical science of Kazakhstan. His works introduced the All-Soviet Union society to the history of Kazakhstan and the achievements of the republic's historians. Ramazan Bimashuly, in the process of academic development in the scientific field, was not only a fugleman for his colleagues, but also learned a lot from them. In the 1980s, the scientist's biography is characterized by new achievements. Now he took into his own hands the formation of an academic orientalist organization. R.B. Suleimenov became one of the first head of the Department of Oriental Studies, opened at the Sh. Ualikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography, in which he gathered many talented young people, ensured their scientific and professional growth, and Oriental studies were carried out under his leadership.

The life and scientific path of Ramazan Bimashuly, his responsibility and honest attitude to his work, complete dedication to his profession, the ability to care for the cultural heritage of his people is a true fugleman for young scientists to follow.

Sources

AGO – Archive “Gylym Ordasy” of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty.

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

ARAS – Archive of the Russian Academy of Sciences

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

RSACH – Russian State Archive of a Contemporary History

References

60-letie, 1991 b — 60-letie akademika R.B. Sulejmenova [60-th anniversary of academician R.B. Suleimenov]. Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 1991. No. 2. 70 p. (In Russ.).

Abzhanov, 2011 — *Abzhanov H.M.* Akademik R.B. Sulejmenov – istorik kul'tury, vostokoved, organizator nauki [Academician R.B. Suleimenov – cultural historian, orientalist, organizer of science]. URL: <https://iie.kz/?p=794> 2011. (In Russ.).

Abzhanov, Isabek, 2007 — *Abzhanov H., Isabek B.* Akademik Ramazan Sulejmenov [Academician Ramazan Suleimenov]. Almaty: Dajk-Press, 2007, 252 p. (In Russ.).

Aldazhumanov, 2015 — *Aldazhumanov Q.S.* Otandyq tarih gylymynyn tarlandary Aqaj Nusipbekov zhane Ramazan Sulejmenov [Akai Nusipbekov and Ramazan Suleimenov, experts in domestic history]. Otan tarikhy. 2015. No. 4 (72). Pp. 30-37. (In Kaz.).

Baltabaeva, 1991 — *Baltabaeva K.N.* Ramazan Bimashevich Sulejmenov [Ramazan Bimashevich Suleimenov]. Bulletin of the Academy of Sciences of the KazSSR. Social Science Series. Almaty, 1991. No. 2. Pp. 91-92. (In Russ.).

Kozybaev, Sulejmenov, Kasymbaev, 1992 — *Kozybaev M., Sulejmenov R., Kasymbaev Zh.* Mitridat kirgizskoj stepi [Mithridates of the Kirghiz steppe]. Kazhstanskaja pravda. 1992. March 12. (In Russ.).

Negimov, 2007 — *Negimov S.* Auezovtynajgili shakirti [Famous student of Auezov]. Egemen Qazaqstan. 2007. November 11. (In Kaz.).

Rysbekov, 2017 — *Rysbekov T.Z.* Tarihi tylgalar: uaqyt zhane omir zholdary. 2 kitap [Historical figures: time and life paths] Book 2. Oral: Poligrafservis, 2017. 272 p. (In Kaz.).

Satpayev, 1989 — *Satpayev K.I.* (1899-1964). Izbrannye stat'i o nauke i kul'ture [Selected articles on science and culture]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 738 p. (In Russ.).

Sbornik, 2021 — *Sbornik materialov respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Akademik Ramazan Bimashevich Sulejmenov i razvitie istoricheskoy nauki Kazahstana»*, [Collection of materials from the republican scientific and practical conference “Academician Ramazan Bimashevich Suleimenov and the development of historical science in Kazakhstan,” dedicated to the 90th anniversary of Academician R.B. Suleimenova]. Almaty, 2021. (In Russ.).

Sulejmenov, 1959a — *Sulejmenov R.B.* O nauchnoj dejatel'nosti Sandzhara Asfendijarova [About the scientific activities of Sanjar Asfendiyarov]. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1959. No. 12. Pp. 101-102. (In Russ.).

Sulejmenov, 1959b — *Sulejmenov R.B.* Vidnyj obshhestvennyj dejatel' i uchenyj [Prominent public figure and scholar]. *Alma-Atinskaja pravda*. 1959. October 24. 4 p. (In Russ.).

Sulejmenov, 1966 — *Sulejmenov R.B.* Pervyj kazahskij istorik-marksist [The first Kazakh Marxist historian]. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. Alma-Ata. 1966. No. 9. Pp. 65-76. (In Russ.).

Sulejmenov, 1968 — *Sulejmenov R.B.* Temirbek Zhurgenev [Temirbek Zhurgenev]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1968, 102 p. (In Russ.).

Sulejmenov, 1969 — *Sulejmenov R.B.* Temirbek Zhurgenev [Temirbek Zhurgenev]. Almaty: Kazakstan, 1969, 112 p. (In Kaz.).

Sulejmenov, 1978 — *Sulejmenov R.B.* Polpred kul'tury Kazahstana [Plenipotentiary representative of culture of Kazakhstan]. *Kazahstanskaja pravda*. 1978. November 28. (In Russ.).

Sulejmenov, 1979 — *Sulejmenov R.B.* Voin, pedagog, uchjonyj [Warrior, teacher, scholar]. *Kazahstanskaja pravda*. 1979. December 11. (In Russ.).

Sulejmenov, 1981 — *Sulejmenov R.B.* Uchenyj i organizator nauki. [Scholar and organizer of science]. *Social Science Series*. Alma-Ata. 1981. No. 5. Pp. 87-89. (In Russ.).

Sulejmenov, 1982 — *Sulejmenov R.B.* Vklad uchenogo [Scholar's contribution]. *Kazahstanskaja pravda*. 1982. December 26. (In Russ.).

Sulejmenov, 1984a — *Sulejmenov R.B.* Pamjati G.F. Dahshlejgera [In memory of G.F. Dachsleiger]. *Narody Azii i Afriki*. Alma-Ata. 1984. No. 4. Pp. 213-216. (In Russ.).

Sulejmenov, 1984b — *Sulejmenov R.B.* Zhizn' dlja nauki [Living for Science]. *Kazahstanskaja pravda*. 1984. May 12. (In Russ.).

Sulejmenov, 1987 — *Sulejmenov R.B.* Sandzhar Dzhaferovich Asfendijarov [Sanjar Jafarovich Asfendijarov]. *Narody Azii i Afriki*. 1987. No. 6. Pp. 86-95. (In Russ.).

Sulejmenov, 1989 a — *Sulejmenov R.B.* Auezov M.O. kak istorik kul'tury [Auezov M.O. as a cultural historian]. Mukhtar Auezov and modern literature: materials of the anniversary celebration dedicated to the 90-th anniversary of M.O. Auezov. Academy of Sciences of the KazSSR. M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Comp. by L.M. Auezova et al. Alma-Ata: Nauka. 1989. Pp. 116-124. 349 p. (In Russ.).

Sulejmenov, 1989b — *Sulejmenov R.B.* Vystuplenie na jubilejnoj sessii AN KazSSR, posvjashhennoj 90-letiju K.I. Satpayeva [Speech at the anniversary session of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, dedicated to the 90th anniversary of K.I. Satpayev]. *Bulletin of the Academy of Sciences of Kazakh SSR*. Alma-Ata. 1989. No. 8. Pp. 34-38. (In Russ.).

Sulejmenov, 1990 — *Sulejmenov R.B.* Narkom T. Zhurgenev [People's Commissar T. Zhurgenev]. In: *Istorija Kazahstana: belye pjatna* [History of Kazakhstan: White Spots]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. 348 p. Pp. 169-182. (In Russ.).

Sulejmenov, 1991a — *Sulejmenov R.B.* Materialy k bibliografii uchenyh Kazahstana [Materials for the bibliography of scholars of Kazakhstan]. Comp. by Baltabaeva K.N., Kapaeva A.T., Butunbaeva M.D. Almaty: Nauka, 1991. 76 p. (In Russ.).

Sulejmenov, Moiseev, 1985 — *Sulejmenov R.B., Moiseev V.A.* Shokan Ualihanov – shygystanushy [Shokan Ualikhanov is an Orientalist]. Alma-Ata: Gylym, 1985. 112 p.; *Sulejmenov R.B., Moiseev V.A.* Chokan Valihanov – vostokoved [Chokan Valikhanov is an Orientalist]. Alma-Ata: Nauka, 1985. 112 p. (In Kaz., Russ.).

Sulejmenov, Moiseev, 1988 — *Sulejmenov R.B., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnej i vnutrennej politike Ablaja) [From the history of Kazakhstan in the 18th century (about Ablai's foreign and domestic policies)]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 248-262, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_248-262

**САРЫОБА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІНДЕГІ ҚЫПШАҚ УАҚЫТЫНЫҢ
ҒИБАДАТХАНАСЫ**

*Айбар Ерланұлы Қасенали¹, Асемгүл Дәуренқызы Қасенова²,
Данияр Болатбекұлы Дүйсенбай³*

¹«Астана» халықаралық университеті
(8-үй, Қабанбай батыр даңғ., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD постдокторант
<https://orcid.org/0000-0002-7502-0343>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
(44-үй, Достық көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: asema_94@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтбаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы).
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0003-4683-4855>. E-mail: daniar_db88@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024
© Қасенали А.Е., Қасенова А.Д., Дүйсенбай Д.Б., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ұсынылып отырған мақалада 2022 жылы зерттелген Сарыоба археологиялық кешеніндегі қыпшақ уақытының діни-ғұрыптық құрылысы және статуарлы өнері туралы ақпарат ғылыми басылымға ұсынылып отыр. Сарыоба археологиялық кешені Солтүстік Сарыарқа жеріндегі бірегей археологиялық мұранысаны. Кешен құрамында жерлеу нысандарынан бөлек, діни салт-жоралғылар өткізген орындар да бар. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Сарыарқа жерінде Алтын Ордадан бөлек кең аумақты қамтитын қимақ-қыпшақ уақытының мол мәдени мұрасы бар. Алайда аталған уақыттың ескерткіштерін зерттеу ісі Қазақстанда күні бүгінге дейін кенже қалуда. Ертіс өңіріндегі зерттеу жұмыстарының басым көпшілігі өткен ғасырдың ортасында атқарылғандықтан, сол уақытта жасалған ғылыми тұжырымдар қазіргі таңда жаңа деректер негізінде қайта қарастыруды қажет етеді. *Әдістер.* Табылған археологиялық деректер бойынша жаратылыстану ғылымдарының әдістері қолданылды, антропологиялық сараптама жасалды. Сарыоба археологиялық кешеніндегі зерттеу жұмыстары толық аяқталған жоқ. *Нәтижелер:* Зерттелген тас құрылыс пен тас мүсінді кең хронологиялық ауқымда мерзімдеуге болады, яғни IX-XIII ғғ. шеңберінде.

Түйін сөздер: Сарыарқа, Сарыоба, археология, тас мүсін, қыпшақ, ғибадатхана

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру аясында дайындалды. Жоба атауы «Сарыарқаның қола мен темір дәуірлері арасындағы өтпелі кезеңнің қоныстары мен жерлеу ескерткіштері». ЖТН AP19174926).

Дәйексөз үшін: Қасенали А.Е., Қасенова А.Д., Дүйсенбай Д.Б., Сарыоба археологиялық кешеніндегі қыпшақ уақытының ғибадатханасы //Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Б. 248-262. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_248-262

THE SANCTUARY OF THE KIPCHAK PERIOD THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX OF SARYOBA

*Aibar Erlanovich Kasenalin¹, Assemgul Daurenovna Kasenova²,
Daniyar Bolatbekovich Duisenbai³*

¹Astana International University
(8, Kabanbay Batyr Aven., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan).
Postdoctoral fellow PhD

<https://orcid.org/0000-0002-7502-0343>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

²Institute of Archeology named after Kh. Margulan
(44, Dostyk Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: asema_94@mail.ru

³L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satbaev Str., 010000 Astana, Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0000-0003-4683-4855>. E-mail: daniar_db88@mail.ru

Abstract. *Introduction.* This article presents data on the cult-ritual object and statuary art of the Kipchak time from the archaeological complex of Saryoba, studied in 2022. The archaeological complex of Saryoba is a unique object of archaeological heritage on the territory of Northern Saryarka. In addition to funerary objects, the complex includes places for ritual ceremonies. *Goals and objectives.* In addition to the monuments of the Golden Horde time, Saryarka has a rich cultural heritage of the Kimak-Kypchak time. However, the study of monuments of this time in Kazakhstan remains in the shadows compared to other areas. Based on the fact that the main studies of the Irtysh region were carried out in the middle of the last century, the conclusions obtained during these works currently require additional consideration, as well as adjustments based on new materials. *Methods.* Methods based on the archaeological data found, the methods of natural sciences were applied and an anthropological examination was carried out. Research work in the archaeological complex of Saryoba has not been fully completed. *Results.* The studied stone structure and stone sculpture dates back to a wide chronological period, that is, within the 9th-13th centuries.

Keywords: Saryarka, Saryoba, archaeology, stonesculpture, Kipchak, sanctuary.

Acknowledgments: The article was prepared with grant funding from the Science and Higher Education. The name of the project is «Settlements and burial monuments of the transition period between the bronze and Iron ages of Saryarka». IRN AP19174926.

For citation: Kasenalin A.E., Kasenova A.D., Duisenbay D.B., The Sanctuary of the Kipchak time of the archaeological complex of Saryoba // Otantarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 248-262. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_248-262

СВЯТИЛИЩЕ КИПЧАКСКОГО ВРЕМЕНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА САРЫОБА

Айбар Ерланович Касеналин^{1*}, Асемгуль Дауреновна Касенова²,
Данияр Болатбекович Дуйсенбай³

¹Международный университет «Астана»
(д. 8, просп. Кабанбай батыра, 010000 Астана, Республика Казахстан).
Постдокторант PhD
<https://orcid.org/0000-0002-7502-0343>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

²Институт археологии им. Х. Маргулана
(д. 44, ул. Достык., 050010 Алматы, Республика Казахстан).
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470>. E-mail: asema_94@mail.ru

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Докторант PhD
<https://orcid.org/0000-0003-4683-4855>. E-mail: daniar_db88@mail.ru

Аннотация. *Введение.* В предлагаемой статье представлены данные о культово-ритуальном объекте и статуарном искусстве кыпчакского времени на археологическом комплексе Сарыоба, изученном в 2022 году. Археологический комплекс Сарыоба является уникальным объектом археологического наследия на территории Северной Сары-Арки. Помимо погребальных объектов, в составе комплекса есть места проведения ритуальных обрядов. *Цели и задачи.* Помимо памятников золотоордынского времени, в Сарыарке имеется богатое культурное наследие кимако-кыпчакского времени. Однако изучение памятников этого времени в Казахстане по сравнению с другими направлениями остается в тени. Исходя из того, что основные исследования Прииртышья проводились в середине прошлого столетия, выводы, полученные в ходе тех работ, в настоящее время требуют дополнительного рассмотрения и корректировки на основе новых материалов. *Методы.* К найденным археологическим данным применены методы естественных наук, проведена антропологическая экспертиза. Исследовательские работы в археологическом комплексе Сарыоба завершены не полностью. *Результаты.* Изученное каменное строение и каменное изваяние датируются широким хронологическим отрезком, в пределах IX-XIII вв.

Ключевые слова: Сарыарка, Сарыоба, археология, каменное изваяние, кипчаки, святилище.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства Науки и высшего образования. Тема проекта «Поселения и погребальные памятники переходного периода от эпохи бронзы к железному веку Сарыарки». ИРН AP19174926.

Для цитирования: Касеналин А.Е., Касенова А.Д., Дуйсенбай Д.Б., Святилище кыпчакского времени археологического комплекса Сарыоба // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. С. 248-262. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_248-262

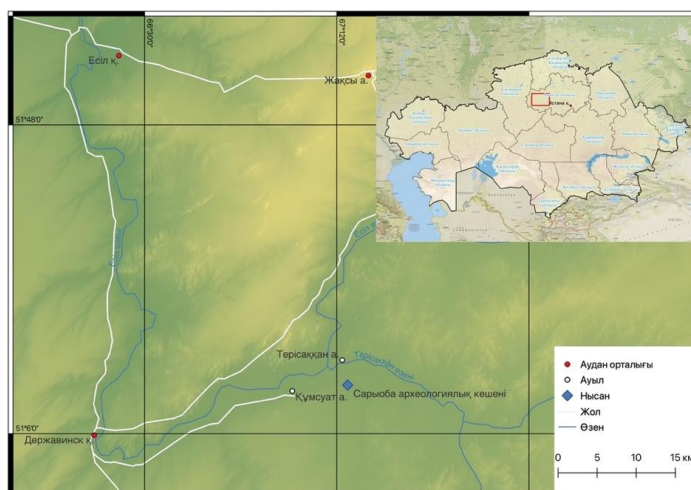
Кіріспе. Сарыарқаның ортағасырлық ескерткіштерін зерттеу Қазақстанның археология ғылымында аса маңызды бағыттардың бірі. Бұл өңірдегі ескерткіштер ертеден бері саяхатшылардың мен өлкетанушылардың (Левшин, 1832; Шмид, 1894; Уәлиханов, 1984) назарына ілінгенімен академиялық ғылыми зерттеулер тек XX ғасырдың орта тұсынан қолға алынды (Маргулан, 1948; Герасимов, 1957). Ортағасырлық ескерткіштердің ішінде әсіресе Алтын Орда уақытының жерлеу ескерткіштерін зерттеуде қомақты нәтижелерге қол жеткізілді. Соңғы жылдардағы кешенді зерттеу жұмыстар мен тарихи реконструкциялар бұл дәуірдің кескін-келбетін жақсы зерделеуде (Касеналин, Есенов, 2019; Касенали, Есен, Искаков, 2022).

Сарыарқаның Алтын Орда уақытының ескерткіштерінен бөлек археологиялық мұралардың үлкен бір бөлігі қимақ-қыпшақ уақытымен байланысты. Қимақ-қыпшақ археологиясы Қазақстанның шығысы мен солтүстік-шығысы, Ертіс бойында жақсы зерттелген (Арсланова, 2013). Бірақ Ертіс бойындағы зерттеулердің біраз бөлігі XX ғасырдың 70-80 жж. атқарылғандықтан, қазіргі уақытта кейбір тұжырымдарды, деректерді қайта зерделеу қажет етеді.

Сарыарқадағы қазіргі таңда қыпшақ уақытының жерлеу орындарынан бірлі-жарлы ескерткіштерді ғана айта аламыз (Маргулан, 1959; Ахинжанов, 1989). Қыпшақ археологиясына қатысты жүйелі түрде С.М. Ақынжановтың еңбектерінен кездестіре аламыз (Кадырбаев, 1970). Жерлеу ескерткіштерімен салыстырғанда қимақ-қыпшақ уақытының діни-ғұрыптық және тас мүсіндері туралы ғылыми деректер анағұрлым мол (Маргулан, 1951; Ермоленко, Курманкулов, 2002; Касенова, 2020).

Дегенмен соңғы жылдары Солтүстік Сарыарқада атқарылған жаңа ғылыми зерттеу жұмыстары бұл кезең бойынша тың деректер беруде. Бұл мақалада Ақмола облысы Жақсы ауданы Сарыоба археологиялық кешеніндегі қазба жұмыстары барысында зерттелген қыпшақ уақытының ғибадатханасы мен тас мүсіні ғылыми айналымға ұсынылуда.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмыстарының деректік қорын археологиялық нысан мен аталған нысандағы қазба жұмыстары барысында антропологиялық, заттық мәдениет бұйымдары құрайды. Далалық ғылыми зерттеу жұмыстары кезінде археологиялық қазба атқарылды. Археологиялық қазба Сарыоба археологиялық кешенінің орталық бөлігін қамтитын, шартты түрде «Үлкен оба» атауы берілген нысан үйіндісінің солтүстік-шығыс тарапында жүргізілді. Жалпы қазба алаңы 158 ш.м. құрады. Зерттеу жұмыстары кезінде алдымен шым қабаты алынды. Одан кейінгі жер қыртысы сатылы ашу әдісімен қазылды.

Сур. 1. Сарыоба археологиялық кешенінің орналасқан жері
[Fig. 1. The location of the Saryoba archaeological complex]

Археологиялық қазба жұмыстарының барлық сатысы тиісті деңгейде құжатталып отырды. Яғни, «дәстүрлі» сызба жұмыстары мен қатар цифрлы құжаттау жұмыстары да қоса жүргізілді. Бұл жұмыстар үшін цифрлы фотоаппарат (SonyAlpha A7R3) пайдаланылды.

Сонымен қатар, далалық зерттеу жұмыстары кезінде DJI Mavic2 Pro ұшқыссыз ұшу аппараты қолданылды. Археологиялық кешен орналасқан аумақтың ортофото жоспары мен нысандардың үш кескінді бейнелері жасалды. Бұл жұмыстар DronDeploy бағдарламасында жүргізілді.

Жерлеу орнының абсолютті жасын анықтау мақсатында адамның сүйегінен үлгі алынды. Радиокөміртегілік сараптама Физикалық ғылымдар мен технологиялар орталығында (Vilnius Radiocarbon) жасалды (жетекшісі Жилвинасу Ежеринскису). Бір сатылы жеделдеткішті масс-спектрометр құрылғысы (SSAMS, NEC, USA) және автоматтандырылған графитицазия құрылғысы AGE-3 (IonPlus AG) қолданылды. Радиокөміртегілік мәліметтер OxCal v 4.4.4. Bronk Ramsey (2021); r:5; [Reimer., Austin., Bard., Bayliss, Blackwell., Bronk Ramsey, Butzin, Cheng, Edwards, Friedrich, Grootes., Guilderson., Hajdas, Heaton., Hogg., Hughen, Kromer, Manning., Muscheler., Palmer, Pearson, vander Plicht, Reimer, Richards, Scott, Southon, Turney, Wacker, Adolphi, Büntgen, Capano, Fahrni, Fogtmann-Schulz, Friedrich., Kohler, Kudsk, Miyake, Olsen., Reinig, Sakamoto, Sookdeo, Talamo, 2020] және атмосфералық қисық сызық арқылы калибрленді (Bronk, 2021).

Палеоантропологиялық сараптама жұмыстары Ресей Ғылым академиясының Уфа федералдық зерттеу орталығының Тарих, тіл мен әдебиет институтының ғылыми қызметкері А.И. Нечвалода атқарды. Зерттеу жұмыстары кезінде посткраниалдық қаңқаның өлшемдері, жасы, жынысы мен нәсілі, сонымен қатар патологиялық өзгерістері анықталды.

Картографиялау жұмыстары барысында ашық қолжетімділіктегі географиялық жүйе QGIS (3.26.2-Buenos Aires) қолданылды.

Өзектілігі. Сарыоба кешені орналасқан далалық Есіл өңірі археологиялық тұрғыда осы күнге дейін толыққанды зерттелмеген, ғалымдардың назарынан тыс қалып келе жатқан өлкелердің біріне жатады. Солтүстік Қазақстандағы ғылыми зерттеу жұмыстарының алғашқы легі Кеңестік кезеңде басталғанымен, зерттеу жұмыстары тек 1990-жж. соңынан бастап қолға алынды. Оның бастауында Қазақстандағы археология мектебінің негізін қалаушы Кемел Ақышев тұрды.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетіндегі қызметі барысында К. Ақышев Сарыарқаның солтүстік беткейлеріндегі ізденістерін жалғастырды. Осы жұмыстардың барысында жаңа ғылыми бағыт қалыптасып, қазба жұмыстары жүргізілді. Сарыарқаның солтүстігі мен орталығының тарихи-мәдени мұра нысандарын түгендеу ісінде К. Ақышевтің еңбегі ерекше атап өтуге болады. Әрине, ол кездегі зерттеу жұмыстарының басым бөлігі Бозоқ қалашығымен байланысты болғаны анық. Дегенмен де К. Ақышевтың сол кезде жаңа астанада қалыптастырыпүлгерген үлкен археологиялық мектебі жан-жақты зерттеулерді атқаруға тырысты. Соның бір бөлігі Ақмола облысы ескерткіштерінің жинағын шығарумен байланысты. Осы зерттеу жұмыстары кезінде Есіл бойындағы ескерткіштердің көп бөлігі қайта зерттеліп, заманауи құрылғылар арқылы тіркелді. Соның бірі Сарыоба кешені еді.

Сарыоба археологиялық кешені 2000-жж. басында белгілі болғанымен бұл жерде нақты археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары осы уақытқа дейін атқарылған емес. Тек «Қазақстан Республикасы тарих және мәдениет ескерткіштері. Ақмола облысы» атты ескерткіштер жинағында Сарыоба кешені туралы алғашқы деректер келтіріледі. Аталған еңбекті дайындаған ғалымдардың пікірінше Сарыоба кешені ерте темір дәуіріндегі Солтүстік Қазақстан тұрғындарының жерлеу ғұрпы мен тарихынан хабар

береді (Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область, 2009). Дегенмен Сарыоба бұл тек қана ерте темір дәуіріне ғана тиесілі нысан емес екендігін айтуымыз қажет.

Сарыобадағы археологиялық зерттеу жұмыстарының басталуы бірнеше себептермен байланысты. Ол ең әуелі ғылым мәселесінен туындап отыр. Жоғарыда атап өткендей қазіргі таңда Солтүстік Қазақстанның көнелерін зерттеу, сақтау мен насихаттау аса маңызды бағыттардың бірі. Осы орайда Ақмола облысы әкімдігінің қолдауымен бірнеше жыл қатарынан облыс көлемінде тұрақты археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Мысалы, Сарыоба археологиялық кешеніндегі зерттеу жұмыстарының алдында Есіл өзені арғы, яғни оң қапталында тұрған Бесоба, кейбір әдебиет беттерінде Баубек батыр қорымында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді.

Баубек батыр қорымындағы зерттеу жұмыстары кезінде ерте темір дәуірінің 3 обасында қазба жұмыстары атқарылды. Радиокөміртегілік, антропологиялық сараптама нәтижелері алынды. Аталған зерттеу нәтижелері алдағы уақытта жарияланатын болады. Одан бөлек 2012 жылы Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің ғалымдары бір оба зерттеген болатын. Зерттеу жұмыстары барысында Сарыарқаның ерте темір дәуіріне тән заттық бұйымдар табылып, ғылыми қорытындылар жасалған. Зерттеу жұмыстарының авторлары аталған обаны салыстырмалы әдіс негізінде ж.с.д. VII-VI ғғ., яғни ерте темір дәуірімен мерзімдеген (Свиридов, Тлеугабылов, 2015).

Ақмола облысы әкімдігінің бастамасымен Қорғалжын өңірінде де зерттеу жұмыстары атқарылды. Қорғалжын өңірінің бір ерекшелігі этнографиялық кезеңнің шикі кірпіштен салынған мазарлардың көптігі. Беспақыр, Қанікей, Әліптомар, Балабейіт және тағы да басқа көптеген мазарлар этнографиялық уақыттағы архитектуралық шебер шешімдердің көрсеткіштері бола алады. Облыстық әкімдіктің тікелей қолдауымен Қорғалжын өңіріндегі Жәнібек-Шалқар мен Бытығай кешендерінде зерттеу жұмыстары атқарылды. Аталған екі ескерткіштегі ғылыми зерттеу жұмыстары кезінде Алтын Орда дәуірі бойынша тың деректер алынып, жаңа қорытындылар жасауға мүмкіндік беруде (Касеналин, Есен, Тлеугабулов, Маулет, 2021).

Ақмола облысындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары тек Облыстық әкімдік тарапынан ғана атқарылып жатқан жоқ екенін айтуымыз қажет. Сонымен бірге ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі, сондай-ақ, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі тарапынан зерттеу жұмыстарына қолдау бар. Ағымдағы жылы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша жүзеге асырылып отырған «Сарыарқаның ортағасырлық тарихи-мәдени мұрасы» жобасы аясында Ақмола облысында зерттеу жұмыстары жалғастырылды. Далалық зерттеу жұмыстары Ақмола облысы Қорғалжын ауданы Нұра өзенінің оң жағалауында, Ұялы ауылынан 7 км батысқа қарай орналасқан Ұялы ортағасырлық қорымында жүргізілді. Зерттеу жұмыстары барысында 2 нысанда қазба жұмыстары атқарылды. Аталған ескерткіштер орта ғасырлардағы Сарыарқа кең тараған архитектуралық ерекшеліктерін сақтай отырып салынған. Құрылыс материалы ретінде күйдірілген және шикі кірпіштерді қолданған. Қазба жұмыстарының нәтижесінде алынған деректер негізінде аталған нысанды Алтын Орда дәуірімен мерзімдеуге болады. Зерттеу жұмыстарының бастапқы нәтижелері арнайы мақала ретінде дайындалып, баспадан шығарылды (Касеналин, Есен, Мұсырманқұл, Қызырхан, Сералиев, 2023).

Әрине, жоғарыда баяндалған жұмыстар Ақмола облысында атқарылып жатқан зерттеулердің тек бір парасы, ал Сарыобадағы ізденістер сол зерттеулердің маңызды бір бөлігі.

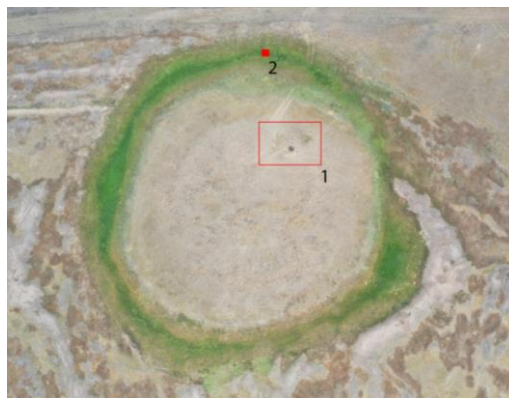
Негізгі бөлім. Сарыоба археологиялық кешені Ақмола облысы, Жақсы ауданы, Терісаққан ауылдық округінің территориясында орналасқан. Жақын жердегі елді-мекендер Терісаққан ауылы – солтүстікке қарай 6 км, Құмсуат ауылы – батысқа қарай 11 км. Археологиялық кешен Есіл мен Терісаққан өзендерінің қосылар тұсында, биіктеу келген жазықтықтың үстінде тұр. Археологиялық кешеннің орталық бөлігінен батыс-шығыс бағытта дала жолы кесіп өтеді.

Сарыоба археологиялық кешені планиграфиялық тұрғыда бірнеше топтан тұрады. Кешен құраушы нысан ретінде топырақ үйінділі обаны айта аламыз (диаметрі 100 м-дей, биіктігі 4 м жақын). Аталған обадан солтүстікке қарай 100 м жерде батыс-шығыс бағыты бойынша орналасқан 7 ғұрыптық нысан бар және үлкен обаның солтүстік-шығысы мен оңтүстік-батысында ұзындықтары 90 м-дей, биіктігі 0,45 м. болатын ғұрыптық нысандар бар.

Сонымен бірге обаның оңтүстік-шығысында 150 м қашықтықта 10 шақты жерлеу құрылыстарының іздері байқалады. Кешен аумағын кейінгі уақыттың (XX ғ. ортасы) қоқыстары төгілгендіктен кейбір құрылыстан қоқыстың астында қалуы мүмкін. Сондай-ақ, кешеннің оңтүстік жағындағы жерлер егін шаруашылығына пайдаланылады. Нәтижесінде ұзыншалау келген ғұрыптық құрылыстың беткі қабаты жойылып кеткен.

Сарыоба археологиялық кешеніне мақала авторы (А. Қасенали) бір топ ғылым адамдары, өлкетанушы және Ақмола облыстық ескерткіштерді сақтау орталығы, Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің мамандарымен бірге 2021 жылғы далалық маусым барысында арнайы барып, аталған нысанның техникалық жәй-күйін тіркеп, атқарылатын зерттеу жұмыстарының барысын тиянақтаған болатын. Сол кездің өзінде Сарыобаның Солтүстік Сарыарқадағы бірегей ескерткіш екендігі, оны зерттеу мен сақтау шаралары маңызды екенін айтылған болатын. Сарыобаны кешенін зерттеу жұмыстары осы маңайдағы ескерткіштерді толық тіркеу мен оларды картографиялау жұмыстарымен қатар жүргізілуі қажеттілігі де тілге тиек етілді.

Археологиялық қазба жұмыстары. 2022 жылғы далалық маусымда Сарыоба археологиялық кешенінде зерттеу жұмыстары атқарылды. Қазба жұмыстарының алдында бірқатар ізденістер атқарылды. Олардың ішінде археологиялық қазбаны салу жолдарын айқындау, үлкен үйіндінің құрылымдық ерекшеліктерін анықтау мақсатындағы геофизикалық зерттеулер атқару, кешеннің толық топографиялық картасын жасау, ескерткіштердің үш өлшемді даярлау және т.б. жұмыстар. Қазба жұмыстары обаның солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс секторларында жасалды. Мақалаға қатысты нысан обаның солтүстік-шығыс секторында орналасқан.

Сур. 2. Сарыоба археологиялық кешені. Жалпы көрініс. 1 – ғибадатхананың орналасқан жері; 2 – тас мүсіннің табылған жері (Фото А. Қасенали).

[Fig. 2. Saryoba archaeological complex. General view. 1 - the place of the temple; 2 - the place where the stone statue was found (Photo by A. Kasinali)]

Солтүстік-шығыс секторда қазба жұмыстарына дейін тас және топырақ аралас үйінді байқалды. Үйіндінің үстіңгі бөлігінде тереңдігі 0,4 м ойық болды. Үйіндінің аумағына сәйкес қазба салынды және бірнеше мәрте кеңейтілді. Нәтижесінде қазба алаңы жалпы аумағы 158 м² қамтыды. Шымқабатын алғаннан кейін 5 жерлеу орны анықталды.

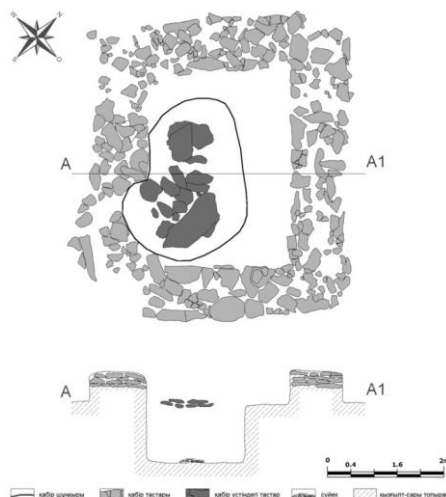
Сурет 3. Шым қабатын алғаннан кейінгі қазба алаңы (Фото Д. Дүйсенбай)
[Fig. 3. Excavation site after removal of the turf layer (Photo by D. Duysenbay)]

Негізгі жерлеу орны бастапқыда диаметрі 6,4 м, биіктігі 0,4 м болатын тас құрылыс ретінде болған. Құрылысты салу барысында орташа көлемдегі тастардан қолданған. Бастапқыда жер бетіндегі тастарды тіркеу кезінде қандай да бір жүйе байқалған жоқ. Сондықтан тастар шашыраңқы күйде есепке алынды. Құрылыстың кейбір тұстарына қалыңдығы 10 см аспайтын, жұқа тастарды пайдаланған. Жер бетіндегі тастарды тазалау жұмыстарын жүргізген кейін, кейбір жерінен тас қабырғаның іздері байқалды. Құрылыстың шашылған тастарын алған соң шаршы-сопақша пішінді тас құрылыс анықталды. Төмен қарай зерттеу барысында құрылыстың оба үйіндісінің бетіне қойылғандығы анықталды. Үйіндіні қазып орнатпаған. Тас құрылыстың батыс-шығыс ұзындығы 8,3 м, оңтүстік-солтүстік ұзындығы 8,1 м. Биіктігі 0,45 м. Қабырға жалпақтығы 0,7-0,8 м. Барлық қабырғасына екі және үш қатардан тастар қаланған. Өлшемдері 0,55×0,35×0,05 м болатын жұқа тастар пайдаланылған. Құрылыстың сақталуы жақсы. Құрылыстың іші қарасұр топырақпен толтырылған. 0,4 м тереңдіктен сопақша пішінді сұр түсті қабір дағы анықталды. Қабір дағы құрылыстың батыс қабырғасына жақын орналасқан. Оның оңтүстік бөлігінен үлкен тастардың ұштары көрініп жатыр. Шығыс қабырғасы мен қабір дағының арасы 1,0 м құрайды. Қабір шұңқырының ішін төмен қарай қазу барысында ООШ-ССБ бағытта жатқан қабір үсті тас құрылыс табылды. Құрылыстың орталық бөлігінен тонау іздері байқалады. Тас құрылыстың ұзындығы 2,2 м, ені 0,9 м. Ірі тақтатастардан қойылған. Тастардың өлшемдері 0,9×0,55×0,2 м. Қабір үсті тас құрылыстың қалыңдығы 0,35 м. Тас құрылыс астындағы қабір шұңқырының көлемі кішірейіп, ұзындығы 2,5 м, ені 1,5 м болды. Ары қарай 0,5 м тереңдіктен қабір едені табылды. Ішінен анатомиялық жағынан толық сақталған адам сүйегі шықты. Сүйектерінің сақталу деңгейі жақсы. Басы ССБ қарай қаратылған. Оң жамбасымен жатқызылған. Сол қолы жартылай бүгілген. Басқа заттай табылым анықталған жоқ.

Тас мүсін. Тас мүсіннің тек жоғарғы бөлігі ғана сақталған. Қиғашынан сынып түскен. Тастың алдыңғы жағы жақсы өңделген. Тегістеу әдісі қолданылған. Қалған бөліктері табиғи күйінде сақталған немесе өңдеу жұмыстары жасалмаған. Тастың

сақталған бөлігінің ұзындығы 41 см, жоғарғы жағының ені 22,5 см, орта тұсының ені 27,5 см. Қалыңдығы: төменгі бөлігі 12 см, орта тұсы 10,5 см, жоғарғы бөлігі 7,5 см.

Сурет 4. Сарыоба археологиялық кешені. Қыпшақ уақытының ғибадатханасы. Қазбаның жоспары мен қимасы (Сызбаны дайындаған: А. Сералиев)

[Fig. 4. Saryoba archaeological complex. Temple of Kypchak time. Excavation plan and section (Drawing prepared by: A. Seraliev)]

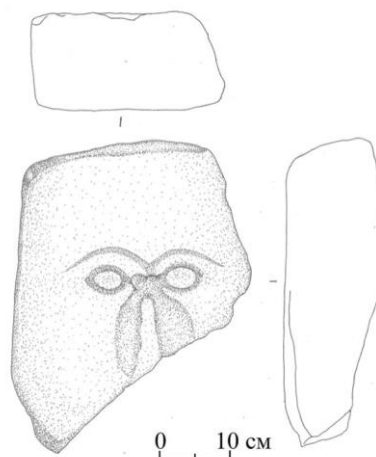
Екі көзі бір қатарда анық салынған. Сопақшалау келген. Оң көзінің ұзындығы 4,7 см, ені 3,8 см. Ішкі жағының өлшемі 2,8 см, ені 1,9 см. Көз ойығының жалпақтығы 0,9-1,0 см. Ойық тереңдігі 0,3 см.

Сол көзінің ұзындығы 4,7 см, ені 3,9 см. Ішкі жағының өлшемі 2,7 см, ені 1,9 см. Көз ойығының жалпақтығы 0,9-1,0 см. Ойық тереңдігі 0,3 см.

Екі көзінің үстіңгі жағында қастары анық салынған. Жалпы ұзындығы 19 см. Қастың ойығының ені 0,8 см, тереңдігі 0,3 см. Көзден төмен бедерленген мұрынның төменгі бөлігі жоқ. Сақталған бөлігінің ұзындығы 9 см. Ұзыншалау келген сопақша пішінді мұрынның жоғарғы бөлігінің жалпақтығы 1,6 см, төменгі жағы – 2,0 см құрайды. Мұрын ойығының жалпақтығы 0,9-1,1 см. Тереңдігі 0,5 см.

Тас мүсіннің алдыңғы беткі қабатына тегістеу жасалғанмен, қасы мен көзін, мұрын ойықтарына тегістеу жұмыстары жүргізілмеген. Кедір-бұдыры анық көрінеді. Демек, алдымен тастың бетін тегістеп алған, содан кейін бет мүшелерін ойып салу жұмыстары жүргізілген.

Антропологиялық сараптама. Қазба жұмыстары барысында анықталған жерлеу шұңқырында 50 жастан үлкен ер адам жерленген. Бас сүйегі ірі. Мұрындықтың жоғары бөлігі мен шүйде тұсында бұлшықет көрсеткіштері орташа бедерлі. Бас сүйек күмбезі төмен және кең. Пропорция бойынша – брахикранияның шекті дәрежесі. Тік сызық нормалары бойынша сфера тәріздес. Маңдай сүйегі – кең, көлбеулеу келген. Бет сүйегі кең және орташа жоғары өлшемді. Жоғары беттік көрсеткіштері бойынша – мезен. Мұрны төмен және орташа кең, көрсеткіштер бойынша – мезоринді. Көз ұяшығы кең және орташа жоғары, пошымы бойынша мезоконхты.

Сур. 5. Сарыоба археологиялық кешенінен табылған тас мүсін сызбасы мен қимасы
(Суретті салған: М. Бірімжан)

[Fig. 5. Drawing and section of a stone sculpture found in the Saryoba archaeological complex
(drawing: M. Birimzhan)]

Бет бөлігі горизонталды профилдеу бұрыштары бойынша көз ұяшығы мен бет сүйегі тұсында қатты жалпайған. Мұрын сүйектері орташа кең және жоғары емес. Симотикалық бұрыш – 100° көп. Мұрын сүйегі төмен және орташа шығыңқы. Вертикалды проекцияда бас сүйек – мезогнатты. Расалық тұрғыда бас сүйек моңғолоидты. Пародонт ауру болғандықтан жоғары жақ сүйегіндегі тістері (күрек тіс пен азу тіс) өмір сүрген кезінде түсіп қалған. Басқа патологиялық өзгерістер бас сүйекте байқалмайды.

Остеометриялық өлшемдері бойынша ұзын сүйектерінің барлық бөліктері дамыған. Ұзын сүйектерге. бұлшықеттердің байлану көрсеткіштері орташа және төмен деңгейде. Ер адамның бойының ұзындығы сол аяғының үлкен жілік сүйегінің деректері бойынша алты формула бойынша есептелді – 165,5 см (М.Троттер – Г.Глезер формуласы), 167,11 см. (С.Дюпертеи – Д.Хеддена формуласы). Алты формула бойынша орташа көрсеткіш – 165,73 см, яғни орташа бойылы ер адам.

Визуалды бақылау нәтижесі бойынша бел омыртқасында спондилез іздері және кеуде омыртқаларының деструкциясы байқалады.

Талқылау. Сарыоба археологиялық кешеніндегі қазба жұмыстары барысында анықталған төртбұрышты тас құрылыс Сарыарқа археологиясында қыпшақ уақытының ғибадатханаларымен ұқсастықтары байқалады. Қазіргі таңда Қазақстанда қыпшақ уақытының осыған ұқсас бірнеше нысаны зерттелген. Олардың алғашқысын Л.Р. Кызласов Ұлытау жерінде өткен ғасырдың ортасында қазба жұмыстарын жүргізген (Кызласов, 1951: 58).

Одан бөлек мұндай нысандар Л.Н. Ермоленконың жетекшілігімен 1982-1983 жж. Мыржық өңірінде және Жіңішке өзені бойында зерттелген (Ермоленко, 2004: 37). Одан кейін, яғни 1985 жылы Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы жұмыстары барысында С.М. Ақынжанов Мыржық өңірінен тағы бір құрылыста қазба жұмыстарын атқарады (Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область, 2009: 36, рис. 17).

Академик Ә.Х. Марғұланның деректері бойынша тас мүсіні бар қыпшақ ғибадатханалары дөңгелек, сопақ, тікбұрышты және шаршы болып төртке бөлінеді. Сондай-ақ, тікбұрышты құрылыстар анағұрлым кейінгі уақытқа жатады (Марғұлан, 1951: 35- 36).

Л.Н. Ермоленконың жасаған ғибадатханалардың классификация бойынша Сарыоба археологиялық кешеніндегі зерттелген нысан № 4 типтегі құрылысқа жатады.

Бұл құрылыстың қыпшақ уақытымен мерзімдеуге итермелейтін тағы бір себеп оба етегінен тас мүсіннің табылуы. Тас мүсін 2000 жж. басында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің К.А. Ақышев атындағы археология ғылыми зерттеу институты мамандарымен анықталған. Бұл зерттеу жұмыстары барсында Ақмола облысы Жақсы ауданы Запорожье мектебінің директор, «НОМАД» клубының жетекшісі Ерлан Байдусенов ат салысқан. Табылған тас мүсін ұзақ уақыт К.А. Ақышев атындағы археология ғылыми зерттеу институтының қорында сақталып келді. Ал 2018 жылы «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің ашылуымен байланысты аталған тас мүсін осы музей-қорықтың қорына берілді. Қазіргі таңда жоғарыда аталған мекеменің қорында сақталуда.

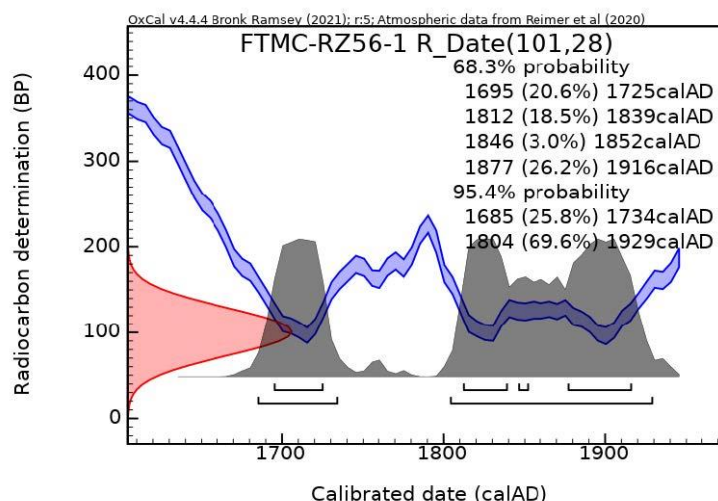

Сур. 6 – Сарыоба археологиялық кешені, №1 жерлеу орны. Бас сүйектің алдынан және жанынан көрінісі (фото А. Нечвалода)

[Fig. 6 – Saryoba archaeological complex, burial site No. 1. Front and side view of the skull (photo by A. Nechvaloda)]

Қыпшақ уақытының ғибадатханасының Сарыоба археологиялық кешенінде пайда болуын бірнеше факторлармен байланыстыруға болады. Алғашқы себеп ретінде кешен орналасқан жердің топографиялық ерекшелігін айта аламыз. Кешеннің түгелдерлік құрамдас элементтері қыраттау келген жерде орналасқан. Одан бөлек мақалаға арқау болып отырған ғибадатхана оба үйіндісінің үстіне салған. Бұл жердегі негізгі идея ретінде айналаға түгел көрінетін төбе басына салумен байланыстыра аламыз.

Екінші фактор ретінде Сарыобаның сакралды мәнге ие болуында. Мәселен, бұл жердегі діни салт-жоралғыларды өткізу сақ-сармат кезеңінен бастау алып кейінгі қазақ уақытына дейін жалғасқан. Тіпті қыпшақ ғибадатханасының ішіне XVIII-XIX ғ. жерлеу рәсімдерін өткізген. Одан бөлек оба үстінде аталған уақытпен мерзімделетін ондаған жерлеу орындары бар. Соған қарағанда бұл жер ежелден бері адамдардың наным-сенімдерінде ерекше орында болған сыңайлы.

Сурет 7 – Сарыоба археологиялық кешені. №1 жерлеу орны бойынша жасалған радиокөміртегілік сараптама нәтижелері. OxCal-да есептелген калибрлеу көрсеткіштері. Радиокөміртегілік жасы 101 ± 28 (қызыл түс), калибрлеу сызығы (көк түс) және калибрленген ықтималды уақытының мәліметтері (сұр түс).

[Figure 7 – Saryoba archaeological complex. Results of radiocarbon examination of burial site #1. Calibration indicators calculated in OxCal. Radiocarbon age 101 ± 28 (red), calibration line (blue) and calibrated probable time details (gray)]

Қорытынды. Сарыоба археологиялық кешеніндегі археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстары Солтүстік Сарыарқаның археологиясына қатысты тың деректер берді. Атап айтар болсақ, Солтүстік Сарыарқа жерінде қыпшақ уақытының ғибадатханасы мен статуарлы өнер нысандарының кездесетіндігін көрсетіп отыр. Демек, тас мүсіндердің таралу аймағындағы жаңа бір орынның, нүктенің пайда болуымен де ерекшеленеді.

Солтүстік Сарыарқаның ортағасырлық ескерткіштері бойынша, әсіресе көне түркі мен қимақ-қыпшақ уақытының бойынша археологиялық деректердің тапшылығына байланысты ескерткіштерді іздеу, тіркеу мен зерттеу, әсіресе тас мүсіндер туралы ақпаратты жинақтау мен жариялау ісіне басымдық беру керек екені аңғарылып отыр. Сарыоба археологиялық кешеніндегі зерттеу жұмыстары жоспарлы түрде тиянақты атқару үшін бірнеше жылға көзделген. 2022 жылы тек зерттеу жұмыстарының бір бөлімі ғана атқарылды. Зерттеу жұмыстары толығымен аяқталмағандықтан келер жылдары атқарылатын ізденістер барысында басқа да маңызды археологиялық деректер шығуы ықтимал.

Қазіргі таңда Сарыоба археологиялық кешенінде зерттелген қыпшақ ғибадатханасын кең хронологиялық ауқымда, яғни IX-XIII ғғ. мерзімдеуге болады.

Әдебиеттер

Арсланова, 2013 — Арсланова Ф.Х. Жоғарғы Ертіс өңірінің ортағасырлық археологиясының очерктері. Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. 405 б.

Ахинжанов, 1989 — Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 293 с.

Герасимов, 1957 — Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры долины реки Кара-Кенгир в Центральном Казахстане. Алма-Ата: Издательство Академии Наук КазССР, 1957. 102 с.

Ермоленко, 2004 — Ермоленко Л. Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск: Института археологии и этнографии СО РАН, 2004. 132 с.

Ермоленко, Курманкулов, 2002 — Ермоленко Л. Н., Курманкулов Ж. К. Святилище на реке Жинишке и проблема первоначального вида кыпчакских изваяний // Археология, этнография и антропология Евразии. 2002. № 3 (11). С. 78–87.

Кадырбаев, Бурнашева, 1970 — Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кыпчака первой половины XIV в. Из могильника Тасмола // По следам древних культур Казахстана / Ответ. редактор М.К. Кадырбаев. Алма-Ата: Наука. 1970. С. 42-73.

Касеналин және т.б., 2021 — Касеналин А., Есен С., Тлеугабулов Д., Маулет А. Ақмола өңірінің мәдени мұралары: жаңа зерттеулер. Көкшетау: Big Dream, 2021. 108 б.

Касеналин, Есенов, 2019 — Касеналин А., Есенов С. Ұлытау өңіріндегі Алтын Орда дәуірі ескерткіштерінде жүргізілген зерттеулер // Сарыарқа және Алтын Орда: уақыт пен кеңістік. Алматы: Deluxe printer, 2019. 138-141 б.

Касенова, 2020 — Касенова А.Д. Каменные изваяние Сарыарки (История изучения). Алматы, 2020. 196 с., илл.

Кызласов, 1951 — Кызласов Л.Р. Памятники поздних кочевников Центрального Казахстана (из работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции в 1948 году) // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия археологическая. 1951. Вып. 3. С. 53–63.

Касенали және т.б., 2022 — Касенали А.Е., Есен С.Ф., Исаков А.Ш. Ұлытау өңіріндегі Жошы Ұлысы уақытының жерлеу ескерткішіндегі зерттеу жұмыстары // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, Философия сериясы. 2022. № 2 (106). 85-96 бб.

Касенали және т.б., 2023 — Касенали А., Есен С., Мұсырманқұл П., Қызырхан М., Сералиев А. Ұялы қорымында 2023 жылы жасалған зерттеу жұмыстарының алғашқы нәтижелері // Мәдени мұра. 2023. №3 (102). С. 80-91.

Левшин, 1832 — Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, иликиргиз-кайсацкихорд и степей. Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1832. Часть 1. 268 с.

Маргулан, 1948 — Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 год). // Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабарлары. Тарих сериясы. 1948. № 1. С. 119-145.

Маргулан, 1951 — Маргулан А. Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане (Отчет экспедиции в 1948 года) // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия археологическая. 1951. Вып. 3. С. 3-52.

Маргулан, 1959 — Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XIV в. в долине реки Нура // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 7. Ответственный редактор К.А. Акишев. Алма-Ата: издательство АН КазССР, 1959. С. 248-261.

Свиридов, Тлеугабылов, 2015 — Свиридов А.Н., Тлеугабылов Д.Т. Раннесакский комплекс могильника Бесоба в среднем течении реки Ишим // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей памяти К.А. Акишева. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 255-259.

Свод памятников ... ,2009 — Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Ақмолинская область. Алматы: Аруна, 2009. 568 с.

Уәлиханов, 1894 — Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1984. Том 1. 432 б.

Шмид, 1894 — Шмид Ю. А. Очерк Киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела в Ақмолинской области // Записки Западно-Сибирского отдела русского географического общества. Омск: Типография окружного штаба, 1894. С. 1-149.

Bronk, 2021 — Bronk R. C.O.C. v 4.4.4. Online: <https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html>, 2021.

Reimer et al, 2020 — Reimer, P.J., Austin, W.E.N., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P.G., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R.L., Friedrich, M., Grootes, P.M., Guilderson, T.P., Hajdas, I., Heaton, T.J., Hogg, A.G., Hughen, K.A., Kromer, B., Manning, S.W., Muscheler, R., Palmer, J.G., Pearson, C., vanderPlicht, J., Reimer, R.W., Richards, D.A., Scott, E.M., Southon, J.R., Turney, C.S.M., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S.M., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Kohler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., Talamo, S., 2020 // The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 calkBP). Radiocarbon 62, 725–757. <https://doi.org/10.1017/RDC.2020.41>.

References

- Akhinzhanov, 1989 — *Akhinzhanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana*. [Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan]. Alma-Ata: Science, 1989. 293 p. (In Russ.).
- Arslanova, 2013 — *Arslanova F.Kh. Zogarzy Ertis onirinin ortagasyrlyk arheologgiasinin ocherkteri* [Essays on the medieval archeology of the Upper Irtysh region.]. Astana: Publishing group of the branch of the Institute of Archeology named after Margulan, 2013. 405 p. (In Kaz.).
- Bronk, 2021 — *Bronk Ramsey. C.O.C. v 4.4.4.* online: <https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html>, 2021
- Ermolenko, 2004 — *Ermolenko L. N. Srednevekovyye kamennyye izvayaniya kazakhstanskikh stepey* (tipologiya, semantika v aspekte voyennoy ideologii i traditsionnogo mirovozzreniya). [Medieval stone sculptures of the Kazakh steppes (typology, semantics in the aspect of military ideology and traditional worldview)]. Novosibirsk: Institute of Archeology and Ethnography SB RAS, 2004. 132 p. (In Russ.).
- Ermolenko, Kurmankulov, 2002- *Ermolenko L.N., Kurmankulov Zh.K. Svyatilishche na reke Zhinishke i problema pervonachal'nogo vida kypchakskikh izvayaniy* [Sanctuary on the Zhinishka River and the problem of the original type of Kypchak sculptures] // *Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia*. 2002. Nr. 3 (11). P. 78–87. (In Russ.).
- Gerasimov, 1957 — *Gerasimov G.G. Pamyatniki arkhitektury doliny reki Kara-Kengir v Tsentral'nom Kazakhstane*. [Architectural monuments of the Kara-Kengir river valley in Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the KazSSR, 1957. 102 p. (In Russ.).
- Kadyrbaev, Burnasheva, 1970 — *Kadyrbaev M.K., Burnasheva R.Z. Pogrebeniye kypchaka pervoy poloviny XIV v. Iz mogil'nika Tasmola* [Burial of a Kypchak of the first half of the 14th century. From the Tasmola burial ground] // *Descendants of the ancient cultures of Kazakhstan*. Ed. M.K. Kadyrbaev. Alma-Ata: Science. 1970. Pp. 42-73. (In Russ.).
- Kasinali et al, 2022 — *Kasinali A.E., Esen S.G., Isakov A.Sh. Ulytau onirindegi Dzoshy Ulysy uaktyynyn zherleu eskertkishindegi zertteu zhumystary* [Research works on the funeral monument of the time of Zoshi Ulysy in Ulytau region] // *Herald of Karaganda University. History, Philosophy series*. 2022. No. 2 (106). Pp. 85-96. (In Kaz.).
- Kasinali et al, 2023 — *Kasinali A., Esen S., Musyrmankul P., Kyzyrkhan M., Seraliev A. Ualı korymynda 2023 zhyly zhasalghan zertteu zhumystarynyn algashky natizheleri* [The first results of the research work carried out in 2023 in the Uyali cemetery] // *Madeni Mura*. 2023. No. 3 (102). Pp. 80-91. (In Kaz.).
- Kasinalin et al, 2021 — *Kasinalin A., Esen S., Tleugabulov D. Aqmola onirinin madeni muraları: zana zertteuler*. [Cultural heritage of the Akmola region: new research.] Kokshetau: Big Dream, 2021. 108 p. (In Kaz.).
- Kasinalin, Yesenov, 2019 — *Kasinalin A., Yesenov S. Ulytau onirindegi Altyn Orda dayiri eskertkishterinde zhurgizilgen zertteuler* [Studies of the monuments of the Golden Horde era in the Ulytau region] // *Saryarka and the Golden Horde: time and space*. Almaty: Deluxe printer, 2019. Pp. 138-141. (In Kaz.).
- Kasanova, 2020 — *Kasanova A.D. Kamennyye izvayaniya Saryarki (Istoriya izucheniya)*. [Stone sculptures of Saryarka (History of study).] Almaty, 2020. 196 p. (In Russ.).
- Kyzlasov, 1951 — *Kyzlasov L.P. Pamyatniki pozdnykh kochevnikov Tsentral'nogo Kazakhstana* [Monuments of the late nomads of Central Kazakhstan (from the works of the Central Kazakhstan archaeological expedition in 1948)] // *News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological Series*. 1951. Iss. 3. Pp. 53–63. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.I. Opisaniye kirgiz-kazachjih, ili kirgiz-kaysatskih ord i stepey*. [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysakh ordes and steppes]. St. Petersburg: Printinghouse of KarlKraj, 1832. Part 1. 268 p. (In Russ.).
- Margulan, 1948 — *Margulan A.Kh. Arkheologicheskiye Razvedki v Tsentral'nom Kazakhstane*, (1946) [Archaeological exploration in Central Kazakhstan, 1946 year]. Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. A historical series. 1948. Nr 1. Pp. 119-145. (In Russ.).
- Margulan, 1951 — *Margulan A. Kh. Tretiy sezon arkheologicheskoy raboty v Tsentral'nom Kazakhstane (Otchet ekspeditsii v 1948 goda)* [The third season of archaeological work in Central Kazakhstan (Report of the expedition in 1948)]. *News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological Series*. 1951. Iss. 3. Pp. 3–52. (In Russ.).
- Margulan, 1959 — *Margulan A.Kh. Raskopki pogrebeniya voina XIV veka v doline r. Nura* [Excavation of the burial of a warrior of the 14th century in the Nura river' valley]. *Proceedings of the*

Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the KazSSR. T. 7 / Rep. ed. K.A. Akishev. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the KazSSR, 1959. Pp. 248-261. (In Russ.).

Reimer et al, 2020 — Reimer, P.J., Austin, W.E.N., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P.G., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R.L., Friedrich, M., Grootes, P.M., Guilderson, T.P., Hajdas, I., Heaton, T.J., Hogg, A.G., Hughen, K.A., Kromer, B., Manning, S.W., Muscheler, R., Palmer, J.G., Pearson, C., vander Plicht, J., Reimer, R.W., Richards, D.A., Scott, E.M., Southon, J.R., Turney, C.S.M., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S.M., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Köhler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., Talamo, S., 2020. - The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 calkBP). *Radiocarbon* 62, 725–757. <https://doi.org/10.1017/RDC.2020.41>.

Shmid, 1894 — *Shmid Yu. A. Ocherk Kirgizskoy stepi k yugu ot Aralo-Irtyshskogo vodorazdela v Akmolinskoy oblasti* [Essay on the Kyrgyz steppe south of the Aral-Irtysh watershed in the Akmola region. *Notes of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society*. Omsk: Printing House of the District Staff, 1894. Pp. 1-149. (In Russ.).

Sviridov, Tleugabylov, 2015 — Sviridov A.N., Tleugabylov D.T. Rannesakskiy kompleks mogil'nika Besoba v srednem techenii reki Ishim [Early Saki complex of the Besoba burial ground in the middle reaches of the Ishim River] // *Sak's culture of Saryarka in the context of studying ethnosociocultural processes of Steppe Eurasia*. Almaty: Begazy-Tasmola, 2015. Pp. 255-259. (In Russ.).

Svod..., 2009 — *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Akmolinskaya Oblast'* [Code of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Akmola region] Almaty: Aruna, 2009. 568 p. (In Russ.).

Ualikhanov, 1984 — *Ualikhanov Sh.Sh. Bes tomdyk shygarmalar zynagy* [Collection of works in five volumes]. Almaty: General editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1984. Vol. 1. 432 p. (In Kaz.).

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 26. Is. 4, pp. 263-282, 2023
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_263-282

**ҚАЗАҚ РУ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАҢБАЛАРЫ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРДЕЛЕУ**

Шынарбек Сейітханұлы¹, Нурлыбек Жаныкулов²

¹Моңғолия Ғылым Академиясының Тарих және этнология институты
(13-район, Энхтайван даңғ., 13330 Баянзүрх ауданы, Улаанбаатар, Моңғолия)
Түркияның Улудаг университеті
(Гөрүкле ауданы, 16120 Бурса, Түркия Республикасы)
Тарих ғылымдары бойынша докторант, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Саттарханов көшесі 29/3, 161200, Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Философия ғылымдарының PhD, аға оқытушысы
<https://orcid.org/0000-0002-2159-1888>. E-mail: nurlybek.zhanykulov@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024
© Сейітханұлы Ш., Жаныкулов Н., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ұлы дала көшпенділерінің бір бөлігін құраған Түркі халықтары көне дәуірлерден бері өз егемендігін және дербестігін айқындау үшін таңба қолданып келген. Қазақ ру-тайпалары да өздерінің дербестігін және мүлкін сақтау үшін әр ру жеке-жеке таңбалар қолданған. Ру-тайпалардың бірлігі мен бүтіндігін айқындайтын бұл таңбалардың тарихы тым тереңде. Қазақ ру-тайпаларының таңбаларын анықтау, олардың бейне-пішіндерін ғылыми тұрғыдан дәлелдеу әлі де ғылыми зерттеулерді талап етеді. Сондықтан бұл тақырып уақытын күткен зерттелуі тиіс тың тақырып ретінде қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақ ру-тайпаларын зерттейтін ғалымдар көбінесе рулардың әлеуметтік және мәдени мәселелеріне көбірек назар аударғандықтан олардың саяси көзқарастары және ұлттық құндылықтары, идеологиясы көбінде назардан тыс қалған. Бұған түрлі себептер әсер еткенін байқаймыз. Осы мәселелердің ішінде қазақ ру-тайпаларының шежіресі, ұраны және таңбасының зерттелуі аса маңызды болып саналады. Мақаламызда қазақтың Ұлы Жүз, Орта Жүз, Кіші Жүз құрамына кірген ру-тайпалардың таңбалары туралы жасалған ғылыми зерттеулер, түрлі сараптамалар мен тарихи деректерге сүйене отырып, таңба пішіндерін ғылыми тұрғыдан талдау, толықрақ зерттеу мақсат етілді. *Нәтижелер.* Мақаламызда қазақтың ру-тайпалары арасында қолданылған таңбалардың бейне-пішінін эпиграфикалық тұрғыдан зерттей келе Орхон және Енисей жазуларында қолданылған әліпбилердің көбі осы таңбалармен ұқсас екендігі және осындай белгі, символдардан таңбалардың ортаға шыққандығы туралы ғылыми сараптамалар жасалды. *Қорытынды.* Ғылыми зерттеулер бойынша қазақ ру-тайпаларының қолданған

таңба түрлері арнайы кестелер бойынша берілді. Мақала да түбі бір, түркітестес халықтардың ортақ құндылықтары, мүддесі және мәдениеттеріне байланысты жаңаша ғылыми мәліметтер берілген.

Түйін сөздер: Көшпенділер, таңба, қазақ халқы, ру-тайпа

Дәйеккөз үшін: Сейітханұлы Ш., Жаныкулов Н. Қазақ ру-тайпаларының таңбалары және оларды эпиграфикалық тұрғыдан зерделеу / Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Б. 263-282. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_263-282

EPIGRAPHIC REVIEW OF THE STAMPS (TAMGA) OF THE KAZAKH TRIBES

Shynarbyek Syeitkhan¹, Nurlybek Zhanykulov²

¹Institute of History and Ethnology of the Mongolian Academy of Sciences
(District 13, Enkhtayvan Ave., 13330 Bayanzurkh District, Ulaanbaatar, Mongolia)

Bursa Uludag University (Gorukle District, 16120, Bursa, Turkey)

PhD student, research worker

<https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29/3 Sattarkhanov Street, 161200, Turkestan, Kazakhstan)

Faculty of Theology, Department of Philosophy, PhD, senior lecturer

<https://orcid.org/0000-0002-2159-1888>. E-mail: nurlybek.zhanykulov@gmail.com

Abstract. *Introduction.* Turkic peoples, who are part of the great steppe nomads, have used stamps to prove their sovereignty and independence since ancient times. Kazakh tribes are also known to use individual stamps to protect their independence and property. The history of these stamps, which express the unity and integrity of tribes, is quite deep. Determining the Kazakh tribes' marks and scientifically proving their image-forms still requires more scientific research. For this reason, it is considered a new issue that needs to be studied. *Purpose and objectives of the research.* Scientists who study Kazakh tribes have generally paid more attention to the social and cultural issues of the tribes. Therefore, their political views, national values and ideologies have not been examined in detail. This appears to be affected by various reasons. Among these issues, examining the genealogy, slogans and stamps of the Kazakh tribes is considered very important. In our article, it is aimed to re-evaluate, analyze them scientifically and investigate them in more detail, taking into account some scientific research and evaluations about the stamps of the tribes and clans in the Ulu Jüz (Senior jüz), Orta Jüz (Middle jüz) and Kishi Jüz (Junior jüz) of the Kazakhs. *Results.* In addition, when we study the stamp forms used among the Kazakh tribes from an epigraphic perspective, we see that they resemble most of the ligatures used in the Orkhon and Yenisei inscriptions. *Conclusion.* Scientific analysis has been given that these ligatures or letters are the origins of the stamps and symbols used in the Kazakh tribes or vice versa. The stamp types used among Kazakh tribes are given in the chart. Our article also includes new scientific information about the common values and culture of the Turkic peoples.

Keywords: Nomads, stamp, Kazakh people, tribe

For citation: Syeitkhan Sh., Zhanykulov N. Epigraphic review of the stamps (tamga) of the kazakh tribes // Otan tarikhy. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 263-282. (In Kaz.)

DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_263-282

СИМВОЛЫ КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕН И ИХ ЭПИГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ

Шынарбек Сейтхан¹, Нурлыбек Жаныкулов²

¹Институт истории и этнологии Монгольской академии наук
(район 13, просп. Энхтайван, 13330 Баянзурхский район, г. Улан-Батор, Монголия)
научный сотрудник, аспирант (общая история Турции) Улудаг университета
<https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarбек20@gmail.com

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави,
факультет
(д. 29/3, ул. Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
PhD, старший преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-2159-1888>. E-mail: nurlybek.zhanykulov@gmail.com

Аннотация. *Введение.* Тюркские народы, составлявшие часть кочевников Великой степи, с древних времен использовали символ для определения своего суверенитета и самостоятельности. Казахские племена также использовали отдельные символы для сохранения своей самостоятельности и имущества. История этих символов, определяющих единство и целостность племен, слишком глубока. Выявление признаков казахских племен, научное доказательство их образов - форм все еще требует научных исследований. *Цель и задачи исследования.* Таким образом, эта тема рассматривается как новая тема, которую необходимо изучить в ожидании времени. Ученые, изучающие казахские племена, часто упускали из виду их политические взгляды, национальные ценности и идеологию из-за того, что они уделяли больше внимания социальным и культурным проблемам племен. Мы замечаем, что на это повлияли различные причины. Среди этих вопросов наиболее важным является изучение генеалогии, девиза и символа казахских племен. В нашей статье были поставлены цели научных исследований, научного анализа, детального изучения форм символов на основе различных экспертиз и исторических данных о символах племен, вошедших в состав казахских Великих жузов, средних жузов, малых жузов. *Результаты.* После эпиграфического изучения видео-формы символов, использованных в нашей статье среди казахских племен, были проведены научные экспертизы того, что многие алфавиты, использованные в Орхонской и Енсейской письменности, схожи с этими символами и что символы из таких знаков, символов выходят в середину. *Выводы.* По научным данным, применяемые казахскими племенами виды символов были даны по специальным таблицам. В статье представлены новые научные данные, связанные с общими ценностями, интересами и культурами тюркоязычных народов.

Ключевые слова: Кочевники, символы, казахский народ, племена

Для цитирования: Сейтханулы Ш., Жаныкулов Н. Символы казахских племен и их эпиграфическое изучение // Отан тарихы. 2024. Т. 27. №1. С. 263-282. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_263-282

Kіріспе. Көшпенді халықтар ерте заманнан бері таңба қолданғандығы туралы тарихи деректер көптеп кездеседі. Соның ішінде Түркі және моңғол халықтары арасында ортақ мағынада қолданылып келген *тамга*, *тамага*, *дамга* сөздері нақты қай тілден шыққандығы белгісіз. «Таңба» туралы мәліметтер жазба деректер бойынша көне түркі тілінде *tamga* немесе *tamgaşı* түрінде ескірткіштердің жазба мәтіндерде (Tekin, 2017: 50) және парсша, түрікше жазылған кейбір деректерде «belgü», «tuğay (tұға)»,

«mühür», «mör», «tamy», «tavro», «nişan», «tamka» атаулары бойынша белгі, символ мағанасында жазылған (Kaşgarlı, 2005: 525; Fazlullah, 1998: 32, 232, 602; Bakır, 2009: XLVI; Bahadır Han, 1996: 425; Ağca, 2019: 85; Gökyay, 2007: 260; Has Hacıb, 2006: 258-259). «Тамга» ұғымы ерте заманнан бері тығыз қарым-қатынаста болған түркі және моңғол халықтары арасында әртүрлі немесе ұқсас қолданылып келеді (Tezcan, 2010: 375). Моңғол тілінде «тамга / тамага» атауында қолданылып келеді (Самашев, Базылхан, 2010: 35-39). Тарихи тұрғыдан алғанда, таңбаның қолданылуы әртүрлі даму кезеңдерінен өткені белгілі. Әсіресе, тас дәуірінің әртүрлі кезеңдерінде таңбалар мен белгілер белгілі бір жерді, киелі мекендерді анықтаушы және қару-жарақтар мен басқадай алуан түрлі заттарды меншіктенуге қолданылған. Алайда палеолит-неолит дәуірінде әлеуметтік ұйымдар онша дамымаса да таңбалар кеңінен қолданылды, бірақ оларды нақтылап анықтау үшін әліде ғылыми зерттеулерді талап етеді. Таңба қолдану дәстүрі өте ерте кезден басталғаны туралы мәліметтер археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде ортаға шығуда. Осындай тарихи-археологиялық мәліметтерге сүйене отырып, көшпелі тайпалар арасында таңбалардың қолданысы қола дәуірінен, одан да ертерек басталған деген болжам жасауға болады. Алайда бүгінге дейін халықаралық зерттеулерде таңбаның қалыптасуы және қолданылу дәстүрі, біршама зерттелседе, көшпелі халықтардың арасындағы таңбаның қолданылымы және тарихы туралы жүргізілген зерттеулер әлі де жеткіліксіз.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Қазақ халқының таңбалары және таңба тарихы туралы жазылған ғылыми еңбектер мен түрлі танымдық материалдар, шежіре, аңыз, әңгімелерді ғылыми тұрғыдан сарапталды. Қазақтың ру-тайпа таңбаларының атауларын анықтаумен қатар бейне-пішіндерін эпиграфикалық тұрғыдан зерттей отырып, ру-тайпаларда таңбаның қалай пайда болғандығын және қай руда қандай таңба қолданылып келгендігі жайлы тарихм деректерді саралау арқылы анықтау әдістемелері қолданылды. Зерттеу барысында А.И. Левшин, Н.А. Аристов, А.Н. Харузин, И. Казанцев, Н.И. Гродеков, Ш. Уәлиханов, Л. Мейер, М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Н. Мыңжани, Х. Арғынбаев, М. Муканов, В. Востров, А. Сейдімбек, Т. Омарбеков, Ә.Марғұлан, Ш. Құдайбердіұлы қатарлы ғалым-зерттеушілердің еңбектері көбірек қолданылды. Бұл еңбектердің сыртында Т.М. Сұлтанов З. Самашев, Б. Нәпіл, С.Самашев, С.Е. Әжіғали, М. Қарамендина, И. Добросмыслов, Ә. Қайдар, Х. Ғабжалелов, М. Қожанұлы, А.Е. Рогожинский т.б. адамдардың еңбектері де пайдаланылды. Бұл еңбектердің кейбіреуінде Қазақтың Үш жүзі (ұлы, орта, кіші) жүз таңбалары туралы толықрақ мәліметтер мен кестелер берілсе де ғалымдардың кейбір пікірлері бір-бірімен сәйкеспейді. Алайда осы саланы зерттейтін ғалымдардың пікіріне қарағанда қазақтың ру-тайпалық жүйесі және оның қалыптасу тарихы әлі де ғылыми зерттеулерді қажет етеді.

Талқылау. «Таңба» ескерткіштер мәтінінің ең көне элементтерінің бірі. Түркі тайпалары арасында да ерте замандардан бері қолданылған. Бұл термин XIII-XV ғасырларда Орта Азияның, Таяу және Орта Шығыстың, Кавказияда кеңінен таралып, көне атауы бойынша «ханның мөрі қойылған құжат» немесе «салық» атаулары бойынша жаңа маңызға ие болған (Қарамендина, 2021: 31). Көне түркі тілдерінің жазба ескерткіштеріндегі «tamga» (тамға, тамка) деген терминдер қазақ тілінің сөз ішіндегі дауыссыз дыбыстарының үндес ықпалына қарай *м* дыбысы *н*-ға, *з*-дыбысы *б*-ға ауысып, «таңба» атауы қалыптасқан. Ал тамғаның «дамга» болуы *т* мен *д* дыбыстарының алмасуы немесе тагма түрінде кездесуі метатезалық құбылыс. М.Қарамендина еңбегінде А.Н.Кононов және А.Дж. Эмренің зерттеулерін пайдалана отырып *там* сөзінің түбірі - «күйдіру, өртеу, жағу» етістігінен шыққандығы айтады (Қарамендина, 2021: 31). Қырғыз тілінде *там* - тұтану, от алу. Қазақ тілінде де *там* сөзі «тұтан», «жан» етістіктеріне синонимдес болып келеді. Отты тұтату, жағумен

байланысты қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген «тамыз», «тамызу», «тамызық» сияқты сөздердің де түбірі - *там*. Тамға (таңба) дегеніміз қарып күйдіру арқылы іріқара малдың (көбінесе жылқы) санына күйдіріп басатын белгі. Сөйтіп, тамға сөзінің түпкі мағыналық төркіні «там» болғанын, *-ға* етістікке жалғанып есім тудыратын *-қа* тәрізді (тұтқа, жанқа) жұрнақ екенін байқаймыз.

Таңба сөзінің төркінін қарастыру үшін түркі тіліндегі деректер мен ғылыми еңбектерге үңілу маңыздырақ. Түркияда таңба тақырыбында жасалған ең алғашқы ғылыми зерттеу болып саналатын Осман Акшокраклының «Қырымда Татар таңбалары» атты еңбегінде таңба сөзінің шығуы туралы қысқаша ақпараттар бар. О.Акшокраклының еңбегінде: *Damla*-тамшы, *tammak*-тамшылау, *tatur*-тамыр, *tamgizmak*-тамшылату сияқты жұрнақтар көп болғанымен, бұл сөзді мағына жағынан бұл түбірге жалғау айтарлықтай қиын. *Tamga*, *damga* сөзінің *із*, *таб* мағанасында *тарқа* немесе *тарқақ* сөздерінен шыққан деген пікірдің дәлелсіз екендігін айта келіп, бұл сөздің төркінін әліде нақты зерттеуді тіл мамандарының еншісіне қалдырады. Алайда *dağ* (дағ) сөзі (ыстық темірмен күйгізу) мағанасында *dağlamak* (дагламак) сөзінен шыққан. «*Дамга*» *там* мағанасында *даглама* сөзіне байланысты деген пікір білдірген. (Акшокраклы, 1996: 35). Түрколог, ғалым Нәпіл Базылханның зерттеуінде: Көне түріктер таңбаларын «*tamya*» деп атаған, ол екі мағынаны білдірді дейді. Біріншісі – «ру, тайпалардың белгісі, таңбасы», екіншісі «қағанның алтын мөр белгісі». Көне түрік бітік тілінде аталмыш сөздің түп-төркіні **tap-* // **tab-* (бірдеңенің ізі, қалдығы, із қалдыру – «таптау, табы, табандау»). *tam-* (тамызу, күйдіру, белгі-ен басу) дегенді білдерсе, *tam+ya* > *tamyān* (*tamya+n* / *tamya+čī* - мағынасы: мөр жасаушы, мөр таңба сақтаушы) > *tañba* («таңба, таңбалау») деген бағытта дамып өрбіген. Көне моңғол тілінде «*taba*» - тав (табы, ізі), «*тамауа*» - тамаға, тамга (таңба) тұлғасында сақталған (Самашев, Базылхан, 2010: 35-39).

«Таңба» терминнің шығу тегі (семантика) және деректерге хроникалық талдау жасаған Манасбай Қожанұлы таңба атауын төмендегідей кезеңдерге бөліп қарастырған.

1. Belgü- belgi атау ретінде б.з. VII-VIII ғғ. бастап қолданыста болған,
2. Тууғай- тууға атау ретінде б.з. VII-VIII ғғ. қолданылған,
3. Тамуа- таңба атау ретінде б.з. V-VII ғасырлардан бері.

4. Mühür- möör- mög атауы XIV ғасырдан бері тарихи деректерде белгіленіп, бізге жеткендігін айтады. Бұл төрт атаудың таралымы шамамен шығысы Хянган жотасынан, батысы Жерорта теңізі, Еуропаға дейінгі кеңістікте өмір сүрген түркі, моңғол халықтарының арасында қолданылып келген (Қожанұлы, 2006: 81).

Түркия ғалымы М.Тезжанның зерттеулері бойынша таңба термині көне түркі метіндерінде *tamga*, *tamka* түрінде кездесседе, *tagla-dagla* немесе *tak* түбір етістіген шыққан деген болжам нақты нәтиже бермейтіндігін айтады (Tezcan, 2010: 389). Андреас Титценің «Түркия түрікшесінің тарихи және этимологиялық сөздігі» атты еңбегінде: *Damga* (дамга) жануарға қыздырылған темірмен басылатын таңба ретінде түсіндіріледі (Tietze, 2002: 555). Ал «Түрік тілінің этимологиялық сөздігі» атты ғылыми еңбегінде «дамга» сөзі «тамдур» – *жану* етістігінен шыққандығын, таңба ыстық темір арқылы қолданылатындықтан осылай аталғандығын алға қояды. Алайда Қашғарлы Махмұд еңбегінде «тамдур» сөзінің түбірі «күйдіру» дегенді білдіреді, сондықтан «там» түбірінен «таммақ» сөзі шыққан болуы мүмкін, ал «тамду, тамдук» *жанған от* дегенді білдіреді деген (Еуёроғлу, 1988: 72). Осындай ғылыми пікірлерге сүйенсек *там-дам* етістік түбірінің *тамга*, *тамага*, *дамга* (таңба) сөзіне тікелей қатысы бар екенін аңғарамыз. Қазақ ру-тайпаларының кейбір таңбаларының шығу тегі мен бастапқы элементтері тек түркі және моңғол халықтарының таңбаларымен ғана емес, сонымен бірге ежелгі ирандық халықтардың таңбаларымен де көп ұқсастығы бар екендігін байқаймыз (Samashev, 2010: 338). Бұл да орынды пікір. Қазақ халқының ру-тайпа

таңбаларының элементтері Орта Азиядағы Түркі тектес халықтардың таңбаларына ұқсаумен қатар, Таяу Шығыс, Иран халықтарының кейбір таңбаларымен де ұқсас келеді.

Таңбалар туралы зерттеулерде В.С. Драчук, Л.И. Лавров, Э.И. Соломоник, Ю. Симченко, В.П. Курылев, Р.Г. Кузеев, С.А. Яценко, Ю.А. Зуевт т.б.-дай ғалымдардың еңбектері маңызды екендігін айта кеткен жөн. Атап айтқанда Э.И. Соломоник таңбаның шығуын рулық қоғамдық құрылысқа жатқызады. Таңба қоғамның дамуымен қатар бірге дамып, өзгеріп отырған және бір мезгілде әр түрлі мақсаттарға пайдаланылған (Қарамендина, 2021: 11). Орта Азияда біздің дәуірімізге дейінгі мыңжылдықтың ортасына қарай Сақ және Ғұн дәуіріне жататын түрлі мәдени туындыларда жиі байқала бастаған символдық белгілер мен мөрлер: Юэ-чи, Усун, Кангуй, Кушан, Сармат, Дун-ху (тунгуз) т.б. Еуразия далаларындағы түрік және басқа да тайпалар билігі кезінде таңбалар кеңінен қолданылған (Қыдырәлі, Бабаяр, 2015: 9).

Таңбалар кеңінен тараған өлкелер (географиялар) туралы көптеген дереккөздер мен ғылыми еңбектерде түрлі мағлұматтар бар. Түркиялық ғалым, Женгиз Алыылмаздың ғылыми еңбектерінде: Бүгінгі Моңғолия, Алтай, Тува, Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан және Анадолы сияқты әртүрлі географияларда көптеген жарта суреттерімен қоса әртүрлі таңбалар табылғандығын айтады (Alyılmaz, 2002: 613-615; Mert, 2007: 234). Сібір аймақтарында зерттеу жүргізген Сервет Сомунжуоглуның айтуынша, таңбалар Ресейдің Лена өзенінің аңғарында, Қырғызстанда, Саймалыташ пен Әзірбайжан-Гобустанда көбірек табылған. Сонымен қатар Бурятияда, Хакасияда, Байкал маңында, Оңтүстік Сібірде, Моңғолияда, Тувада, Солтүстік Қытайда, Алтайда, Қазақстанда, Өзбекстанда, Ауғанстанда, Түрікменстанда және Шығыс Анадолы мен Батыс Анадолыда да әр түрлі таңбалар үлгілері кездесетіндігін және таңбаның тарихының б.з.д. 14000 жылдарға дейін ұзайтындығын жазған (Somuncuoğlu, 2008: 12-18). Таңбалар көптеп табылған жерлер Қытай деректерінде көрсетілген Хакас-Минусинск және Тува, Моңғолия жерлері болып саналады. Бұлардан басқа археологиялық зерттеулерде Алтай таулары, Шығыс Түркістан, Түркіменстан, Қырғызстан, Қырым түбегі, Оңтүстік Ресей және басқа аймақтардағы жартастар мен сынтастардың беттерге жазылған туралы мәліметтер бар (Enveroglu, 2005: 13) десе, Қазақ халқының таңбалары мен ұрандары туралы ғылыми зерттеулер жасаған М.Қарамендина өз еңбегінде басқа ғалымдардың зерттеулерін алға тарта отырып таңбаның ең көп табылған жерлері Дағыстанда Урецк қалашығы және Қарашай-Черкесск жерінде Хумарин қалашығы болғандығын айтады (Қарамендина, 2021: 7).

Таңбалардың нақты қашан қолданылғаны даулы болса да, жоғары да айтқанымыздай қола дәуірінен бастап әлеуметтік, дипломатиялық, күнделікті және т.б. жұмыстарда қолданылғаны белгілі. Алайда, таңбалардың қай кезеңде пайда болғандығын және олардың мағыналарын толықтай түсіндіру мүмкін емес. Кейбір ғалымдардың көзқарастары бойынша рулық таңбалар қоғам дамуымен бірге туыстық (отбасылық) белгілерге айналған. Таңбалар одан кейін әсіресе мемлекеттік, әкімшілік басқару жүйесінде, сыртқы саяси жұмыстарда қолданылған. Эпиграфиялық мәліметтерге сүйенсек, таңбалардың ең көне түрлерінің пішіндері геометриялық фигуралар (дөңгелек, төртбұрыш, үшбұрыш) түрінде болып кейде әліпбилер (әріп) пішін бойынша да қолданылып келген.

Ортағасырлық қазақ даласының таңбаларының тарихы және ортаға шығуы туралы ғалымдардың түрлі пікірлері бар. Қазақ ру-тайпаларының таңбаларын толықрақ зерттеу үшін өзге де түркі тектес халықтардың таңбалары туралы зерттеулерді қарастырған жөн. Бұл туралы М. Тынышпаевтың шежірелік зерттеулерімен басқадай ғылыми еңбектерінде жазылған. Аталмыш еңбекте Түркі тектес қазақ рулары да қамтылатын туыс халықтар, атап айтқанда қырғыз (қазақ) бен ноғайлардың, қырғыз

(қазақ) бен башқұрт қыпшақтарының және Қазан татарларының ру таңбаларының бір-біріне ұқсас келетіндігін айтқан (Тынышпаев, 2010: 88-89). О.Ақшоқраклының еңбегінде Қырымдағы татар таңбаларын зерттеу барысында *алаш*, *қырғыз*, *қазақ* атты ауылдардың кездескендігін және олардың өздеріне тән *алаш*, *қырғыз-қазақ*, *бой қазақ* атты таңба атаулары болғандығын жазумен қатар таңбалардың арнайы кестесін дайындап «Қырымдағы Татар таңбалары» атты еңбегінде жариялаған (Akçokraklı, 1996: 14-17).

Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востровтардың «Қазақ Шежіресі Хақында» атты ғылыми еңбегінде қазақ ру-тайпа және жүздерінің қалыптасуына байланысты айта келіп, «Қазақ жүздері XV-XVI ғасырлар аралығында Қазақстанның әр өңірінде қалыптасқан тайпалардың одағы ретінде қарастырған. Жүздердің шығуы мен «Жүз» атауының тарихи мәні туралы ғылыми тұрғыда дәлелденген ортақ бір пікірдің әлі жоқ екендігін және кейбір зерттеушілердің бұл атауды әлде бір бүтін нәрсенің, құбылыстың «бөлшегі», «саласы», «бір жағы» ретінде қарастыратындығын, енді біреулер оны «жүз», «жүздік» сандарымен байланыстырғандығын жазған. Сонымен қатар Н.И. Гродеков, Г.Н. Потанин және Н.А. Аристов сияқты зерттеушілер қазақ жүздерінің шығуы туралы зерттеулерде кейбір халық арасына кеңінен тараған аңыз-әңгімелерге сүйенетіндігін баяндаған (Арғынбаев, Мұқанов, Востов, 2000: 15).

Зерттеуші А.Е. Рогожинскийдың айтуынша: 200 жылдан астам зерттеліп келе жатқан қазақтардың ру-тайпалық белгілері қазақтың ұлы, орта және кіші жүз толықрақ зерттелгендігін айтады. Олардың Орынбор даласы мен Ертіс өңірінде таралуы XVIII ғасырдың соңына қарай, ал XIX ғасырларда Кіші жүздің таңбалары жүйеленіп, Орта жүздің негізгі тайпаларының таңбалары туралы мәліметтер жинақталған және XIX ғасырдың соңында Қазақстанның оңтүстігі Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін, Ұлы жүз таңбаларын тіркеу басталды (Рогожинский, 2010: 101). М. Қарамендина еңбегінде Ю. Шмид, Ә. Марғұландардың зерттеулерін қолдана отырып қазақ ру-тайпаларының таңбасы үшін ерекеше маңызды болып саналатын «Таңбалы тас» (Тамғалы тас) туралы тоқталады. «Таңбалы тас» қазақтардың ардақтайтын киелі тасы²⁵ (Қарамендина, 2021: 72). Қазақтың ру таңбалары жайлы жан-жақты ақпарат беретін ескерткіштердің бірі «Тамғалы тас» екендігі туралы Л. Кузнецовтың еңбегінде де айтылады. Таңбалы тас ескерткішіне алғаш 1895 жылы Л. Кузнецов пен Х. Бекхожин зерттеу жасап, тастағы ру таңбаларының көшірмесін алған (Кузнецов, 1927: 1-3).

Тарихшы, этнограф ғалым А. Сейдімбектің еңбегінде Қазақ ру-тайпаларының көптеген таңбаларының тарихы - тереңінен бастау алатыны, оның өзі ең байырғы деп жүрген өркениеттер ошағымен байланысып жатқандығына назар аударады (Сейдімбек, 2008: 644). Сонымен қатар қазақ ру-тайпаларының таңбаларын бітім-пішіндеріне орай бірнеше топқа бөліп қарастырған. Қазақ даласының таңбаларын әр жақтылы зерттеп жүрген ғалымдардың бірі С.Самашаевтің пікірі бойынша Қазақ даласында таңбалардың қолданылу тарихын зерттеудің тереңдей түсуі – Қазақстан өз тәуелсіздігін алғанан бергі уақыт. Қазіргі уақытта бұл тақырыпты қамтитын ғылыми және ғылыми-танымдық еңбектердің саны жүзден асқан. Олардың арасында осы тақырыптың негізгі мәселерін анықтау және шешу жағынан алғанда құндысы – В.Ольховский, С. Яценко, З. Самашев, Б.Нәпіл, А. Рогожинский, А. Досымбаева, Ж. Артықбаев, С. Ярыгин және Ө. Шнанов қатарлы ғалымдардың еңбектері екенін айтады (Самашев, 2018: 2). Алайда бұл тақырып аясындағы зерттеулер Қазақстанда қарқынды дами қойған жоқ. Ғалымдар арасындағы

²⁵«Таңбалы тас» (Тамғалы тас)-қа барлық тайпалардың ұлыс басқаратын адамдары, атақты билері мен батырлары жиналып кеңес құрып, қай тайпа қай жерге қоныс ету мәселерін талқылап, шешетін болған. Әрбір тайпаға өзіне арналған таңба беріліп, ол таңбаның суретін осы тасқа жазып түсірілгендігі туралы деректер кездеседі. Толықрақ: Ә. Марғұлан «Таңбалы тас» // Жұлдыз. – 1981. №1 қараңыз.

кәсіби байланыстар төмен деңгейде. Тағы бір себеп Қазақстандық ғылыми орталар үшін Кеңестік кезеңде осы тақырыппен шұғылдануға шектеу қойылғандығы да айырықша әсер еткен. Бұл туралы ғалымдардың әртүрлі көзқарастары бар. Ортағасырлық Қазақстан көшпелілерінің таңбаларын зерттеу қарқыны тек соңғы он-он бес жылда ғана артты (Рогожинский, 2013: 226). Еуразия даласын мекен еткен ортағасырлық халықтардың таңбалары мен белгілері, олардың шығу тегі мен даму барысы, трансформациялануы турасында толыққанды біртұтас ғылыми зерттеу әлі де жасалған жоқ (Самашев, Базылхан, 2010: 7). Қазақ ру-тайпаларының таңбалары толықрақ зерттелуі үшін Ө. Шнанов қазақ ру таңбалары тарихын бірнеше кезеңге бөліп қарастырады. 1. Ежелгі ру таңбаларының қалыптасуы кезеңі (Қола дәуірі) 2. Тайпалық одақтардың қалыптасу кезеңіндегі таңбалар (сақ, ғұн, оғыз т.б.) 3. Түркі дәуірі кезеңіндегі ру таңбалары. 4. Қазақ хандығы тұсындағы ру таңбалары. Сондай-ақ Қазақ халқының ру таңбалары тарихын зерттеу барысында түркі халықтарының таңбалары тарихын да қоса зерттеу қажет екендігін тілге тиек еткен (Шнанов, 2018: 70).

Қазақ ру тайпалары өздеріне айт таңбалар қолдану арқылы көптеген артықшылықтарға қол жеткізді деуге болады. Қазақ шежіресіне байланысты зерттеулер жасаған А.Б. Сарсенбаевтың айтуынша: Таңбаның артықшылықтары мен ерекшеліктері төмендегідей: 1. Таңбалар жанұялардың, рулардың, тайпалардың қоныс аудару жолдарын қатаң қадағалауға мүмкіндік берді. 2. Таңба ұжымдық жадтың құрылымдық бөлігі. 3. Таңба - ұрпақаралық мәдениетті байланыстырушы. 4. Таңба-ең басында бейнелеуші (тастағы бейне), кейіннен (темірден, ағаштан, жасалған), одан соң жазба (әр ру-тайпа басшыларының жарлық, хаттауға басқан таңбалары) түрінде жеткен. Яғни әр ұрпақтың тарихи кезеңі жайлы мағлұматтарды сақтаған. 5. Таңба - дербестіктің белгісі. Кейде ру-тайпалардың таңбалары қиын-қыстау кезеңде жасырылып отырған, себебі, таңбаны жоғалту - бұл тайпаның дербестігін жоғалту деп қабылдаған. 6. Таңба - ру-тайпа, әулеттің шығу тегі жайлы мәліметтерге дәлел болады (Қарамендина, 2021: 20-21). Сонымен қатар қазақ халқының таңбалары туралы маңызды мәліметтер «Қазақтың Этнографиялық Категориялар, Ұғымдар мен Атауларының Дәстүрлі Жүйесі» атты Энциклопедия еңбекте берілген. Бұл кітаптағы белгілерге тоқталсақ: Таңба - рудың және тайпаның территориялық, шаруашылық және ұйымдық дербестілігін айқындайтын әрі айғақтайтын белгі. Байырғы белгілер жүйесінде ерекше категорияға ие болған таңбаның қолданыс аясы мен функционалдық қызметіне ден қойған зерттеушілер таңбаның түп төркіні түркі-моңғол тілдерінен бастау алатындығын мәлімдеген (Қазақтың этнографиялық., 2014: 343).

Ал, Нығмет Мыңжанидың еңбектерінде қазақ халқының шежіре және таңбаларына байланысты құнды деректер бар. Оның «Қазақтың Қысқаша Тарихы» атты ғылыми еңбегінде былай дейді. «Әрбір рудың өзіне тән таңбасы және ұраны бар. Бұл таңбаны ерте кезде рудың малына басқан, сол рудан өлген адамдардың моласының басына тасқа ойып орнатқан. Бірнеше ру бірлесіп тоқтам жасасқан жерде тасқа ойып белгі салған. Ру таңбасы сол рудың нышаны орнында қолданылған, рудың жалауларына салынған. Қазақтың көптеген ру аттары сол рудың таңбасы арқылы аталған. Мысалы: бағаналы, балталы, шанышқылы, ергенекті, тарақты, ашамайлы, ошақты, тарақ таңбалы, теріс таңбалы, сіргелі» қатарлы рулардың аталғандығын жазады (Мыңжан, 1994: 40).

Қазақ халқы арасында «таңбалау» дәстүрі Тәуке хан заманында (1680-1718) жолға қойылған үрдіс болды. Алғашқылардың бірі болып бұл мәселеге назар аударған А. Левшиннің пайымдауынша, Тәуке ханның билігі тұсында барлық мал-мүлікті белгілеу үшін таңбалар қолданылғаны туралы «Жеті Жарғыда»²⁶ жазылған.

²⁶Жеті жарғы – Тәуке хан (1680 – 1718) тұсында қабылданған қазақ халқының дәстүрлі әдеп-ғұрып заңдарының жинағы. XVII-ғасырда қазақ хандығының ыдырау қаупінің тууына байланысты

«Жеті Жарғының» Г. Гавердовский және А. Левшин жариялаған, сондай-ақ атақты Саққұлақ биден жеткен нұсқаларында әрбір рудың өзінің таңбалары мал-мүліктің кімге тиесілі екендігін ажырату үшін немесе ру-тайпа арасындағы дау-дамайды азайту мақсатында малдарына өздерінің таңбасын міндетті түрде басу қажет делілген. Саққұлақ бидің нұсқасында: «әр рудың ұраны, таңбасы болсын», деген (113-бап) кездеседі (Қазақтың этнографиялық., 2014: 344).

Дәстүрлі қазақы ортадағы *ашамайлы, бағаналы, балталы, ергенекті, ошақты, сіргелі, тарақты, шанышқылы* сияқты кейбір ру-тайпалар өздерінің таңба атауларымен әлі күнге дейін аталып келеді. Н.И. Гродеков көптеген ру-тайпа аттарының таңба атауларымен аталғандығын айтады. Ал Ә. Қайдардың еңбегінде қазақ ру-тайпаларының таңбаларына негіз болған заттардың (жанды, жансыз) атаулары берілген. Мыс: ай, ашамай, арқар, балға, балта, бөрі, жебе, ергенек, тарақ, тілік т.б.-дай. Бұл атаудың ұзын саны 46-ға жеткендігін атап көрсеткен. Қазақ ру-тайпаларының атауларының көпшілігі заттық негізде, көне наным-сенім бойынша үй-тұрмысқа қажетті, киелі, қасиетті, кәделі саналатын заттардан тұрады (Қайдар, 2008: 543-544). Қазақы ортадағы шежірелік дәстүрдің «идеологиясына» сәйкес, қазақ ру-тайпаларының таңбалары қанша түрленіп, тармақталса да, негізгі сұлбалары бір-бірінен соншалықты алшақ кетпеген. Тіпті, «ел басына күн туған» алмағайып замандарда да таңбалардың негізгі сұлбасын сақтап қалудың қамын ойластырып таңбаға қосымша сызық немесе бір елеусіз белгі қосып, аса сақтықпен ғана өзгеріс енгізіп отырған.

Қазақ халқының ру-тайпалық таңбаларын зерттеп әр рудың таңбасын анықтаған М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Н.И. Гродеков, Н. Мыңжан, А. Левшин, Л. Мейер, И. Казанцев, А. Харузин, С.Е. Әжіғали т.б.-дай ғалымдардың еңбектерінде жазылған таңба пішіндері негізінде бір-бірімен ұқсас келеді. Тек ғана кейбір рулардың таңба үлгісінің саны және пішінін өзгешеліктер бар. Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз болып бөлінетін қазақ руларының таңбаларын бір-бірімен салыстыра отырып зерттеуген ғалым Н.Мыңжанның еңбегінде мынандай кестелер берілген.

Ұлы Жүз / таңбалары		Орта Жүз / таңбалары		Кіші Жүз / таңбалары	
Қаңлы		Қыпшақ		Керейт	
Үйсін		Қоңырат		Тама	
Дулат		Саңғыл		Алшын	
Ысты		Маңғатай		Қарасақал	
Тілік		Найман		Масқар	
Сиқым		Бағаналы		Беріш	
Жаныс		Тарақты		Шүмекей	

Тәуке хан елдің ауызбірлігін арттыратын шаралар қарастырып, хандық билікті нығайтуға күш салды. Қазақ қоғамының дамуы және билік пен бірлікті қамтамасыз ете алатын жаңа заңдар жүйесін қажет етті. Осы ретте Тәуке хан бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі әдеп-ғұрып заңдары мен өзінен бұрынғы хандардың тұсында қабылданған «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолын» одан әрі жетілдіру арқылы жаңа заң жүйесін жасауға тырысты. Күлтөбенің басында Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» деген атауға ие болған заңдар жиынтығын қабылдаған. «Жеті жарғы»ға сүйенген қазақ билері ел ішіндегі дау-жанжалдар мен саяси маңызы бар мәселелерді тиімді шеше алды. Жаңа заң жүйесі қазақ халқының өмірлік мәселелерін барлық жағынан қамтыды, соның нәтижесінде Тәуке ханның билік еткен тұсы Қазақ хандығының барынша күшейіп, дәуірлеген алтын кезеңі болды.

Ошақты		Арғын		Алтын	
Албан		Матай		Серкеш (Шеркеш)	
Бекболат		Садыр		Естемір	
Сіргелі		Керей		Жүй	
Жалайыр		Уақ		Жағалбайлы	
Шанышқылы		Ергенекті		Телеу	
Бестаңбалы		Балталы		Төртқара	
Шымыр		Қаракерей		Сұнақ	
Шапырашты		Саржомарт		Мансыр	
Шынқожа		Төре		Алаша	
Қоралас				Шекті	
Суан				Жаппас	
Ботбай				Таздар	
Сәмет				Әлім (ұлы)	
				Табын	
				Арғын	
				Терістаңбалы Табын	
				Рамадан	
				Абдан (албан)	
				Оңтаңбалы табын	
				Кердері	
				Адай (ядай)	
				Қаракесек	
				Қариық	

Кесте 1. Қазақ Ру-тайпаларының Таңбалары (Мыңжан, 1994: 42-46)

[Table 1. Stamps of Kazakh tribes (Mynjan, 1994: 42-46)]

ҰЛЫ ЖҮЗ	М. Тынышпаев	С. Аманжолов	А. Сейдімбек	Н. И. Гродеков
Дулат				
Сиқым				
Жаныс				

Ботбай	Ұ	♀ ♂	♀ ♀ ♀	♀
Шымыр	Ғ	У	У	С
Албан	Р		♀	♀
Суан	Ұ	♀	♀ ♀ ♀	♀
Сары үйсін	±	±	± X	±
Шапырашты	Ғ, Δ	У	У Δ	У
Ысты	І, √	І	І S	І
Ойық	І, ∞		І ∞	І
Тілік	—	І	—	І
Ошақты	Δ	Δ	Δ	Δ
Сіргелі	Р Х ʌ	+ ++	Х Х Х 4 # ∞	# + Х ʌ
Жалайыр	Г, П	П П	П П	П П
Қаңлы	І	І	І S	І
Шанышқылы	↑, ↓	↓ ↑	↓ ↓	↓ ʌ
Шыңқожа		♀	♀	♀
Қоралас		♀	♀ ♀	♀
Сәмбет		♀	♀	♀
Бекболат		»	»	»
Бестаңбалы		У		У
ОРТА ЖҮЗ				
Арғын	∞ ° ʌ	∞ ∞	∞ ʌ	∞ ∞
Керей	X ʌ, +	□ +	□ + X ʌ	+ □
Уақ	П, X	У	П X ʌ	У
Найман	0 — ʌ, ʌ	ʌ	ʌ ʌ ʌ	ʌ
Бағаналы	У, І, X, ʌ	У У ʌ	У X ʌ	У У ʌ У
Балталы	Р	□	Р	Р
Қаракерей	Т	Т	Т ʌ ʌ	↑
Матай	ʌ	ʌ	ʌ	ʌ
Садыр	0 П	0 П	ʌ ʌ ʌ П	0 П
Сары жормарт	Х С	С	Х С ʌ	С

Терістанбалы	○	○	○○	
Қоңырат	□	□	□□	□
Маңғытай	□	□	□○	□
Қыпшақ				
Тарақты		E		E
Кіші ЖҮЗ				
Адай	-2, ↓	○ + √ √ √ ○	△ ↑ + ○ S	δ
Беріш	7, △, ≥	∠	△ ∠ ∠ ∠ ∠	∠
Табын	Р. Һ. 0. 1	○	□ □ □ □ □ /	○ ○ ○
Кердері	Р	○	○ □	○
Рамадан	Р	○	○	○
Алтын	∠, ∠	∠		∠
Жаппас	∠ x ∠	∠	∠ ∠ ∠ ∠	∠ ∠ ∠
Таз (лар)	∠	∠	∠ ∠ ∠ ∠	∠
Есентемір	Y, X	Y	Y O Z	
Тана			∠ Y	
Байбақты	∠		∠ ∠ ∠ ∠	
Масқар	∠	∠	∠ ∠ ∠ ∠	∠
Алаша	Y Y ∠	∠	S Y X ∠ ∠	∠
Шеркеш	Y * , ∠	∠	Y S O S	Y
Ысық	Y, X		∠ Y O	Y
Қаракесек	∠, ∠	∠	∠ ∠ ∠ ∠	∠
Шекті	∠, ∠	∠	∠ ∠ ∠ ∠	∠
Төртқара	∠, ∠	∠	∠ ∠ ∠ ∠	∠
Қарасақал	∠ ∠	∠	∠ ∠	∠
Шөмскей	∠, ∠	∠ ∠	∠ ∠ ∠ ∠	∠
Керейт	X	, ∠	± S ∠	∠
Тама			∠ S	
Жоғы (Жуй)	∠	∠	∠	∠
Телеу	7 X	∠ ∠ ∠		∠ ∠ ∠

Жағалбайлы	┌'┐	┐	┌	┐
Алшын		└	└	└
Әлім		Σ		Σ

Кесте 2. Қазақтың Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз руларының таңбасы (Тынышбаев, 2009: 130-132; Аманжолов, 1959: 8-14; Сейдімбек, 2008: 661-672; Гродеков, 1889: 4-8)

Table 2. Stamps of the Uly zhuz, Orta zhuz, Kishi zhuz clans of Kazakhs (Tynyshbaev, 2009: 130-132; Amanzholov, 1959: 8-14; Seydimbek, 2008: 661-672; Grodekov, 1889: 4-8)

Қазақтың ру-тайпалары туралы жан-жақтылы ғылыми зерттеулер жасаған ғалым С.Аманжолов «Вопросы Диалектологии и Истории Казахского Языка» атты еңбегінде қазақтың ру-тайпаларының құрамы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздері жайлы баяндалады. Аталмыш еңбекте Ұлы жүздің құрамына 23, Орта жүздің құрамына 24, Кіші жүз құрамына 33 ру мен аталар кіреді. Әрине, бұл тізім онша толық емес (Арғынбаев, Мұқанов, Востов, 2000: 30). Сонымен қатар ғалым рулар мен рулық одақтар генезисі мен тарихын анықтау үшін таңба белгілерін, ұрандарын салыстыра отырып талдап көрсетеді (Аманжолов, 1959: 8-14). С. Аманжолов бұл зерттеулерінде Н.А. Аристов, А.И. Левшин қатарлы ғалымдардың еңбектерінен пайдаланғандығын ескерген жөн.

Аталмыш еңбекте көрсетілген қазақтың Ұлы жүзі құрамы мынандай:

1. Қаңлы
2. Үйсін
3. Сары үйсін
4. Дулат
5. Шанышқылы
6. Ысты
7. Тілік
8. Сиқым
9. Жаныс
10. Ошақты
11. Бекболат
12. Жалайыр
13. Бестаңбалы
14. Шымыр
15. Шынқожа
16. Құралас (қоралас)
17. Суан
18. Албан
19. Ботбай
20. Сәмбет
21. Тулатай
22. Сіргелі
23. Шыбыл

Орта жүздің құрамына енген ру-тайпалардың атауы:

1. Арғын
2. Найман
3. Қыпшақ
4. Керей
5. Қоңырат

6. Саңғыл
7. Маңғытай
8. Бағаналы
9. Балталы
10. Мансыр
11. Тарақты
12. Сарыжомарт
13. Садыр
14. Матай
15. Уақ (уақ-керей)
16. Қаракерей
17. Бура
18. Ергенекті
19. Терістанбалы
20. Абак-керей
21. Қытай-қыпшақ
22. Сыбан-керей
23. Каба-керей
24. Бурылсары-керей т. б.

Кіші жүз келесі рулар мен тайпалардан құралады:

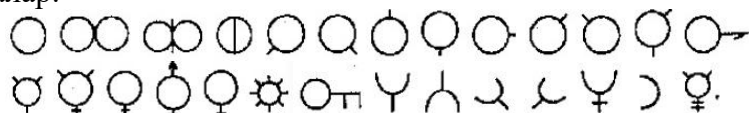
1. Алшын
2. Алтын
3. Алаша
4. Аргын
5. Алим
6. Берш
7. Адай
8. Жүй
9. Есентемір
10. Жаппас
11. Қаракесек
12. Кердері
13. Масқар
14. Керейт
15. Тама
16. Табын
17. Терістанбалы
18. Оңтаңбалы табын
19. Таздар
20. Рамадан
21. Телеу
22. Төрткара
23. Сұнақ
24. Қарасақал
25. Шөмекей
26. Шекті
28. Тана
29. Қызылқұрт
30. Шықлар

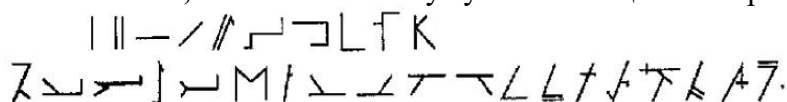
Бұл зерттеудің ерекше маңызды екендігіне тоқталған А.Сейдімбек егер, түркі әліпбиін төрт түлік малға салынатын ен-таңбалар пішінімен салғастырса, Н.А.Аристовтың ой-тұжырымы одан әрі дәлелденетіндігін айтады. Түптеп келгенде, қазақ ру-тайпаларының ен-таңбалары дәстүрлік тұрғыда байырғы сақ, ғұн, түркі заманынан бастау алып жатқанына және сол кезендерден бастап ен-таңбаның қоғамдық тәртіп пен әлеуметтік реттілікке қолданылғанын атап айтады (Сейдімбек, 2008: 646).

Қазақтың ру-тайпаларының таңбаларын бітім-пішіндеріне байланысты ғылыми зерттеу жасаған ғалымдардың бірі А.Сейдімбек екендігін айттық. Ғылым өз еңбегінде маңызды мәліметтер бере келе қазақ ру-тайпаларының таңбаларын 7 топға бөліп қарастырған.

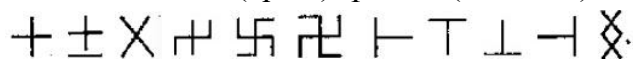
Бірінші, толық ай, жарты ай, күн немесе көз бейнесіндегі дөңгелек пішінді таңбалар:

Екінші, тік немесе көлбеу тускен сызық таңбалар:

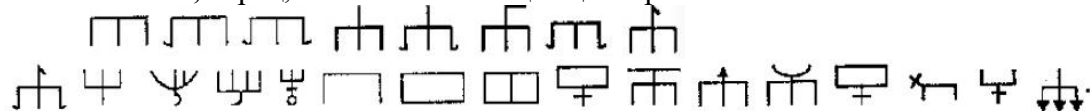
Үшінші, айқыш (крест), ұйқыш (свастика) немесе ашамай таңбалар:

Төртінші, бақан немесе аша таңбалар:

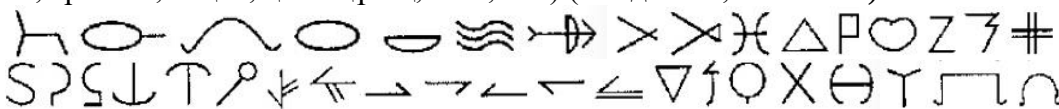
Бесінші, тарак, босаға және абақ таңбалар:

Алтыншы, Оқ немесе жебе таңбалар:

Жетінші, заттар мен жан-жануарлардың типологиялық сұлбасын бейнелеген таңбалар (бөрі, қобыз немесе домбыра, нәл, қалпақ, тостаған, су, садақ, құйысқан, қайшы, сірге, тұмар, ту немесе балта, қарын, түйе мойын, қамшы, кереге, шылбыр, орақ, ілгек, балдақ, мүйіз, шоқпар, шілік, қурай, жұтқын, ошақ, қылыш, шөміш, ашамай, ергенек, бақан, қазанкұлақ, таға, т.б.) (Сейдімбек, 2008: 658).

Осы жеті топтағы таңбалар қазақтың Үш жүзінде де және жүзден тыс ру-тайпаларында да кездеседі. Ай, күн немесе көз таңбалы ру-тайпалар қазақ халқының ең көп бөлігін құрайды. Мәселен, *дулат, албан, суан, ботбай, сиқым, жаныс, арғын, садыр, табын, рамадан, кердері, байбакты, алаша, шеркеш, ысық, беріш*, т.б. Бұл ру-тайпалар ай, күн немесе көз деп аталатын таңбаларды негіз етіп алғанымен, олардың әрқайсысы өздерінің даралығын айғақтау үшін таңбаларына қосымша белгілер салу арқылы қолданып отырған (Сейдімбек, 2008: 658).

Қазақтың ру-тайпалары арысында қолданылған таңба түрлері көне және орта ғасырлардағы жартастарғы сызылған таңба түрлерімен және де кейбір археологиялық қазбаларда ортаға шыққан түрлі бұйымдарда салынған таңба пішіндерімен де ұқсас келеді. Сонымен қатар Ғұндар дәуірінде қолданылған ыдыс бұйымдарға салынған кейбір таңбалармен де ұқсас екендігін аңғаруға болады.

Қортынды. Дала мәдениетінен кейін жеке меншіктік ұғымы қалыптасқан кезеңнен бастап таңба пайда болды деуге болады. Таңбаның шығу кезеңін нақты анықтау үшін әлі де ғылыми зерттеулер талап етеді. Алайда ежелгі тас дәуірінен бастау алып, қола дәуірі заманында таңбаның қолданылғаны туралы деректер бар. Ғалымдардың көпшілігі таңбаның шығу кезеңін қола дәуірінен басталатындығын айтады. Малды немесе қандай бір затты өз иелігіне, меншігіне алу үшін арнайы бір белгі немесе символ қажет болғандықтан таңба пайда болған. Әр ру-тайпалардың немесе этникалық топтардың өздеріне тиесілі таңбалары болғандығы белгілі. Ерте кездерден бері адамдар таңбаға ерекше құрметпен қарап, мүлікке байланысты қандай бір даулы мәселелерді немесе мал ұрлықтарын таңба арқылы анықтайтын болған. «Таңба» сөзі қай тілден шыққандығы туралы анық дәлел жоқ. Алайда, Түркі-Моңғол тілдерінде ортақ мағанада қолданылса да сөздің түбірі, мағынасы жағынан Түркі тіліне жақын. Көне түркі тіліндегі жазбаларда «тамга», «тамка» және «тамгашы» түрінде кездесетіндіктер «таңба» сөзінің төркіні түркі тілінен шыққан дәуге толық негіз бар. Бұл сөздердің түп-төркінін анықтау және қолдану дәстүрлерін нақты зерделеу әліде ауқымды ғылыми зерттеулерді қажет етеді.

Таңбаның даму жолдары тотемдік сипаттарға сәйкес және ежелгі халықтардың наным-сенімі бойынша түрлі жануарлардың суретін жастартарға, үңгір қабырғаларына салу арқылы ортаға шыға бастаған. Осындай бейнелерді салып үйренген ежелгі ру-тайпа адамдары кейінірек өзінің қолданатын қару-жарақ, мүлкіне де белгі салып бастаған. Ойылайша бұл әрекет дами келе мал шаруашылығы дамыған кезде өз малдарын басқалардан ажырату үшін «ен-таңба» түрінде қолданылған. Және де темірді қыздыру арқылы малға таңба басқан. Әр ру-тайпалар өздерінің таңбаларын белгілеп ресми хат, жарлық, салық сияқты құжаттарға да қолданған.

Қазақтардың таңбалау жүйесі сонау сақ, үйсін, ғұн, қаңлы, сармат, берісі ежелгі түркі мен қыпшақ сынды байырғы этносаяси бірлестіктермен генетикалық байланысын көрсетеді. Демек, қазақтың ру-тайпалық таңбалары өзінің ежелгі кескін-бітімін күні бүгінге дейін сақтады деп айтуға әбден болады. Алайда көптеген ру-тайпалардың таңбалары өзінің әуелгі төл атауларынан ажырап қалғандығы байқалады. Бұған саяси-әлеуметтік, әсіресе, дүниетанымдық, діни, идеологиялық ықпалдардың әсер еткендігі белгілі. Мақаламызда осындай өзекті мәселелермен қатар қазақ даласының таңбаларының тарихы және ортаға шығуы және Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз ру-тайпаларының таңбаларының пішін-бейнесі эпиграфикалық тұрғыдан зерттеле отырып, жаңаша көзқарастар мен пікірлер баяндалады.

Таңбалар қазақ жерінде неолиттен бастап кездеседі. Ал бұл тақырыптың зерттелуі XVII ғ-да басталса, археологтар мен этнологтар 1881 жылдардан таңбаға қатысты зерттеулер жүргізгендігі туралы мәліметтер кездеседі. Таңбаның басқа да елдерде ғылыми тұрғыдан зерттеле бастағаны да осы уақытпен тұспа-тұс келеді. Ортағасырлық қазақ ру-тайпаларының қолдаған таңбалары туралы жасалған ғылыми зерттеулер санаулы ғана. Бұған түрлі идеологиялық саяси көзқарастар әсер еткені белгілі. Осы тақырыптар аясындағы зерттеулер соңғы 20-30 жылдан бері қарқынды дамып келеді.

Әдебиеттер

Аманжолов, 1959 — *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка ч.1. Алма-Ата.,1959. С. 8-14.

Арғынбаев, Мұқанов, Востров, 2000 — *Арғынбаев Х, Мұқанов М, Востров В.* Қазақ Шежіресі Хақында. Алматы: Атамұра. 2000. 15 б.

Аристов, 1894 — *Аристов Н.А.* Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и

начинающихся антропологических исследований // Живая старина. Год 4, вып. III-IV. 1894. С. 411-421.

Артықбаев, 2015 — *Артықбаев Ж.О.* Қазақ шежіресі: Ұлы дала тарихының қайнар көзі мен тұжырымдамасы Астана, «Фолиат», 2015, 103 б.

Гродековъ, 1889 — *Гродековъ Н.И.* Киргизы и Каракиргизы Сырь-Дарьинской Области. Ташкентъ: 1889. С. 4-8.

Кузнецов, 1927 — *Кузнецов А. О надписи на камне Тамгалы-Тас в пустыне Бетпак-Дала Атбасарского уезда Акмолинской губернии* // Записки Семипалатинского отдела Географического общества. Вып. XVI, 1927. 1-3 бб.

Қазақтың этнографиялық категориялар, 2014 — Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, Энциклопедия. 5-том, Нұрсан Әлімбаев және авторлар, Астана: Азия Арнасы, 2014. 343 б.

Қайдар, 2008 — *Қайдар Ә.* Қазақ қандай халық? Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 543-544 б.

Қарамендина, 2021 — *Қарамендина М.* Қазақ халқының таңбалары мен ұрандары, Алматы: Арыс, 2021, 31-32 бб.

Қыдырәлі, Бабаяр, 2015 — *Қыдырәлі Д, Бабаяр Ф.* Түркі мәңгі тасы: «Шивээт улаан» таңбалы ескерткіші, Астана: 2015, 9 б.

Левшин, 1832 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-кайсацкихъ или киргиз-казацкихъ орд и степей. Ч.3. Этнографические известия. СПб., 1832.

Манасбай, 2006 — *Манасбай Қ.* Түркі Халықтары, оның ішінде Қазақ Шежіресінде Кездесетін Таңба атауы хақында // Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түркі университеті, *Түркология*, 2006, 81-бет

Мыңжан, 1994 — *Мыңжан Н.* Қазақтың Қысқаша Тарихы. Алматы: Жалын. 1994. 40-46 бб.

Рогожинский, 2010 — *Рогожинский А.Е.* «Мы, нижеприложившие истинные тамги...» (опыт идентификации родоплеменных знаков казахов Старшего жуза) // Роль Номадов В Формировании Культурного Наследия Казахстана. Алматы: Print-S. 2010. 101 б.

Рогожинский, 2013 — *Рогожинский А.Е.* Проблемы изучения удостоверительных знаков средневековых кочевников Казахстана // *Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук.* 2013. № 3 (289). С. 226-240.

Самашев, 2018 — *Самашев С.К.* Қазақ Даласының Ортағасырлық Таңбаларын Зерттеудің Кейбір Мәселелері. *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»* № 4(16), Астана, 2018, 2 б.

Самашев, Базылхан, Самашев, 2021 — *Самашев З, Базылхан Н, Самашев С.* Көне Түркі таңбалары, Алматы: Абди. Б. 35-39.

Сейдімбек, 2008 — *Сейдімбек А.* Қазақтың Ауызша Тарихы (Шежірелік деректерді пайымдау). Астана: Фолиант. 2008. Б. 661-672.

Тынышпаев, 2009 — *Тынышпаев М.* История Казахского Народа. Алматы: Санат. 2009. Б. 130-132.

Тынышпаев, 2010 — *Тынышпаев М.* Қазақ халқының тарихы Қарағанды, «Болашақ-Баспа», 2010, 88-89 бб.

Шнанов, 2018 — *Шнанов У.Р.* Ру таңбаларының шығу тарихы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің *Хабаршысы*. Астана. 2 (123) 2018. 70 б.

Ағса, 2019 — *Ағса F.* Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü. 2019. s. 85.

Акçокраклы, Отар, 1996 — *Акçокраклы О., Отар, İ.* Kırım'da Tatar Tamgaları. Haz: Ünver Sel, Ankara: KDKY, 1996, s. 35.

Алыılmaz, 2007 — *Алыılmaz С.* «Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler.» *Yeni Türkiye Dergisi*, 2002: 613-615.

Bahadır Han, 1996 — *Bahadır Han Ebulgazi.* Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü). Çevren Zuhâl Kargı Ölmez. Ankara: Simurg yay. 1996. s 425.

Enveroğlu, 2005 — *Enveroğlu İ.* Çağdaş Azerbeycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., 2005. Konya: s. 13.

Eyüpoğlu, 1988 — *Eyüpoğlu İ. Z.* Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. İstanbul, 1988. 72 p.

Fazlullah, 1998 — *Fazlullah Reşidüddin. Câmi'ü't-Tevârih (Dünya Tarihi).* Çeviren W.M. Thackston. Amerika: Harvard University. Ss. 32; 232; 602.

- Gökyay, 2007 — *Gökyay O. Ş. Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yay. 2007. 260 p.
- Has Hacib, 2006 — *Has Hacip Yusuf. Kutadgu Bilig*. Çevren Reşid Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı 2006. Pp. 258-259.
- Jüveyni, 2013 — *Jüveyni Alaaddin Ata Melik*. Tarih-i Cihan Güşa. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK. 2013. S. 158-159.
- Kaşgarlı, 2005 — *Kaşgarlı Mahmud* (2005). *Divânü lugâti't-Türk*. Çeviren Seçkin Erdi vd. İstanbul: Kabalcı 2005. 526 p.
- Mert, 2007 — *Mert O.* «Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar.» *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 34, 2007. 234 p.
- Samashev, 2010 — *Samashev S.K.* *Kazakh Tamgas // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. London & Dover: *Dunkling Books*, 2010. Pp. 331-340.
- Somuncuoğlu, 2008 — *Somuncuoğlu S.* *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. İstanbul: 2008, s 12-18.
- Tezcan, 2010 — *Tezcan M.* *Tamgas among the Turks in the Middle Ages: Their Role as Legal Signs, and Some Related Terms // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. London & Dover: *Dunkling Books*, 2010. 389 p.
- Tietze, 2002 — *Tietze A.* *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, (Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen)*. İstanbul, 2002. 555 s.
- Yazıcızâde, 2009 — *Yazıcızâde Ali*. *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*. İstanbul: Çamlıca 2009 - XLVI 6.

References

- Ağca, 2019 — *Ağca F.* *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı [Oghuz Khagan Epic with Uyghur Letters]*. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü. 2019. s. 85. (In Turk.).
- Akçokraklı, Otar, 1996 — *Akçokraklı O., Otar İ.* *Kırım'da Tatar Tamgaları [Tatar Tamgas in Crimea]*. Haz: Ünver Sel, Ankara: KDKY, 1996, p. 35. (In Turk.).
- Alyılmaz, 2007 — *Alyılmaz C.* «Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler.» [Rock Depictions in the Gobi Desert and Altai Mountains]. *Yeni Türkiye Dergisi*, 2002: 613-615. (In Turk.).
- Amanzholov, 1959 — *Amanzholov S.* *Voprosii dialektology i istoriy kazakskogo yzika*. [Issues of dialectology and history of the Kazakh language]. Alma-Ata: 1959. p. 8-14. (In Russ.).
- Arginbaev, Mukhanov, Vostrov, 2000 — *Arginbaev H, Mukhanov M, Vostrov V.* *Kazak Shejiresi Hakinda [About the Kazakh Chronicle]*. Almaty, 15 p. (In Kaz.).
- Aristov, 1894 — *Aristov N.A.* *Opyt viyasneniya etnicheskogo sostava kirgiz-kazakov Bol'shoi Ordy na osnovanii rodoslovnykh, skazanii i svedenii o sushchestvovavshikh rodovykh deleniyakh i o rodovykh tamgah a takzhe istoricheskikh dannyykh i nachinayushchikhsya antropologicheskikh issledovaniy [Experience of Study on Ethnic Structure of Kirgizes/Kazakhs of the Big Horde Based on Genealogies, Folk Legends, Clans Divisions' Information, Clan Tamgas, Historical Sources and New Anthropological Researches]*. *Living Antiquity (Zhivaya starina)*. 1894. Nr. 4(2-3). Pp. 411-421. (In Russ.).
- Artikhbayev, 2015 — *Artikhbayev J.O.* *Kazak Shejiresi: Ulu dala tarihinin haynar kozu men tujyrymdaması [Kazakh Chronicle: The Source and Concept of History of the Great Steppe]*. Astana, 2015. 103 p. (In Kaz.).
- Bahadır Han, 1996 — *Bahadır Han Ebulgazi*. *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü) [Şecere-i Terâkime (Genealogy of the Turkmens)]*. Çevren Zuhal Kargı Ölmez. Ankara: Simurg yay. 1996. 425 p. (In Turk.).
- Enveroğlu, 2005 — *Enveroğlu İ.* *Çağdaş Azerbeycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi [The Influence of Old Turkish Stamps on Contemporary Azerbaijani Painting Art]*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., 2005. Konya: 13 p. (In Turk.).
- Eyüpoğlu, 1988 — *Eyüpoğlu İ. Z.* *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü [Etymological Dictionary of the Turkish Language]*. İstanbul, 1988. 72 p. (In Turk.).
- Fazlullah, 1998 — *Fazlullah Reşidüddin*. *Câmi'ü't-Tevârih (Dünya Tarihi) [Câmi'ü't-Tevârih (World History)]*. Çeviren W. M. Thackston. Amerika: Harvard University. Pp. 32; 232; 602. (In Eng.)
- Gökyay, 2007 — *Gökyay O. Ş. Dedem Korkudun kitabı [Dede Korkut book]*. İstanbul: Kabalcı Yay. 2007. 260 p. (In Turk.).
- Grodekov, 1889 — *Grodekov N.I.* *Kirgizy i kara kirgizy Syrdariinskoi oblasti [Kirgizes and Kara-Kirgizes of Syrdarya Region]*. Vol. 1. Tashkent: 1889. Pp. 4-8 (In Russ.).
- Has Hacib, 2006 — *Has Hacip Yusuf*. *Kutadgu Bilig*. Çevren Reşid Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı 2006. P. 258-259. (In Turk.).

- Haydar, 2008 — *Haydar A.* Kazak handay halih? [What kind of people are Kazakhs?]. Almaty, 2008. Pp. 543-544 (In Kaz.).
- Jüveyni, 2013 — *Jüveyni Alaaddin Ata Melik.* Tarih-i Cihan Güşa [History of the World Gussha]. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: TTK. 2013. Pp. 158-159. (In Turk.).
- Karamendina, 2021 — *Karamendina M.* Kazak Halhinin tanbalari men urandary [Symbols and slogans of the Kazakh people]. Almaty: 2021. Pp. 10-232 (In Kaz.).
- Kaşgarlı, 2005 — *Kaşgarlı Mahmud.* (2005). Divânü lugâti't-Türk [Divânü lugâti't-Türk]. Çeviren Seçkin Erdi vd. İstanbul: Kocabalı 2005. 526 p. (In Turk.).
- Kazaktyn etnografiyalih kategorialar, 2014 — Kazaktyn etnografiyalih kategorialar, ugimdar men ataularinin dasturli juyesi, Ensiklopedie. [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names, Encyclopedia]. Vol.5, Edi: Nursan Alimbay and others. Astana, 2014. 343 p. (In Kaz.).
- Kidiraly, Babayr, 2015 — Kidiraly D, Babayr G. Turk mangi tasy: «Shiveet ulaan» tanbali eskeritkishi [Turkish eternal stone: the monument marked "Shiveet ulaan"]. Astana: 2015. 9 p. (In Kaz.).
- Kuznesov, 1927 — *Kuznesov A.* Onadpisi na kame Tamgaly-Tas v pustyne Betpak-Dala Atbasarskogo uezda Akmolinskoi guveronii // Zapiski Semipalatinskogo otdela Geograficheskogo obchestva [About the inscription on the Tamgaly-Tas stone in the Betpak-Dala desert of the Atbasar district of the Akmola province // Notes of the Semipalatinsk Department of the Geographical Society]. Vip. XVI, 1927. Pp.1-3. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of Kirgiz-Kazakh or Kirgiz-Kaisak Hordes and Steppes]. Vol.3. Etnograficheskie izvestia. 1832 (In Rus.)
- Manasbai, 2006 — *Manasbai H.* Turk Halihlari onun ishinde Kazak Shejiresinde kezdesetin Tanba atayi hakinda [About Turkic peoples, including the names of symbols found in the Kazakh Chronicle]. *Hozha Ahmet Ysai atindagi Halikaralikh Kazak-Turk universiteti. Turkology*, 2006. p. 81 (In Kaz.).
- Mert, 2007 — *Mert O.* «Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar.» [Ancient Turkish Traces in Kemaliye: Petroglyphs and Stamps in Dilli Valley] *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Nr. 34, 2007. 234 p. (In Turk.).
- Minzhan, 1994 — *Minzhan H.* Kazaktin Kishasha Tarihi [Brief History of Kazakh]. Almaty: Jalyn, 1994. Pp. 40-46. (In Kaz.).
- Rogojinskii, 2013 — *Rogojinskii A.E.* Problemii izucheniya udostoveritelnykh znakov srednevekovykh kochevnikov Kazakistana [Problems of studying identification marks of medieval nomads of Kazakhstan]. *Izvestia NAN RK. Seriya obshestvennykh i gumanitarnykh nauk*. Almaty: 3-289, 2013. Pp. 226-240. (In Russ.).
- Rogojinskii, 2010 — *Rogojinskii A.E.* Mi, nijeprikljivshie istinnie tamgi... (opit identifikatsii rodoplemennykh znakov Starshego Juza), [We, who have enclosed the true tamgas below... (experience of identification of tribal signs of the Kazakhs of the Senior Juz)]. *Roli Nomadov V Formirovanii Kulturnogo Nasledia Kazakstana*, Almaty, 2010. 101 p. (In Russ.).
- Samashev, 2010 — *Samashev S.K.* Kazakh Tamgas // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. London & Dover: Dunkling Books, 2010. Pp. 331-340. (In Eng.).
- Samashev, 2018 — *Samashev S.K.* Kazak Dalasinin Orta Gasyrlyk tanbalarin Zertteudin Keybir Maseleleri [Some Problems of the Study of Medieval Symbols of the Kazakh Steppe]. *Elektronni nauchni journal. edu.e-history.kz*. no. 4(16), Astana: 2018. p. 2. (In Kaz.).
- Samashev, Bazylkhan, Samashev, 2021 — *Samashev Z, Bazylkhan N, Samashev S.K.* Kone Turki Tanbalari [Old Turkic symbols]. Almaty, 2021. Pp. 35-39. (In Kaz.).
- Seydimbek, 2008 — *Seydimbek A.* Kazaktin Auyzsha Tarihi [Kazakh Oral History]. Astana: Folyant. 2008. Pp. 661-672.
- Shnanov, 2018 — *Shnanov U.P.* Ru tanbalarinin shigu tarihi [History of origin of clan symbols]. *L.N. Gumilev atindagi Eurasya ultti universitetinin Habarshisi*. Astana. 2 (123), 2018. p. 70.
- Somuncuoğlu, 2008 — *Somuncuoğlu S.* Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler [Turks in Stone from Siberia to Anatolia]. İstanbul: 2008. 12-18 p. (In Turk.).
- Tezcan, 2010 — *Tezcan M.* Tamgas among the Turks in the Middle Ages: Their Role as Legal Signs, and Some Related Terms // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. London & Dover: Dunkling Books, 2010. 389 p. (In Eng.).
- Tietze, 2002 — *Tietze A.* Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı [Historical and Etymological Türkiye Turkish Dictionary], (Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen). İstanbul, 2002. 555 p. (In Turk.).
- Tynyshpaev, 2009 — *Tynyshpaev M.* Istoriya Kazakskogo Naroda. Almaty: Sanat, 2009. pp. 130-132.
- Tynyshpaev, 2010 — *Tynyshpaev M.* Kazak halkinin tarihi Karagandi, «Bolashak-Baspa», [History of the Kazakh people Karaganda]. Bolashak-Baspa, 2010. pp. 88-89 (In Kaz.).
- Yazıcızâde, 2009 — *Yazıcızâde Ali.* Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi) [Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Seljuk History)]. İstanbul: Çamlıca 2009 - XLVI p. (In Turk.).

ОТАН ТАРИХЫ. 2024 № 27 (1)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Тухтаева М.С. (Ўзбекистан)	
РЕНЕССАНС И ОБРАЗ ЦАРИЦЫ ТОМИРИС.....	5
Оспанова А.К.	
ҚАЙЫП МҰХАММЕД ХАННЫҢ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНА ЖАЗҒАН ХАТТАРЫНА ОСМАНЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ (XVIII ғ.).....	21
Қартова З.К., Көмеков Б.Е., Әлібай Е.А.	
ҚАЗАҚ БИЛЕУШІЛЕРІ ТӘУЕКЕЛІ МЕН ТҰРСЫН МҰХАММЕД ЖАРЛЫҚТАРЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУІ.....	34
Kuanbay O.	
THE MAIN PRINCIPLES AND COURSES OF TAUKE KHAN'S FOREIGN AND INTERNAL POLICIES, AND THE CORE TENETS OF THE LEGAL CODE “ZHETI ZHARGY”.....	48
Бейсембаева А.Р.	
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XV-ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВВ.).....	65
Zhumatay S.	
THE COMPLICATION OF KAZAKH-DZUNGARIAN RELATIONS IN THE 20S OF THE XVIII CENTURY.....	79
Шашаев Ә.Қ., Мақсұтова А.А., Доскараева А.А.	
ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ РЕСЕЙ БІЛГІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	92
Беркінбаев О.У.	
XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ӘМІРСАНА КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАСАҚТАРЫ.....	105
Алимова Д. (Ўзбекистан)	
ТРИ ШТРИХА К ИСТОРИИ ПАЛОМНИЧЕСТВА ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ К СВЯТЫНЯМ МЕККИ (вторая половина XIX – начало XX вв.).....	117
Мұхатова О.Х., Оразов Р.Е.	
ОРЫНБОР ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ.....	132
Рахымқұлов Д.А.	
БЕКБОЛАТ ӘШЕКЕЙҰЛЫ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС (XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ. ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІ)	150
Ratkhiddinov R.K. (Ўзбекистан)	
HISTORY OF THE HEALTH CARE SYSTEM OF THE COUNTRY OF TURKESTAN IN THE YEARS 1917-1924: AS IN THE EXAMPLE OF FERGANA PROVINCE.....	172
Аяган Б.Г., Маликова С.З.	
К РАЗРЕШЕНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА НА СЕВЕРЕ КАЗАХСТАНА В 1917-1921 ГОДЫ.....	180
Рыскулов Т.А.	
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСКАНДЕРА ЖОЛАМАНОВА – ПЕРВОГО КАЗАХСКОГО НАРКОМА КЫРГЫЗСТАНА В 1920-1930-Х ГГ.....	198
Абуов Н.А., Картова З.К.	
ИСТОРИЯ МИГРАЦИЙ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАН В XX ВЕКЕ: ВЛИЯНИЕ НА ЭТНИЧНОСТЬ И ГРАЖДАНСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ.....	213
Rysbekov T.Z., Rysbekova S.T., Shintimirova B.G.	
HISTORICAL PERSONALISTICS OF KAZAKHSTAN AND ACADEMICIAN R.B. SULEIMENOV	230

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Қасенали А.Е., Қасенова А.Д., Дүйсенбай Д.Б.	
САРЫОБА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІНДЕГІ ҚЫПШАҚ УАҚЫТЫНЫҢ ҒИБАДАТХАНАСЫ.....	248
Сейітханұлы Ш. (Монғолия), Жанықұлов Н.	
ҚАЗАҚ РУ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАҢБАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРДЕЛЕУ.....	263

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
